

УМАРАЛИ НОРМАТОВ

*Нафосат
гурунглари*

Узб. 2
89
Ж-75

УМАРАЛИ НОРМАТОВ

~~Ўзбек филологияси
факултети
Ў Қ У В / З А Д~~

НАФОСАТ ГУРУНГЛАРИ

2001 XE

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
ТашДО'ТАУ
AXBOROT-RESURS MARKAZI

Тошкент
«Муҳаррир» нашриёти
2010

УМАРАЛИ НОРМАТОВ

НАФОСАТ ГУРУНГЛАРИ

*Адабий-танқидий мақолалар, эссе,
хотира, қайд ва суҳбатлар*

Тошкент
«Муҳаррир» нашриёти
2010

УДК: 821
ББК 72.3(5Ў)+83.3(5Ў)6
Н79

Норматов, Умарали

Нафосат гурунглари: адабий-танқидий мақолалар, эссе, хо-тира, қайд ва суҳбатлар / У.Норматов; масъул муҳаррир ва сўнгсўз муаллифи А.Улугов. — Т.: «Muharrir» nashrioti. 2010. — 390 б.

ББК 72.3(5Ў)+83.3(5Ў)6

Таниқли мунаққид, профессор Умарали Норматовнинг ушбу китоби салкам олтмиш йил давомида табаррук зиё маскани — Миллий университет даргоҳида топган, орттирган энг азиз бойлиги — устозлари, бирга ишлаган ҳамкасблари, шу даргоҳга озми-кўпми дахлдор ижодкорлар ҳақидаги хотира, дил сўзлари, дарсхоналарда замонавий адабий жараёнга оид нафосат гурунглари чоғи туғилган уй-мушоҳада, баҳс-мунозара, адабий қайдлардан таркиб топган. Мажмуага, асосан, мустақиллик йиллари қоғозга тушган мақолалар киритилди. Айни пайтда, аҳамиятига кўра муаллифнинг ўтган аср 70—80-йилларига оид айрим тақриз, адабий суҳбатлари ҳам ундан ўрин олган.

Масъул муҳаррир ва сўнгсўз муаллифи:

Абдулла УЛУГОВ,
филология фанлари номзоди, доцент

Тақризчи:

Нўмон РАҲИМЖОНОВ,
филология фанлари доктори, профессор

ISBN 978-9943-386-39-6

© Умарали Норматов,
«Муҳаррир» нашриёти,
Тошкент, 2010.

ШАРАФ ВА БУРЧ

(Сўз боши ўрнида)

Анкеталардаги «Қаерда ўқигансиз ва қаерда ишлагансиз?» деган саволларга менинг жавобим битта - ҳозирда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети деб юритилаётган қутлуғ даргоҳда олий ва аспирантура таълимини олганман, салкам олтмиш йиллик умрим шу даргоҳда ўтди, номзодлик, докторлик илмий даражалари, профессорлик илмий унвони, кафедра мудирлиги лавозими, Ўзбекистон Республикаси Фан арбоби, Давлат мукофоти лауреати унвонларига шу даргоҳдаги хизматларим эвазига эришганман.

Ихтисослигим филолог - ўзбек адабиётшунослиги бўлгани туфайли ХХ аср иккинчи ярми миллий адабиётшунослигимизнинг дарғалари саналмиш Ф. Каримов, Н. Маллаев, С. Долимов, О. Шарафиддинов, М. Қушжоновлар қўлида таълим олганим, қолаверса, улар сафида туриб ишлаганим билан фахрланаман. Утган аср 50-60-йиллари миллий университетимиз Республикада адабий-танқидий тафаккурнинг муҳим, балки етакчи ўчоқларидан бирига айланган эди. Ўзбек адабиёти кафедраси мудир, моҳир ташкилотчи, бағри кенг аллома профессор Фулом Каримовнинг саъй-ҳаракати туфайли бу табаррук масканда ажойиб илмий жамоа шаклланди. Ҳар бири ўз дунёси, ўз йўли, ўз сўзига эга ёрқин истеъдодлардан иборат жамоада чинакам илмий руҳ, ошқора баҳс-мунозаралар муҳити ҳукмрон эди. Устоз Фулом Каримов эркин фикрлайдиган, баҳс-мунозараларга мойил, билимдон, фидойи ёшларга алоҳида эътибор берар, илмий жамоа сафини улар ҳисобига бетиним тулдириб борарди. Камина, Абдуғафур Расулов, Норбой Худойбергенов, Бегали Қосимовлар шу улуғ зотнинг назарига тушиб, бирин-кетин уша жўшқин жамоа аъзолари сафидан ўрин олганмиз.

Менинг университетда топган энг катта бойлигим, бахтим шуки, мен Озод Шарафиддиновнинг биринчи аспирант шогирди бўлиш шарафига муяссар бўлганман. Ярим аср у билан бирга ишлаш, ҳамкору ҳамнафас бўлиш мен учун Аллоҳнинг беназир инояти деб биламан. Мислсиз истеъдод соҳиби, шахси бутун бу сиймонинг ижодий жасорати туфайли Миллий университетимиз мамлакатимизда замонавий илимий-адабий жамоатчилик тан олган адабий-танқидий тафаккур марказларидан бирига айланди.

1974 йили уша пайтга қадар ўзбек адабиёти кафедраси бағрида фаолият кўрсатган замонавий адабиёт фани билан шуғулланувчи илмий жамоа «Ҳозирги ўзбек адабиёти» номи билан аталган алоҳида кафедра сифатида ажралиб чиқди. Аслида устоз Озод Шарафиддинов бошлиқ бўлиши лозим бўлган бу кафедрага уша кезлардаги вазият тақозосига кўра мен мудир'этиб тайинлангандим; 26 йил шу кафедрага муттасил раҳбарлик қилишга тўғри келди. Бу йиллари кафедрада О.Шарафиддинов, А. Алиев, А.Расулов, Н. Ҳудойберганов, С. Содиков, Б. Каримов, Р. Кўчқоров, А. Улугов, Д. Қуронов, У. Ҳамдам сингари истеъдодли мунаққид-адабиётшунослардан иборат илмий жамоа шаклланди. Кафедра аъзолари республикамиздаги адабий-танқидий тафаккур ривожига беқиёс ҳисса қўшди, Озод Шарафиддинов мактабига асос солинди.

Кафедра XX аср ўзбек миллий адабиёти тарихини урганиш йўлида катта ишларни амалга оширди. Истиқлол йилларида бу йўналишдаги тадқиқотлар янги босқичга кўтарилди. Кафедра қошида ташкил этилган, камина раҳбарлик қилган «20-30-йиллар ўзбек адабиётини урганиш» илмий гуруҳи, сўнг - миллий истиқлол ғояси ва ҳозирги ўзбек адабиётшунослиги, танқидчилиги тараққиёти тамойиллари (Озод Шарафиддинов ижоди асосида) гранти бўйича бажарилган ишлар илмий-адабий жамоатчиликка маълум. Янги ўзбек адабиёти намояндаларининг шуро даврида топталган шаънини тиклаш, улар меросини халққа қайтариш, XX аср адабиёти тарихини тубдан қайта баҳолаш, ҳолисона илмий ёритиш йўлида катта жонбозлик қилинди, «Абдулла Қодирийнинг бадиий олами» номи остида жамоа тўплами, камина қаламига мансуб «Қодирий боғи», «Уткан кунлар» ҳайрати», «Қаҳҳорни англаш машаққати», О. Шарафиддиновнинг «Чўлпон», «Чўлпонни англаш» китоблари майдонга келди; Чўлпоннинг уч жилддан иборат «Асарлар»и, «Адабиёт надир» тўплами чоп этилди. Республика Фан ва технологиялар маркази гранти бўйича 2003-2005 йиллари О. Шарафиддиновнинг истиқлол йилларида яратган асарларидан иборат «Ижодни англаш бахти» ва «Довондаги уйлар» китоблари нашрга тайёрланиб, чоп этилди. 2007 йили бу китоблар Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти билан тақдирланди.

Вазирлар Маҳкамаси қарорига мувофиқ 1991 йил март ойида ташкил этилган мактаб адабий таълимини янгилаш бўйича тузилган ижодий гуруҳга раҳбарлик қилиш менга топширилди. Ижодий гуруҳ мактабда адабиёт ўқитишнинг янги концепциясини ишлаб чиқди, V-XI синф «Ўзбек адабиёти» бўйича янги дастур тузилди, шу дастур асосида ўқув қўлланмалари, сўнг дарсликлар яратилди. О. Шарафид-

динов ва камина тузган ва бизнинг иштирокимизда тайёрланган олий ўқув юртлири учун «XX аср ўзбек адабиёти тарихи» республикамизда истиқлол ғоялари билан йўғрилган илк дарслик сифатида юқори баҳоланди.

Янгиланган адабий-танқидий тафаккур руҳида тарбияланган илмий кадрлар тарбиялаш бобидаги хизматларимиз хусусида икки оғиз сўз айтиб ўтай. Кафедрада 50 дан ортиқ фан доктори ва номзодлари тайёрланди. Мамнуният билан шуни таъкидлаш жоизки, Чўлпон ижоди бўйича илк номзодлик, докторлик диссертациялари айни шу кафедрада тайёрланди. Кафедра мактабидан чиққан Ҳ.Болтабоев, Д.Қуронов, Б.Каримов, А.Улуғов, У. Ҳамдам каби иқтидорли ёшлар бугунги кунда адабий танқидчилигимиз ва адабиётшунослигимизнинг пешқадам вакиллари бўлиб етишдилар.

Шахсан ўз фаолиятимга келганда шуларни эслатиб ўтсам, буни мақтанишга йўймасликларини илтимос қиламан: ҳозирга қадар 500 дан ортиқ адабий-танқидий мақола, 50 га яқин китоб, дарслик, ўқув қўлланмаларим чиқди. Истиқлол йилларида «Қодирий боғи», «Ўткан кунлар» ҳайрати», «Қаҳҳорни англаш машаққати», «Умидбахш тамойиллар», «Тафаккур ёғдуси», «Кўнгилларга кўчган шеърят», «Устоз ибрати», «Янги ўзбек адабиёти», «Ижод сеҳри», «Ижодкорнинг дахлсиз дунёси», «Қодирий мўъжизаси» китобларим ўқувчилар қўлига етиб борди. Бу китобларнинг аксарияти танқидчи-адабиётшунос сифатида истиқлол давридаги миллий адабий жараёни қадам-бақаддам синчиклаб кузатиб бориш, адабиётимизда пайдо бўлган янги адабий-эстетик тамойилларни аниқлаш, бугунги адабий жараёнинг назарий муаммоларини ечиш йўлидаги уринишлар натижасидир. Менинг раҳбарлигимда икки фан доктори, 13 нафар фан номзоди тайёрланди, 50 дан ортиқ фан доктори, номзодлик ишларига оппонентлик қилдим...

Қисқаси, шу пайтга қадар нимагаки эришган бўлсам, шу муқаддас даргоҳ - Миллий университетимиз туфайлидир, мен бу билан фахрланаман ва айни пайтда, бу қутлуғ даргоҳ олдида ҳали кўп қарздор эканимни ҳеч қачон унутмайман.

Қўлингиздаги китоб, азизлар, мен айни шу даргоҳда топган, ортирган устозларим, бирга ишлаган ҳамкасбларим, шу даргоҳга озми-кўпми дахлдор ижодкорлар ҳақидаги хотиралар, дил сўзлари, дарсхоналарда кечган нафосат гурунглари чоғи туғилган ўй-мушоҳада, мулоҳазалардан иборат.

I. УСТОЗЛАР ИБРАТИ

УСТОЗИ АВАЛ

Ёш улғайиб борган сари босиб ўтилган йўл хотиралари кўз олдингиздан ўтаверар экан. Қарангки, камина ҳам кейинги йилларда беихтиёр хотиранавис бўлиб қолибман. Қизиқ, ўтилган йўл, устозлар, тенгдош-сафдошлар ҳақида битилган хотираларнинг аксарияти миллий университетимиз билан алоқадор, айти шу даргоҳда кечган воқеа-ҳодисалар, шу ердаги адабий-илмий муҳит ҳақида баҳс этади. Субутой Долимов, Озод Шарафиддинов, Матёкуб Қўшжонов, Шоислом Шомухамедов, Шавкат Раҳматуллаев, Аҳмад Алиев, Лазиз Қаямов, Раҳматилла Иноғомов, Бегали Қосимов, Абдуғафур Расулов, Норбой Худойберганов, Иброҳим Ғафуров – шу каби устозлар, сафдошлар ҳақида сўз кетганда, ўз-ўзидан гапнинг индаллоси Устози аввал Ғулом Каримовга бориб тақалади; аниқроғи, гап-сўз шу табаррук зот исми шарифидан бошланади. Яна ажаб ҳол: юқорида номлари тилга олинган дўстларимиз ҳам ўзларининг университет билан боғлиқ ҳаётлари ҳақида гап кетганда, аввало, устоз Ғулом Каримовга таъзим бажо келтириб ўтадилар.

Мен устоз Ғулом акадан фақат таълим олган, мумтоз адабиёти-миз тарихига оид маърузаларини тинглаган, у мудирлик қилган кафедра аспиранти бўлган эл қатори оддий шогирдгина эмас, ўттиз йил бир жамоада бирга ишлаган, чорак аср улфатчилик қилган одам сифатида бу азиз сиймони озми-кўпми биламан. Ғулом аканинги ўзбек адабиётшунослиги, хусусан, XIX аср иккинчи ярми ўзбек адабиёти тарихини тадқиқ этиш, Муқимий, Фурқат ҳаёти, ижодига оид маълумотларни тиклаш, асарларини қидириб топиб, тўплаб чоп эттириш, дарсликлар, ўқув қўлланмалари яратиш соҳасидаги хизматлари кенг илмий жамоатчиликка яхши таниш. Бироқ унинг илмий ташкилотчилик маҳорати, инсоний фазилатлари, эҳтимол, кўпчиликка маълум эмасдир.

Ғулом аканинги хислат-фазилатлари ҳақида кўп гапириш мумкин. Шулардан айримлари, ҳаммамиз, айниқса, бугунги ва келгуси авлод учун ибратли хислатлари устида икки оғиз сўз айтсам, дейман.

Миллат равнақи йўлидаги энг хатарли иллат – маҳаллийчилик, гуруҳбозлик, қариндош-уруғчилик, ошна-оғайничиликдир. Кўрдик,

кўряпмиз: кўп соҳаларда бўлгани каби илм-фан, ҳатто муқаддас ўқув даргоҳларида шундай кимсалар учрайдики, улар илмий даражага эришишлари, бирон мансаб-мартабага кўтаришлари билан ноқ атрофига ўз одамларини тўплаб, ўзгаларни ёмонотлик қилиш, бошқача фикрлайдиганларнинг баҳридан ўтиш пайига тушадилар. Бутун бошли яхшигина ишлаб турган илмий-педагогик жамоа ҳаёти ана шундай кимсаларнинг макри туфайли бирдан издан чиқади, элга, ёш авлодга зиё тарқатишдек эзгу вазифани зиммага олган зиёлилар орасида қутку, сабаби нотайин, охири кўринмайдиган можаролар, ҳар хил дилсиёҳликлар авж олади, баъзан бу ҳол жиддий фожиаларга йўл очади...

Қарангки, шунча йил Фулом ака билан бирга ишлаб, улфатчилик қилиб, бу одамда ўша хил маҳдуд туйғунинг бирор учқунини ҳам кўрган, сезган эмасман. Шу хил ўй-фикрни, ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмаган, бунини ўзи учун ор деб билган. Бу одамнинг қўлида кўп қулай имконият бор эди. ТошДУ жамоаси орасида, қолаверса, республикада катта обрў-эътиборга эга эдилар. Ҳамма ерга қўллари етарди, катталарга сўзи ўтарди. Шундай бўла туриб, бирор яқин одамини, қариндош-уруғини ўз атрофига тўплаган эмас.

Унинг шогирд-кадрлар танлаш-тайёрлаш, кафедрага мутахассисларни ишга таклиф этиш одатини эсласам, ҳозир ҳам ҳайратга тушаман. Бу одам учун шогирд, мутахассиснинг шахсий садоқати, ўзига маслакдошлиги мутлақо аҳамиятсиз эди. Ҳатто ўзи шахсан инсон сифатида ёқтирмайдиган, бир дастурхон атрофида бирга бир пиёла чой ичмайдиган, маслағи, фикр-қарашини ўзиникига зид одамларни ҳам, мабодо ўз мустақил фикри, бетакрор олимлик қиёфаси бўлса, уни далил ишга таклиф этаверар эдилар.

Ёдимда, бир куни Фулом ака Озод ака билан мендан Норбой Худойбергановни суриштириб қолдилар. Биз у ҳақда билганларимизни, чунончи, Норбой хийла дадил, мустақил фикрлайдиган жанговар мунаққид эканини, марказий матбуотда яхши чиқишлар қилаётганини айтдик. Айни пайтда унинг бир оз жангари-жанжалкаш, бетгачопарлиги борлигини ҳам эслатиб ўтдик. «Зарари йўқ, ҳозир адабиётшунослик учун янгича, мустақил фикрлайдиган, дадил гап айта оладиган одамлар керак... Менинг номимдан уни ишга таклиф этинглар», дедилар. Орадан кўп ўтмай, Норбой университет Ўзбек адабиёти кафедрасида иш бошлади.

Бошқа улкан адабиётшуносларнинг университетга ишга келиш жараёни ҳам айни шу тарзда кечди. Ўша кезлари университет ўзбек адабиёти кафедрасида ишлаган Субутой Долимов, Натан Малла-

ев, Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қушжонов, Лазиз Қаюмов, Аҳмад Алиев, Бердиали Имомов, Нодир Саидов, Анвар Ҳожиаҳмедов, Бегали Қосимов, Абдуғафур Расулов, Санжар Содиқ, Нормбой Худойберганаов, Ҳасанхужа Муҳаммадхужаев, Ботирхон Акромов - буларнинг ҳар бири ўзича бир дунё эди. Бир қарашда, уларнинг битта илмий жамоада бўлиши, ишлаши купларга ғайритабиий туюларди.

Ўша йиллари кескин мунозара, тортишув, «жанг»ларсиз ўтган бирорта муҳокама, илмий анжуманни эслай олмайман. Куп ҳолларда ёш тадқиқотчи, диссертантлар ўз устози - илмий раҳбарининг қарашларига зид фикрлар билан бемалол чиқаверарди ва бу табиий ҳол, деб қараларди.

Ғулум ака меҳр-жозибаси, ташкилотчилик иқтидори билан «боши бир қозонда кайнамайдиған» бу хил забардаст олимлар бошини қовуштириб, уларнинг ақл-заковатини, куч-қувватини, фикр-хаёлини ўша давр имконияти доирасида улкан, савоб ишларга йўналтира биларди. Гоҳо тенгдош дўстлари домлага: «Бунақа «жанжалкаш» одамларни атрофингизга тўплаб, бошингизга ғавғо орттириб нима қиласиз?» - дея таъна қилишарди. Шунда у: «Қизиқсиз-а, ҳамма бир хил қўшиқни айтадиған, мудирнинг қош-қовоғига қараб турадиған, турли қарашлар, фикрлар «жанг»и йўқ жойда илм-фан ривожини буладими?» дерди.

Баъзи бировлар Ғулум акани замон бедодликларидан юрак олдириб қўйған ўта эҳтиёткор одам сифатида таърифлайдилар ва бу ҳақда латифалар ҳам тўқиб чиқарганлар. Дарҳақиқат, домла бир қарашда ўта эҳтиёткор, андишали одам эдилар. Бироқ бу эҳтиёткорлик, асло «жони ширинлиги» оқибати эмасди. У яратған илмий муҳит ҳам бунақа сохта латифаларни бутунлай рад этади. Тоталитар тизим шароитида шундай илмий муҳит яратиш учун жуда катта жасорат, отнинг калласидек юрак керак эди.

Ғулум акадаги эҳтиёткорлик ўзини эмас, балки ўзгаларни, шогирдларини, қўл остида ишлайдиғанларни бало-қазолардан асраш-авайлашга қаратилған эди. Мустабид адабий-маданий сиёсат таҳдид солиб турған бир замонда бу муътабар зот чиндан ҳам қаноти остида ишлайдиғанлар, шогирдлар, жасур мунаққид-адабиётшунослар учун чин қалқон, посбон эдилар. Буни тасдиқлайдиған сонсаноксиз далиллар келтириш мумкин.

Кафедра аъзолари орасида Ғулум аканинг энг ардоқли, ўта хурмат қиладиган одами ҳам, айна пайтда бошига энг куп ғавғо соладигани ҳам Озод ака эди. Озод аканинг матбуотдаги, адабий йи-

гинлардаги ҳар бир чиқиши юқори доираларда, мустабид тузумнинг садоқатли малайлари даврасида дарҳол акс-садо берар, юқоридан университет раҳбариятига қўнғироқлар бўлар, табиийки, охиrhoқибат бундай зуғум юки Озод ака ишлайдиган кафедра мудириниммасига тушарди.

Озод аканинг номи бир гал ёзувчилар уюшмаси съездида тилга олинди, унга жиддий ғоявий айб қўйилди. Эртаси куни Фулом ака мени ўз хузурига чақириб: «Норматов, ректоратдан телефон қилишди, иккаламиз Обид Содиқовичнинг хузурига кирар эканмиз», деб қолдилар. Сездимки, вазият жиддий. Домла ана шундай тигиз дамларда исмимни эмас, фамилиямни айтиб, расмий муомала қилишга ўтардилар...

Иккимиз жим, бир-биримизга бир оғиз сўз айтмай ректоратга кирдик. Ҳар доим ўрнидан туриб, бизни қувноқ ҳолда кутиб оладиган ректоримиз Обид ака бу гал ўрнидан ҳам турмай столга эгилганича ўй суриб ўтирардилар. Секингина саломлашиб бизни ўтиришга таклиф этдилар. Бир оз сукутдан сўнг Фулом акага юзланиб: «Озодга нима бўлди?! Яна қовун туширибди-ку!» деб қолдидар.

Фулом ака Озод аканинг куни кеча - съездда танқид остига олинган мақоласи хусусида ўз билганларини айтдилар, ётиғи билан Озод акани ҳимоя қилдилар. Мен ҳам домланинг сўзларига илова тариқасида съезддаги танқид асоссиз экани, уни кимлар, қай тариқа ва нима мақсадда уюштирганликларини сўзлаб бердим. Домла Озод аканинг замонавий танқидчиликдаги хизматлари ғоят катта эканини, катта иш камчилик, хатоларсиз бўлмаслигини, бу одамни ҳимоя қилиш заруригини эслатдилар.

Устознинг донишмандларча вазмин, мантиқли гаплари Обид акага ўз таъсирини ўтказди, бу одам аста-секин асл ҳолига кела бошлади. «Мен ҳам биламан, - деди Обид ака қаддини ростлаб ва чехраси очилиб. - Ҳозир республикада Озодга бас келадиган танқидчи йўқ. Бироқ бир оз партизанчилиги бор-да... Озодга айтинглар, хотиржам ишлайверсин, лекин ўзига ҳам эҳтиёт бўлсин, ҳасадгўй, гаразгўйларга қўл келадиган ишлардан ўзини тийиброқ юрсин...»

Аминманки, вазият жиддий бўлган, юқоридан Озод аканинг «овозини ўчириб қўйиш» ёки унинг «баҳридан ўтиш» ҳақида кўрсатма тушган. Эҳтимол, Фулом аканинг ўрнида вазиятга қараб иш кўралинган, иродасиз, ўз жони, манфаатини ўйлайдиган бошқа бир одам бўлганида бу иш бутунлай чаппасига айланиб кетиши, университет Озод акадай ноёб истеъдод соҳибидан маҳрум бўлиб қолиши ҳеч гап эмас эди.

Адабиётимизнинг, адабиёт илмининг бахтига ўша йиллари адабиёт кафедраси Фулом Каримовдай бағри кенг, донишманд профессор, университетда эса гап уқадиган, улкан истеъдод эгалари қадрига етадиган Обид Содиқовдай танти раҳбарлар борлиги учун Озод ака омон қолди. Обид ака ўша пайтлари энг юқори доираларда ҳам гапи ўтадиган обрў-эътиборли сиймо эдилар, табиийки, у киши Озод ака хусусида тегишли жойларда ўз фикрини ўтказа билган.

Ўзбекистон компартияси пленумида Амир Темура масаласи кўтарилди, шунингдек, «ўтмишни идеаллаштириш»га қарши кескин гаплар айтилади. Юқоридан университет олимлари, жумладан, адабиётшунослар шу масалада пленум қарорини қўллаб-қувватловчи мақола билан матбуотда чиқишлари лозимлиги ҳақида топшириқ бўлди. Домла Озод ака билан мени шу хусусда маслаҳатга чақирдилар. Сезиб турибман, домла ғоят мушкул вазиятда қолганлар. Бир вақтлар ўзлари ҳам «ўтмишни идеаллаштириш» айби азобини татиб кўрганлар. Бунинг устига бу гал «Темурни идеаллаштириш»да айбланган Иброҳим Мўминов олимлар ичида Фулом аканинг қалбига энг яқин, ниҳоятда ҳурмат қиладиган кишиси эди... Айни пайтда бу хил жиддий топшириқлардан бўйин товлашнинг иложи ҳам йўқ.

Маслаҳатга кўра, сих ҳам, кабоб ҳам куймайдиган бир йўсинда мақола ёзиладиган бўлди, фикрларни қоғозга тушириш вазифаси менга топширилди. Мен белгиланган муддатда мақола матнини тайёрлаб Фулом акага келтирдим. Танишиб чиқиб, умуман, маъқул топдилар; бир-икки жойига қалам теккизиб, шошилмай қайта ишлашни маслаҳат бердилар. Орадан уч-тўрт кун ўтиб, мақола тайёр бўлганини айтганимда уни матбуотга етказишга шошилмасликни маслаҳат бердилар. Бу ҳол бир неча бор такрорланди. Бу орада пленум шов-шувлари ҳам босила бошлади, тайёр мақолани биров эсламади, қоғоздалигича қолиб кетди... Шу тариқа узоқни кўрадиган донишманд аллома ўзини ҳам, бизларни ҳам бир тавқи лаънатдан асраб қолдилар. Гарчи ҳар қанча эҳтиёткорлик билан ёзилган бўлмасин, ўша мақолада, барибир, тоталитар сиёсат тазйиқи асорати бор эди-да.

Фулом ака бир куни улфатлар даврасида юрак ёзиб: «Мен юқоридагиларнинг айтганига «лаббай» деб турганимда, улар билан ҳам-товоқ бўлганимда, виждонни ютиб, ҳамкасбларимни сотганимда, эҳтимол, юқори мартабаларга, аллақачон мухбир аъзолик, балки академиклик даражаларига кўтарилган бўлардим; саксон ёшлик онамнинг сўзларига амал қилиб ҳалол яшадим, менга бундан ортиқ

мартаба, даражанинг кераги йўқ. Ҳаётда куп кўрдим, нопок йул билан топилган обрў, даража ҳеч кимга татиган эмас, ҳаром луқма бир куни, албатта, тешиб чиқади...» деган эдилар. Устознинг шу сўзлари бир умрга ёдимда қолган.

Бугунги кунда Амир Темури номи билан аталаётган хиёбондан устоз билан университет биноси томон ёнма-ён ўтаётганимизда, икки ёқдан енгил машина шитоб билан кела бошлади. Йул ўртасига етиб борган эдик. Мен нима қиларимни билмай доврираб қолдим. Шунда домла шартга қўлимдан тутиб, яшин тезлигида олға интилдилар. Аранг куча чеккасига ўтиб олдик. Ҳар икки томондан ўқдай учиб келаётган иккала машина ҳам нақ боя мен иккиланиб турган жойга гийқиллаб келиб тўхтади. Агар шу тигиз дақиқаларда домла бундай тезкор шижоат кўрсатмаганида, машиналарнинг тагида қолишимиз аниқ эди. Бир оз ўзимизга келганимиздан кейин домла: «Умарали, ҳаётда, турмушда шунақаси ҳам бўлади, бундай тигиз вазиятларда фақат тезкор ҳаракат даркор, иккиландингизми - тамом...» дедилар. Кейинчалик турмушда шу хил вазиятларга дуч келганимизда дарҳол ўша воқеа, устознинг ўша дамдаги пандлари ёдимга тушади.

Ёзги таътил чоғи Фулом ака бошлиқ жўралар Оқсоқотада дам олаётган эдик. Тунда жойимизни сой бўйидаги дарахлар орасидаги соя-салқин ўринлардан тепаликдаги очиқ майдонга кўчириб, юлдузлар чарақлаб турган осмон остида кўрпачаларга ёнбошлаб суҳбат қураддик. Бир гал осойишта гурунги қизгин баҳс-тортишувларга айланиб кетди. Баҳс шу тариқа давом этгудек бўлса, бирор дилсийҳлик ҳам рўй бериши ҳеч гап эмас эди. Шунда устоз кутилмаганда: «Эй биродарлар, ҳу анави думли юлдузга қаранглар», дея осмон четига ишора қилдилар. Жазавали тортишувлар бирдан тақатхат тўхтаб, ҳаммамиз домла ишора қилган томонга аланг-жалаңг тикилдик. Бир неча дақиқа ўтди, аммо «думли юлдуз»дан ном-нишон йўқ... Шунда «сир» ошкор бўлди, даврада қувноқ қаҳқаҳа янгради. Ўз-ўзидан ҳордиқ чоғи ярашмайдиган даҳанаки жанглар барҳам топди. Ҳаммамиз ҳушёр тортдик. Устоз ҳеч қанақа панднасихатсиз даврага бутунлай ўзгача руҳ бахш этдилар...

Ўша тунги гурунглиримизга кутилмаганда ўзини «ўрмон қоровули» деб таништирган, кўзлари чақчайган мўйловдор ширакайф бир кимса келиб қўшилди. Чақирилмаган меҳмонга ҳурмат юзасидан жой кўрсатилди, дастурхонга таклиф этилди. У жуда гапдон экан, ҳеч кимга сўз бермай, ярим тунга қадар энсамизни қотириб, эзмаланиб ўтирди. Эртаси, индинига ҳам шу аҳвол такрорланавер-

ди. Нима бўлганда ҳам, барибир, одамнинг юзи иссиқ, бу ёғи ўзбекчилик, «бас қил энди, биродар, бизни холи қўй» деб бўлмайди. Охирги тун кайфи ошиб, роса «очилди». Учта хотини, улардан йигирма чоғли фарзанди борлиги, тоғларда мол ўғирлик қилиб, эгаларини лол қолдириши, ҳатто одам ўлдириб, изини босди-босди қилиб юборгани, яна алланималар ҳақида ҳеч тап тортмай сайрай кетди... Тоқатимиз тоқ, нима қиларимизни билмаймиз. Шунда Фулом ака кутилмаганда: «Пистолетимни палаткада, ёстиғим остида қолдирибман, бориб олиб келай», дея ўрнидан қўзғалдилар. Бу гапни эшитган «меҳмон» бирдан ҳушёр тортиб гапдан тўхтади. Шунда устоз «тактикаси» сирини пайқаган Озод ака аланг-жаланг бўлиб турган «меҳмон»га қарата: «Бу оқсоқолни танийсизми? Фулом Каримов деган генерални эшитганмисиз?» дея савол ташлади. У ҳам бўш келмай: «Ўзларини кўрмаганман, лекин номларини, доврuginи эшитганман», дея жавоб қилди. Ўз навбагида Озод ака ҳам бўш келмай: «Ўша генерал мана шу киши бўладилар», дея таъкидлади. «Меҳмон» Фулом ака ортидан олазарак кузатар экан, ҳали у киши палаткага етмай туриб, ўрнидан қўзғалди-ю, бир зумда даф бўлди. Шу тариқа унинг қораси ўчди.

Эртаси нонушта пайти тунги ҳангомаларни эслаб, кулишиб ўтирдик. Шунда Озод ака ҳазил аралаш «Қанй энди генерал Фулом Каримов номини эшитганда фақат галамис ўрмон қоровулигина эмас, адабиётшуносликдаги қаллоблар ҳам шу тариқа гумдон бўлса, афсус, бунинг иложи йўқ-да!» деб қўйдилар.

Устози аввал ана шундай табаррук сиймо эдилар. Ҳар соҳада, ҳар қадамда юксак ички маданият барқ уриб турадиган оқилона амаллари билан ҳаммамизга ўрнак бўлганлар. Шунча йил кузатиб бу улуғ зотнинг киши дилига, ҳатто рақибига ҳам озор етадиган хатти-ҳаракат қилгани, малол келадиган гап айтганини билмайман. Айниқса, устознинг ҳар қандай тигиз-мушкул вазиятда ҳам нажот йўлини топа билиш санъати мени лол қолдирарди.

ОДАМОХУН СИЙМО

Мен университетда Фулом Каримов, Озод Шарафиддиновдек устозлар қатори беназир одамохун сиймо Субутой Долимовдан сабоқ олиш, узоқ йиллар бир кафедрада ишлаш, бундан ҳам муҳими, у киши жўрабошилиқ қилган даврада ўттиз йилдан ортиқ улфат тутиниш шарафига муяссар бўлганлардан бириман. Шу муътабар даврадаги гурунглари мен учун ўзига хос дорилфунун - ҳаёт, ибрат, одамийлик мактаби бўлган, десам асло янглишмайман.

Машхур созанда Турғун Алиматов танбур ёки сатода, Субутой домла эса дуторда ижро этган мақом наволари, созлар жўрлигида янграган «Дилхирож», «Ушшоқ», «Дугоҳ», «Сегоҳ», «Чоргоҳ», «Чорзарб»-ларнинг сир-сеҳрга тўла илоҳий нолаларини тинглаш завқи-сурури ҳаётимнинг энг тотли, ҳузурбахш дақиқалари тарзида қалбимнинг туб-тубига бир умрга муҳрланиб қолган. Уларни эслаганда ҳаёлан ўша эртақлардагидай гаройиб бир оламга қайтгандай бўламан...

Субутой домла билан танишганимда у киши 50 ёшларда эди. Мана, бу фоний дунёни тарк этганларига ҳам ўн беш йилдан ошибди. Лекин мен учун бу сиймо худди тирикдай, бу табаррук зотни эсласам, кўз олдимда ярим аср бурунги қиёфада гавдаланадилар. Негалигини билмайман, бу одам нимаси биландир жаҳонга машхур «Дон Кихот» романидаги Санчо Пансани эслатарди; бўйи-басти, қиёфаси, феъл-атвори, дўстга садоқати, самимияти, вужуд-вужудига сингиб кетган табассуми, комик табиати, ўзигагина хос, ўзигагина ярашадиган донишмандлик билан йўғрилган соддалиги - шуларнинг ҳосиласи бўлган ёқимтойлиги ўша довругли асар персонажига ўхшаб кетаверарди.

Бу табаррук зот ҳақида авваллари баъзи нарсалар ёзганман, насиб қилса яна ёзарман. Устоз таваллудининг 100 йиллиги арафасида у зот ҳаёти билан боғлиқ икки лавҳани ҳикоя қилиб бермоқчиман. Уларнинг бири жиддий, иккинчиси эса ҳазилга мойил.

Ўтган аср 60-йилларининг бошлари. Аспирантурани тугатиб, номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиб, университетда иш бошлаган кезларим меъда хасталигига йўлиқиб қолдим. Маҳалла поликлиникасидаги шифокор маслаҳатига кўра укол, турли дори-дармонлар ва парҳезга қатъий риоя қилиб, икки ойча даволандим. Ейдиган таомларим: ошқовоқ, кисел, манная каша ва қайнатма шўрва... Ўзим ҳуш кўрадиган палов, қази-қарта, кабоблар қатъий ман этилган. Парҳез, дори-дармонлардан ҳеч қанақа наф йўқ. Кундан-кунга озиб-тўзиб боряпман, шу муддат давомида 17 килограмм вазнимни йўқотдим. Ўша кезлари устоз Субутой ака Ҳоразмда илмий-ижодий сафарда эдилар. Сафардан қайтгач, у кишига дуч келганимда: «Сенга нима бўлди, суробинг тортилиб қолибди-ку!» дея ҳазил аралаш дағдага қилдилар. «Касаллик тарихи»мдан, қайси шифокор қўлида даволанаётганимдан хабардор бўлгач: «Роса одамига учрабсан-у, бу ношуд, чаласавод врач қиёфасидаги азройилнинг қўлидан ҳеч ким омон чиқмаган, яхшиям вақтида келганим, яна бир ҳафта- ўн кун шу хилда «даволаниш» давом этганда борми...»

дедилар-у, у ёғини айтмадилар. У ёғи маълум эди. Сунг домла сузида давом этиб, эртага таниш бир шифокор дўсти ҳузурига бирга олиб боришни ваъда қилдилар.

Эртаси белгиланган вақт Хадрадаги Тоштрам дарвозаси олдида учрашдик. Тоштрам поликлиникаси биносининг иккинчи қавати-га домла мададида аранг кутарилдим. Бош врач хонаси эшиги очилганида, турдаги столга тирсагини тираб утирган, оқ халат кийган, тўладан келган салобатли бир нуроний одам бирдан ўрнидан туриб, салобатли жуссасига ярашмайдиган бир чаққонлик билан Субутой ака ҳузурига келиб, қучоқ очди. Салом-аликдан кейин домла менга мезбонни таништирдилар. «Сенларга бу одам ҳақида кўп гапириб берганман, болалик дўстим Ҳожи Соли Зокиров шу киши буладилар. Биласан, менинг ака-укаларим, келинларим ҳаммаси шифокор, фан номзоди ва докторлар. Мабодо бетоб бўлиб қолсам, уларга эмас, мана шу Ҳожига қаратаман, тўғри унинг олдига келаман». Сунг у кишига мени таништириб, «Бу йигит менинг ўғлимдай гап. Аҳволини қара, икки ой Хоразмда юриб келсам, шу ҳолга тушиб қолибди. Тузатиб берасан, гап тамом!» дедилар чўрт кесиб.

Ҳожи ака касаллик тарихимни сўраб ҳам утирмади, томиримни ушлаб, қорин бушлиғимни сийпалаб, дарҳол бир қарорга келди; кутилмаганда шу кундан бошлаб уқолу дори-дармонларни, парҳезни тўхтатасиз, секин-аста қора қўчқор ёғи, гўштида тайёрланган паловхон тура, қазии-қарта ва қабобга ўтасиз, овқатдан олдин ва кейин мен ёзиб берган дориларни ичиб турасиз, дея рецептда ёзилган дориларни қайси аптекадан олишим лозимлигини тайинлади. Мабодо бир ҳафта давомида ўзгариш бўлмаса яна ҳузурига боришимни айтди. Бир ҳафта ўтар-ўтмас, ўзгариш юз бера бошлади, иштаҳалар очилиб, рангимга қон югуриб, чинакамига оёққа туриб кетдим. Бир ҳафта-ўн кундан сунг Ҳожи ака ҳузурига касалдан шикоят қилиш эмас, балки шифо учун унга ташаккур айтгани бордим.

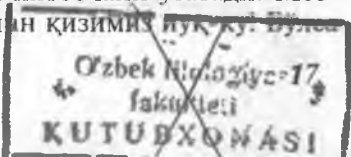
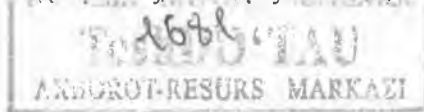
Шу тариқа, аввало, Аллоҳ, қолаверса, отамдай азиз бу устоз қалб саховати, ҳиммати сабаб ўттиз уч ёшимда ажал ёқасидан омон қайтганман. Бунақа саховатни унутиб бўладими, ахир!

* * *

Уша 60-йиллари рўй берган устоз ҳимматига оид бошқа бир кулгили воқеа ҳам сира эсимдан чиқмайди. Эски жува бозорининг шундоқ ёнгинасида жойлашган машҳур 1-мактабда талабаларимиз педагогик амалиёт ўтарди. Педагог олим Субутой ака бу ишга

рахбарлик қилар, биз каби уч-тўрт ёш домла у кишининг ёнида синфларга бўлиниб, талабалар билан ўтказиладиган машғулотларга бош-қош бўлиб турардик. Мактаб она тили ва адабиёт ўқитувчиси ғоят ғайратли, билимдон, тажрибали Зода опа Баҳодировани Субутой ака «ўз қизим» деб ниҳоятда хурмат қилар, бу опадан талабалар эмас, ёш домлалар ҳам кўп нарса урганиши мумкин, деб қулоғимизга қуярди. Зода опа ташаббуси билан амалиёт чоғи талабалар иштирокида адабий анжуманлар, ёзувчи-шоирлар билан учрашувлар ўтказиш одат тусига кирганди. Бир гал ёш истеъдодли ёзувчининг яқингинада нашрдан чиққан қиссаси муаллиф иштирокида муҳокама этиладиган бўлди. Муҳокамага яхши тайёргарлик кўрилди. Белгиланган вақтда муаллифни мактабга бирга олиб келдим. Субутой ака бошлиқ университет домлалари, Зода опа билан мактаб ўқитувчилари, талабалар, ўқувчилар ёзувчини қўлда гулдасталар билан кутиб олди. Муҳокама иштирокчиларининг деярли барчаси қисса билан таниш, уни аллақачон ўқиб чиқишган. Учрашув ғоят мароқли ўтди, қизгин баҳслар, савол-жавоблар бўлди. Учрашувда энг ҳаяжонли, жўшқин гапни амалиётчи талаба-қизимиз айтди. Мен уларнинг гуруҳига дарсга кирмаган эдим, факультетда кўриб юрсам ҳам уни яқиндан танимасдим. Кўринишда «Сароб»даги Мунисхонни эслатадиган бу соҳибжамол қиз, замонавий маданият, хулқ-атвор, билимдонликда ҳам ундан қолишмас экан. Ҳали уйланмаган, қиз қидириб, муносибини тополмай юрган ёзувчи укам унга маҳлиё бўлди-қолди. Мендан бу қизнинг боши очикми ёки очик эмаслиги, қанақа оиладан эканлигини сўради. Мен уни яхши билмаслигимни, эрта-индин, албатта, суриштириб билиб беришни ваъда қилдим. Эртасига бу «қалтис юмуш» хусусида домлага оғиз очдим. Холис хизматга ҳамиша тайёр домламиз ёзувчини мафтун этган соҳибжамол қизимизни ҳузурларига чақириб, тураржой манзилени аниқлаб олади, кечқурун хонадонига боражагини айтади. Қиз, бир чеккаси, бундай табаррук зотнинг хонадонларига ташриф буюришидан боши осмонга етади, иккинчи томондан, ташриф боиси нимадан иборат эканлигини билолмай, ҳайрон бўлади.

Ниҳоят, соҳибжамол қизимиз хонадонидагилар домламизни эҳтиром билан қарши оладилар, салом-алик, тўкин дастурхон устидаги бир пиёла чойдан сўнг домла асл муддаога ўтади, «Қизингизга совчиликка келдим, истеъдодли, келажаги порлоқ ёзувчидан, ~~манча китоби ҳам чиққан~~» деб мезбонга китобчани узатади. Мезбон ҳайрон бўлиб ёқа ушлайди, «Бўй етган қизимиз нукта-бўй

бажонидил гапингизни икки қилмасдим...» дейди. Шу пайт тарелкада пишириқ кўтариб кирган соҳибжамолга ишора қилиб Субутой домла «Бу-чи, бу сизнинг қизингиз эмасми!» дея каловланиб қолади. «Бу келиним-ку, домлажон!» деганида, даврада бирдан қаҳқаҳа янграйди. Шу заҳоти мезбон хонанинг бир чеккасидаги кароватчада ўйинчоғини шилдирашиб ётган бир ёшлар чамасидаги болакайни - набрасини меҳмон ҳузурига саломга келтиради...

Эртаси куни домла бу ҳангомани сўзлаб берар эканлар «Умримда бунақа шарманда бўлмаганман» дедилар. Аслида бунақа кувноқ «шармандалик»лар домла ҳаётида кўп бўлган.

Субутой домламиз ана шунақа аломат одамоҳун зот эдилар...

ОЛИМ, ТАРЖИМОН, МУРАББИЙ

Шоислом акани кўп қиррали ижодкор дейишарди. Дарҳақиқат, у, аввало, адабиётшунос олим, айна пайтда нуктадон таржимон, ўзига хос шоир, шу билан баробар, яхшигина носир... Унинг фаолият, машғулот доираси ҳам кенг, хилма-хил: педагог-мураббий, ношир, илм-фаннинг мохир ташкилотчиси - кўп йиллар ТошДУ (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) шарқ факультетига деканлик қилган, чет эл шарқ адабиёти кафедрасини бошқарган. Ўзбекистон Давлат нашриётида шарқ халқлари адабиёти таҳририятига мудир, анча йиллар университетга проректор бўлди. Олим бир қатор жамоат ишларини ҳам олиб борди. Совет-Эрон дўстлик жамияти Ўзбекистон бўлими бюроси, Осиё ва Африка мамлакатлари билан ҳамкорлик қўмитаси президиуми аъзолигига сайланган, Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси, «Шарқ юлдузи» журнали таҳририяти аъзоси, ТошДУ ҳузуридаги ўзбек адабиёти бўйича ихтисослашган кенгаш раиси вазифаларида ишлади.

Хилма-хил соҳа, вазифа, машғулотлар билан банд бўлиб кетиб, ўзининг ижодий қиёфасини йўқотиб қўйган ижодкорлар ҳам йўқ эмас. Шоислом ака ўзига юклатилган барча вазифаларни қойилмақом қилиб адо этар, қайси соҳага қўл урса, унга сидқидилдан ёндашар эди. Аммо Шоислом ака учун шундай бир соҳа, шундай бир ўқ бор эдики, гўё унинг бутун онгли ҳаёти, фаолияти шу ўқ теварагида айланди. У биринчи галда форс-тожик мумтоз адабиётининг мафтуни, жонкуяр тарғиботчиси, бу соҳанинг ҳақиқий билимдони бўлган. Агар сиз бу одамнинг суҳбатида бўлсангиз, қандай мавзуда гап бормасин, у албатта ўрнини топиб, шарқ бадиияти ҳақида сўз очар, ўз фикрининг далили учун ё Саъдий, ё Умар Хайём, ё Ҳофиз, ё Навоий, ё Жомий ёки Бедилдан бирор байт

келтириб мағзини чақиб берарди, у қандай иш билан машғул бўлмасин, хаёлининг бир учи ё Фирдавсий мисрасининг ўзбекча ифодаси, ё Саъдий, Бедил байтларининг янги маъноси, талқини ёки Ҳофиз ижодининг бирор ечилмаган жумбоғи билан банд эканлигини пайқар эдингиз.

Агар унинг кабинетига кирсангиз, иш столининг бир четида турган қадимий қўлёзмаларга кўзингиз тушарди; ташкилий ишлардан қўли бўшаса ёки танаффус пайти келса, дарҳол ўша қўлёзмаларни титкилашга тушар, унинг дам олиш кунлари, меҳнат таътили ҳамиша ижодий ишлар билан ўтарди.

Таниш-билишлари, дўстлари унинг ишчанлигига, ўз соҳаси бобида билимдонлигига қойил қолардилар. «Шоислом билан Қора денгиз бўйида ҳам бўлган эдим, бирга ишлашган эдик, - деб ёзган эди шоир Миртемир. - Мени ҳаммавақт ундаги ишчанлик, топағонлик, бой қалб, маънавий давлат лол қилиб келади» .

Шоислом акада шарқ мумтоз шеърлятига мафтунлик жуда эрта уйгонган. Навоий ижодидан илҳомланиб, ун бир-ун икки ёшлариданоқ шеърлар ёза бошлаган, ўша кезлардаёқ шарқ мумтоз адабиёти бўйича мутахассис бўлишни, ҳаётини шу соҳага бахшида этишни кўнглига тугиб қўйган. Бироқ она юрт бошига тушган оғир кулфат - Иккинчи Жаҳон урушининг биринчи кунлариданоқ ёвуз душман билан юзма-юз жанг қилди, жангда оғир яраланди, даволанди, яна анча вақт ҳарбий хизматда бўлди. Ўша кезларда ҳам қўлидан қалам, қўйнидан мумтоз даҳолар девони тушмади, шеър мутолааси, шеър машқи давом этди. Ниҳоят, анча кечикиб бўлсада, мақсадига эришди - 26 ёшида САГУнинг шарқ факультети талабаси бўлди, А. В. Болдирев, А.Т. Тагирджанов сингари донгдор шарқшунослардан таълим олди, университетни имтиёзли диплом билан тамомлаб, шарқ факультетида ишда қолди, эрон шоири Эҳсон Табари ижоди бўйича номзодлик, «Форс-тожик адабиёти мумтозлари ижодида гуманистик ғоялар тараққиёти проблемасига доир» деган мавзуда докторлик диссертациясини ёқлади... Шу тариқа унинг гоят қизгин, кўп қиррали ижодий фаолият даври бошланди, қисқа бир муддат ичида ўнлаб илмий, бадиий, таржима китоблари, шеър ва лавҳа-ҳикоятлари чиқди, хусусан, унинг Фирдавсий, Саъдий, Умар Хайём, Ҳофиз, Навоий, Жомий, Бедил ҳақидаги илмий ишлари, аруз вазни, таржима назарияси ҳамда амалиётига оид кузатиш ва хулосалари, Фирдавсий «Шоҳнома»сидан, Саъдий, Умар Хайём, Деҳлавий, Жомий, Бедил асарларидан қилган таржималари маданий ҳаётимизда қувончли ҳодиса бўлди.

Маълумки, ўзбек халқи маданияти, санъати ва адабиёти жуда қадим замонлардан форс-тожик маданияти, санъати, адабиёти билан яқиндан ҳамкорликда ривожланган, ўзбек китобхони форс-тожик адибларининг шоҳ асарларини худди ўз миллий, маънавий бойлиги сифтида қадрлаган, ўтмишда Фирдавсий, Саъдий, Умар Хайём, Ҳофиз, Жомий, Бедилни билмаган ўзбек зиёлиси деярли бўлмаган, уларни таржимасиз оригиналда ўқиб ҳузур қила билган. Айни пайтда илғор ўзбек ижодкор зиёллари бундай улкан сўз усталари яратган санъат дурдонларини халқ орасига ёйиш, уларни ўз она тилига кучириш учун ҳам ҳаракат қилганлар. Бироқ бу ният XX асрга келиб, тўла рўёбга чиқа бошлади, форс-тожик адабиётининг республикамиздаги тарғиботи, илмий тадқиқи ва таржимаси изчил бир йўлга тушди, хусусан, 60-70-йилларга келиб, бу иш янги босқичга кўтарилди. Шоислом Шомухамедовнинг қизгин ижодий фаолияти худди шу даврга тўғри келади. Шоислом ака ҳам олим-тадқиқотчи, ҳам тарғиботчи, ҳам таржимон, ҳам ношир, муҳаррир, ҳам ташкилотчи, ҳам мураббий сифатида бу ишга ғоят улкан ҳисса қўшди, аниқроғи, бу ишнинг бошида турди.

Шоислом Шомухамедовнинг форс-тожик адабиёти мумтозлари ҳақидаги ишлари ҳар бири алоҳида ҳолда ҳам ғоят қимматли, олим ҳар бир санъаткор ижодига оид етакчи хусусиятларни катта билимдонлик, нозик дид билан очиб берди, айни пайтда атоқли сўз усталари ижодига ҳос муштарак томонларни ҳам кўрсатди. Олимнинг уқтиришича, мумтозларни бир-бирлари билан туташтириб турган энг таъсирчан, ҳаётбахш гоёвий-эстетик омиллардан бири улар ижодига ҳос гуманизмдир, тадқиқотчи мумтоз шоирлар ижодини ҳаммадан бурун худди шу гуманизм нуқтаи назаридан текширади, натижада, гуманизм тадқиқи илмий ишларининг етакчи концепциясига айланади, олим илмий ишларининг маълум синтези бўлмиш докторлик диссертацияси худди шу форс-тожик мумтоз адабиётида гуманизм масалаларига бағишланганлиги ҳам тасодифий эмас.

Неча йиллар, балки асрлардан бери сўз санъатининг мангулик, умрбоқийлик сири, санъат ва адабиётдаги тараққиётнинг бош омили устида баҳслар кетади, бу хусусда ғоят хилма-хил, ҳаттоки зиддиятли фикрлар бор. Бир гуруҳ тадқиқотчилар, санъаткорлар чинакам санъатнинг умрбоқийлик сири ундаги гуманизмда деб билдилар, гуманизм санъат ва адабиётдаги тараққиётнинг бош омили, деб ҳисоблайдилар, гуманизм санъат ва адабиётда фақат гоёвий масала бўлиб қолмай, унинг бадииятга ҳам кучли таъсир кўрса-

тувчи фактори деб қарайдилар. Менимча, бу фикр ҳақиқатга яқинроқдир. Ш. Шомуҳамедов ўз тадқиқотларида аини шу концепцияга таянади, фақат форс-тожик адабиётида эмас, балки жаҳон адабиёти тараққиётида муҳим ўрин туган даҳо санъаткорлар ижоди мисолида, ғоят ёрқин далиллар асосида ўз фикрни исбот этади, мумтоз адиблар учун «гуманизм - абадийлик ялови» деган афористик илмий хулосага келади.

Шоислом Шомуҳамедовнинг таржималари пухта илмий-назарий асосга қурилган. Шоислом ака дуч келган асарни эмас, аввало, форс-тожик адабиёти мумтоз вакиллариининг энг характерли, ибратли, бугунги ўзбек китобхони учун кизиқарли, ниҳоятда азиз асарларини танлаб таржима қилди, таржима учун танлаган асарларини эса илмий асосда чуқур ўрганиб, ҳар бир сатр, сўзга жо этилган образли маънонинг тагига етиб, уни чуқур ҳис этган ҳолда ўзбекчага ағдарди. Таржимон асли шоир бўлгани, маълум шеърый завқ, тажрибага эга экани, ўзбек адабиётини, она тилининг шеърый имкониятларини яхши билиши таржимада унга ниҳоятда қўл келди. Ш. Шомуҳамедов бадний таржима бобида Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир каби моҳир сўз усталари билан ҳамкорлик қилиш бахтига муяссар бўлган, улардан катта кўмак, сабоқ олган таржимондир. Унинг Умар Хайём рубоийларидан қилган таржималарига эса Миртемир муҳаррирлик қилган эди.

Ш. Шомуҳамедов таржималари ҳақида талай мақолалар эълон этилди. Таржималарининг аҳамияти, сифати, муаллифнинг таржимонлик маҳорати хусусида кўп илиқ гаплар айтилди. Таржимон санъатидан далолат берувчи баъзи далиллар келтириб ўтайлик. «Шоҳнома»даги ғоят ҳаяжонли, таржимон учун ниҳоятда масъулиятли ўринлар - Рустам билан Суҳроб тўқнашуви, ота билан ўғил жанги, ўғилнинг ота томонидан ҳалок этилиши, Суҳробнинг ўз ўғли эканидан воқиф бўлган отанинг ададсиз руҳий қийноқлари, Суҳроб жасади устида чеккан нолалари тасвирини эслайлик. Мана, Рустам қалб изтиробларининг акс садоси бўлмиш айрим сатрлар:

Бундай иш тушганми, ҳеч кимсага, боқ!

Ўз ўғлим ўлдирдим, сочга тушиб оқ...

Мендекни кўрганми дийдаи жаҳон,

Гудак тепасида бўлсам зўравон.

Кесилса буларди ҳар икки қўлим,

Қора ер сарига йўналса йўлим...

*Не дерман, нечун у ўлди бегуноҳ,
Нечун қилдим ёруғ айёмим сиёҳ?*

*Қайси ота қилмиш бундай мудҳиш иш?
Сазоворман қанча олсам сарзаниш.*

*Қай ота ўлдирмиш жонажон ўғлин?
Ақлли, баҳодир, навқирон ўғлин?*

*У тождор бобоси эшитса магар,
Покиза онага не бўлур хабар?*

*Сом наслига нафрат ёғилур осон,
Дерлар мени бедин, беақлу имон...*

Деярли минг йил бурун битилган, чуқур инсоний дард билан йўғрилган, бугунги кунда ҳам китобхонни ларзага соладиган бу хил шоҳ сатрларни шу тарзда - асл колоритини сақлаган ҳолда ҳозирги ўзбек шеърӣ тилига кўчириш ҳазилакам иш эмас!

Ёки Умар Хайёмдан қилинган, эл орасида жуда машҳур бўлиб кетган мана бу рубоӣ таржимасини олайлик:

*Май ичсанг оқилу доно билан ич,
Ёки бир гул юзли зебо билан ич.
Оз-оз ич, гоҳ-гоҳ ич, ҳам яширин ич,
Эзма, расво бўлма, ҳаё билан ич.*

Бир томондан, асл нусхадаги маънога жуда яқин турувчи, иккинчи томондан, сўзма-сўзликдан қочиб, оригиналдаги сатрлар, образларга эркин, ижодий ёндашишдан туғилган бу мисралар жуда катта ижодий изланишлар самарасидир.

Жомийнинг мана бу қитъаси таржимаси чинакам бадиӣй кашфиёт даражасидадир:

*Пулатдан бир парча тиш билан узмоқ,
Тирноқ билан тошда ариқлар қазмоқ,
Жаҳаннам утига бош билан кириш,
Кўзлар милки билан олов-чўғ териш,
Юз тева юкени бўйнига илиб,
Шарқдан то Фарбгача югуриб-елиб -*

*Бормоқлик Жомийга енгилроқ, жура,
Пастлар миннатини тортгандан кура!*

Ниҳоят, Бедилдан олинган ушбу рубойни тинглаб кўринг:

*Ўз васфида олим гуфтори қизиқ,
Ўз ишқида мажнун ашъори қизиқ.
Бу даштнинг қумлари тузғиб битгунча
Лофу ҳангоманинг бозори қизиқ.*

Таржимон Бедилга хос мураккаб образли, тагдор, сержило маъноли, айна вақтда ўта жозибадор сатрларни катта маҳорат билан ўзбекчалаштира олган!

Унинг қаламига мансуб шу хил таржималар, олимнинг баркамол илмий тадқиқот ва тарғиботлари туфайли ўзбек китобхони учун нодир ҳазина - бой мумтоз форс-тожик адабиёти гўё янгидан кашф этилди. Шоир Миртемир Шоислом аканинг бу борадаги хизматларидан қувониб: «Шоислом улкан ва фусункор ҳазина эшигини кенгроқ очиб қўйгани рост. У ўша афсонавий ва бой ҳазина эшигида туриб: «Қани бир кўринг-чи!» дегувчи эшик оғасига ўхшайди ҳаёлимда» деган эди. Ёзувчи Пиримкул Қодиров худди шу фикрни давом эттириб дейди: «Ота-боболаримизда одат бўлган саъдийхонлик, бедилхонлик, хайёмхонлик анъаналари бугун янги бир асосда давом эттириляпти. Яхши-яхши давраларда Ҳофиз ғазалларини, Умар Хайём рубойларини ўзбекча ёддан айтиб ўтирган китобхонларни кўрасиз. Шунда бу рубойи ва ғазалларнинг тарғиботчиси ва таржимони Ш. Шомухамедовга эҳтиромингиз ошади» .

Ш. Шомухамедовнинг бутун илмий, тарғиботчилик, таржимонлик ва ташкилотчилик фаолияти чуқур байналминал руҳ билан йўғрилган, ҳар қадамда унинг форс-тожик мумтоз адабиётига, бинобарин, жаҳонга буюк даҳоларни берган улуғ халққа чексиз меҳр-муҳаббати барқ уриб туради. Табиийки, бу туйғу ўзгалар қалбига ҳам кучиб ўтди, унинг тадқиқотлари, таржималари билан танишган китобхон бир умрга шу буюк адабиётнинг, буюк халқнинг мафтуни бўлиб қолди.

Ш. Шомухамедовнинг бадиий асарлари ҳам аслида шарқ мумтоз адабиётига бўлган улкан меҳр самарасидир. Унинг қушиқ қилиб айтиладиган талай ғазаллари, ўқувчиларга маъқул бўлган рубойлари, лавҳа-ҳикоятлари Саъдий, Умар Хайём, Навоий, Жомий, Бедил анъаналари руҳида битилган, уларда муаллиф шарқ даҳо

санъаткорларига хос гуманистик оҳангларни давом эттиради, чин инсонийликка ёт, инсон шаънини ерга урадиган одат-тамойилларни қоралайди, муаллиф шарқ мумтоз адабиётининг қатор барқарор шаклларида бугунги куннинг гапларини ҳам айтиш, ифодалаш мумкинлигини намоиш этишга интилади. Хусусан, унинг «Гулистон», «Баҳористон» каби машҳур асарларни эслатадиган, ҳаётий кузатишлар асосидаги ибратли лавҳа-ҳикоятлардан ташкил топган «Гулбоғ» китоби ўқувчиларга манзур бўлди, адабий танқидчилик унга яхши баҳо берди. Қисқаси, Шоислом Шомуҳамедов бадиий ижодда ҳам ўзлигига содиқ қолди, шарқ мумтоз адабиётининг мафтуни эканини яна бир бор намоиш этди.

Шоислом Шомуҳамедовнинг тадқиқотчилик, тарғиботчилик, таржимонлик фаолияти республикамиздан ташқарида ҳам маълум ва машҳур. Унинг қатор илмий асарлари қардош республикаларда, чет элларда ҳам нашр этилган, бу ишлар илмий жамоатчилик томонидан ижобий баҳо олган. И. Брагинский, Д. Комиссаров, Б. Фафуров, Р. Ходизода, О. Шарафиддинов, Иржи Бечка каби муътабар олимлар унинг ҳақида кўп илиқ сўзлар айтган. Унинг хизматлари ҳам муносиб тақдирланган. Форс-тожик адабиётини оммалаштириш, шарқшунос кадрлар тайёрлашдаги хизматларини ҳисобга олиб Шоислом Шомуҳамедовга 1974 йили Санкт-Петербург Давлат Эрмитажи директори, академик Б. Б. Пиатровский билан бир қаторда Фирдавсий номидаги халқаро мукофот берилди, русубликада филология фанини ривожлантириш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш борасидаги хизматлари учун у 1977 йили «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» фахрий унвони билан тақдирланди.

Олим, таржимон, мураббий учун энг катта мукофот кўплаб адабиёт ихлосмандлари ва шогирдларининг унга бўлган меҳри, миннатдорчилик туйғусидир.

ШАРҚУ ҒАРБ ТАДҚИҚОТЧИСИ

Ўтган аср 50-йилларининг бошлари. Биз, Тошкент Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) талабалари, пахта теримидан қайтиб университет аудиториясида биринчи дарсни бошлаганмиз. Рўпарамиздаги суюкли муаллимамиз Фозила Сулаймонованинг чет эллар адабиёти фанидан маърузаларини чанқоқлик билан тинглаётимиз. Опамиз, одатдагидек, эҳтирос билан куйиб-ёниб сўзлайди; бизни Ғарб адабий дунёсига бошлайди. Орадан ўн-ўн беш минутлар ўтиб, беҳос аудитория эшиги очил-

ди, деканат ходими бош суқиб, опамизни университет парткоми йўқлаётганини айтди. Муаллима авж пардада маърузасини тўхта-тиб, бизни осойишталикка ундаб, ташқарига равона бўлди. 60 чоғли талаба билан тирбанд аудитория сув қуйгандек жимжит. Опамизнинг бу хилдаги «ташрифиди» тасодифий эмаслигини ҳаммамиз биламиз, аммо бу ҳақда бир-биримизга «чурқ» этиб оғиз очишга ботинолмаймиз. Бунақа кўққис «терговлар» пахта теримидан бурун ҳам бўлган. Гап шундаки, опамизнинг умр йўлдоши машҳур педагог, олим Ҳамид Сулаймонов халқ душмани айби билан ҳибсга олинган, шу туфайли Фозила опа қатъий назорат, таъқиб остида, махсус ташкилот ходимлари ҳафтада, баъзан кунора университетга келиб уни тергов қилишади... Ярим соатлардан кейин опамиз ранглари ўчган, рўмолчасини дам-бадам ёшли кўзларига босган ҳолда хонага кириб келди, бир неча сония ўзига келолмай, вужуди титраб турди; сўнг ўзини тутиб олиб, маърузани келган жойидан давом эттирди... Бунақа кўнгилсиз ҳодиса ўқув йили давомида неча бор такрорланди. Мустабид ҳукмдор вафотидан кейингина бундай таъқибу таҳдидлар барҳам топди. Биз ичкарида нима гап бўлганидан мутлақо беҳабармиз. Талаба-шоғирдларгагина эмас, энг яқин одамларига ҳам опамиз бу хусусда асло оғиз очмаганлигига иқрормиз. Аммо «ичкари»да қанақа даҳшатли - фожейий тўқнашув, драмалар бўлиб ўтганлигини юракдан ҳис этиб турардик. Опамизнинг ўшандай мудҳиш кунларда ўзлигини сақлаб, давр тўфонлари чоғи капитансиз қолган оила кемасини эсон-омон олиб ўтаётгани, ҳаёт йўлдоши, устози, дўсти ишини - илмий тадқиқотларини ва муаллимлик фаолиятини мардона давом эттирганлиги чиндан-да жасорат эди.

Фозила опа маърузалар чоғи тез-тез, аммо дона-дона қилиб русча сўзлар, мураккаб жойларига келганда ўзбекча шарҳлаб, тушунтириб ўтардилар. Вилоятлардан келган русчага заифроқ талабалар қатори мен ҳам маърузаларни ўзбекча батафсил конспект қилиб олардим. У кезлари хорижий адабиёт фани бўйича дарслик, ўқув қўлланмалари йўқ ҳисоб, фақат конспектларгина имтиҳонларда қўл келарди. Орадан салкам 60 йил ўтиб ўша гоҳ оддий қаламда ёки авторучкада ёзиб олинган конспектларни варақлаб ўтириб, бир ҳолатга лол қоламан. Опамиз Фарб адабиёти устида сўзлай туриб ўрни билан уларни шарқ адабиёти, маданияти, илм-фани билан қиёслаб ўтар, Фарб билан Шарқ тамаддуни орасидаги муштаракликларни эслатар, опа келтирган аниқ далиллар, қисқа-лўнда таҳлиллар бизни ҳайратга соларди. Бизнинг ўлкада ҳам қадимда

Ғарбни лол қолдирган, Ғарб тамаддуни ривожига кучли таъсир кўрсатган адабиёт, санъат, фан дурдоналари борлиги биз учун чиндан-да ҳайратомуз ноёб муъжиза бўлиб туюларди ўша кезлари. Кейинчалик билсак, бу фанда компративистик - қиёсий метод деб аталар экан. Энг ажабланарли жиҳати шундаки, ўша кезлари шуро фанида бу метод қатағонга учраган эди. Биргина мисол. 1947 йили В. Жирмунский билан Ҳ. Зариповнинг Москвада чиққан «Узбекский народный героический эпос» китобида «Алпомиш» достони қадим юнон эпоси «Одиссея» билан қиёсий таҳлил қилиниб, бу икки буюк бадиий обида орасида куплаб муштаракликлар борлиги айтилгани учун тадқиқот муаллифлари таъқибу таҳдидга дучор бўлган эдилар. «Шарқ юлдузи» журналининг 1949 йил 2-сонида босилган «Адабиётшуносликда космополитизмга қарши» сарлавҳали мақолада муаллиф В.Жирмунский билан Х. Зарипов А. Веселовскийнинг реакцион методига таяниб, адабиётни «социал мундарижадан, адабиётшунослик фанини эса социал курашдан, жамиятдаги синфлар курашидан бутунлай ажратиб қўйиш» йулидан борганликда айблайди; бу билан улар «ирқчи фашистларга, бутун дунё устидан ҳукмронликка интилаётган Америка империализмига ёрдам беради. Веселовскийнинг совет адабиётшунослигига кириб олган вакиллари ана шу империалистларга хизмат қиладилар», дея ҳукм чиқаради.

Ана шундай даҳшатли дағдағалар ҳовури ҳали босилмаган кезларда «адабиёт фанини социал курашдан, жамиятдаги синфлар курашидан ажратиб», Шарқу Ғарб орасидаги муштаракликларга тортиш чиндан-да илмий жасорат эди! Опамизнинг ўзлари кейинчалик чоп этилган «Шарқ ва Ғарб» китобларига ёзган сўз бошисида куп йиллар давомида Тошкент Давлат университетида чет эллар адабиётидан дарс ўтиб, тадқиқот олиб борар экан, Шарқ ва Ғарб маданиятлари ҳамда адабиётлари орасидаги муштараклик ҳамиша ўзини қизиқтириб келганлигини эътироф этадилар. «Аммо илмий адабиётда бу ҳолатни ёритувчи асарлар яқин вақтгача ёзилмаган. Борлари ҳам купинча европацентризм нуқтаи назаридан, Шарқ халқлари, Марказий Осиё халқлари маданиятини менсимаслик нуқтаи назаридан факт ва воқеаларни талқин қилади», деб ёзди-лар афсус-надомат билан.

Халқлар кечмиши, тарихини суриштирмай, ўтмишимизни нуқул зулмат, мудҳиш қолюқлик, диний жаҳолатдан иборат, деб аташга кескин қарши эди опамиз. Айниқса, ўтмишда «халқимиз саводсиз, ялангоёқ бўлган» деган иснодларга асло тоқат қилолмасди.

Ҳар куни радио орқали айтиладиган кўшиқда «Ким эдик тарихда биз номи қул, қашшоқ, гадо» сатрлари бонг уриб турган кезлари опамизнинг маърузаларида ҳеч қанақа шиорбозлик, тарафкашликларга бормай, аниқ далил-исботлар орқали табиий равишда «Шарқ адабиёти - маданияти илғор Фарб тамаддуни билан тенг» деган эзгу гоя қалбларимизга сингдирилди. Ўттиз йил қалбида ардоқлаб юрган, дарсхоналарда суюкли шогирдларигагина раво кўрилган ана шу эзгу фикрлар, тўпланган бой материаллар, дил сузларини матбуот орқали айтиш имкони йўқ эди ўша замонларда. Ниҳоят, истиқлолимиз эълон этилган қутлуғ 1991 йили «Фан» нашриётида ўша кўнгилдаги хазина «Шарқ ва Фарб» номи остида китоб бўлиб чиқди. Ниҳоят, 1997 йили у янада такомиллаштирилган, янги салмоқдор қисм билан тўлдирилган ҳолда «Ўзбекистон» нашриётида чоп этилди. Фозила опамизнинг ўзбек ва хорижий тилларда чиққан қатор илмий мақолалари, «Шекспир Ўзбекистонда», «Люсьен Левен» монографиялари, у нашрга тайёрлаган «Навоий асарларига ишланган расмлар», «Амир Хусрав Деҳлавий асарларига ишланган расмлар», «Низомий «Хамса»сига ишланган расмлар» альбомлари ўзимизда ҳам, жаҳон илм аҳли томонидан ҳам эътироф этилган. Шундай бўлса-да «Шарқ ва Фарб» олиманинг бош китоби бўлиб қолажак. Айни шу Шарқ ва Фарб алоқалари соҳасидаги тадқиқотлари учун олима мамлакатимизнинг «Буюк хизматлари учун», Франциянинг «Академия пальмаси» орденларига сазовор бўлган. Бу китобнинг беқиёс, ибратли жиҳатлари кўп. Улардан айримларини айтиб ўтсам, дейман.

«Шарқ ва Фарб», аввало, адабиётшунос олиманинг асари, муаллиф биринчи галда, Фарб ва Шарқ адабий алоқаларини тадқиқ этишга жазм этади. Аммо бу жиддий муаммони соф филологик йўл билангина ҳал этиб бўлмаслигини назарда тутиб, уни Шарқ ва Фарб орасидаги тарихий-ижтимоий, илмий-фалсафий, диний, маданий алоқалар билан боғлиқ ҳолда кенг кўламда текшириш йўлидан боради. Бу соҳаларга доир ўзимизда ва хорижда кўплаб тилларда яратилган бир неча юзлаб манбаларга таянган ҳолда мулоҳаза юритади. Бугина эмас, айни пайтда у таржимашунос, манбашунос-матншунос, санъатшунос сифатида ҳам иш кўради. Олима талқинида Шарқ ва Фарб тарихий-ижтимоий, илмий-маданий, адабий алоқалар кўлами, бир-бирига таъсир доираси шу қадар кенг, самарадорки, улар билан танишган китобхон ҳайратдан ёқа ушлайди; «Биз ҳеч кимдан кам эмасмиз ва кам бўлмаймиз» деган доно нақлнинг ҳақлигига чин дилдан яна бир бор иқдор бўлади.

Афсус, бугунги ёш тадқиқотчиларда мана шундай қўламдорлик, турли ёндош соҳалардаги манбалардан хабардорлик, турли-туман ишончли фактлар тили билан сўзлаш маҳорати етишмайди. Ахир ҳар қандай эзгу даъво атрофлича исботини топгандагина илмий-маърифий қимматга эга бўла олади.

Китобда Шарқ ва Ғарб маданий-адабий алоқалари талқинидаги ҳолислик асарга алоҳида жозоба бахш этади. Муаллиф европацентризм ғоясини асосли равишда рад этади, шу билан баробар, ҳеч қачон Шарқ билан Ғарбни бир-бирига қарама-қарши қўймайди, бирини устун санаб, иккинчисини камситмайди. Ўз навбатида, адолат юзасидан ҳар бир халқ маданиятида юксалиш ва таназзул даврлари бўлганлигини очиқ-ойдин айтаверади. Бирор миллий адабиётда пайдо бўлган буюк ихтиро, мақбул тажрибаларнинг бошқа халқлар адабиётига кучиб ўтиши, янги-янги изланишлар, кўтарилишларга туртки бериши табиий бир ҳол эканини Шарқ ва Ғарб маданияти, адабиётининг кўп асрлик тарихи мисолида аниқ далиллар орқали кўрсатади.

Чунончи, китоб муаллифи антик адабиётда Марказий Осиё мавзусига оид кенг маълумот, мулоҳаза-мушоҳадалардан кейин Александр Македонский ва унинг Марказий Осиёга юриши, Ғарбда яратилган Александр ҳақидаги асарлар ва шоҳ образининг эволюцияси, сўнгра Александр Македонский тимсолининг Шарқ адабиётидаги талқинлари хусусида батафсил тўхталади. Бу мавзуга оид асарлар орасида ҳазрат Навоий қаламига мансуб «Садди Искандарий» достонидаги талқин ўзига хос, бетакрор, бутунлай янгича экани очиб берилади. Улуғ дostonнавис «Садди Искандарий» га қўл уришдан олдин бу тарихий сиймога оид кўплаб тарихий ва адабий манбалар билан танишиб чиққан; ўз достонида уларни мутлақо такрорламаган ҳолда, тамомила ўзгача йўлдан борган. «Садди Искандарий» тарихий асар, жангнома ҳам эмас, шоҳ биографиясини ҳикоя қилувчи солнома ҳам эмас, унда шоҳ образини идеаллаштириш ҳам йўқ. Дostonнавис тарихчи эмас, даҳо шоир-ижодкор сифатида Искандар тимсоли орқали ўзини, замондошларини қийнаётган, ҳаяжонга солаётган маънавий-ахлоқий муаммоларга эътиборни тортади. Шоҳни оддий шахс, тирик инсон сифатида кучли ва ожиз томонлари билан кўрсатади, унинг кечмиши, қилмиши, қисмати баҳонасида башарият учун мангу ибрат, сабоқлар чиқаради. Буюк шоирнинг ижодий кашфиётини олима ана шулардан қидиради.

Гарчи «Шарқ ва Ғарб» китобида илгари сурилган бундай тал-

қиннинг бугунги замонавий адабиётимиз учун аҳамияти ҳақида гапирилмаган бўлса-да, ҳушёр китобхон буни юракдан сезиб, ҳис этиб туради. Ҳазратнинг бу борадаги ижодий сабоғи замонавий тарихий романчилигимиз учун қўл келганлигини тасдиқлайдиган ёрқин мисоллар кўп. Чунончи, Одил Ёқубов «Кўҳна дунё» романида айни шу йўлдан борган. Ёзувчи «Тарихчи олим иши тугаган жойда ёзувчининг иши бошланади» деган нақлга амал қилиб, романда тарихий шахслар - Ғазнавий, Беруний, Ибн Синолар биографиясини батафсил ҳикоя қилиш, тарих ҳақиқатини айнан қайта гавдалантириш эмас, бу буюк сиймолар орасидаги мураккаб, чигал ва кескин драматик муносабатлар ифодаси, бадиий талқини орқали ўқувчини қалбларни ларзага соладиган жонли манзаралар оламига олиб киради; ҳодисалар моҳияти - бу кўҳна дунёнинг ҳамма замонлар учун сабоқ, ибрат бўладиган аччиқ ҳақиқати устида ўйлашга, фикрлашга, баҳслашишга ундайди. Эҳтимолки, бир вақтлар миллий университетимизда таълим олган, Фозила опамизнинг маърузаларини тинглаган адибимизга кейинчалик «Кўҳна дунё» устида ишлаган чоғларида муаллиманинг «Садди Искандарий» хусусида айтган мулоҳазалари асқотган бўлса, ажаб эмас.

Ниҳоят, «Шарқ ва Ғарб» китобининг яна икки муҳим жиҳати-га ўқувчилар эътиборларини тортмоқчиман.

Китобнинг 213-саҳифасида олима ҳозирги жаҳон тамаддуни инқирози хусусидаги баҳслар устида сўз очиб, мана бундай мулоҳазаларни ўртага ташлайди: «Сўнгги йилларда Овруподаги у ёки бу мамлакатнинг донишмандлари маданият кризиси, танглиги, инсоният боши берк қучага кириб қолганлиги ҳақида бонг урмоқдалар. Бу кризис маданият кризиси эмас, балки рационализм, материализмга асосланган маданият танглиги деб ўйлайман. Большевизм, коммунизм мафқурасида одамлар абстракт тафаккур, яхшилик нимада, ёвузлик нимада эканлиги ҳақида бош қотиришдан маҳрум бўлдилар. Натижада маънавий дунёмиз кашшоқлашди, ҳалол-ҳаромни унутдик, ҳамма нарсага эътиборсиз бағритошга айландик.

Ўтмишдаги буюк зотларнинг гениаллиги рационализм ва материалистик таълимотни ислом динига хос бўлган сирли борлиқ, ҳаёт, инсон ҳар бир ҳодиса ва шахсга ижодий ёндашувни тасаввуф фалсафаси билан уйғунлаштирганлар. Шу тариқа улар фанда буюк кашфиётлар яратишга муваффақ бўлганлар».

Нақадар теран, ўй-мушоҳадаларга ундовчи ибратли мулоҳазалар!.. Китоб интиҳосида олима унда қўйилган муаммоларни бир

киноб доирасида атрофлича ҳал этиш асло мумкин эмаслигини, бу қуллуғ иш давом эттирилиши лозимлигини алоҳида уқтириб утади. Президентимиз И.Каримов «Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор» рисоласида бошқа соҳалар қатори адабиёт соҳасида ҳам халқаро алоқаларни кучайтириш зарурлигини, бу масалага бугун етарлича аҳамият берилмаётганлигини таъкидлаб, қуйидаги вазифаларга эътиборимизни жалб этадилар: «Қайси мамлакатда бизнинг адабиётимиз, маданиятимиз, кадриятларимизга ҳурмат билан қарашади, хориждан биз нималарни ўрганишимиз мумкин ва, ўз навбатида, уларга нималарни тақдим этишимиз мумкин – бугун бу масалалар халқаро майдонда ўзлигимизни намоён этишда катта аҳамиятга эга эканини доимо ёдда тутишимиз лозим... Бундай ижодий ҳамкорлик алоқаларини боғлашда албатта ўзаро тенглик, ҳурмат ва самимият гоят зарур. Шуни унутмаслик керакки, ўзбек миллати, ўзбек халқи – худонинг назари тушган миллат. Ўзбекистон Оллоҳ назар солган юрт. Бизнинг юртимиз, халқимиз ҳеч кимдан кам эмас ва ҳеч қачон кам бўлмайди».

«Шарқ ва Ғарб» китоби муаллифи бу борада бошлаб берган тажрибаларини янги босқичга, янада кенгроқ миқёсларга кўтаришда Президентимизнинг маслаҳатлари адабиётшуносларимиз учун дастуриламал бўлажак.

«АВВАЛ КАЛОМ!..»

Менинг Миллий университетдаги талабалик йилларим 1952-1957 йилларда - тоталитар режимнинг тафаккурдаги асоратлари, ақида-парастлик энг авжига чиққан ва догматик қарашлар тағига сув кета бошлаган бир даврда кечган. Биринчи-иккинчи курсларда ўқиган кезларимиз дарсликларда, жумладан, «ВКП(б) тарихи»да ёзилган барча гапларни ҳақиқат деб билганмиз. Тил ва адабиёт дарслари тўлалигича сиёсатдан иборат бўлган, «Тилшуносликка кириш» фанида фақат тил ҳақида марксистик таълимот ва тилшунос Маррнинг хато қарашлари хусусида маърузалар эшитганмиз. Кейинчалик секин-аста бошқача гаплар чиқа бошлади. Сарғайиб титилиб кетган, махсус идораларнинг тасдиғидан ўтган маъруза матнларини бош кўтармай ўқиб берадиган, аниқроғи, диктовка қилиб ёздирадиган домлалар ҳам (дарвоқе, у вақтда устозларни «домла» дейиш гуноҳ саналарди) матндан бош кўтариб, ўз сўзларини айта бошлади. Шу орада яқиндагина фан номзоди дипломини олган ёш тилшунос Шавкат Раҳматуллаев «Ҳозирги ўзбек адабий тили»дан бизга дарсга кирди. Ҳеч қанақа маъруза матни-тезиссиз тил илми-

дан сўз бошлади. Унинг маърузалари тилшуносликка оид китоблардаги гаплардан бутунлай бошқача эди. Шу пайтга қадар она тили фанидан билганларимизни - сўз туркумлари, гап бўлаклари ҳақида биз ёд олган қоидаларнинг ҳаммасини бирин-кетин чирпирак қила бошлади. Шавкат домла она тилимизнинг бойлиги аслида рус тилшунослигидан олиб ўзбекчалаштирилган андозаларга асло сиғмаслигини рад этиш мумкин бўлмаган далиллар орқали кўрсатиб, исботлаб берар эдилар. Бошда домланинг бу хилдаги ғаройиб дарслари, илмий жасорати ҳаммамизни довдиратиб қўйди, домладан шикоят қилиб, деканатга кирганлар ҳам бўлди. Кейинроқ бошдан дуппини олиб, мушоҳада қилиб кўрсак, устознинг даъволарида жиддий асос бор экан; тил илмида ҳам ўйлаб кўрадиган, баҳслашадиган муаммолар бисёр экан. Секин-аста Шавкат ака ёнига ундан таълим олган Озод ака, сўнг Матёқуб Қўшжоновлар қўшилди. Сокин дарсхоналар баҳс-мунозаралар ўчоғига айланди. Шу тариқа кўплар қатори шахсан мен ҳам филология илмида масалаларга татқиқдий, ижодий ва мустақил ёндашиш сабоғини илк бор Шавкат домладан олганман. Дадиқ айтиш мумкинки, Шавкат Раҳматуллаев устози буюк тилшунос олим Аюб Фулом қаторида тубдан янги ланаётган миллий тилшунослигимиз ва тил таълими соҳаси сардорларидандир.

Тақдирни қарангки, Тошкент zilzilасидан сўнг Талабалар шаҳарчасида университет домлалари учун қурилган уйда Шавкат ака оиласи билан қўшни бўлиб қолдик. Устознинг умр йўлдоши Паттихон ая кейинчалик ўзбек аёлларидан биринчи олима, академик бўлиб етишган Раҳима Аминованинг дугонаси эди. Бу икки қўқонлик дугонанинг бири тошкентлик улкан физик олим Содиқ Азимов, иккинчиси эса ёш тилшунос олим Шавкат Раҳматуллаев эътиборини қозонди, шу тариқа улар оила қуришди. Раҳима опаку илм-фан йўлидан кетди, истеъдодли кимёгар Паттихон ая эса заҳматкаш тилшунос Шавкат ака, биргина қизи Жамила тақдирини деб, улар учун бутун умрини фидо этди. Паттихон ая ниҳоятда нозиктаъб, озода, пазанда аёл эдилар. Бу камтарона хонадон бамисоли тартиб-интизом, саранжом-сариишталик истеҳкоми эди. Устоздан эшитиб эдим: 50 ёшга қадар уйланмай юрган устози Аюб Фулом бир гал унинг хонадонига келиб, бу ердаги саранжом-сариишталикни кўриб, ҳазил аралаш: «Паттихондай келин топилганида, шу бугуноқ уйланардим» деган экан. Шавкат акадаги ноёб истеъдодни, унинг чинакам фан одами эканини теран англаган аёл уни бетиним илм-фан йўлига ундаган, ўйлаш, ишлаш, ижод

...тани улуи оилада барча шароитни муҳайё этган. Ҳатто Москвага бир пайтда аспирантура курсига борганда ҳам ёнида бирга бўлган.

Савкат бил «дом»да, сўнг 1975 йилдан Беруний маҳалласида Шавкат ака оиласи билан бир кўчада яшаб, салкам ярим асрдан бери университетда бирга ишлаб кўп кузатганман: Шавкат акадай меҳнаткаш-заҳматкаш олимни кам кўрганман, оиласи билан бир марта Кавказ, икки марта Чимкент сафарида бўлганини мустасно этганда, курортларда дам олганини, таътил ойлари ҳордиқ чиқарганини билмайман. Аллоҳ унинг танини пўлатдан яратганми, деган ҳаёлга борасан киши. Куз тегмасин, саксон ёшга етиб, бирор жиддий хасталикка учрамаган, дори-дармон, укол олган, касалхонада даволанган эмас. Тинимсиз меҳнат-иҷод, меҳнат-иҷод, соғлом тан, соғлом ақл, адл қомат... «Дом»да турганида хордиқ пайтлари «дом» ёнидаги муъжазгина томорқада, маҳаллага кўчиб ўтгандан сўнг эса нукул ҳовлисида куймаланиб экин-тикин, довдарахтлар парвариши билан овунади. Келин оyi вафотидан кейин эса оилавий юмушлар, икки набира тарбияси билан асосан ўзи шуғулланди. Энг муҳими, шу юмушлар жараёнида ҳам илмий фаолият бетиним давом этади. Устознинг эъгироф этишича, кўплаб илмий муаммолар ана шу жараёнда ҳаёлан кўнгилда ечимини топади.

Халқимизда «Аввал таом, баъдаз калом» деган матал бор. Шавкат ака билан дийдорлашганимизда бу маталга бир оз таҳрир киритилади: устоз бизникига ташриф буюрганларида ёки мен уларнинг хонадонида бўлганимда аввал калом, сўнг таом русумига амал қилинади. Тил ва адабиёт илми янгиликлари, муаммолари устида дардлашиб кўпинча «таом» унутилади. Соатлаб баҳслашамиз, гапимиз асло адо бўлмайди. Аслини олганда, домла учун калом ҳаётда ҳамма нарсадан устун туради.

«Филология» юнонча «сўзга шайдолик» дегани. Шавкат ака бу ёруғ дунёга сўз шайдоси бўлиб келди, болалигидан сўз сеҳри, унинг ғаройиб шевалари кўнглини ром этди. У эсини таниб, одамлар орасида юриб, китоб титиб, она тилининг ҳали қоғозга тушмаган қанчадан-қанча сўз, иборалари, ўрганилмаган, кашф этилмаган қонун-қоидалари борлигини англади. Халқ оғзидан эшитган, оҳори тўкилмаган сўзлар, адабий-расмий ёзма тил билан оғзаки нутқ орасидаги тафовутлар, шева хусусиятлари, ҳатто жаргонлар, порнографик иборалар - буларнинг барчаси уни ҳайратга солар, ўйга толдирарди. Жаҳон тилшунослигида она тилидаги бу хил муаммолар батафсил ўрганилган, ҳатто порнографик сўзларнинг луғати

тузилган, улар устида тадқиқотлар олиб борилган... Шавкат акани бошдаёқ она тилимизнинг латофати, нафосати қизиқтиради. «Сўз кўрки - мақол» дейдилар. Тилдаги афоризмлар, фразеологик birlikлар эса мақолнинг эгачилари. Унинг илк илмий тадқиқоти она тилимиздаги фразеологик birlikлар муаммосига бағишланди. Олим тилшуносликда кириб бормаган соҳа деярли йўқ, бироқ унинг диққат-эътибори кўпроқ амалиётга қаратилди. «Ўзбек тилининг фразеологик лугати», «Ўзбек тили антонимларининг изоҳли лугати», «Ўзбек тили омонимларининг изоҳли лугати», ниҳоят, кейинги ун йил - етмиш билан саксон ёш оралигида яратган икки жилдлик «Ўзбек тилининг этимологик лугати» (туркий ва араб сўзлари), ўнлаб дарслик ва қўлланмалар, яқка ўзлари ижод этган олий ўқув юртлари учун тубдан янги «Ҳозирги адабий ўзбек тили» дарслиги - буларнинг ҳар бири бир олим умр бўйи адо этиши мумкин бўлган фундаментал ишлардир. «Ўзбек тилининг этимологик лугати (туркий сўзлар)» китобига илова тариқасида чоп этилган «Ўзбек тили лугатининг туркий қатлами» тадқиқотининг ўзида, мутахассислар фикрича, бир эмас, бир неча докторлик диссертациясининг «юк»и бор.

Шавкат ака, бир қарашда, у қадар сўзга чечан, «гапга тўн кийдирадиган» нотиклардан эмас. Унинг содда, вазмин, ўта оригинал мулоҳазалари хушёр тингловчиларни ҳамиша ўзига ром этади. Ҳар бир масалага унинг ўз қараши бор. Улар сизни уйлашга, баҳс-мунозараларга ундайди. Ўтган асрнинг 80-йиллари бошларида икки йил кетма-кет янги ташкил топган Нукус университетига маърузалар ўқиш учун бирга борган эдик. Шавкат аканинг дарсларида талабалардан ташқари, домлалар, қолаверса, бошқа фан соҳалари олимлари ҳам иштирок этарди, дарс охирида эмас, давомида саволлар ёғилиб кетарди, бирорта савол жавобсиз қолмасди. Домла фақат ўзбек тили эмас, бошқа туркий тиллар, қолаверса, рус тилининг улкан билимдони экани билан тингловчиларни лол қолдирарди. Шогирдларидан бири «Шавкат домла маърузаларидан кейин аудиторияга киришга доврираб қоламиз» дегани эсимда...

Домланинг ўзбек тили ва тишунослигимизнинг долзарб мунозарали масалаларига оид илмий маърузалари ва матбуотдаги чиқишлари, чунончи, «Сўз ишлатишнинг матбуотдаги бир кўриниши», «Яратишми ёки тузатишми?», «Миллий алифбомиз мукамал бўлсин», «2400 сўз тақдири» сарлавҳали мақолалари кенг жамоатчилик орасида жиддий шов-шувларга сабаб бўлган. Шавкат Раҳматуллаев, айниқса, лотин алифбосига асосланган янги ўзбек

дустони ошдиб чиқини ва такомиллаштириш йулида катта жонбозлик суратини, шогирди академик Азим Ҳожиев билан ҳаммуаллифлигида тузган «Ўзбек тилининг имло лугати» шу кунларда миллат эдиларига сув билан ҳавадек беминнат хизмат қилмоқда.

Шавкат ака ниҳоятда беозор, беғараз одам бўлса-да илм-фан бобида бир оз у жар, ўз сўзида қатъий турадиган, қалби қаллобликни сифдирмайдиган ҳалол, ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам ута талабчан одам. Ҳайрон қоласан киши, шундай одамнинг ҳам ғанимлари бор эди; уларнинг андишасизларча гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона фитналари, ҳамлалари туфайли бу фидойи олим кўп азиятлар чекди, бунақа ҳамлалар фақат ўзигагина эмас, беғуноҳ шогирдларига ҳам панд берди. Аюб Фулом қатори замонавий миллий тилшунослик сардори ҳисобланмиш бу улуг зотнинг меҳнатлари узоқ йиллар сояда қолиб келди. Илоҳий адолатни қарангки, пировардида, ҳаммаси ўз жойига тушди, аслида илмдан йироқ ғаламислар аллақачон унутилиб кетди, чин олим Шавкат домланинг шуҳратига эса шуҳрат қўшилиб бормоқда. Туғилган кунининг 80 йиллиги арафасида олимнинг Республикамизнинг «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотланиши бу хил адолат тантанасининг ёрқин бир тасдиғидир.

МУНАҚҚИД ЖАСОРАТИ

2009 йил баҳор айёмида таваллудининг 80 йиллиги нишонланган Озод Шарафиддинов ярим асрлик меҳнат ва ижод фаолияти давомида муаллим-мураббий, мунаққид, публицист, таржимон, муҳаррир сифатида миллат маънавий-маданий ҳаётида ёрқин из қолдирди. Президентимиз айтганларидай, у ҳаётда ҳам, ижодда ҳам ўзининг ҳаққоний сўзи, ирода ва матонати билан юртдошларимиз, авваламбор, ёшларимиз учун ибрат намунасига айланди.

Бу улкан зотнинг мустақиллик йилларида, айниқса, оғир ҳас-таликка чалинган кезларидаги ижодий шижоати тарихда сийрак учрайдиган ноёб ҳодиса. Шу йиллар давомида яратган асарларининг ўзи ярим асрлик бой ижодий меросининг учдан икки қисмини ташкил этади. Яна бир характерли жиҳати, дард билан олишувлар асносида қогозга тушган битиклар ҳаётга, эл-юртга, адабиётга чексиз меҳр-муҳаббат туйғулари билан йўғрилгандир. Устоз ижодий фаолияти ва меросининг ҳар бир қирраси алоҳида олам; фаолият соҳаларининг ҳар бирида бу зот, чунончи, бир етук муаллим ёхуд бир етук публицист, таржимон, муҳаррир умри давомида эришиши мумкин бўлган мақомларга кўтарила олди. Аммо унинг ада-

биёт илми, адабий танқид соҳасидаги хизматлари алоҳида таҳсинга сазовор.

Мунаққид Озод Шарафиддинов миллий танқидчилик майдонига, Абдулла Қаҳҳор ибораси билан айтганда, чақмоқдек яшнаб, момоқалдиروقдек гулдурос солиб кириб келди, ярим аср давомида у танқидчилигимизнинг карвонбошиси бўлиб қолди; унинг саъй-ҳаракати туфайли танқидчилигимиз тарихида туб бурилиш, янги босқич бошланди, ўзига хос мактаб яратилди. Бу мактаб аҳамияти, қуламини тасаввур этиш учун ўша пайтга қадар танқидчилигимиз босиб ўтган йўлга, ўша кезлардаги вазиятга бир қур назар ташлаб утайлик.

Гарч а адабиётшунослик бобида бой тажрибаларимиз бор бўлсада, замонавий танқидчилик бизда кейинроқ, ўтган аср бошларида майдонга келди. Бошда мунаққидлик вазифасини янги адабиётнинг асосчилари Қодирий, Чўлпон, Фитрат, кейинроқ, Ойбек, А. Қаҳҳордек сиймолар адо этдилар. Бироқ улар янги замон адабий ҳаракати учун бу кифоя қилмаслигини, махсус профессионал танқид ҳам зарурлигини яхши билардилар. Уларнинг малакали мунаққидлар тарбиясига нақадар катта эътибор берганликлари тарихдан маълум. Бунинг учун Абдулла Қодирийнинг Сотти Ҳусайнга, Чўлпоннинг Вадуд Маҳмудга бўлган умиди, эътиборини эслаш кифоя.

Минг афсус, шўро адабий сиёсати, мамлакатда авж олдирилган синфий-мафкуравий курашлар жазаваси туфайли 20-йилларда истеъдодли мунаққид сифатида тан олинган Вадуд Маҳмуд сиёсий жазаваларга дош беролмай, танқид майдонини эрта тарк этди. Бошда чин нафосат кашшофи сифатида танила бошлаган А. Саъдий, Қодирий катта умид боғлаган С. Ҳусайнлар вульгар социологизм йўлига тушиб олдилар. Бошқаларнинг қисмати ҳам деярли шу хилда кечди. Танқид чин истеъдодни, чин санъат асарини, гўзалликни кашф этишдек бош вазифасидан чекиниб ғоявий-синфий, сиёсий демагогия йўлига тушиб олди. Янги ўзбек адабиётида пайдо бўлган ноёб истеъдодларни, ноёб санъат дурдоналари - Чўлпон, Ойбек, Усмон Носир, Ҳамид Олимжон лирикасини, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Сароб», кейинроқ, «Кутлуғ қон», «Навоий», «Жалолиддин» сингари асраларни китобхон байрамдек хуш қабул қилди, аммо жоҳил танқид «найза» кўтариб қарши олди; барчаси урқалтақ қилиниб, улар устидан сиёсий ҳукмлар ўқилди. Бу хил жабрдийдаларни ҳимоя қилиш ўта хатарли эди ўша кезлари. 30-йиллар жазаваси пайтида бу мудҳиш кампанияга қарши буюк сий-

мо Ойбек «Танқид соҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик!» дея ҳайқириқ билан чиқди. Аммо унинг наъарасини эшитадиган бир зот топилмади. Аксинча, жасур адибнинг ўзи «ур-калтакчи»ларнинг ҳамласига дучор бўлди. Бу жазава гоҳ кўтарилиб, гоҳ бир оз юмшаб ўтган аср ўрталарига қалар давом этди. Шу тариқа, айрим истисноларни, масалан, Ҳ. Ёқубов ва А. Алимуҳаммедовнинг баъзи мақолаларини ҳисобга олмаганда, адабий танқид ўттиз йил давомида зиммадаги бош вазифасини адо этолмади, асосан, чин истеъдодлар, асл асарлар шаънини топтаб, қатағонлар «тегирмони»га ашё тайёрлаб бериш билан банд бўлди.

Мустабид ҳукмдор вафотидан кейин жамият маънавий ҳаётида юз берган ўзгариш, нисбий илиқлик, эркинлик шабадалари таъсирида миллий адабиётимиз ривожда бошланган янги тўлқин, янги авлод ижодкорлари сафида мунаққид Озод Шарафилдинов ҳам бор эди. Ёш мунаққид ана шу тўлқиннинг олдинги сафида борди, биринчи қадамлариданоқ сўз санъатидаги соғлом кучлар, асл асарлар, умидбахш тамойилларнинг, навқирон истеъдодларнинг кашфиётчиси ва ҳимоячиси сифатида танилди. Унинг «Лирика ҳақида мулоҳазалар», «Замон - қалб - поэзия», «Ниҳоллар» мақолалари шеърятни, адабий жараённи янгича англаш, идрок ва талқин этишнинг ёрқин намуналари эди. Мунаққид адабиётимиз осмонида митти юлдузлар - Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповлар пайдо бўлганида, бу истиқболи порлоқ чин истеъдодларни илк бор кашф этди, уларни янги ижодий парвозларга ундади. Устоз ва сафдошлари - Абдулла Қаҳҳор, Зулфия, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Шухрат, Саид Аҳмад, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ўткир Ҳошимов каби даврнинг пешқадам адиблари қалами остидан чиққан деярли ҳар бир янги асар Озод ака нигоҳидан ўтиб, дунё юзини кўрар, матбуотда бу синчков мунаққиднинг одилона баҳосини олар эди. Мана шу жараён мунаққиднинг вафотига қадар давом этди. Ярим аср мобайнида миллий адабиётимиз бўстонида пайдо бўлган бирорта ёрқин истеъдодли асар унинг эътиборидан четда қолган эмас.

Шу билан баробар, мунаққид устози Абдулла Қаҳҳордан руҳланиб адабиётдаги ҳалтурага, ургамиёначиликка қарши мардона кураш олиб борди. 40-50-йилларда кенг тарқалган ўта сиёсатлашган, нуқул мустабид тузум мафкураси тарғиботиغا қаратилган қуруқ риторика, ваъзхонликдан иборат «шеърят»нинг авра-астарини очиб ташлади, улардан кўплаб намуналар келтириб, «Шеърми шу асарлар, поэзия борми уларда?» деган кескин саволни қўяди ва

теран илмий таҳлил, рад этиш мумкин бўлмаган далил ва мантиқ асосида «Йўқ!» дея жавоб бера олди. 50-йиллар шароитида бундай фикрни айтиш мислсиз жасорат эди. Чунки кескин танқид остига олинган «шеърлар» муаллифлари унча-мунча ҳаваскор қаламкаш эмас, даврнинг донгдор шоирлари эдилар, бунинг устига, уларнинг танқид остига олинган шеърлари «ғоявий жиҳатдан» сиёсатга тула мос эди. Ўзининг бу ижодий принципига ҳам мунаққид умрининг охирига қадар содиқ қолди. Дабдабали номлар билан аталган, жимжимадор ташбеҳлар билан тулиб-тошган мағзи пуч асарларнинг асл башарасини очиб кўрсатишда давом этди. Эҳтимол, у айрим ҳолларда баҳони ошириброқ юборгандир, аммо, энг муҳими, бутун фаолияти давомида бу улуг олим бирорта ҳам чин истеъдод билан битилган асл асарни аёвсиз танқид остига олган эмас. Бирорта ҳам ёрқин истеъдод шаънига тегадиган сўз айтгани йўқ. Унинг мунаққид сифтидаги энг катта бахти, омади ана шунда. Мунаққиднинг «Замон - қалб - поэзия»дан кейинги ўзи учун энг ардоқли сўнгги китоби «Ижодни англаш бахти» деб аталиши бежиз эмас. Устоз айни шу хил ноёб фазилатлари туфайли ижод аҳли қалбига йўл топди, узоқ йиллар ёзувчи билан танқидчи ўртасида ғов бўлиб келган «бетон девор»ни кўпориб ташлади, ёзувчи билан мунаққид бир-бирини тушуниб, англаб, бир-бирини эъзозлаб яшаши, бир тилда сўзлашиши мумкин эканлигини амалда кўрсатди. Шу тариқа у ҳам устоз, ҳам тенгдош, ҳам ёш қаламкашлар ардоғига бирдек сазовор бўлди. Мунаққиднинг номи муътабар адибларимиз қаторида тилга олинадиган бўлди. Унинг айни шу хизматлари туфайли адабий танқидчилигимиз мартабаси юксакликка кўтарилди.

Замонавий адабий жараён тадқиқи билан баробар, устознинг ХХ аср ўзбек адабиётининг мустабид адабий сиёсат туфайли топталган тарихини тиклаш, қатагон қилинган адиблар меросини халққа қайтариш, хусусан, Чўпонни юзага чиқариш йўлидаги жонбозликлари айни илмий-ижодий жасоратнинг чин намунасидир. Бу йўлда у ўттиз йил бетиним кураш олиб борди, ниҳоят, истиқлол шабадалари эса бошлаган паллага келиб, эзгу умидлари ушала бошлади; унинг раҳбарлигида Чўлпоннинг аввал бир жилдлик, сўнг уч жилдлик асарлари нашрга тайёрланди, Чўлпон ижоди бўйича ёзилган илк диссертацияларга раҳбарлик қилди, ниҳоят, қатор тадқиқотлар, хусусан, «Чўлпонни англаш» деб аталган ҳам тадқиқот, ҳам дoston деб аташга лойиқ аломат асар яратди.

Жаҳон адабий-танқидий тафаккури янгиликларидан мунтазам

хабардор, ҳеч қанақа қолипларни тан олмайдиган, чин маънодаги эркин, озод ижодкорнинг бетакрор, ўзига хос жушқин ва латиф овози, услуби, ифода тарзи ҳам танқидчилигимизда ноёб ҳодисадир. Адабиётшунос олим, айниқса, сўнгги йиллар ижодида илмий тафаккур билан бадиий ижодкорликни моҳирона уйғунлаштиришга муваффақ бўлди. Айни шу йўналишда битилган қатор бадиъ-эсселари худди етук бадиий асардек шавқ билан ўқилади. Устознинг истиклол ғояларини рўёбга чиқариш йўлладаги жонбозлиги, жамоат арбоби, «Жаҳон адабиёти» бош муҳаррири сифатида амалга оширган ишлари ҳам маънавий жасоратнинг эркин намуналаридир. Унинг бевосита муҳаррирлигида чиққан «Жаҳон адабиёти»нинг 100 та сони, адабий жамоатчилик эътироф этганидек, бутун бошли университет бажариши мумкин бўлган улкан вазифани адо этди.

Маълумки, истиклол арафасида республикамизнинг янги раҳбарияти ташаббуси билан адабий таълимни тубдан янгилаш ҳаракати бошланган эди. Айни шу мақсадда тузилган ишчи гуруҳнинг XX аср ўзбек адабиёти тарихи билан шуғулланувчи аъзолари - О. Шарафиддинов, Н. Каримов, Б. Назаров, Қ. Йўлдошев ва камина зиммасига ғоят жиддий ва масъулиятли вазифа юклатилган эди. Шўро сиёсати туфайли адабиёт тарихидан бадарға этилган Қодирий, Чўлпон, Фитрат сингари улуғ сиймоларнинг шаънини тиклаш, шу билан баробар, бундан-да мушкулроқ масалани ҳал этиш - «шўро адиллари», «соцреализм» намояндалари, табиийки, улар рўйхати бошида турган Ҳамза ижодий меросини шўровий талқинлардан тозалаб, бор ҳолича ўқувчиларга етказиш лозим эди. Бунда устоз Озод Шарафиддиновнинг маслаҳатлари ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Адабиётшунос олимнинг Ҳамзанинг ижодий тақдири ҳақидаги «Истибод курбони» мақоласи улкан шоир ва драматургнинг миллий адабиётимиз тарихидаги ҳақиқий ўрнини белгилаш йўлида дадил қадам бўлди.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, адабиётшунос олимнинг салкам ўттиз беш йиллик фаолияти шўро замонида кечди. Гарчи у ўша йиллари давр тазйиқи ва таъқибларини мардона енгиб ўта олган бўлса-да, бари бир чархи кажрафторнинг турфа уйинларида у ҳам озми-кўпми иштирок этган. Ўша кезлари яратган асарларида замон асоратлари қандайдир кўринишда ўз зухурини қолдирган. Ижодкор одам учун ўз айбини тан олиш, ундан ибратли сабоқлар чиқариш ҳам савоб иш. Аслида ўзликни англаш ҳам ижодкор учун улкан бахт. Ўзини англамай туриб ўзгаларни англаш мумкин эмас. Бу борада ҳам устоз ҳамкасб тенгдошлари учун ибрат буларли жа-

сорат кўрсата олди. «Эътиқодимни нега ўзгартирдим» бадиаси бунинг ёрқин исботидир.

Хулоса шуки, бу табаррук сиймо озод мамлакатнинг чин фарзанди, қаҳрамони сифатида мураккаб ва шарафли йўлни босиб ўтди, забардаст мунаққид сифатида зиммасидаги буюк миссияни тула-туқис адо этишга муяссар бўлди. Устознинг қутлуғ саксон ёшлик кунларига етиб келолмаганлиги унинг яқинлари учун бир армон бўлиб турибди. Кишига таскин берадиган жиҳати шундаки, истиқлол йилларида унинг миллат, миллий маънавиятимиз, адабиётимиз олдидаги буюк хизматлари муносиб тақдирланди, вафотидан кейин ҳам у худди тириклигидагидек эл-юртнинг, мамлакат юртбошисининг ардоғидадир. «Ижодни англаш бахти», «Довондаги ўйлар» китобларининг Республика Давлат мукофотиغا сазовор бўлиши, аллома туғилган куннинг мамлакатимиз миқёсида кенг нишонлангани шу эҳтиромнинг мантиқий давомидир.

УСТОЗНИНГ БИР ШИЖОАТИ ХУСУСИДА...

Истиқлол арафасида республикамизда янги раҳбарият ташаббуси билан адабий таълимни тубдан янгилаш ҳаракати бошланган эди. Айни шу мақсадда тузилган ишчи гуруҳнинг бевосита янги - XX аср ўзбек адабиёти тарихи билан шугулланувчи аъзолари - О. Шарафиддинов, Н. Каримов, Б.Назаров, Қ. Йўлдошев ва камина зиммасига гоят жиддий ҳамда ўта масъулиятли вазифа юкланди. Шўро адабий сиёсати туфайли адабиёт тарихидан бадарға этилган Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби улкан сиймоларнинг топталган шаънини тиклаш, шу билан баробар, бундан-да мушкулроқ масалани ҳал этиш - «шўро адиблари», «соцреализм намояндалари», табиийки, улар рўйхати бошида турган Ҳамза ижодий меросини шўровий талқинлардан тозалаб, бор ҳолича холис илмий тарзда ўқувчиларга, қолаверса, кенг жамоатчиликка етказиш лозим эди.

Ошқоралик жазаваси оқибати ўлароқ, ўша кезлари дарсликлардан муқим ўрин олган шўро адиблари, уларнинг ижод намуналарига нисбатан нописанд муносабатлар, ҳамлалар, уларни таълим даргоҳларидан бутунлай бадарға этишга даъватлар авжида эди. Ана шундай мураккаб шароитда илмий гуруҳ вазминлик билан оқиллона йўл тутди. Бунда устоз Озод Шарафиддиновнинг маслаҳатлари ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Ёзувчиларнинг Дўрмондаги боғида кечган қизғин мулоқотлар чоғи устоз куйиб-пишиб айтган мулоҳазалар, келтирган далил-исботлар ҳамон ёдимда. «Табаррук адабий сиймоларимиз, улар қолдирган адабий мерос, жумла-

дан, шўро даври адабиёти бошида турган Ҳамза теварагида шу хил номисанл танқидий гаплар чиқишига Ҳамза эмас, ўзимиз, ҳамзашунос олимлар айбдор, - деган эди у. - Ҳамза «инқилоб куйчиси», «Ўзбек совет адабиётининг асосчиси», «соцреализмнинг асосчиси», «шўро адабиётининг яловбардори» сифатида шу қадар кўкларга кўтарилдики, энди уни ана шу аршидан тушириб, ўз ўрнига қўйиш пайти келди. Ўзи ёзмаган сатрларни, асарларни унга ёпиштириш ғирт бемаъ依лик. Ҳамза бунга муҳтож эмас. Қолаверса, ясама пардоз-андозларга ҳам ҳожат йўқ. Муаллифлигига шубҳа йўқ асарларининг ўзиёқ уни адабиётимиз тарихидан муносиб ўрин олишига тўла асос беради. Биласизлар, Абдулла Қаҳҳор ўз вақтида сохта йуллар билан Ҳамзани кўтар-кўтар қилишга кескин қарши чиққан эди. Бир адабий йигинда у Ҳамзанинг янги миллий адабиётимиз, айниқса, бадий тил равнақи йулидаги хизматларини эътироф этган ҳолда қатта жасорат билан «Ҳамза бамисоли янги йил арчаси сингари ҳар хил ялтир-юлтирлар билан безалиб ташланаётгани»ни танқид қилган эди. «Мумтоз» деб ном олган азаматнинг битта сўзини алмаштириб бўлмас эди. Ҳамзани мумтоз деб кўтараётганлар бугун бошли асарини қайта ёзиб чиқиб, тепасига унинг номини қўйишдан ор қилмаяптилар! Бехос Ҳамза тирилиб қолиб, бу ишдан огоҳ бўлса, юраги ёрилиб қайта жон таслим қилган бўлар эди...» Жасур адиб шу сўзларни айтганида, залда ўтирганларнинг бирортаси лом-мим демади, дея олмади. Аммо ўша кундан бошлаб, пана-пастқамда адиб теварагида гивир-шивир, фиску фасодлар авж олди, жасур адибни «Ҳамзанинг душмани»га чиқаришди. Ҳатто бир шоир «Ҳамза душманларига жавобим!» сарлавҳали шеър битди. Биз танқидчи-адабиётшунослар эса кўра билиб, жим туравердик. У даврлар ўтди-кетди. Энди жим туриш мумкин эмас. Ҳамзанинг руҳини тинчитиш учун ҳам уни адабиётимиз тарихидаги ўз ўрнига қўйишимиз керак...»

Шу мулоҳазалар асосида бир тўхтамга келиб илмий гуруҳ амалий ишга ўтди. Дастлабки қадам тарзида мактаб адабиёт дастури, шу дастур асосида яратилган 11-синф дарслигида Ҳамза ижоди янгича талқин этилди, кейинроқ олий ўқув юртлари учун мўлжалланган «XX аср ўзбек адабиёти тарихи» дастури ва дарслигида бундай талқин янада такомиллаштирилди. Дастлабки пайтлар устознинг ўзи бошчилик қилган «20-30-йиллар ўзбек адабиёти тараққиёти муаммолари» давлат гранти илмий режасига «Ҳамза ижодий меросининг янгича талқини муаммоси» ҳам киритилди ва бу мавзуда қатор хайрли ишлар амалга оширилди, жумладан, камина-

нинг «Янги бир анъананинг туғилиши», «Холислик хосияти» мақолалари устоз тавсияси буйича ёзилган эди.

Ниҳоят, устознинг ўн йилдан ортиқ давр давомида Ҳамза шахсияти, ижодий мероси тақдири устидаги бетиним ўй-мушоҳадалари самараси ўлароқ «Истибдод қурбони ёхуд ўзлигидан маҳрум этилган шоир» сарлавҳали асари майдонга келди. Асар дастлаб «Тафаккур» журналининг 2000 йил 3-сонида эълон этилди, сўнг «Ижодни англаш бахти» китобига киритилди. Китобда мазкур асарнинг «Истиқлол нурларида эврилаётган адабиёт» туркумидаги Чулпон, Фитрат ҳамда жадид адабиётига бағишланган мақолалар қаторида берилиши тасодифий эмас.

«Истибдод қурбони» устознинг ўша кезлардаги асарларига хос жўшқин публицистик руҳда битилган, бадиъ-эссе жанри имкониётларидан келиб чиққан ҳолда муаллиф кўнглида кечган ўй-мушоҳадаларни эмин-эркин тўкиб солиш йўлидан борган. Бу ерда гап фақат асарнинг ифода тарзи устида бораётгани йўқ. Энг муҳими, «Истибдод қурбони» муаллифининг муаммога қутилмаган янги томонлардан ёндашганлиги, миллий адабиётимиз яқин ўтмиши манзаралари хусусидаги мавжуд тасаввурларни ост-уст қилиб ташлагани билан қимматлидир. Аввало, «инқилоб куйчиси», «инқилоб фидойиси», «ўзбек совет адабиётининг асосчиси» саналмиш Ҳамзанинг миллат эрки, озодлиги йўлида жон фидо этган «миллатчи», «аксилнқилобчи», «халқ душмани» сифатида қатағон этилган Чулпон, Фитратлар қаторига қўйиб - у ҳам «истибдод қурбони» эканига даъво этиш фанда ҳазилакам жасорат эмас! Бундай қарашни адабиётшунос олим шунчаки даъво қилиш билан чекланмай, асар давомида уни атрофлича исбот этишга интилади; шўро даврида шоир ҳақида шаклланган сохта тасаввурлар илдизини очиб беради, турли-туман инқилобий ёрлиқлардан поклаб, бу улкан адибнинг асл сиймосини китобхон кўз олдида гавдалантиришга чоғланади ва бунга эришади ҳам.

Мақолада таъкиланганидек, Ҳамза ҳаётлик чоғида, 20-йиллар адабий мухитида сафдошлари Қодирий, Чулпон, Фитратлар қаторида юрган, ўқув қўлланмаларига киритилган, ҳатто вафотидан кейин 30-йиллар биринчи ярмида ҳам алоҳида мавқега эга бўлган эмас. Нега 30-йиллар охирига келиб, у бирдан совет адабиёти машъалига айланди-қолди? Муаллиф, аввало, шу жиддий саволга жавоб излайди. «Инсоният тарихида янги давр очган», «ёзилган миллатларга эрк, озодлик ҳадя этган» Октябр инқилобига йигирма йил тўлган экан, у миллий адабиёт ривожига ҳам «буюк ўзгариш»

сизга булнинг, октябрни чин дилдан олқишлаб асарлар битган, октябр йулидан мардона борган адиблар етишиб чиққан булиши даркор эди ку! Қани улар? Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби ўша давр миллий адабиёт даргалари «инқилоб душманлари» сифатида қатл этилган бўлса, уларга қарши туриб шўро адабиётини яратган инқилоб куйчиси булмоғи керак, бунақа куйчи адабиёт майдонида топилмаса, уни янгидан яшаш керак! «Хуллас, - деб ёзади муаллиф, - ўша йилларда бу ролга Ҳамзадан муносиброқ одам топилмади. Шундай қилиб, шоирни ўзлигидан маҳрум қилиб, оддий бир кўғирчоққа айлантириш жараёни бошланди. Бошқача айтганда, ўз вақтида омади келиб, шўроларнинг қатли омидан омон қолган Ҳамза кейинчалик ҳукмрон мафкура манфаатлари йўлида қурбон қилинди».

Адабий ҳодисаларга, ижодкор шахсияти ва меросига марксча-ленинча синфий-партиявий ёндашиш фақат яроқсиз ғайриилмий методгина бўлиб қолмай, у ёлғон-яшиқлар, сохталиклар, ҳаттоки жиноятлар учун ҳам йўл очиб бериши мумкинлигини Ҳамза қисмати мисолида яққол кўриш мумкин. «Истибод қурбони» муаллифи Ҳамзанинг дунёқараши, Октябр инқилобига, жадид адиблари ва жадидчилик ҳаракатига муносабати каби муаммоларнинг шўровий талқинлари устида қизғин баҳслар юритади. Эҳтимол, устоз мулоҳазаларида мунозарали ўринлар ҳам бордир, бироқ улар Сизу бизни фикрлашга ундаши билан қимматлидир. Шўровий талқинга кўра, Ҳамза Октябр инқилобига тайёр марксист сифатида етиб келган, уни зўр қувонч билан кутиб олган, ҳеч қанақа иккиланишларсиз шўролар томонида туриб унинг ҳимояси йўлида кураш олиб борган ва шу йўлда қурбон бўлган. Асарда бу хил даъволарнинг ёлғонлигини исботловчи қўплаб далиллар келтирилади. Уларга қўшимча равишда яна айрим характерли ҳолатларни келтириш мумкин. Абдулла Қодирий «Таржимаи ҳол»ида Октябр арафасидаги ижтимоий вазият ҳусусида тўхталиб шуларни ёзади: «Аммо айта оламанки, ўша вақтларда бизнинг Туркистонда (бу кунги Ўзбекистонда) коммунизм, умуман, социализм маслакидан тублик маълумотка эга бўлган киши йўқ бўлса ҳам эҳтимолки, битта-яримта бўлгандир. Шунинг учун мен ўзимни бу тўғрида умуман Ўзбекистон ишчи-деҳқонларидан ва бу кунги масъул ва ғайри масъул ишчиларимизнинг ўша тарихидаги ҳолларидан юқори ўринга қўя олмайман... Буюк Ўқтабр инқилобини ҳам шу йўсун онгсиз миллат ичида қаршиладим» («Диёри бакр», 372-373-б.). Азизлар, бу суд олдида айтилган мардона эътироф! Тошкентдек шаҳри азимда,

фақат Ўзбекистон эмас, Туркистон элининг ижтимоий-сиёсий жа-
раёнлар учоғида яшаб қизгин фаолият олиб борган ҳақиқатгўй адиб-
нинг эътирофи! Самимий бу эътироф айрим ақидапараст танқид-
чиларга қул келди, уни «Қодирий дунёқарашидаги ожизлик»ни
тасдиқловчи ҳужжат сифатида дастак қилиб олдилар.

Кези келиб қолди, шу уринда бир воқеани эслатиб ўтсам. 1973
йили шуро даври адибларининг таржимаи ҳолларини ўз ичига олув-
чи «Адабиётимиз автобиографияси» китоби тайёрланди. Туплам
қўлёмаси муҳокамаси чоғи унга Абдулла Қодирий таржимаи ҳоли
киритилмагани хусусида эътироз билдирилди. Шунда китоб туплов-
чиси Қодирийнинг юқорида келтирилган сўзларини эслатиб, бу
ҳақиқатга зид, сиёсий хато, ўша кезларда бизда Ҳамза сингари
етук онгли марксистларнинг борлигидан қўз юмиш; бинобарин,
бундай ҳужжат Ҳамза таржимаи ҳоли ёнида туриши мумкин эмас,
дея қатъий ҳукм чиқарган эди. Ҳолбуки, Қодирийнинг мана шу
эътирофлари битилган «Таржимаи ҳоли» аллақачон матбуотда эълон
этилган, 1969 йили чиққан «Кичик асарлар» тупламига киритил-
ган, уни ҳеч ким «сиёсий хатолик»да айблашга тили бормаган эди.

Ўша даврларда ҳам озми-кўпми билардик, ошкоралик йилла-
рига келиб, ҳаммаси ошкор бўлди: шахсан шуро ҳокимияти до-
ҳийси Ленинга ниҳоятда яқин, у билан ҳамқору ҳамфикр бўлган,
фаолиятини, асарларини ўқиб, кузатиб борган М. Горкийдек адиб
Октябр тўнтаришидан кейин доҳий юргизган сиёсат ҳақида қанча-
лар кескин «бемаврид» танқидий гаплар айтган, мудом иккила-
нишлар оловида изтироб чеккан. Наҳотки бизнинг Ҳамза ижодкор
сифатида ҳеч иккиланмай Октябр, шўролар шаънига ҳамду сано-
лар ёғдириш билангина чекланган бўлса?! Шоирнинг Октябрдан
кейин бир жойда қўним топмай, сарсари кезиниши, пироварди-
да, айрим сафдошлари каби компартия сафидан чиқарилишининг
ўзиёқ кўп нарсадан дарак беради. Агар синчиклаб кузатилса, ўша
фожеий йилларнинг ижодкор қалбидаги акс-садоси асарларида
уфуриб турганлигини пайқаш қийин эмас. Озод домла таъкидла-
ганларидек, бошқа сафдошлари каби Ҳамза ҳам дастлаб шуро
доҳийларининг миллий ўлкаларга эрк, озодлик бериш хусусидаги
ваъдаларига ишониб октябрни шарафловчи асарлар ёзди, шуро
идораларида фаол хизмат қилди. Ҳамзанинг инқилобий руҳдаги
шеър, драмалари сафдошлариникига қараганда кўпроқ ва изчил-
роқ экани ҳам ҳақиқат. Аммо ваъдалар қоғозда қолиб кетаётганли-
гини, зулм-ҳақсизлик аввалгидан баттар давом этаётганлигини
кўриб, у ҳам сафдошлари каби изтироблар оловида қоврилди; шуро

даврий фойдаларини аке эттирувчи асарлар битди; шўровий-инкилобий руҳдан холи драмалар ҳам яратди. Буниси ҳам хақиқат. Устоз Ҳамзанинг октябр инкилобига, шўролар сиёсатига муносабати таъқибларида бўлгани каби ўз даврининг жиддий ҳодисаси - жадидчилик ҳаракатидаги ўрни, диний-исломий этиқоиди ҳақида ҳам дадил гапларни ўртага ташлайди. Улар билан танишганда яна бир карра амин бўламинки, мураккаб тарихий силсилалар паллаларида яшаб ижод этган улкан адиблар шахсияти, меросини фақат кутбларга ажратиб, қатъий тарзда у ёки бу ижтимоий ҳаракатнинг намоюдаси сифатида талқин этишдан эҳтиёт бўлиш даркор экан. Тарих тажрибаси шундан далолат берадики, улкан истеъдод эгалари ҳеч қачон бирор ижтимоий ҳаракат, адабий оқим доирасига сиғмаган, сиғмайди ҳам. Фикрловчи инсон, айниқса, ижодкор ҳеч қачон олдиндан белгилаб қўйилган чизиқ бўйлаб юрмайди, юрмаган. У мудом изланади, ўзини тафтиш этиб боради, янги йўллар қидиради. Бу йўлларда у гоҳо излаганини топади, гоҳо йўқотади. Чин ижод аҳлининг қисмати шундай. Жумладан, Ҳамза ижодий бисотида маърифатчилик, жадидчилик руҳидаги асарлар билан баробар шўровий мафкура билан йўғрилган драма ва шеърларни ҳам истаганча топиш мумкин. Муайян даврларда у талай диний-исломий руҳдаги асарлар битган, айна пайтда ислом динимизга қарши «жиҳоди акбар» эълон этилган кезлари «жанговар атеизм» жазаваси балқиб турган даҳриёна сатрлар ҳам тўқиган. Ҳам анъанавий, ҳам янги - модерн йўлларда асарлар яратган. Сизу биз ижодкорни бор ҳолича кўриш, англашга бурчлимиз. Шундай қилинганда ижодкорни идеаллаштиришга ҳам, камситишга ҳам асло ўрин қолмайди. Ижодкор бисоти бор ҳолича кўрсатилгандагина, унинг инсоний жозибаси очилади, ижодий меросининг чин қиммати аён бўлади.

«Истибод қурбони» шу азалий ҳақиқатдан бизга оқилона сабоқ бериши билан ғоят қадрлидир.

2009 йил.

МУНОСИБ ЭЪЗОЗ

Тақдир тақозосини қарангки, устоз Озод Шарафиддиновнинг ҳаётлигида 70 ёшлик тўйи Миллий театримиз биносида нишонланган эди. Мана энди вафотидан сўнг унинг 80 йиллик хотира кечаси ҳам шу муҳташам бинода ўтди. Бу тасодифий эмас.

Шарафиддиновлар оиласи Қўқондан Тошкентга кучиб келиб Эски жува мавзеидан маскан топганда, 8 ёшлик Озоджон Эски жува бозорининг эмас, хонадонларидан ярим чақирим нарида

жойлашган Академик театримиз ва «Турон» кутубхонасининг кунда-шундасига айланди. Бу икки қутлуғ маънавият маскани ўспирин тақдирида ўчмас из қолдирди. 30-40-йиллари театр саҳнасида намоёиш этилган барча саҳна асарларини у такрор-такрор томоша қилди. Айниқса, «Ҳамлет» спектакли унинг жону дили эди. Ҳамлетнинг «Ё ҳаёт, ё мамот» монолоғи бир умрга қалбида муҳрланиб қолди. Илк томоша чоғи қулоғига қўйилиб қолган Ҳамлет монолоғини умр бўйи ёддан айтиб юрарди. Айни пайтда у икки йил давомида «Турон» кутубхонасидаги ўзбек тилида чоп этилган барча мавжуд бадиий асарларни хатм қилиб чиқди. Сўнг рус тилидаги китоблар дунёсига шўнғиди... Мирзо Бобур шеърлари мутолааси чоғи улўғ шоирнинг Ҳамлет сўзларига оҳангдош мана бу сатрлари ҳам ёш китобсевар қалбини асир этди:

*Кўнгли тилаган муродға етса киши,
Ё борча муродларни тарк этса киши.
Бу икки иш муяссар ўлмаса оламда,
Бошни олиб, бир сориға кетса киши.*

Ёш Озодбек катта ҳаётнинг бошидаёқ кўнгли тилаган мурод йўлида кураш йўлини танлади. Ким бўлсам экан, деган муаммо унинг учун аллақачон ҳал этилган эди. Сўз санъатига шайдолик уни миллий университетнинг филология факультетига бошлади, сўнг Москва Адабиёт институти аспирантураси, яна жонажон университет даргоҳи унга кучоқ очди. Салкам 40 йил шу даргоҳда домлалик қилди.

Ўтган аср 50-йиллари ўрталарида адабий танқид майдонига кириб келар экан, 30-40-йиллари шўро адабий сиёсати туфайли вулгар социолоғизм оғуси билан заҳарланган чин истеъдод соҳибларини, асл асарларни топташга қаратилган танқид йўлидан кескин воз кечиб, биринчи қадамлариданоқ сўз санъатидаги соғлом кучлар, асл асарлар, умидбахш тамойилларнинг, навқирон истеъдодларнинг кашфиётчиси ва ҳимоячиси сифатида танилди. Устоз айни шу хил фазилатлари туфайли ижод аҳли қалбига йўл топди, узоқ йиллар ёзувчи билан танқидчи ўртасида ғов бўлиб келган «бетон девор»ни қўпориб ташлади, ёзувчи билан мунаққид бир-бирини тушуниб, англаб, бир-бирини эъзозлаб яшаши, бир тилда сўзлаши мумкин эканлигини амалда кўрсатди. Шу тариқа, у миллий танқидчилигимиз тарихида туб бурилиш ясади, ўзига хос танқидчилик мактабига асос солди.

Устознинг угтиз беш йиллик фаолияти мустабид тузум шароитида кечди, унинг улуғ мақсадлар йулидаги жонбозликлари қандай қийинчиликлар, таъқибу тазйиқлар ичида кечганлиги ижод аҳлига яхши аён. Айниқса, Чулпонни юзага чиқариш йулида 30 йил давомида олиб борган курашлари тарихи мислсиз шижоатнинг намунаси. Ҳар қандай таъқибу тазйиқлар уни кўнгли тилаган муродидан асло қайтара олмади.

Устознинг энг катта бахти, омади шундаки, кўнглидаги эзу ниятларини тула амалга оширадиган кўнларни куриш, мустақиллик даврида яшаб ижод этиш, хусусан, узининг икки маънавий қаноти - Чулпон меросини халққа қайтариш, устози Қаҳҳор шаънини тиклашдек хайрли бурчни адо этиш унга насиб этди. Мустақилликнинг 15 йили давомида, умрининг кейинги 8 йиллик огир хасталик чоғида амалга оширган ишлари адабиёт тарихида сийрак учрайдиган ноёб ҳодиса. Президентимиз қарори билан таъсис этилган «Жаҳон адабиёти»нинг устоз бош муҳаррирлигида чоп этилган 100 та сони, ижод аҳли томонидан эътироф этилганидек, бутун бир университет бажариши мумкин бўлган улкан миссияни адо этди. Шу йиллари устоз публицист ва жамоат арбоби сифатида ҳам танилди. Истиқлол ғояларини амалга ошириш ишига жони-жаҳонини бахш этди. Қарангки, 15 йил давомида битган асарлари 50 йиллик ижодий меросининг тўртдан уч қисмини ташкил этар экан. Ҳисоб-китобларга кура, таржималарини ҳам қўшганда, устознинг ижодий мероси 20 жилдга жо бўларкан. Ҳозирча бизда Навоий ва Ойбек асарларининг 20 жилдлиги чиққан. Учинчи 20 жилдлик устозга насиб этса ажаб эмас.

Шуни мамнуният билан таъкидлаш жоизки, мустақиллик йилларидагина устоз ҳақиқий қадрини топди, Буюк хизматлари учун ордени, Фан арбоби, Ўзбекистон Қаҳрамони унвонлари билан тақдирланди, вафотидан кейин «Ижодни англаш бахти», «Довондаги уйлар» китоблари учун унга давлат мукофоти берилди. Устоз бугун ҳам худди тириклигидагидек эъозда. 80 йиллик тўйининг мамлакатимиз миқёсида муносиб тарзда ўтказилгани бунинг яққол исботидир.

Ниҳоят, яна бир ҳолатни эслатиб ўтсам дейман. Бутун умри, фаолияти давомида «элим деб, юртим деб» ёниб яшаб ўтган бу жасур сиймо ўз устози Абдулла Қаҳҳор каби ўлимни ҳам мардона туриб қарши олди; Аллоҳнинг раҳмати ёгиладиган рамазон ойининг биринчи кунини тонгда кўнгли тилаган муродлари ҳосил бўлганидан, садоқатли умр йўлдоши Шарофат опамиз билан ўтказган

кунларидан мамнун ҳолда, сунги дақиқаларига қадар тилдан қолмай, фикрлашдан тўхтамай, яқинлари қуршовида омонатини осонгина топширди. Тилагимиз шуки, устознинг охирати ҳам обод бўлмай, иншооллоҳ!

2009 йил.

МИЛЛИЙ ТАНҚИДЧИЛИГИМИЗНИНГ ҚУШ ҚАНОТИ

Адабий танқид, биринчи галда, гўзалликни ҳис этиш, англаш, кашф этиш санъати. Мунаққиднинг, қолаверса, адабий танқиднинг тарихий хизмати адабий-бадий жараёнга, аниқроғи, ундаги янги, илғор, самарали тамойилларга кўрсатган таъсири билан белгиланади. Адабий танқиднинг бахти, омади ҳам, бахтсизлиги, фожиаси ҳам айни шу ҳолатда намоён бўлади. Тарихдан бир-икки мисол келтириб ўтсам.

XIX аср рус адабиётининг «олтин даври» деб аталади. А. Пушкин, М. Лермонтов, Н. Гоголь, А. Островскийлар ижоди билан бошланиб, Л. Толстой, Ф. Достоевскийлар даҳоси мўъжизалари билан интиҳосига етган аср адабиёти ривожиди В. Белинский, Н. Добролюбовдек буюк танқидчиларнинг нақадар улкан хизмати борлигини ҳамма биледи. Бу икки мунаққиднинг табаррук номлари ўша даво сўз усталари қаторида эҳтиром билан тилга олинади.

XX аср Европа адабиёти, санъати тараққиёти «модернизм» деб аталган ғоят улкан ранг-баранг, ғаройиб, сирли-сеҳрли ва айни пайтда мароқли жараён тарзида кечди. Анъанавийликка зид бу ҳаракат ўз йўлида қўп тусиқларга дуч келди, уни бадном этишга уринишлар бўлди. Бироқ бу қўтлуғ ҳаракатнинг бахти, омади шундаки, унинг Ортега-и-Гассет, А. Камю, Ж. П. Сартр каби донишманд, жасур ҳимоячилари, назариётчилари бор эди. Модерн адабиёт, санъат улардан мадад олиб башарият бадий тафаккурида янги бир эра очишга мушарраф бўлди, жаҳон аҳлига қўтилмаган сон-саноксиз бадий ихтироларни инъом этди.

XX аср бошидаёқ ўзбек адабиёти туб янгиланиш жараёнини бошдан кечирди, яққаҳоқим мафкура, мустабид тузум адабий-бадий сиёсати таъқибу тазйиқларига қарамай, бизда Абдулла Қаҳҳор сўзлари билан айтганда, Европа адабиёти, бинобарин, жаҳон янги адабиёти гази билан ўлчаганда ҳам тўлақонли баркамол асарлар яратилди. Афсус, минг афсус, ана шундай ноёб асарларни, миллий адабиётдаги янги самарали жараённи англашга, илмий кашф этишга қодир адабий танқид шаклланмади. Тўғри, Вадуд Маҳмуд, А. Алимўхаммедовдек ноёб танқидий истеъдод эгалари бор эди,

бирок ҳар иккиси ҳам юртда авж олган мафкуравий-сиёсий жазаватларга дош беролмай адабий танқид даргоҳини эрта тарк этдилар; мунаққидлик қаламини қўлда тутган дурустгина билим соҳиблари, ҳатто ижод одамлари эса вульгар социологизм йўлига гушиб олдилар; шу тариқа танқидчилар чин санъат асари ҳимоячиси, илмий кашфиётчиси эмас, уларнинг қораловчиси, кушандаси, кўп ҳолларда, Абдулла Қаҳҳор таъбири билан айтганда, «жаллодлари» сифатида майдонга чиқдилар. Қодирий романлари, Чулпон шеърляти, Фитрат драматургиясига нисбатан жохилона ҳамлалар қатағон тегирмонига сув куйиш бўлди. Ойбек лирикаси, романлари, Абдулла Қаҳҳор роман ва комедиялари теварагидаги машмашалар бу икки улуғ аллома дилида, ижодий тақдирида қанчалар оғир асоратлар қолдиргани бугун ижод ва илм аҳлига аён.

XX аср иккинчи ярмига ўтиб, бутунлай ўзгача манзарани кўрамиз. 50- йиллар ўрталарига келиб, мустабид тузум жиноятларининг фош этилиши, қатағон қурбонларининг оқланиши, қисман бўлса-да, эркин ижодий тафаккурга йўл берилиши туфайли миллий адабиётда жонланиш, янги тўлқин бошланди. Мана шу ҳаракатнинг бошида Абдулла Қаҳҳордек жасур сиймо турарди; унинг теварагида О. Ёқубов, П. Қодиров, Э. Воҳидов, А.Орипов сингари янги авлод ижодкорлари катори, Матёқуб Қўшжонов билан Озод Шарафилдиновдек истеъдодли мунаққидлар уюшган эди. Қаҳҳор қаноти остидан чиққан бу икки аллома, дадил айтиш мумкинки, миллий танқидчилигимизга асос солди, иккиси ҳам ярим асрлик ижодий фаолияти давомида XX аср иккинчи ярми миллий адабиётимиз, миллий адабий-танқидий тафаккуримиз ривожига ниҳоятда кучли таъсир кўрсатди. Бу икки сиймонинг давр адабий ҳаракатида ўтаган хизматларини XIX аср рус маданий-адабий ҳаётида Белинский билан Добролюбов, XX аср Европа маънавий дунёсида Ортега-и-Гассет, Камю, Сартрлар адо этган улуғ ишларга қиёс қилиш мумкин.

Шаҳсан мен бу икки улуғ сиймо номларини ҳеч қачон тоқ айтолмайман. Озод Шарафилдиновнинг танқидчиликдаги хизматлари устида сўз кетганда ҳамisha М. Қўшжонов, устоз Матёқуб ака ҳақида гапирганда эса домла Озод ака сиймоси кўз олдимда гавдालаниб туради.

Тақдирнинг тақозосини қарангки, гарчи бу икки аллома орасида ун ёш фарқ бўлса-да, танқидий фаолиятни баробар бошлаб, ярим аср бир-бирларига елкадош, маслакдош бўлиб ижод этдилар, зиммадаги тарихий вазифани адо этиб, бир йилда бу фоний

дунёни тарк этдилар. Иккалови ҳам деярли бир пайтда Миллий университет, сунг Москва таълимини олдилар, у ердан фан номзоди бўлиб қайтдилар, университетнинг филология факультетида бирга фаолият бошладилар. Иккаласи ҳам XIX аср рус демократ танқидчилари Белинский, Добролюбов, Чернишевский анъаналари руҳида тарбияланган эдилар. Иккалови ҳам бамисоли Абдулла Қаҳҳорнинг, қолаверса, миллий танқидчилигимизнинг икки қаноти эди. Иккиси ҳам Қаҳҳор ёнида туриб, миллий адабиётдаги янги тўлқиннинг даракчиси, иштирокчиси, бирин-кетин пайдо бўлаётган ижод ниҳолларининг дояси ва ҳимоячиси, ҳақиқат ва адолат жарчиси сифатида майонга чиқдилар. Қарангки, адабиёт майдонига чақмоқдек яшнаб кирган Э. Воҳидов, А. Орипов, Ш. Холмирзаев, Ў.Ҳошимовлар ҳимоясидан бошланган анъаналар умрининг охирига қадар давом этди, чунончи, янги аср бошида ёш истеъдод У. Ҳамдамнинг «Мувозанат» романини юзага чиқаришда иккиси бирдек жонбозлик кўрсатдилар.

Танқид, бу Беҳбудий таъбири билан айтганда, «сараламоқ» демакдир. Яхши, яроқли чин санъат асарини яроқсизидан ажрата билиш учун фаросат, бадиий дид, нафосат туйғуси керак. Аллоҳ ҳар икки алломага ҳам ноёб дид, ижодни англаш бахтини насиб этди. Уларнинг саъй-ҳаракати туфайли қисқа фурсат ичида миллий танқидчиликдаги вазият тубдан ўзгарди; бадиий асар, муаллифи ким бўлишидан қатъи назар, ижтимоий-мафкуравий жиҳатига эмас, санъати, бадииятига қараб баҳоланадиган бўлди; сиёсий-мафкуравий мезон асосида кўкларга кўтариб мақталган, аммо бадииятдан йироқ асарларнинг куни битди, ҳар хил йўллар билан камситилган, турли сиёсий «ёрлиқ»лар тақалган асарлар адабиётдаги ўз ўрни, кадрини топа бошлади. Авваллари танқид тиғи энг истеъдодли асарларга қаратилган бўлса, эндиликда заиф, ҳатто «танқиддан тубан» нарсаларга, қолаверса, миллий адабиёт равнақи йўлидаги яна бир офат - ўртамиёначиликни фош этишга йўналтирилди.

Гарчи XX съезддан сунг Қодирий, Чулпон, Фитрат каби қатъон қурбонлари оқланган бўлса-да, улар ижодий меросини халққа қайтариш ниҳоятда машаққатли кечди. 1964 йил апрелида Қодирийнинг 70 йиллигига бағишланган камтарона йиғинда А. Қаҳҳор сўзлаган оташин нутқ, адибнинг эркин фикр йўлида оёқдаги кишанларга қарши исёни илмий-адабий жамоатчиликни ларзага солди. Икки аллома ҳаёти, фаолиятининг муҳим йўналиши айна ўша исён руҳи билан йўғрилган. Улар умр бўйи мустабид тузумнинг адабиёт

содирани эн қора ини, жиноятига қарши турдилар, Қодирий, Чулпон ҳақидаги ҳақиқат ва адолатни тиклаш йулида мардона кураш олиб бордилар. М.Қўшжоновнинг Қодирийга, О. Шарафиддиновнинг Чулпонга бағишланган ишлари XX аср миллий танқидчилигимизнинг ҳасби ҳоли, қалб нидоси, фарёди каби янгради.

Икки алломанинг устозга садоқати авлодлар учун мангу ибрат бўлиб қолажак! Абдулла Қаҳҳор умрининг сўнгги йилларида, вафотидан кейин унга муносабат совуқ тус олди; «Ёшлар билан суҳбат» китоби қатағон қилинди, унинг сафдош-маслакдошларининг номлари «қора руйхат»га тиркалди, асарлари нашри пайсалга солинди; ҳаётлигида улуғ адибдан кўп саховат кўрган айрим ожиз табиат кимсалар ўзини четга олиб, «шогирдлик»дан воз кечдилар. Аммо М. Қўшжонов билан О. Шарафиддиновлар эса қатъият билан Қаҳҳор ғояларига содиқ қолдилар, Қаҳҳор ҳақида гапириш, ёзишдан бир дақиқа бўлсин тўхтамадилар. Уша машғум «қора қуюн»лар Қаҳҳор руҳи, хонадони теварагида изғиб юрган кезлари бу табаррук хонадонни тавоф қилиш, адиб умр йўлдоши Кибриё опа ҳолидан хабар олиб туриш одатини асло тарк этмадилар. Ҳар йили улуғ адиб туғилган кунининг хонадонида ўтадиган ғайрирасмий хотира оқшомларига бош-қош бўлдилар. Таъқибу тазйиқлар шароитида М. Қўшжонов Қаҳҳор ижодига оид докторлик диссертацияси устидаги ишини ниҳоясига етказиб, уни муваффақият билан ҳимоя қилди, Озод ака эса Қаҳҳорга бағишланган монография, мақолалар, хотира-эсселар туркумини яратди.

Бу икки аллома табиатан ниҳоятда матонатли, метин иродали, Қодирий таъбирича, шахси бутун сиймолар бўлган. Улар табиатида, қисматида кўп муштаракликлар билан баробар, фарқли жиҳатлар ҳам бор эди. Матёқуб ака ниҳоятда вазмин, энг қалтис дамларда ҳам ўзини тута билар, қалбидаги тугёнларни жиловлай олар, гапирганда эҳтиросларга берилмас, овозини кутармас, осойишталик билан рақибига зарба бера билар, нишонга беҳато ура олар эди. Ижодкорлар орасида ҳаёти ва фаолиятини бу қадар қатъий режа, интизом асосига қурган бошқа бировни билмайман. Ҳаддан ташқари кўп ақлий меҳнат, кўп ўқиш, кўп ўйлаш оқибати бўлса керак, домла бош оғриғи дардига мубтало бўлиб, шифокорлар тавсиясига қўра, бир кеча-кундузда бир соатдан ортиқ ишлолмайдиган бўлиб қолдилар. Шу сабаб, университетдан кетишга мажбур бўлдилар, осойиштароқ илмий даргоҳ - Тил ва адабиёт институтига ишга ўтдилар. Кейинчалик бош оғриғи бир оз чекиниб, бошқа бир хасталик - қўз касаллигига учрадилар. Матнларни махсус ко-

тибга ўқитиб тинглайдиган бўлдилар. Ана шундай чеклашлар шароитида адо этилган илмий-ижодий фаолиятнинг самараси соғлом, энг фаол ижодкорларнинг маҳсулотидан бир неча баробар «кўп ва хўб» эди. Домладан ҳар гал бунинг сирини сўраганимда, у киши Ойбекни мисол қилиб келтирар, ижтимоий-сиёсий сиқувлар шароитида ҳам, табиий иллат - хасталик чоғида ҳам ўзни қўлга ола билиш, қатъий режа, режим асосида иш тутиш, бетиним ижод этиш санъатини Ойбекдан ўрганганман, дер эдилар.

Озод ака бу жиҳатдан Матёқуб аканинг тескариси эди. У ўт-олов, қолипларга тушмайдиган, режаю режимларни тан олмайдиган фаройиб бир зот эдилар. У фақат китоб ўқишни тарк этмас, бироқ кўнгли чопмаса, бир неча кўнлаб, ҳафталаб қўлига қалам олмасди. Кўнглида илҳом жуш уриб ёзишга чоғлангудек бўлса, уни ҳеч қандай куч тухтатолмас, соатлаб бетиним ишлар, қўли кўнглидаги туғёнларни қоғозга туширишга улгурмасди. Унинг қўлёмасини «қоралама» деб бўлмас, ўнлаб саҳифаларда бирорта ҳам тузатиш, таҳрирга муҳтож жумлалар бўлмасди. Унинг нутқлари қандай жушқин, равон бўлса, ёзганлари ҳам ўшандай чиқарди. У кўп йиллар қанд касалидан азият чекди, лекин у ҳеч қачон парҳезга риоя қилган эмас. Умрининг сўнги етти-саккиз йили оғир хасталикларга қасдма-қасд улар билан мардона олишиш ва ҳайратомуз бетиним меҳнат билан ўтди. Етти-саккиз йил давомида бир ижодкор сиймо етмиш-саксон йил давомида бажариши мумкин бўлган ишларни ана шу оғир хасталик чоғида адо этишга эришди.

Матёқуб ака билан ҳар гал учрашганимда, салом-алиқдан кейин, биринчи галда, Озод аканинг соғлиғини, ишларини суриштирарди. Озод ака ҳам, ўз навбатида, Матёқубнинг соғлиғи, ишлари қалай деб сўрарди, бирор зарур гапи бўлса, «Уйингиз яқин, шу гапни унга етказиб қўйинг» дея илтимос қиларди. Айниқса, умрларининг охирларида бу икки сиймо бир-бирларига талпинадиган бўлиб қолди. Озод ака хонадонида бирор маърака-йиғин режалаштирилса, таклиф этилганлар рўйхатининг бошида шу дўстининг исми шарифи турарди.

Қарангки, Матёқуб ака хасталаниб, касалхонада бир оз ўзларига келгач, хонадонига қайтиши биланоқ Озод акадан хабар олиш учун унинг хузурига боради. Икки маслақдош дўст икки соатдан ортиқ яккама-якка суҳбат қуради. Бу икки алломанинг сўнги учрашуви, дил изҳори, умр сарҳисоби, балки видолашуви бўлди. Бир ҳафта ўтиб, Матёқуб ака жон таслим этди. Орадан бир ярим ой ўтар-ўтмас Озод ака қадрдони ортидан охират сафарига равона бўлди...

Миллий адабиётимиз бўстони ярим аср обод қилиб ўтган ҳар икки алломанинг - асрдош, маслакдош буюк зотларнинг охиратлари обод бўлсин!..

АДОЛАТ ФИДОЙИСИ

Мақоламиз қаҳрамони - ҳамкасбимиз Аҳмад ака ҳаёт бўлганида, 2007 йилнинг саховатли куз кунларида унинг 90 ёшлик тўйини бирга нишонлаган булардик. Қутлуғ санага атиги уч ой қолганида, у бу фоний дунёни тарк этди. Марҳумнинг дафн маросимида шоғирдларидан бири мухтасар, аммо теран бир гап айтди: «Устоз бутун илмий-ижодий фаолиятини мустабид тузум йилларида эл-юрт озодлиги йўлида шаҳид кетган адиблар руҳини шод этишга бахшида этди. Бинобарин, бу зот ҳам боқий дунёга шаҳид мақомида кетди, дейишга ҳақлимиз».

Шу сўзлар айтилганида, беихтиёр Аҳмад аканинг узим шахсан шохид бўлган ярим асрлик ҳаёт йули, ноёб нозик табиати, қалб туғёнлари, ушалган ва ушалмай қолган орзу-армонлари бирма-бир кўз олдидан ўта бошлади. Аҳмад аканинг ота-оналари Тошкентнинг тагли-жойли, палаги тоза, меҳнаткаш фуқароларидан бўлган. Бу оилада етти ўғлон, бир қиз вояга етган. Уларнинг барчаси эл-юрт хизмати ва ардоғига сазовор фарзандлар бўлиб етишди; қайси касб-хунар, мансаб эгаси бўлмасин, Аллоҳ уларга мазмундор ҳаёт ва узоқ умр бахш этди. Жумладан, Абдуғаффор Алиев кўп йиллар Республика коммунал хўжалик вазири вазифасида ишлади, Аҳмад Алиев эса таниқли журналист, педагог, адабиётшунос олим бўлиб етишди. Турли тадбир-маросимлар баҳона Аҳмад аканинг сингил, барча оға-инилари билан шахсан танишганман. Қизиқ ҳол, бир оила фарзандларининг ярми «Алиев», ярми «Ҳайдаров» деб номланади. Сабабини суриштирганимда, Аҳмад ака ҳазил аралаш: «Отаниннинг исмлари «Ҳайдарали» бўлган. Оиладаги тотувлик, адолат туфайли бўлса керак, бу табаррук номни тенг тақсимлаб, ярмимиз «Ҳайдар», ярмимиз «Али»сини фамилия қилиб олганмиз, деган эдилар.

Шахсан ўзларидан эшитиб эдим, яқинлари ҳам тасдиқлашди: Аҳмад ака расмий ҳужжатларда қайд этилганидек, 1919 йилда эмас, 17 йилнинг таҳликали куз фаслида дунёга келган экан. Болалик, ўсмирлик, хусусан, ўқувчи-талабалик даври ўтган асрнинг энг фожиали 20-30-йиллари кечган. Отасининг шаҳардаги савдо дўкони, Дўрмондаги каттагина ер-сувлари, уй-жойлари тортиб олинган. Бу хил моддий йўқотишлар устига ўсмирлигидан шеърларини

ёд олган Чулпон, Боту, Элбек, Усмон Носир, ҳажвия ва романларини қўлдан қўймай ўқиган Қодирийлар устидаги машъум таъқибу таҳдидлар уни аламли ўйларга толдирган. Аммо бу ҳол Аҳмаджон қалбидаги адабиётга бўлган туғма оташин меҳрни асло сўндирилмади. Ун тўққиз ёшида педагогика институтига ўқишга кирди, М. Шайхзода, Ҳ. Сулаймон маърузалари қалбига ўт солди, унинг сўз санъатига бўлган шайдолигини янада оширди; ўқиб туриб тайёрлов бўлимида муаллимлик қилди, ўқишни тугатиб, олти йил давомида мактабда адабиётдан дарс берди. Уша кезлари айрим галамислар «Аҳмаджон йўлини қилиб, ҳарбий хизматдан четда юрибди» дея игво тарқатишади. Аслида Аҳмад аканинг бир кўзи туғма ожиз экани, шу туфайли ҳарбий хизматдан озод қилинганлигини кўплар билмасди. Ниҳоятда ориятли бу зот умр бўйи хасталигини таъмагирлик мақсадида пеш қилмай ўтди. Ҳатто ҳарбий кўрик пайтида ҳам дардини сир сақлаган, сезгир кўз шифокори буни тасодифан пайқаб қолган...

1946 йилдан унинг журналистлик фаолияти бошланди. Дастлаб болалар газетасида, сўнг республика радиоси, партия журнали, давлат нашриётида ишлади, публицистик мақола, таржималар билан шугулланди; ўша кезлари унинг Ҳаким Назар, Ҳибзиддин Муҳаммадхонов, Шариф Юсуповлар билан бир умрга ҳамкору ҳамдўстлиги бошланди, қалами қайралди. Сўнг илм дунёсига ўтди. Тил ва адабиёт институти аспирантурасида таълим олди. Устоз адабиётшунос Иззат Султонов раҳбарлигида ўзи учун энг ардоқли Абдулла Қодирийнинг тарихий романлари мавзусидаги номзодлик диссертацияси устида тадқиқот олиб борди. Қодирий ва унинг сафдошлари эндигина расман оқланган, ижодий мероси халққа қайтарилга бошлаган кезлари Қодирий романлари мавзусига қўл уриш, боз устига, буюк адиб ҳақидаги ҳақ гапни айтиш, илмий жамоатчилик олдида уни ҳимоя қилиш ниҳоятда қалтис бир иш эди. Гарчи мустабид тузум кишанлари парчалана бошлаган бўлсада, Абдулла Қаҳҳор ибораси билан айтганда, «культ даври қоқиб кетган темир қозиқ атрофидан йироқ кетиш» қийинчилик билан кечаётганди. Шундай бир вазиятда диссертант бутун масъулиятни бўйнига олган ҳолда, дадил ишга киришди. Жараён у кутгандан кўра ҳам мураккаброқ, машаққатлироқ кечди. Кейинчалик битган хотираларида муаллиф булар ҳақида батафсил ҳикоя қилиб берган. «Қирқ йиллик ҳаётим давомида чеккан заҳматларим тарозининг бир палласига, тўрт йиллик тадқиқотим туфайли бошимга тушган савдолар юки иккинчи палласига қўйиладиган бўлса, шуб-

ҳасид, иккинчи палла босиб кетарди», дея юрагини очганди бир гап Аҳмад ака афсус-надомат билан. Айни пайтда, у сўзида давом этиб: «Шукрим, адолат тантана қилди. Диссертация ҳимояси ва, айниқса, номзодлик дипломини қўлга олган чоғдаги ҳолатимни ифодалашга тилим ожизлик қилади. Ўша дақиқалар қирқ йиллик умримдаги бахтли дамларимнинг чўққиси бўлган» деганди.

Ҳақиқат осонликча юзага чиққани йўқ, ҳаёт-мамот курашида соғлом кучлар қатъий туриб, диссертантнинг ёнини олди: расмий оппонентлар И. Муминов билан О. Шарафиддинов, шунингдек, Ойбек, М. Аvezов, Ҳ. Абдуллаев, Я. Фуломов, Х. Сулаймонова, Ҳамид Сулаймон, А. Қажумов каби алломалар бу масъулиятли дамларда унга таянч ва суянч бўлдилар.

А. Алиев Қодирий ҳақидаги илк диссертация муаллифи сифатида илмий-адабий жамоатчилик оғзига тушди. Ўша кезлари адабиёт илмидаги соғлом кучларни атрофига йиғиш пайида юрган Миллий университетимиз ўзбек адабиёти кафедраси мудири профессор Фулом Каримов Аҳмад акани кафедрага ишга таклиф этди, бу таклифга у бажонидил розилик билдирди ва тез орада кафедранинг «ўз одами»га айланди. Ўттиз йилдан ошиқ шу қутлуг масканда сидқидилдан хизмат қилди. Университетда у моҳир педагог бўлиш баробарида, яхшигина ташкилотчилик қобилятини ҳам намоён этди, бир неча йиллар филология факультети кечки ва сиртқи бўлимига деканлик қилди, муайян муддат университет проректори вазифасини бажарди. Ўша кезлари ўзбек ва рус филологияси, журналистика ихтисосликларини ўз ичига олувчи мазкур бўлим бутун бошли институтни эслатарди. Бу бўлимдаги жўшқин таълим-тарбиявий ҳамда ижодий муҳит кундузгисидан асло қолишмасди, адабий учрашувлар, баҳслар мудом давом этарди; ёш шоир Ҳабиб Саъдулла бош бўлган адабий тўгарак машғулотларига кўзга кўринган адиблар ташриф буюрар, машғулотларда айтилган «жамиятнинг қитиғига тегадиган» гаплар шаҳар бўйлаб овоза бўлиб турарди. Табиийки, бу хил қалтис чиқишлар хуфиялар орқали вақтида тегишли доираларга етказилар, махсус ходимлар эртаси куниёқ декан хонасига келиб, эшикка ичкаридан қулф солиб олиб, узоқ вақт деканни сўроққа тутар, сиқувга олар, декан ҳам, ўз навбатида, бўш келамас, бундай можаролар аксар ҳолларда муроса йўли билан ҳал этилар, табиийки, «гуноҳ»ларнинг асосий юкини декан ўз зиммасига олар, шу тариқа кўп ҳолларда ўзгаларнинг бурни қонамас эди. Гоҳо декан Аҳмад аканинг қўли калталиқ қилиб қоларди. Ҳушёр хуфияларнинг «холис хизмати» туфайли жабр чеккан

домла ва талабалар учун бу одамнинг изтироблар оловида эзилиб, ўртаниб юрганини кўп кўрганман. Қолаверса, камина кафедра мудири сифатида кафедра доценти Аҳмад Алиевнинг дарсларида ва зирлик томонидан тасдиқланган дастурдан четга чиқиб, қатағон кўрбонлари ҳақида ваъзлар айтаётгани, шогирдларини шу мавзуда ишлашга даъват этаётгани хусусида кўп бор дакки эшитганман.

Педагоглик, раҳбарлик ишлари билан баробар, Аҳмад ака Фулом Каримов таклифига кўра, Қодирий сафдошлари ижодий мероси бўйича кўламли тадқиқот ишларига киришди. Беҳбудий, Чўлпон, Фитрат, Ғози Юнус, Боту, Элбек ҳаёти ва ижодига оид бой материал тўплади; кузатиш, мулоҳаза ва муҳокамаларини баҳоли қудрат қоғозга туширишга ҳаракат қилди. Бирин-кетин «Абдулла Қодирий», «Ижод ва изланишлар», «Адабий мерос ва замонавийлик» китобларини, вақтли матбуотда эса юзлаб мақолаларини эълон этди. Улар теварагида баҳс-мунозаралар ҳам бўлиб ўтди, гоҳ адолатли, гоҳ адолатсиз гаплар ҳам айтилди. Аҳмад ака эҳтиросга мойил, бир оз қизиққон, айни пайтда, мард-танти одам эдилар. Адолатсизликка дуч келганида, адабий-илмий ҳаётдаги мунофиқлик, қаллобликни кўрганида тоқати тоқ бўлиб ўзини кўярга жой тополмас, муҳокамалар чоғи муҳолифлари юзига кўнглидаги бор гапни шартта-шартта айтаверарди. Айниқса, Қодирий, Чўлпон, Фитрат шаънини топташга қаратилган ҳамлаларга асло тоқат қилолмасди. Буларни у гўё ўз шахсиятига, яқин одамлари шаънига қилинган тажовуздек қабул қиларди ва енг шимариб улар билан курашга тушарди. Айни пайтда, ўзининг ҳадди, имкониятларини ҳам яхши биларди, асарлари ҳақида айтилган асосли танқидий мулоҳазаларни мардона тан оларди. «Мен Озод ёки Матёкуб эмасман. Улар танқидчилик бобида ноёб талант эгалари. Мен эса улар йўлини тутган шунчаки шогирд, адолат фидойисиман. Афсус, дилимдаги гапларни уларчалик қойил қилиб айтолмайман. Бунга яхши биланман. Лекин менга бир нарса таскин беради: адолат йўлида улар сафида турганим учун фахрланаман» деган гаплари ҳеч эсимдан чиқмайди.

Деканлик лавозимидан озод бўлиб олгач, айниқса, нафақага чиққанидан кейин, у бутунаси ўзи танлаган аср боши адабиёти уммонига шўниб кетди. Ишчилар шаҳарчасидаги ҳовлиси этагига ўзи учун махсус уй солириб эртадан кечгача қўлёмаларни титкилаш, қадрдон машинкасини бетиним чиқиллатиш билан шуғулланди. Ёз ойларини Дўрмондаги ёзувчиларнинг ижод уйида ўтказар, болалик йиллари кечган ота мерос мулк нафаси уфуриб тур-

ган бу масканда у яйраб дам олар, кексалигига қарамай боғдаги ҳонуша йиғитлардек ғаввос бўлиб сузар, дўстлар ила марокли суҳбат қураб, илҳом билан ишлар, бинобарин, машинкасини тинимсиз чиқиллатарди.

Унинг, айниқса, бир хислати ҳаммани лол қолдирарди. У чиндан ҳам санъат шайдоси эди. Турғун Алиматовга ихлоси ниҳоятда баланд бўлган, хонадонидаги тўй, улфатчилик гурунглари усиз ўтмасди, моҳир созанда танбур ёки сатода мақом куйларини янграганида бамисоли жунун ҳолига тушарди, ўзи ҳам дуторда яхшигина машқлар чаларди. Ўз хонадонигина эмас, қариндош-уруглари, яқин дўстлари даврасидаги, жумладан, Дурмондаги хос ўтиришларга ҳам Турғун акани таклиф этар, улуғ созанда эса дўстининг истагига бажонидил розилик билдирарди.

Тинимсиз меҳнат, илмий изланишлар самараси ўлароқ саксондан ошганида олимнинг «Маънавият, қадрият ва бадиият» номли салобатли китоби дунёга келди. Уни муаллифнинг истиқлол йилларида ушалган орзу-армонлари шукронаси, умр бўйи олиб борган адолат йўлидаги курашлари ифодаси, ҳаёт, илмий ижод бобидаги изланишларидан чиқарган сабоқ ва хулосалари, деб аташ мумкин. Китоб муносиб тақдирланди, таниқли журналист олим Бойбуга Дўстқороев «Жаҳон адабиёти» журналинда эълон этилган мақоласида уни «умрни узайтирувчи фарзанд» деб баҳолади.

Бундай баҳога илова тарзида яна шуларни қўшиш мумкин: Аҳмад аканинг садоқатли рафиқаси Мунира опамиз билан 60 йиллик тотув умр йўлидан ёрқин ёдгорлик бўлиб, ота касбини давом эттираётган ёлғиз фарзанди Гулчеҳра ва у орқали ушалган эзгу орзулари - ўзи опичлаб катта қилган, бугун эл-юрт хизматида юрган уч набира - Отабек, Ойбек, Улуғбеклар қолди. Улар бор экан, бу табаррук хонадоннинг 90 йил порлаб турган чироғи ҳеч қачон ўчмагай.

2007 йил, октябрь.

МИРЗА АКАНИНГ НАДОМАТИ

Таниқли ёзувчи, публицист ва таржимон Мирзакалон Исмоилийни биз тенгли таниш-билишлари ихчамгина қилиб «Мирза ака» деб атар эдик. Камина ҳам бир оддий китобхон, қолаверса, мунаққид сифатида унинг қалами остидан чиққан галдаги ҳар бир асарини мунтазам ўқиб, кузатиб борардим. Уларнинг айримлари ҳақида ёзганман, радио ва телевидениедаги эшиттириш-кўрсатувларда қатнашганман. Айни пайтда бир неча бор Мирза аканинг суҳбатларини олганман.

Адиб туғилган куннинг 100 йиллиги муносабати билан матбуот ва телевидениедаги қатор чиқишлар, хусусан, Зухриддин, Шодмонбек мақолалари кўплар қатори менда ҳам яхши таассурот қолдирди. Айниқса, Тоҳир Маликнинг «Озод инсон ҳақида қўшиқ» қиссасини мароқ билан ўқиб чиқдим.

Мирза аканинг айна шу номдаги уруш даврига оид очерки номи билан аталган бу ҳужжатли қисса, аслида, адиб туғрисидаги хотиранлардан иборат. Халқимизда «Жигар - жигар, дигар - дигар» деган нақл бор. Яхши хотира ёзиш учун, аввало, маҳорат керак, маҳорат билан баробар, хотиранавис қахрамони шахсияти ва ҳаётини яқиндан биладиган, балки, унга шахсан дахлдор зот бўлиши даркор. Айниқса, қалам аҳлига яқин ижодкор одамнинг у ҳақида ёзганлари ўзгача шукуҳ касб этади. Бунинг жаҳон адабиётида ҳам, ўзимизда ҳам ёрқин мисоллари кўп. Чунончи, «Отам ҳақида», «Қодирийнинг сўнги кунлари», «Ойбегим менинг», «Чорак аср ҳамнафас», «Шоиранинг феруза олами» - Ҳабибулла Қодирий, Зарифа Саидносирова, Кибриё Қаҳҳорова, Саид Аҳмад қаламига мансуб хотира асарлари бу даъвони тула тасдиқлайди. Мирза аканинг жигари - жиян ва шогирд - таниқли ёзувчи Тоҳир Маликнинг «Озод инсон ҳақида қўшиқ» қиссаси ҳам, менимча, ўша асарлар қаторидан урин олишга ҳақли.

Қисса тил, ифода, бадиий талқин, сюжет-композицион тузилиши жиҳатидан ўзига хос. Воқеа-ҳодисаларни ифодалашда муаллиф замонавий адабиётда кенг урф бўлган ретроспектив - орта назар ташлаш усулидан унумли фойдаланади, қаҳрамон умрининг сўнги сарҳисоб дақиқаларидаги тифиз руҳий ҳолати ифодаси орқали кечмишга қайтиб, бот-бот унинг умр дафтарини варақлаш, аниқроғи, ҳаётидаги энг ҳаяжонли драматик лавҳаларни бирмабир кўз олдимизда гавдалантириш йулидан боради. Ҳаётда бўлиб ўтган реал воқеалар, аниқ шахслар билан боғлиқ ҳодиса-ҳолатлар ҳам бош қаҳрамон, ҳам муаллиф тасаввурида уйғунлашган ҳолда, ғаройиб полифония ҳосил этган, оғир хаста ҳолда гоҳ ҳушига келиб, гоҳ беҳуш ётган одамнинг ҳаёлидан ўтган кечинмалар унга ниҳоятда яқин шахс - муаллиф тасаввурлари орқали берилиши хотира-қиссанинг ҳужжатлилик хусусиятини сақлаган ҳолда, асарнинг бадиий уфқини хийла кенгайтирган.

Қисса мутолааси жараёнида беихтиёр Мирза ака билан мулоқотлар чоғида бу кўпни курган, ута тортинчоқ, камтарин, камсуқум кимсанинг ўзим шоҳид бўлган айрим хислатлари, унинг ўзи менга айтиб берган саргузаштлари, айниқса, қиссага кирмай қолган лагерь ҳаётига оид бир ҳаяжонли воқеа ёдимга тушди.

Утган асрининг 70-йиллари охирлари, илиқ куз фасли. Семашко номидagi шифохонада даволанаётган эдим. Мирза ака ҳам шу ерда эканлар. Бир неча кун тушлик ва кечки таомдан сўнг шифохона биноси орқасидаги кўркам боғда у киши билан бирга сайр этиб, соатлаб суҳбатлашган эдик. Университетда ўқиган йиллари, дарс берган машҳур олим-домлалар ҳақида ғоят қизиқ ва қимматли хотираларини тинглаб, уларни китоб қилиш мумкин-ку деганимда, «Вақти келар, ёзарман» деган эдилар... Мирза ака негадир хонасига киришни хоҳламасди. Бир гал сабабини сўраганимда, хонада тўрт бемор туришини, ҳамхоналари орасида уни тушунадиган зот йўқлигини, боз устига, бу ерда даволаниш баробарида, ижодий режалар билан келгани, ишлаш учун эса бу ердаги шароит ночорлигидан шикоят қилди. Шунда мен: «Ижод аҳлини ниҳоятда ҳурмат қиладиган фан доктори, профессор, кардиология кафедраси мудир Зиёд Долимовга учрашиб, қулайроқ шароит яратиб беришни илтимос қилсангиз бўлади-ку», дедим. Мирза ака бир оз уйланиб туриб: «Мен Зиёдни яхши биламан. У ҳам мени ҳурмат қилади. Икковимиз деярли тенгдошимиз. Аммо мен ҳеч кимдан, ҳатто яқин одамларимдан ҳам ҳеч қачон ҳеч нарса илтимос қилмасликка онт ичганман», - деди қатъий қилиб. Сўнг Қарағанда лагерида бўлиб ўтган бир воқеани ҳикоя қилиб берди. Қарангки, ўша куни кечаси уни ён дафтаримга ёзиб қўйган эканман, асл ҳолида Сиз азиз ўқувчиларга тақдим этаётирман, ўқиб кўринг-а:

...Қарағанданинг қаҳратон қиш чилласи. Бир ҳафтаки қор бурони кўз очирмайди. Совуқ 20-30 градусдан пастга тушмайди. Туфланган туфук муз парчасига айланиб, ердаги қор қатламини ўйиб, ичкари кириб кетади. Турадиган масканимиз - ёғоч барак билан иш жойимиз - шахта ораси 5-6 чақирим йўл. Айниқса, ишдан қайтиш чоғи танамдан дармон кетиб, оёқларим каловланиб юролмай қоламан. Ҳамроҳларим икки қўлтигимдан суяб, аранг баракка олиб келишади. Ўшандай кунларнинг бирида ёши мендан улугроқ, аммо чайир дўстим: «Мирза, бу кетишда ё бедаво дардга йўлиқасан, ёки нобуд бўлиб кетасан. Яқинда лагерга янги раҳбар келган. Ўқимишли, зиёли одам дейишади. Ахир сен журналист - ёзувчисан, русчага, ёзув-чизувга устасан, котибликка ҳам ярайсан. Ҳузурига кир, аҳволингни тушунтир, илтимос қил. Лагерда сенбоп иш топилади», - деб маслаҳат берди. Бу гап менга маъқул тушди. Эртаси эрталаб янги раҳбар ҳузурига кирдим. Ёшгина, кўринишидан зиёлинамо йигит экан. Яқин олиб дардимни - арзимни айтдим. Бирдан қовоғи уюлиб, қаҳри кўзгаб, истеҳзо билан отаси тенги одамга -

менга чақчайиб, сенсираб: «Ҳали «журналистман» дегин, боз устига ёзувчиман» дегин!.. Қани ўша ёзадиган қаламинг, менга берчи!» – дея ўрнидан туриб бирдан теламда ҳозир бўлди. Чўнтагимдан қаламимни олиб узатганимда, уни икки қўллаб шартга синдирди-да, хона бурчагидаги саватчага иргитди, шу заҳоти бор овоз билан ўкирганича адъютантини қақирди ва унга курак олиб келишни буюрди. Ҳаял ўтмай, у айтган матоҳни келтирди. Бошлиқ куракни унинг қўлидан силтаб олиб менга тутқазди-да, қатъий буйруқ оҳангида: «Илтимосинг қондирилди, бугундан бошлаб шахтага қатнамайсан, барак билан ҳожатхона орасидаги йўлакни қордан тозалаб турасан. Агар йўлакда бир кафт қор туриб қолса, кўрадиганингни кўрасан. Уқдингми?! Жўна!» дея гапни чўрт кесди.

Қўлимда темир куракни тутиб, каловланган ҳолда хонадан чиқарканман гўё «Бой ила хизматчи»даги Ғофирнинг «Ялинма, бу итларга!» деган наъраси шундоққина қулоғим остида шангиллаб эшитилиб турарди. Нега бу махлуққа ялиндим, ундан нажот кутдим?! Бунақа хўрликдан кўра кўплар қатори улар орасида юриб, ўша шахта йўларида ўлиб кетсам бўлмасмиди, дея афсус-надоматлар оловида ўртанардим... Шу-шу «илтимос», «ёлвориш» деган сўзлардан ҳазар қиладиган бўлганман...

Ажаб саодатки, орадан икки кун ўтиб Мирза акани хотиржам, хуррам ҳолда учратдим. Суриштириб билдим, Зиёд домла беихтиёр Мирза аканинг шифохонада эканидан хабар топиб, у кишини ҳузурларига чорлаб, иш кабинетларини вақтинча бўшатиб, адибнинг даволаниши, ижод билан шугулланиши учун ҳамма шароитни муҳайё этиб берибдилар. Мирза аканинг тортинчоқлик билан ҳай-ҳайлашларига қарамай: «Сиздек адибнинг бу даргоҳда даволаниб, ижод этиши - шифохонамиз учун катта обрў-шараф» деб туриб олибдилар.

Шундан кейин Мирза ака боғ сайрига чиқмай қўйдилар. Икки ҳафта давомида даволаниш баробарида ижод оғушида хотиржам яйраб нафас олдилар.

2009 йил 12 февраль.

II. САФДОШЛАР ДАВРАСИДА

ЧИН ИНСОН, ЗИЁЛИ ОЛИМ, ИСТЕЪДОДШУНОС ЭДИ...

Нуриддин Шукуров билан илк бор 1957 йил апрелида Самарқанд университетида ўтказилган Республика талабалар илмий конференциясида танишганман. Конференцияда мен «Ғафур Ғулом шеърятининг эстетик принциплари» мавзусида маъруза қилган эдим. Маърузалар муҳокамаси чоғи Нуриддин ака сўз олиб, менинг ишимга яхши баҳо берди; конференциядан кейин мени ҳузурга чақириб, узоқ суҳбатлашди, келгуси режаларимни суриштирди. Кейин билсам, жуссаси кичик бўлса-да, улугвор, гап-сўзлари пишиқ бу домла мендан бор-йўғи бир ёш катта экан. Йигирма ёшида университетни, сўнг аспирантурани тугатиб, аллақачон домлаликни бошлаб юборган эканлар. Шу тариқа Самарқанд университети домласи билан Ўрта Осиё Давлат университети талабаси орасида бошланган танишув сўнг дўстликка, илмий-ижодий ҳамкорликка айланиб бир умр давом этди. Мен ҳар гал Самарқандга борганимда Нуриддин акани кўрмай қайтмас эдим. Гоҳ университетда, гоҳ «Ленин йўли» газетаси таҳририятида, гоҳ «Шалол» адабий тўғараги даврасида, гоҳ Гастелло - ҳозирги Нуриддин Шукуров кўчасидаги 62-уйда неча бор бу дўстим билан мароқли гурунглار қурганмиз, қизгин баҳс-мунозаралар олиб борганмиз.

Ўз кузатишларимдан келиб чиқиб, дадил айта оламан: XX аср иккинчи ярми Самарқанд адабий муҳитида Воҳид Абдуллаев билан Ботирхон Валихўжаев мумтоз адабиёт тадқиқотчилари сардори саналсалар, Нуриддин Шукуров замонавий адабиётшунослик, танқидчилик, адабий ҳаракат сардори эдилар. Нуриддин акада ҳам мунаққидлик, ҳам журналистлик, ҳам нотиклик, ҳам ташкилотчилик, ҳам мураббий-устозлик иқтидори ажойиб бир тарзда мужссам эди. У минбарга чиққанда, айниқса, гап шеърят устида кетганида ҳам олим, ҳам шоир бўлиб тўлиб-тошиб сўзлар, шеъринг ва насрий нутқ орасидаги чегара сезилмай кетарди. Хусусан, Ғ. Ғуломнинг юзлаб шеърларини ёд биларди. Мен Нуриддин акани истеъдодшунослик бобида замондош-тенгдоши Озод ака билан бир қаторга қўйишни истардим. Ўтган асрнинг 60-80-йилларида Самарқанд муҳитида етишиб чиққан адабий истеъдодларнинг деярли

барчасига у раҳнамолик қилган. Биргина Омон Матжондек шоирга устоз бўлишнинг, бу улкан шоир томонидан устод деб эътироф этилишининг ўзи катта бахт! Барот Бойқобилов, Жонибек Субҳон, Ўткир Раҳмат, Асқарали Шаропов, Илҳом Ҳасан, Муртазо Қаршибоев каби ўнлаб адабий истеъдодлар Нуриддин ака қалб саховатидан баҳраманд бўлганлар.

Ёдимда, бир гал Тошкент, ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетида ўтказилган талабалар олимпиадасига Самарқанд университетидан қатнашган ёш истеъдодларга Нуриддин ака бошлиқ бўлиб келдилар. У киши Муртазо Қаршибоев деган тортинчоққина йигитни менга таништириб, «Умарали, шу йигитга эътибор беринг: ўзи бир оз ёввойи табиат, лекин ниҳоятда билимдон, ноёб истеъдод» деди. Муртазо кейинчалик кафедрамиз тадқиқотчиси сифатида Қодирий, Чўлпон ижоди бўйича тадқиқотлар олиб борди, яхши бир китобча чиқарди, айни пайтда «Муштум», «Тафаккур» журналларида хизматни давом эттирди, бири-биридан чиройли, оригинал мақолалари билан жамоатчилик эътиборига тушди... Нуриддин ака ҳар гал учрашганимизда «Муртазони тергаб туринг, ишини тезроқ тугаллаб, ҳимоя қилсин, ўзига қўйиб берсангиз, юраверади бу ёввойи-тортинчоқ!» дея кулиб қўярди.

Нуриддин аканинг раҳбарлик иқтидори, ташкилотчилик қобилияти университетда деканлик, хусусан, проректорлик лавозимларида ишлаган кезлари, айниқса, ёрқин намоён бўлди. 1985 йили унинг ташаббуси билан Самарқанд университетида уюштирилган олий ўқув юртларида адабиёт ўқитиш муаммоларига бағишланган илмий анжуман ниҳоятда юксак савияда ўтган эди. Республика олий ўқув юртларида ишлайдиган улкан адабиётшунос олимлар - Ф.Каримов, Н.Маллаев, С.Долимов, О.Шарафиддинов, Л.Қаюмов, Н.Шукуров, С.Мирзаевларнинг чиқишларида ўша давр адабиётшунослигининг жиддий муаммолари кўтарилган эди. Айниқса, мумтоз адабиётимиз тарихи бўйича Н.Маллаев, В.Абдуллаев, Ф.Каримовлар қаламига мансуб дарсликлар бўлгани ҳолда, XX аср адабиётидан ҳанузгача дарсликнинг йўқлиги кечирилмас бир ҳол эканлиги айтилди. Шу кескин танқид баҳона бўлиб XX аср ўзбек адабиёти тарихи бўйича махсус дарслик яратишга киришилди, И.Султонов, О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, Н.Шукуров, Б.Назаров, А.Каттабеков ва камина - Умарали Норматовлардан иборат муаллифлар жамоаси қаламига мансуб «Ўзбек совет адабиёти тарихи» (1990) майдонга келди.

Замонавий зиёли, раҳбар ходим бўлмиш Нуриддин ака миллий

урф-одатларимизни ҳам қадрлайдиган инсон эди. Самарқанд заминига қадам қўйишимиз биланоқ у киши бизни ўша йил ёзида оламдан ўтган устоз Воҳид Абдуллаев хонадонига бошлаб борди. С.Долимов чиройли бир овоз билан «Қуръон» тиловат қилиб, савобини устоз руҳониятига бахшида этдилар.

Илмий анжуман сўлим сентябрь ойида, айна пишиқчилик пайтида ўтган эди. Нуриддин ака меҳмонларни тоғ этагидаги узумчилик хужалигига бошлаб бордилар. Қирларга туташиб кетган бепоён ишқомлар, ҳар бир ишқомда узумнинг ўзга бир нави. Узумнинг бунча хилма-хил тури бир майдонга йиғилганини илк бор куришим. Нуриддин ака бамисоли миришқор боғбон сингари ҳар бир ишқомдаги узум навини таърифлаб, ҳазил-мутуйиба билан уни қайсидир меҳмонга ҳада этарди. Ниҳоят, бир ишқомга етганимизда, уни «Қоракалтак» деб атади ва мунаққид Норбой Худойбергановга бахшида этди... Булди - кулги, булди - кулги... Норбой ҳам ўзида йўқ шод эди... Ўша дақиқаларга қадар менга хийла жиддий туюлган Нуриддин акада нозик юмор туйғуси ҳам кучли эканига амин бўлдим!

Етти муаллифдан иборат адабиёт тарихи дарслиги жамоасини уюштириш вазифаси менинг чекимга тушган эди. Муаллифлар ичида энг интизомлиси, лафзи ҳалолли Нуриддин ака бўлиб чиқди. Самарқандда туриб деярли ҳар куни менга телефон орқали кўнғироқ қилар, дарслик устидаги ишнинг боришини суриштирар, муаммолар хусусида фикр олишар эдик. Ўзларига тегишли барча бобларни вақтида, белгиланган ҳажмда тайёрлаб топширдилар. Дарслик муҳаррири - ўз шоғирдлари Асқарали Шаропов билан матн таҳрири устида жиддий иш олиб бордилар. Ниҳоят, дарслик чиқди. Дарсликка кирган муаллифларга дарслик китоби ҳада этилди. «Асқад Мухтор» бобини Нуриддин ака ёзган эди. Асқад акадан мазкур боб ҳақидаги фикрини сураганимда «Нуриддин чин зиёли олим, бу боб чин зиёлиларча ёзилибди» деган эдилар.

Нуриддин ака билан баҳслашган пайтларимиз ҳам бўлган. У бир неча бор менга таъна қилиб: «Умарали, нега Сиз «социалистик реализм - очиқ система» деган муаммога бунчалик ёпишиб олдингиз» дерди. Бу хусусдаги эътирозини матбуотдаги чиқишларидан бирида ёзди ҳам. Мен ҳам буш келмасдим. 30-40-йилларда соц-реализм чегараси ниҳоятда торайтирилиб қўйилган, бу йўлдан салгина чиқиш катта гуноҳ саналар эди. 50-йилларга келиб француз адабиётшуноси Р. Гародининг «Худудсиз реализм» китоби рус тилида пайдо бўлди, сўнг унинг таъсирида социалистик релизмни

«очик система» деб аташ фанда кенг ёйила бошлади. Аслида бу соцреализм қатъий чегараларини - имкониятларини кенгайтириш йулидаги бир уриниш эди. Бу интилиш, масалан, бизда Қодирий, Чўлпон каби адибларни, «Ўткан кунлар», «Абулфайзхон», «Сароб», «Жалолиддин» каби асарларни оқлаш, энг муҳими, мавжуд қолипларга асло сиғмайдиган А.Орипов, Э.Воҳидов, Р.Парфи, О.Матжонлар шеърятини, О.Ёқубов, П.Қодиров, Ҳ.Ҳошимов, Ш.Холмирзаев, Мурод Муҳаммад Дуст, Эркин Аъзамлар ҳикоя, қисса, романларини ҳимоя қилиш воситаси эди... Мен шулар хусусида куйиб-пишиб сўзлаганимда, Нуриддин ака уйга толиб: «Ҳа, бу ёғи ҳам бор» дерди.

Нуриддин Шукуров ана шундай одамни, ҳамкасбини тушунадиган чин инсон, чин зиёли, шоиртабиат олим, моҳир истеъдодшунос эди...

КАТЪИЯТ

Бегали билан бир олий ўқув даргоҳида таҳсил олганмиз, Фулом Каримов бошлиқ кафедрада олдинма-кейин аспирант бўлдик, номзодлик, докторлик диссертацияларини ёқладик, бир кафедрада ишладик, шу қутлуғ маскан бағридан ажралиб чиққан кафедраларда мудирлик лавозимларида ишладик. Бегали менинг устозим Озод ака билан оға-инидек қадрдон, сирдош-маслакдош эди. Боз устига, у менинг энг севимли қайнисинглим Матлубахон билан оила қуриб, қариндошга айландик. Ҳаёт экан, энг яқин оилалар орасида учрайдиган айрим баланд-паст гаплар ҳам орамизда бўлиб ўтган. Иш, адабий-илмий муаммолар юзасидан торишган вақтларимиз бўлган. Бегали туғилган кунининг 60 йиллиги муносабати билан хонадонида тор доирада Муҳаммад Али, Жуманазар каби яқин дўстлари иштирокида ўтган даврада у мезбонлар ҳақида бирма-бир сўз айтиб, жумладан, каминага келганда «Умарали ака олиммунаққид сифатида ҳам, инсон сифатида ҳам самимий, ҳатто унинг меҳри ҳам, қаҳри ҳам самимий» дегани сира ёдимдан чиқмайди. Ўша пайтга қадар бу хусусда сира ўйлаб кўрган эмас эканман. Шунда мен бирдан ўзимни «таниб олгандай» бўлдим. Мундоқ ўйлаб қарасам, фақат Бегали билан эмас, ўзимга тенгдош, ўзимдан катта ёки кичик ҳамкасблар, адиблар билан узоқ йиллар илмий-ижодий муаммолар юзасидан қизгин баҳслашиб-тортишиб юрган, гоҳо кескинроқ кетган бўлсам-да, бу борада ҳеч қачон шахсий ғаразни аралаштирган, «рақибим» изига тушиб, ундан ўч олиш йўлини тугган эмасман. Бизнинг Бегали билан муносабатларимиз айни шу

тарзда кечган. Бунга яратганнинг ўзи, қолаверса, яқин дўстларим туноҳ.

Университетда Бегали билан салкам кирқ йил давомида кечган воқеаларни қайта хаёлдан ўтказар эканман, икки лавҳа ярқ этиб, кўз олдимда гавдаланади. Назаримда, шу икки лавҳа - умрнинг икки палласида Бегалининг шахсияти, инсон, олим сифатидаги фазилят-хислатлари шундоққина намоён бўлади.

Биринчи лавҳа

Купчиликка аён, истиқлол арафасида собиқ иттифоқ республикалари орасида биринчилардан бўлиб мамлакатимизда мактаб адабий таълимини янгилаш масаласи кутарилди. Вазирлар Маҳкамасининг топшириғига мувофиқ, умумий ўрта адабий таълим концепциясини ишлаб чиқиш, янги дастур тузиш, сўнгра тубдан янгиланган дарсликлар яратиш бўйича ижодий гуруҳ тузилди; ижодий гуруҳга раҳбар этиб камина, мумтоз адабиёт масалалари бўйича Бегали раҳбар уринбосари этиб тайинланди. Ўша йилнинг баҳорида Дурмондаги Ёзувчилар уйида ижодий гуруҳ иш бошлади. Бир ой давом этган илмий-ижодий изланишлар, туну кун кечган баҳсу мунозаралар ишчи гуруҳ аъзолари ҳаётида ўчмас из қолдирди, десам асло янглишмайман. Ўша пайтга қадар 90 йиллик адабий таълим соҳасидаги тажрибалар сарҳисоб этилди, йўл қўйилган хатолар аниқланди; айти пайтда бу борадаги қўни-қўшни мамлакатлар, қолаверса, жаҳон тажрибаси имкон қадар ҳисобга олинди. Истиқлол арафасидаёқ эса бошлаган эркинлик шабадаларидан илҳом олиб, яқин кечмишда топталган миллий-адабий қадриятларимизни тиклаш, ҳақиқатни барқарор этиш йўлида катта ижодий жасорат кўрсатилди. Бегали расман тасдиқланган ишчи гуруҳ аъзолари билангина чекланмай, эркин, ижодий фикрлайдиган, мумтоз адабиётимиз тарихи билан шуғулланадиган деярли барча адабиётшуносларни ўз атрофига уюштирди. Масалага ёндашув бобидаги энг муҳим янгилик шундан иборат эдики, узоқ йиллар мумтоз адабиётимиз тарихини ҳаққоний ёритиш, баҳолаш йўлидаги асосий ғов - адабиёт тарихига синфий ёндашиш ақидасидан бутунлай воз кечилди; мумтоз адабиётимизга ажратилган манбалар ҳажми ва соати икки баробар кўпайтирилди. Бегали ўзи чуқур ўрганган, бутун илмий фаолиятини бахшида этган миллий уйғониш - жадидчилик даври адабиёти илк бор мактаб адабий дастуридан муносиб ўрин олди.

Очиғини айтишим керак, айти шу масалада Бегали билан жид-

дий баҳслашган пайтларимиз ҳам бўлди. Бегали ўзи учун ардоқли, излай-излай топганларини - жадид адабиётига оид манбаларни мактаб дастури, дарсликларига мумкин қадар кўпроқ киритишга тиришар, бу борада қатъий туриб оларди. Ўз навбатида, мен ҳам эътирозларимни дангал айтардим. Бегали ва унинг сафдошлари излай-излай топган миллий уйғониш даврига оид 300 га яқин адабий номлар, улар қаламига мансуб асарларнинг ўз даври учун ижтимоий-маърифий аҳамиятини асло инкор этмаган, камситмаган ҳолда, уларнинг аксарияти бадиий жиҳатдан ночор эканлигини ҳам унутмайлик, дарслик-хрестоматиялардан фақат чинакам бадиият намуналаригина ўрин олишга ҳақли, акс ҳолда, дарсликларга зўрма-зўраки киритилган бадиий ожиз асар туфайли биз ардоқламоқчи бўлган муаллифнинг ўзи ҳам, қолаверса, мактаб ўқувчиси ҳам зарар кўриши мумкин эканлигини айтиб, адабий жараённинг шафқатсиз ҳақиқати хусусида тадқиқот олиб борган рус адабиётшуноси Ю. Андреев далил-исботларини эслатиб ўтардим. Собиқ Иттифоқ Ёзувчилар союзининг VIII съездида бу ғаройибтабиат олим билан учрашиб журналда эълон этилган шов-шувларга сабаб бўлган мақоласи хусусида суҳбатлашган эдик. (Кези келганда эслатиб ўтай, бу олимнинг «Бахтли бўл, ўғлим» китобини устоз О. Шарафиддинов ўзбек тилига таржима этган, асар ўқувчиларга манзур бўлган эди...) Унинг айтишича, XX асрнинг 75 йили давомида рус адабиётида яратилиб дунё юзини кўрган асарларнинг атиги икки фоизигина адабиёт тарихида қолибди, шу икки фоизининг юздан биригина адабиёт хрестоматия ва дарсликларидан ўрин олибди, аср охирига бориб бу кўрсаткич тенг ярмига, балким, 90 фоизга қисқариши мумкин, деган эди у. Астойдил ўрганилса, биздаги кўрсаткич русларникидан ортиқроқ бўлиши аниқ. Ўзимизнинг Беҳбудий бежиз айтмаган: «Танқид бу - сараламоқ!» Шунини эслатганимда, Бегали бир оз юмшаб: «Умарали ака, миллий уйғониш даврига оид шўро даврида топталган бисотнинг қолган-қутганлари ҳам йўқолиб кетиш ёқасида турибди. Саралаш қочмайди. Саралашдан олдин, бор бисотни юзага чиқариб, тиклаб олайлик. Энг яхшилари билан элимизни, хусусан, ёш авлодни мумкин қадар кўпроқ таништирайлик. Ҳозир шуниси ниҳоятда зарур. У ёғини келажак кўрсатар» дея яна ўз ақидасида қатъий туриб оларди.

Умуман олганда, Бегали ўз аҳдида ниҳоятда қатъиятли, ўжар, бошлаган ишини охирига етказмагунча қўймайдиганлар хилидан эди. Буни мен асло камчилик деб билмайман. У илм-фанда нимага

ришган бўлса, бошқаларга ёқиш-ёқмаслигидан қатъи назар, Аллох берган табиатидаги айни шу хислати - қатъияти туфайли эришди.

Иккинчи лавҳа

Айни шу қатъият Бегали умрининг поёнида оғир бедаво дард билан олишув асносида ҳам намоён бўлди. Ҳар қанча пинҳон тутилган бўлмасин, бу ақлли - ута сезгир инсон қандай дардга мубтало эканлигини яхши биларди. Била туриб, катта умид билан муъжиза руй беришига - соғайиб кетишга умид боғлаб нафас оларди.

Буюк адибимиз Абдулла Қаҳҳорнинг «Минг бир жон» ҳикоясида инсон табиатига хос мана бундай ноёб кузатиш бор. Асар бош қаҳрамони дейди: «У ёғини суриштирсангиз, мен одам боласининг ўлим кутишига, яъни дунёдан умид узишига ишонмайман. Ҳатто тилдан қолган касалнинг розилик тилашиб қарагани ҳам дунёдан умид узгани эмас, балки «розилик тилашгани ҳали эрта» дермикин деган умид билан, дунёда тенги йўқ, тимсоли йўқ зўр умид билан қарагани деб биламан». Бошқа бир персонаж тилидан адиб ёзади: «Бу хотиннинг жони битта эмас, минг битта... ҳозир тугаб қолган шамдек липиллаб ёнаётган жони башарти сўнган тақдирда ҳам, қолган мингтасини ёқиб кейин сўнади».

Китобда битилган бу асл инсон табиатига хос ноёб таъриф-тавсифнинг ҳаётдаги исботини шахсан ўзим икки шахс тимсолида кўришга муяссар бўлганман. Шоир Шавкат Раҳмон онкология касалхонасида сўнгги бор оғир аҳволда ётганида бир ҳафта давомида ҳолидан хабар олиб турганман. Ҳар гал уйда тайёрлатиб олиб борган тансиқ таомлар учун миннатдорчилик билдирар, нафас олишга қийналиб, бетоқат ҳолда ётганига қарамай, кўзларида умид учқунни чарақлаб турарди. Яқин орада ҳукумат касалхонасига ўтказишмоқчи, у ерда янгича усулда даволашмоқчи эканини айтиб, албатта, тузалиб кетишига умид боғлар, тўхтаб-тўхтаб келажакдаги ижодий режалари ҳақида сўзлар эди...

Бегали билан сўнгги учрашувимизда ҳам айни шу ҳол такрорланди. Фарғоналик адабиётшунос олим Йўлдош Солижонов билан ҳузурига борганимизда бирдан чехраси очилиб кетди. Ҳатто ўрнидан турмоқчи бўлди. Илтимосимга кўра ёстиққа қайта бош қўйди. Ҳақиқатан ҳоли ночор бўлса ҳам, кайфияти яхши эди. Диктафон орқали кўнглидаги гапларни қоғозга туширётганини айтди. Беихтиёр «Қиладиган ишларим кўп... бу давосиз дард менга қаёқдан ёпишди-я» деб юборди. Мен унга далда бериш учун «Ўзингизга

яxши аён, дунёда давосиз дарднинг ўзи йўқ. Бунга мисоллар беҳисоб. Узокқа бормайлик, ўзимизга яқин соҳадан айрим воқеаларни эслайлик. Биласиз, ёзувчи Солженицин ўттиз ёшларида «бедаво» саналган дардга йўлиққан, ўзимизнинг Тошкентда, ТошМИда даволанган, мана бугун саксондан ошиб, тўқсонга қараб кетяпти. Грузин адиби Амирижиби ҳам «бедаво» дардни енгиб узок умр кўрди. Номи жаҳонга машҳур Маркес «бедаво хасталик» билан олишувда бўш келгани йўқ...» Сунг гапни давом эттириб: «Ўзуригизга киришдан олдин Сизни даволаётган табиб билан суҳбатлашдик, домланинг танида, руҳиятида соғайиш томон бурилиш бошланди» деган хушxabарни айтди» деганимда бирдан икки чаккасига қон югуриб, кўзлари яшнаб кетди. «Ҳа, яшаш учун курашиш керак экан. Ўлимга рози бўладиган аҳмоқ йўқ!» деди ўзига хос андак ҳазил аралаш қатъият билан.

Ўша куни кечқурун Озод акага телефонда Бегали билан учрашувдаги шу гапларни сўзлаб бердим. Устоз ўша куни ёзган, эртасиёқ матбуотда чиққан бир мақоласида Бегалининг қатъият билан айтган гапларини келтириб ўтган эди. Минг афсус, тақдир экан, орадан кўп ўтмай, шафқатсиз ўлим уни орамиздан олиб кетди. Бироқ аъло инсонларга хос ҳаётга, ижодга бўлган дунёда тенги йўқ, тимсоли йўқ меҳри, умиди, бу йўлдаги мислсиз қатъияти билан у бир умрга қалбимизда қолди.

2008 йил, сентябр.

«Кўнгли поку сўзи поку ўзи пок...»

Ўлмас ҳақида ўйласам, беихтиёр ҳазрат Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги «Кўнгли поку... сўзи поку ўзи пок» сатрлари ёдимга тушади. Дарҳақиқат, Ўлмас биринчи галда ҳам кўнгли, ҳам сўзи, ҳам ўзи пок инсон эди. Аллоҳ унинг сиймосида комил инсонга хос юксак ақл-идрок, беназир истеъдод, маънавий поклик, боз устига кўркам қадди-қомат каби хислату фазилатларни тўқис ҳолда мужассам этган эди. Назаримда, унинг умр йўли ҳам инсоний баркамоллик, гўзаллик, покликнинг тимсоли бўлиб туюлади менга.

Ўлмас билан Миллий университетда бир даврда ўқиганмиз. У мендан бор-йўғи бир курс олдинда эди. Фақат курсдошларигина эмас, бутун факультет талабалари унга ҳавас ва эҳтиром билан боқарди. Ўлмаснинг ишқий дostonларимизни эслатадиган, кўнгилларни орзиқтирувчи ишқий саргузашти шундоққина кўз олдимизда ғунча тугиб, гул очган. Рус филологияси бўлимида Зухра исмли

ҳар жиҳатдан баркамол қиз буларди. Унга ошику шайдо бўлганлар сон-саноқсиз эди. Бу сўлим, майин-мулойим қизга ҳеч ким ҳадди сиғиб, яқинига йўлашга ботинолмасди. Бу пари пайкар қайси бахти кулган йигитга насиб этаркан, деб юрардик... Ўз навбатида, Ўлмасга пинҳона кўнгил кўйган қизларнинг адади ҳам бисёр эди. Шу орада Ўлмас билан Зуҳра орасида яқинлик юз берди. Шунда мен ғаройиб ҳолатга дуч келдим. Бундан вофиқ бўлган йигиту қизлар барчаси бирдек енгил тин олди. Зуҳра пайида юрган йигитлар ҳам, Ўлмасга ҳавас билан интилган қизлар ҳам кўнгилда ҳеч қанақа кек сақламай «ҳар жиҳатдан бир-бирига муносиб» дея тақдирга тан берганларига шахсан ўзим гувоҳ.

Ўлмас ва Зуҳранинг ҳар жиҳатдан тенгликка, вафо ва садоқатга асосланган ишқий-оилавий умр достони ҳали ёзилмаган бўлса-да, унинг шуълалари ёлқини Ўлмаснинг ҳикоя, қисса, роман, драмаларида кўзга яққол ташланиб туради.

Ўлмас ҳақидаги хотираларимнинг ҳаммаси қоғозга туширилса каттагина китоб бўлиши тайин. Насиб қилса уларни ёзарман. Ҳозирча «хамир учидан патир», деганларидек хаёлдаги айрим лавҳаларни келтириб ўтсам...

* * *

Аминманки, Ўлмас умри давомида Зуҳрадан бошқа қиз - аёл зотиға қиё боққан эмас. Буни Ўлмаснинг устози, ота ўрнида энг яқин кишиси Саид Аҳмад ака ҳам қайта-қайта таъкидлар эди. 1986 йили собиқ Иттифоқ ёзувчиларининг VIII съезди кунларида бунга яна бир бор иқрор бўлганман. Республикамиздан сайланган делегатлар «Россия» меҳмонхонасининг 5-қаватиға жойлашдик. Саид Аҳмад ака ўзига яқин Эркин Воҳидов, Ўткир Ҳошимов, Эркин Аъзам, Мурод Муҳаммад Дўст ва каминаларни ўз хонаси атрофиға тўплаб олди. Ҳар куни кечқурун Саид Аҳмад ака хонасида тўпланамиз, ярим тунга қадар ҳангомалашиб ўтирамиз. Кун ора бу гурунға уюшма раҳбарлари учун ажратилган алоҳида хонаға жойлашган Ўлмас ҳам ташриф буюради. «Съезд мажлисларидаги расмий, зерикарли нутқлардан толиқиб устознинг ичак узди ҳангомаларини эшитиб дам олгани келдим» дейди ўзига ярашадиган табассум билан Ўлмас. Одатдагидек, Саид Аҳмад шогирдлар даврасида «қайнайди», Ўлмас эса кулгидан кўзлари ёшланиб яйрайди. Охирида устоз ҳазил-мутойиба нишабини Ўлмасга йўллайди. «Укам Ўлмас-жон, мана, съезд ҳам охишлаб қоляпти. Бир ҳафтадан бери кузатаман, Иттифоқимизнинг турли чеккаларидан келган «мана - мен»

деган жонон шоираларнинг кузи минбардаги нотикларга эмас, съезд президиумида ўтирган Сенга қадалган, ҳаммаси ҳам эркак зоти шундай кўркам бўладими-я, дея энтикиб утиришади. Сен эса бепарвосан, бирортасига қиё боқмайсан... Укажон, илтимос, шу чиройингни ва ўтирган жойингни бир кунгина менга бериб тургин. Мен ҳам эркак бўлиб қадди-бастимга ҳавас билан тикилиб турган жононларга кўз қисиб, бир хумордан чиқай...» дея илтижо қилади. Ўлмас эса тулиб-тошиб кулиб «Оббо, Саид Аҳмад ака-ей, етмишга етаяпсизу, шўхлигингиз қолмайди-я» дея рўмолчаси билан кўздаги қувонч ёшларини артади.

* * *

Шу воқедан икки ойча бурун Ўлмаснинг таклифига биноан Грузия Ёзувчилари съездига республикамиздан вакил бўлиб боришимга тўғри келди. Маслаҳатга кўра, съездда нутқ сўзлашим, нутқ матнини эса тайёрлаб олишим керак экан. Грузин-ўзбек адабий алоқалари, грузин адибларининг ўзбек тилига таржима қилинган асарлари ҳақида бой материал тўпладим. Русча 6-7 саҳифалик нутқ матни билан танишиб чиқишни Ўлмасдан илтимос қилдим. Ўлмас бажонидил рози бўлди. Эртаси ҳузурига борганимда шахсан ўзи таҳрир қилган нутқ матни иш столи устида турарди. «Умуман, маъкул, бироқ чўзилиб кетибди, меҳмоннинг сўзи 3-4 минутдан ошмаслиги керак, шуни ҳисобга олиб қисқартирдим, грузинлар кайфиятига мос тушадиган иборалар қўшдим» деди ва «Дата Тутахшиа», «Абадият қонуни» таржимларини уюшма раҳбари сифатида дастхат битиб грузин ҳамкасбларига совға тарзида топширишни сўраб, қўлимга тутқазди.

Уйга келиб, Ўлмас таҳриридан чиққан матнни ўқиб ҳайрон қолдим. Очиғи, нутқим матнини олдин таниқли бир рус адибига ўқитиб олган эдим; Ўлмаснинг таҳрири рус адибиниқидан «аъло» чиқибди, матн тенг ярмига қисқарган бўлса ҳам факт ва маъно тўла сақланган, боз устига, мезбонлар кайфиятига мос образли иборалар билан зеб берилган. Оқибат кутилгандан ҳам ортиқ бўлди, нутқни ҳам, совға-саломларни ҳам мезбонлар ниҳоятда хуш қабул қилди.

* * *

Ўлмас ўз асарларининг савия-даражасини яхши билар, ортиқча мақтовларга учмас, танқидларга ҳам хафа бўлмасди, айти пайтда эътирозларини ҳам қизишмай, юксак бир маданият - одоб билан изҳор этарди. «Болгар қўшиқлари» ҳақидаги мақолам хусусида «Яхши

тушуниб, дилдан ҳис этиб ёзибсиз, лекин мақтовни бир оз ошириб юборибсиз» деганди. Бир гал устоз Озод Шарафиддиновнинг «Лампа Усмоновнинг икки баҳори» қиссаси ҳақидаги танқидий руҳдаги чиқиши устида гап очиб: «Шундай жиддий баҳс-мунозаралар керак, фойдали, лекин айрим масалаларда Озод ака бир оз кескинроқ кетмаганмикин», дея кўнглидаги эътирозини ҳам ётиғи билан изҳор этгани ёдимда.

* * *

Ниҳоят, менинг ҳаётимда, тақдиримда чуқур из қолдирган бир воқеани айтиб ўтай.

70-йиллар охирларида, не-не машаққатлар, сарсон-саргардонликлардан сўнг П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи дунё юзини кўрди. Уни китобхонлар ҳам, адабий танқид ҳам хуш қабул қилди. Асар тез орада рус ва бошқа тилларга таржима этилди, республика Давлат мукофоти билан тақдирланди. Мустабид тузумнинг тутуриқсиз адабий сиёсатини қарангки, 80-йиллар ўрталарига келиб, аввал республика Ёзувчилар уюшмаси съездида, сўнг Ўзкомпартия пленумида роман муаллифига катта ғоявий-сиёсий айблар қўйилди. Матбуотда пленумда айтилган танқидий фикрларни қўллаб-қувватловчи чиқишлар пайдо бўлди, «романда тарихга, тарихий шахсларга синфий ёндашиш, синфийлик тушунчаси йўқ», «Бобур образи идеаллаштирилган» деган алмисоқдан қолган иддалар айтилди.

Шу орада Ёзувчилар уюшмасида Пленум яқунларига бағишланган анжуман бўлиб ўтди. Мен унда сўзга чиқиб, партия пленумида «Юлдузли тунлар» ҳақида айтилган танқидий фикрларга қўшилмаслигимни айтдим. Бу сўзни залдагилар олқишлар билан кутиб олди. Бироқ ҳамкасбларимиздан бири сўз олиб, мени сиёсий калтабинликда айблади. Мен нима қиларимни билмай қолдим. Залда ўтирганлар, айниқса, мажлис ҳайъати ҳайрон... Муҳокама охирида Ёзувчилар уюшмаси раҳбари Улмас Умарбеков сўз олди. У ғоят усталик билан мунозарага яқун ясади. Мени ҳам, мажлис ҳайъатини ҳам мушкул вазиятдан қутқариб қолди. «Асар ҳақида хилма-хил фикрлар бўлиши мумкин, - дея ётиғи билан сўз бошлади у. - Партия пленумида докладчи «Юлдузли тунлар» ҳақида ўз мулоҳазаларини айтган эди. Бу ердаги муҳокамада танқидчи Умарали Норматов ҳам ўз фикрини айтди. Бундай фикр алмашувлар яна давом этавериши мумкин. Ким ҳақ, ким ноҳақ эканини келажакнинг ўзи кўрсатади».

Ғоят танг вазият бирдан енгиллашгандай бўлди. Кўплар шунда Ўлмаснинг моҳир ташкилотчи, уста дипломат эканига тан берган эдилар. Худо кўрсатмасин, Уюшма раҳбари бояги нотикнинг ёнини олиб, мени компартия пленуми қарорига қарши чиқишда айблаганда борми, бошимга не кунлар тушиши аён эди. Ўлмас Уюшмадагина эмас, турли масъул раҳбарлик лавозимларида ишлаган кезлари ҳам ҳеч кимнинг бурнини қонатган эмас. Ҳар қандай мушкул, чигал вазиятларда ҳаминша ҳимоя қилган. Кунгли, сўзи, ўзи пок инсон айни пайтда ана шундай халоскор-нажоткор бўлиши тайин.

ОҒА-ИНИЛИК ШУКУҲИ

Абдуғафур билан мен университетда талабалик йиллари танишганман. Кузлари чақнаб, вужудидан куч-ғайрат ёғилиб турадиган, ғоят одамохун, билимдон бу йигит мендан икки курс ортда ўқирди. Адабий тўғарак машғулотларида фаол қатнашар, адабий даврлардаги дадил сўзлари - чиқишлари билан Ғ. Каримов, Н. Маллаев, С. Долимов, айниқса, Матёқуб домла, Озод ака эътиборини қозонган эди. Университетни имтиёзли диплом билан тугатиб, Қарши педагогика институтига ишга йўлланма олди. Тошкентда туғилиб, шу ерда вояга етган, аввал мактаб, сўнг университет таълимини олган чин шаҳарлик йигит республикамизнинг олис вилоятида, ўша йиллари оддий район марказини, боринги, катгароқ қишлоқни эслатадиган Қарши шаҳрида, қишлоқ мактабларини ёдга туширадиган бинога жойлашган педагогика институтида бамисоли қишлоқ зиёлисига айланиб, иш бошлади. Ўша кезлари институтда бағри кенг аллома Қурбон Ўлжабоев ректорлик қиларди. Бу одам, ундан сўнг ректорлик лавозимини эгаллаган Ориф Икромовлар Абдуғафурни ўз фарзандларидек бағрига олди. Абдуғафур олис Қарши ўқув даргоҳига пойтахт университети руҳини олиб кирди, бу ерда ҳам айни университетдагидек ҳаёт ва адабиёт ҳақида дадил гаплар, баҳс-мунозаралар, адабий учрашувлар одат тусига кира бошлади; институт билан университет орасида илмий-ижодий алоқалар риштаси вужудга келди. Қарши институтининг филология факультети Абдуғафур воситачилигида бор-бора университетимизнинг ўзига хос «филиали»га айлана бошлади. Устозлар қатори мен ҳам у ерга маърузалар ўқишга борадиган бўлдим. Абдуғафур асосан рус филологиясида рус тилида ўқийдиган маърузалари билан тингловчилар эътиборини қозонди.

Қарши шаҳридаги салкам ўн йиллик ҳаёт, фаолият Абдуғафур

утун яна бир дорилфунун вазифасини утади. Йигирма икки йил-
лик умри пойтахтда кечган йигит олис Қаршида гуё онадан қайта
тутилгандай бўлди, оилавий бахтини ҳам уша ерда топди. Рус фи-
лологияси факультетида ўқийдиган, ҳам ўзбекча миллий, ҳам ов-
рунча яхши тарбия кўрган, жануб офтобида товланиб вояга ет-
ган, кўзларидан ўт чақнайдиган термизлик шўх қиз Раънохоннинг
меҳрини қозонди, у билан оила қурди.

Кейинчалик Термиз сафари чоғи Абдуғафур орқали Раънохон-
нинг оила аъзолари билан танишдим, айниқса, Раънохоннинг отаси
Маҳмуд ака билан мулоқотлар менда унутилмас таассуротлар қол-
дирган. Бир қарашда юзидаги чечак касали қолдирган асоратлар
туфайли совуқроқ кўринган бу одам билан гаплашсангиз, суҳба-
тига тўймас эдингиз. Асли касби савдо ходими бўлган бу аломат
инсон филолог олим Озод ака каби китоб шайдоси эди. Хонасида-
ги шкафлар жаҳон ва рус адабиёти намуналари билан тўла турарди.
Улар савлатга териб қуйилгани йўқ, Маҳмуд ака уларнинг деярли
ҳаммасини ўқиб чиққан, фарзандларини ҳам ўқиш, ўқишга ургат-
ган. Раънохон фақат шаҳло кўзлари, шўх-шодон хатти-ҳаракатла-
ригина эмас, биринчи галда, китобга, сўз санъатига шайдолиги
билан ҳам Абдуғафурни ўзига ром этган.

Абдуғафур бу юртда турмушнинг пасту баландлари, оддий меҳ-
наткаш қишлоқ одамларининг, фақиру ҳақирларнинг дарду дунё-
си билан яқиндан танишди. Ўша кезлари миллий адабиётимизда,
хусусан, насримизда Абдулла Қаҳҳор изидан борган О. Ёқубов, П.
Қодиров каби ҳақгўй адиблар ижодида заҳматкаш қишлоқ одам-
лари турмуши, меҳнати билан боғлиқ ўткир муаммолар дадил
кўтарила бошлаган эди. Ёш адабиётшунос буларни кўриб ҳаяжон-
ланарди ва кўнглида шу мавзуда тадқиқот олиб бориш нияти ту-
гилди. Шу эзгу ният уни университет аспирантурасига етаклаб келди.
Илмий ишига устоз Озод Шарафиддинов раҳбарлик қилди. Шу
тариқа Абдуғафур ҳаётида янги давр бошланди. Мен Озод аканинг
тўнғич шогирди эдим. Абдуғафурга иккинчи шогирд бўлиш насиб
этди. Мен ҳам, Абдуғафур ҳам устозни маънавий падар деб билар-
дик. Ўша шарафли аспирантлик - бир маънавий падарга фарзанд
тутинган шукӯҳли йиллардан бошлаб, иккимиз оға-инига айланиб
кетдик. Абдуғафур «Замонавий ўзбек қиссаларида ёш қаҳрамонлар
характери» мавзусидаги номзодлик диссертациясини муваффақи-
ятли ёқлаганидан сўнг, кўп ўтмай, Фулом Каримов ва Озод Шара-
фиддиновлар таклифи билан университетга ишга таклиф этилди.
Шунга ҳам салкам қирқ йил бўлибди, бир кафедрада бирга иш-

лаймиз, улфатчилик, оилавий борди-келди қиламиз, қувончимиз ҳам, ташвишларимиз ҳам ўртада. Қирқ йиллик саргузаштларимиз қоғозга туширилса, қирқта китоб бўлади-ёв. Бу ўринда иним Абдуғафурга хос бир-икки хислат - унинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ айрим жиҳатлар устида тўхталиб ўтсам, дейман...

Абдуғафур отасидан жудо бўлганида ҳали икки ёшга ҳам тулмаган эди. Уни онаси, жаннати аломат кайвони онахон Меҳрихон ая бутун умрини, меҳрини шу ўғлонига фидо этиб етимлигини билдирмай катта қилди, яхши тарбия берди, ўқитди; олис юртда ишлашига, ундан-да олис юрт қизига уйланишига монелик кўрсатмай, термизлик Раънохон хонадонига келин бўлиб тушганда унга ўз фарзандидай меҳр-мурувват кўрсатди, набираларини ювиб-тараб ўз фарзандидан ортиқ кўриб катта қилди. Ҳар гал бу хонадонга борганимизда аввало бу меҳридарё табаррук онахонни тавоф қилардик. Абдуғафур ҳам, ўз навбатида, она ҳурматини жойига қўярди, фарзандлик бурчини тула-тўкис ўташда, она дуосини олишда Абдуғафурга тенг келадиган ўғлонни ҳаётда кам учратганман. Онахон 84 ёшда қазо қилганида, олтмишни қоралаб келаётган ўғилнинг боладай ичдан ҳўрсиниб кўздан ёш тўкиб турганини сира-сера нутолмайман.

Маънавий падари - устозига меҳр-мурувват, садоқат бобида ҳам Абдуғафур Озод ака раҳбарлигида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган 27 нафар шогирд ичида олдинги ўринда туради, десам муболага бўлмас. Гарчи устозга тўнғич шогирд саналсам ҳам, бу одам ҳеч кимга айтмайдиган юрак розларини Нуриддин билан Абдуғафурга очарди. Гоҳи Озод акага «Нега шу гапларни менга айтмай, Нуриддин билан Абдуғафурга айтасиз» деб гинахонлик қилганимда, «Сиз ҳар ҳолда кафедра мудири - амалдор одамсиз, раҳбар одамга ҳамма сирни ошкор қилиб бўлавермайди-да», дея ҳазил қилардилар. Абдуғафур маънавий падари олдидаги бурчини устоз ҳаётлик чоғида ҳам, вафотидан кейин ҳам қойилмақом қилиб адо этди, адо этиб келаётир; устоз ҳақида учта китоб, ўнлаб мақола эълон этди.

Абдуғафур 1996-98 йиллари ўзбек филологияси факультетига деканлик қилган кезлари яхшигина ташкилотчилик қобилиятини намойиш этди. Дўстимнинг ярим асрлик жўшқин адабий-танқидий фаолияти, хусусан, адабий танқид назариясига оид ишлари, «Танқид, талқин, баҳолаш» монографияси ҳақида ҳам кўп илиқ гаплар айтиш мумкин. Булар алоҳида мақола мавзуси.

Шахсан ўзим ҳам Абдуғафурдан чин инсонлик меҳрини кўриб,

туйиб келаман. Мен асли фарғоналикман. Салкам эллик йилдан бери оиламиз билан Тошкентда яшаймиз. Кези келганда айтиб утай. Менинг она авлод-аждодаларим шажараси Тошкентга келиб туташади. Бобомиз Аҳмад қози Тошкентнинг Қорасув даҳасидан, генерал Журабекка яқин одамлардан бўлган, утган аср бошларида Фарғонага, аниқроғи, Яйпанга қози қилиб юборилган, у ерлик Турдиалибойнинг ўғли Нормат қорига қизларидан бири - Сорахонни келин қилиб узатган. Камина ана шу жуфтликнинг фарзандларидан бири бўлиб дунёга келганман. Бобомиз 20-йилларнинг охирларига қадар қозилик лавозимида хизмат қилиб, вазифасидан бўшатилгач, она шахрига келиб шу ерда вафот этганлар. Қабрлари Оқ уй маҳалласи қабристониди. Набира, эваралари ҳозир ҳам уша даҳада яшаб келаётир. Шунга қарамай, оиламиз учун қайта тошкентлик бўлиб кетиш осон кечган эмас. Яшаш, рўзгор тебратиш, қиз узатиб, келин олиб, туй-маъракалар ўтказиш, қувончли кунларда ҳам, бошга иш тушган қайғули дақиқаларда ҳам одамга маслаҳатгуй, сирдош, таянч ва суянч керак. Абдуғафур менинг учун кадрдон қўшним, ҳамкасбим Раҳматилла қатори бир ини сифатида қоядай таянчим ва суянчим бўлиб келди. Тошкентдек шахру азимда ана шундай оға-инилик шуқуҳини ато этган Аллоҳга шукроналар айтаман. Етмишни қаршилаб келаётган иним Абдуғафур катта ибратли бир оиланинг сардори, тиниб-тинчиган уч ўғил, икки қизга ота, ўн олти набира, икки чеварага бобо; ҳали қарилликни бўйнига олгани йўқ, университет профессори лавозимида хизматда, жушқин адабий-танқидий фаолият давом этмоқда. Кўнглингиздаги жамики эзгу орзу-ниятларнинг руёбга чиқишига тилақдошман, азизим!

ЯРИМ АСРГА ЧЎЗИЛГАН МУЛОҚОТ

Ўтган аср 60- йилларининг бошлари. Тошкент давлат, ҳозирги Миллий университетнинг ўзбек адабиёти кафедраси мудири Ғулом Каримов таклифига кўра камина - кафедра аспиранти филология факультети битирувчи курс талабалари билан адабиёт фанидан устоз бошлаган семинар машғулотларини давом эттирадиган бўлдим. Тасодифни қарангки, биринчи машғулот Ғафуров деган талабанинг маърузасини тинглашдан бошланди. Гўё шабада эсса, эгилиб кетгудек озғин-нозик, бўйчап йигит минбарга оҳистагина кўтарилди. Маърузани ҳам тани-жисмига мос майин-мулойим овозда секингина бошлади. Мен уни овозни баландроқ кўтариб сўзлашга ундамоқчи эдим, бунга ҳожат қолмади, каттагина аудиторияни

тўлдириб ўтирган талабалар жимиб, ҳамманинг кўзи-қулоғи минбарга қадалган. Маъруза Саид Аҳмад ҳикоялари хусусида эди. Ўша кезлари яқин кечмишда чеккан кулфатларини - лагер қийноқларини бир оз унутиб, нисбий эркинлик шабадаларидан илҳомланиб, тўлиб-тошиб дилбар лирик ҳикоялар битаётган адибимиз ҳақида узук-юлуқ гаплар айтилаётган, мен ҳам анча-мунча нарсалар қоралаган эдим. Минбардаги талабанинг ўй-мушоҳадалари, талқинлари, ифода тарзи уларнинг бирортасига ўхшамасди. Адабий асарни ҳаётнинг айни нусхаси деб тушуниш, «ҳаётийлик ва гоёвийлик - бош мезон» шиори остида иш кўриш, адабий асардан даврга мос гоё қидириш, асар персонажларига тирик одам, бетакрор шахс эмас, умумлашма гоё тимсоли деб қараш, агар асар шу талабларга жавоб берса, муаллиф шаънига ҳамду санолар ёғдириш, жавоб бермаса, уни «уркалтак» қилиш анъанаси ҳали ҳам давом этарди... «Социологик таҳлил» деб аталган «мактаб»га мансуб мақолаларда мунаққиднинг «мен»и, шахси деярли кўринмас, у жамият, ҳокимият, партия номидан сўзлар, ҳукмрон мафкура нуқтаи назаридан асарга, адабий ҳодисага баҳо берар, ҳукмлар чиқарарди. «Шахсий фикр», «шахсий мулоҳаза» жамият, шўро фани учун хавfli саналарди, салгина бўлсин мавжуд андозадан четга чиқиш «субъективизм», «буржуача индивидуализм» томон тойиб кетиш дея кескин қораланар эди. Мана шу машъум қолипни ёриб чиқишга илк уринишлар бошланган эди ўша кезлари. Абдулла Қаҳҳор мактаби дарғалари - университет домлалари О.Шарафидинов билан М. Қўшжоновлар миллий танқидчилигимиздаги шу ҳаракатнинг бошида турардилар. Бу хислат, табиийки, талабаларга ҳам юқа бошлади. Мен буни илк бор талаба Фафуров тимсолида кўриб турардим.

Маърузачи Саид Аҳмад ҳикоялари хусусида ўзининг шахсий кузатиш, мулоҳазаларини, ҳикоялар мутолааси жараёнида кўнглида кечган туйғулар, ўй-мушоҳадаларни изҳор этарди, асар персонажларига худди тирик инсон сифатида қарар, улар билан жонли мулоқотга киришар, қалбига қулоқ тутар, қалб кечинмаларини ўз қалби галвиридан ўтказиб, улар дарди-дунёсини тушуниб, юракдан ҳис этиб мулоҳаза юритар, уларга қўшилиб гоҳ қувонар, сурур оғушига гарқ бўлар, гоҳ ўртанар, алам-ўкинчлар оловида қоврилар, гоҳ улар билан баҳслашар-тортишарди...

Маърузани тинглаб туриб, хаёлга толган эдим. Танқид ҳам илм-фан, ҳам ижод. Ахир илм-фан, ижод шахсий фикр, субъектив мушоҳада, мулоҳазалардан бошланади-ку ахир! Шахсий фикр, субъек-

тин муноҳадаларнинг салмоғи, кўлами масаласи бу - бошқа гап. Ҳаммаси бирданига бўлмайди. Қолаверса, улкан адибимизнинг ўша кевлари яратган ҳикоялари ҳам, рости, салмоқли, кўламли фикрлар айтиш, хулосалар чиқариш имконини бермасди. Ҳар ҳолда, мавжуд асарлар савияси даражасида бетақрор мулоҳазаларни изҳор этишнинг ўзи ўша давр учун катта гап эди. Ўша маърузадан бошланган изланишлар кейинчалик «Прозанинг шоири» китоби билан интиҳосига етди. Бир қарашда бўшгина, нозик-ниҳол кўринган бу йигит кўксида олов, ёниқ асов туйғулар, қатъият, кўпга кетадиган тугён, фикрлашга - ўй суришга чанқоқлик бўй бериб турарди.

Ўша кундан бошлаб, талаба Фафуров мен учун ёш иқтидорли мунаққид Иброҳим Фафуровга айланди. Ўзаро дўстлигимиз бошланди. Университетни битиргунга қадар бўш вақтлари у билан соатлаб гурунглашадиган бўлдик, гоҳ университет хоналарида, гоҳ кўча-кўйда, гоҳ каминанинг камтарона кулбасида, гоҳ Хадрадаги факультет биносига яқин нашриёт чойхонасида бир пиёла чой устида соатлаб дардлашардик. Суҳбатларимиз менинг ёки унинг матбуотда янги чиққан мақоламиз ёки адабиётимизда пайдо бўлган янги ном, асарлар устида кетарди. Унинг булар хусусидаги «ўта шахсий» қарашлари мени ниҳоятда қизиқтирарди. У талаба, мен эса аспирантлик давримиздан бошланган интиҳосиз мулоқот Иброҳимжон Фафур Фулом нашриётида, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да, «Миллий тикланиш»да, Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси раҳбариятида, Республика парламентида масъул лавозимларда хизмат қилган кезлари узлуксиз давом этди. Боз устига тарихга киргулик, фахрланса арзигулик ноёб даврада салкам қирқ йилдан бери улфатчилик қиламиз. Бу йиллар давомида не-не савдолар тушмади бошимизга, ҳам қувончли, ҳам қайғули кунларда ҳамиша бирга бўлдик. Тақдир тақозосими ёки тасодифми, ҳатто Республика давлат мукофотини ҳам тенг тақсимлаб олганмиз.

Иброҳимжоннинг менга кўрсатган ҳимматлари олдида бир умрга ундан қарздорман. Фафур Фулом номидаги нашриётда чоп этилган илк китобларим - «Маҳорат сирлари» (М. Қўшжонов ҳаммуаллифлигида), «Жанр имкониятлари» унинг далдаси билан чиққан. Яна ўша нашриёт бош муҳаррири И. Фафуров ташаббуси билан бирин-кетин «Шуҳрат», «Саид Аҳмад», «Насримиз уфқлари», «Насримиз анъаналари» босилди. Айни унинг таклифига кўра «Адабиётимизнинг ярим асри», «Инқилоб ва адабиёт», «Адабиёт ва

замон» тўпламларига тўпловчи сифатида қатнашдим.

Иброҳимжон масъул лавозимларда ишлаган кезлари яхши ташкилотчи эканини намоён этди. Унда ўзини кўрсатиш, дабдабозликдан асар ҳам йўқ: энг жиддий, қалтис масала-муаммоларни ҳам шовқин-суронсиз, бежанжал, беозор бир тарзда ҳал этар, муҳолифи билан олишиб-тортишиб ўтирмай тиғиз вазиятни нажот томон оқилона буриб юборар эди. «Тирик сатрлар», «Адабиётимизнинг ярим асри», «Инқилоб ва ижод» китобларини нашрга тайёрлашда бунга гувоҳ бўлганман. «Инқилоб ва ижод» тўпламига тақдим этилган Ғ. Каримов билан И. Султон мақолаларида бири-бирига зид қарашлар бор эди. Бошида ҳар иккала олим ҳам ўз сўзида қатъий туриб олди, устозлардан бири ҳатто муҳолифининг мақоласи шу ҳолда берилгудек бўлса, ўз ишини қайтариб олажагини айтди. Тўпловчи сифатида нима қиларимни билмай қолдим. Ниҳоят, нашриёт бош муҳаррири Иброҳимжон ташаббусни ўз қўлига олди, иккала мақолани ҳам ўзи таҳрир этадиган бўлди; сиз ҳам куймади, қабоб ҳам - янги таҳрирдан чиққан матнларга иккала устоз ҳам эътироз билдирмади.

Бошқа бир мисол, Иброҳимжоннинг ҳаммуаллифликда М.Қушжонов ҳақида бир китобчаси босилди. Ҳаммуаллифнинг гўрлиги туфайли унинг қаламига мансуб уринларда ўзгаларнинг фикрларини ўзлаштириб олиш ҳолларига йўл қўйилганлиги аён бўлди. Бир жанжалкаш ҳамкасбимизга бу факт қўл келиб қолди. У ҳақида шовқин-сурон кутарди. Иброҳимжон осойиштагина бу ҳолга изоҳ бериб, ҳаммуалифига ишониб хато қилгани учун узр сўради. Аммо бояги жанжалкаш ҳамкасбимиз бари бир тинчимасди, матбуотда чиқиш қилди, галдаги муҳокама мажлисларида такрор-такрор сўзга чиқиб, ҳамкасбини булғашда давом этаверди. Иброҳимжон «плагиатга» муҳтож эмаслигини, унинг бетакрор матни «плагиат»ни асло қабул қилмаслигини ўша танқидчининг ўзи ҳам яхши билар, била туриб бу қилғилиқни қўймас эди. Иброҳимжон бунақа бачкана ҳамлаларга парво ҳам қилмай қўйди. Аммо мен чи-долмадим. Бир анжуманда жанжалкашнинг галдаги ҳамласига жавобан кескинроқ гап айтдим, «Бу кимсанинг шаллақиликларига қачонгача тоқат қиламиз!» дедим.

Ёнимда ўтирган Иброҳимжон қулоғимга шивирлаб: «Чакки қилдингиз, бу кимсага тенг келиб бўлмайди. Ўзингизга бало орттирдингиз» деди. Айти Иброҳимжон айтганича бўлди, энди Иброҳимжон қолиб, у менга ташланадиган бўлди, менинг «хато қарашларим»ни фош этувчи қулоч-қулоч мақолалар ёзишга ўтди...

Иброҳимжон «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да бош муҳаррир уринбосари лавозимида ишлаган кезлари бир мақола қулёзмасини қулимга тутқазиб, танишиб чиқишимни илтимос қилди. Мақола муаллифи шахсан мен ҳурмат қиладиган истеъдодли шоир укамиз қаламига мансуб бўлиб, у уша кезлардаги «ошкоралик», «қайта қуриш» жазаваси таъсирида хийла жангарилик билан битилган, шахсан менинг яқин утмишда йул қуйган хатоларим, мурасосозликка борганим, жумладан, Ш.Рашидов асарлари ҳақида мақтов гаплар айтганим учун шаънимга маломатлар ёғдирилган эди.

Очиги, мақола газабимни қузғатди. Авзоимга қараб туриб, Иброҳимжон: «Умарали ака, ўзингизни босиб олинг, ҳар ҳолда ёшингиз улуғ, катга олимсиз, устозсиз, «сен-мен»га бормай, осойишталик билан унга жавоб қилинг, ҳар икки мақолани ҳам газетада ёнма-ён берамиз; илтимос, бу баҳс икки муаллифнинг шунчаки жанжалига айланиб кетмасин, бошқалар учун ибрат, сабоқ буларли баҳсга айлансин», дея маслаҳат берди. Бу маслаҳат менга маъқул тушди. Иброҳимжон айтганича йул тутдим. Шоир ва мунаққид баҳси газетада чиқди. Купчилик оғзига тушди, менинг жавобларим ҳатто шоир укамизга ҳам оғир ботмади.

Иброҳимжон масъул лавозимлардаги хизматлар чоғи бунақа савоб ишларни куп қилган.

Умумтаълим мактаблари учун адабиёт фанидан янги дастур ва дарсликлар устида ишлашда, дарсликларга кирган жаҳон адабиёти намуналари матни таржимасини танлашда бошқа моҳир таржимонлар қатори Иброҳимжон билан ҳам ҳамкорлик қилганмиз; 5-синф «Адабиёт» дарслик-мажмуасидаги Конфуций ҳикматлари, аини шу китобдаги Ч. Айтматовнинг «Қиёмат» романидан олинган «Олтовлон ва еттинчи» ривояти И. Фафуров таржимасида берилган.

Ниҳоят, Иброҳимжоннинг яна бир саховатини айтмай ўтолмайман. «Ижод сеҳри» тупламим учун сўз боши тарзида ёзиб берган мақоласи қулёзмасини ўқиб, ҳайратга тушдим, очиги, унда ўзим ҳам шу пайтга қадар билмаган, ёки эътибор бермаган ҳаётим, табиатимдаги бир талай жиҳатларни қаламга олганки, улар билан танишиб, наҳотки мен шундай одам бўлсам, деган уйларга бордим, қолаверса, андак ғурурланиб ҳам қуйдим...

Иброҳимжоннинг мунаққид сифатидаги ижодий фаолиятига келсак, Саид Аҳмад ҳақидаги юқорида тилга олинган чиқишидан тортиб «Гузаликнинг олмос кирралари», «Лириканинг юраги», «Жозиба», «Ёнар сўз», «Юрак аланга», «Шеърият - изланиш де-

мак», «Ўтгиз йил изҳори», «Дил эркинлиги», ниҳоят, «Ҳаё - халоскор» китобигача барча-барчасида муаллифнинг сиймоси «мана - мен» деб туради, салкам ярим аср давомида мен кузатган, билганларимдан, у ҳақида ёзилган, айтилган гаплардан кўпроғини унинг китоблари қатларидан топиш мумкин. Ҳатто унинг хос овози энг яхши таржималарида, «Жинойят ва жазо», «Телба», «Зардушт таваллоси», «Қиёмат» каби шоҳ асарларнинг ўзбекча талқинларида, хусусан, Ф. Достоевский даҳоси кашф этган кўп овозли - «полифония» қатида баралла эшитилиб туради. Даҳоларга жўровоз бўлиш бахти ҳар кимга ҳам насиб этавермайди...

Иброҳимжон ўзига замондош кўплаб мунаққидлар каби илмий-танқидий фаолиятни бадий ижод билан қўшиб олиб боради, ҳам насрода, ҳам шеърятда қалам тебратиб келади. Унинг XX аср иккинчи ярми Шарқ шеърятини, аввало Миср, сўнг форс янги - модерн шеърятини урф бўлган «мансура» шаклига ҳамоҳанг тарзда яратган шу номдаги асарлари теварагида адабий давраларда турли фикр-мулоҳазалар айтилди, айтилмоқда. Афсус, ҳозирча улар жиддийроқ ўрганилган, ҳаққоний баҳосини олган эмас. Кимларгадир ёқиб ёки ёқмаслигидан қатъи назар, мансуралар мунаққид Иброҳим Гафуровнинг адабий танқидни эссе жанрига яқинлаштириш, икки жанрни омухта қилиш йўлидаги уринишлари ҳосиласидир. Мунаққиднинг ўзи эътироф этганидек, мансуралар эркин шеър жанрига жуда яқин, лекин эркин шеър эмас. Улар муаллифни ўртаган ўй, хаёл, орзу ва эришилмаган, йўқотилган нарсалар тўғрисидаги фикр оқимлари, қолаверса, илмий бадиаларига сифмаган шахсий кечинмалари, ўй-мушоҳадалари изҳоридир. «Ҳаё - халоскор» китобига кирган муаллифнинг ўзи «мансуралар, бадиалар, адабий-танқидий эсселар, суҳбат, публицистика» деб тақдим этган нарсалар ифода йўсини, оҳанги, мушоҳада тарзи, таҳлил, талқин усуллари жиҳатидан бир-бирларига ниҳоятда яқин.

Адабий танқидга, мунаққидга берилган кўплаб таърифу тавсифлар орасида «танқид - гўзалликни кашф этиш санъати», «мунаққид бу нафосатшунос» деган иборалар ҳам учрайди. Бундай таъриф-тавсиф ҳаммадан кўпроқ Иброҳимжонга ярашади. Мунаққид кўп ҳолларда бир мисра, бир байт, битта деталь орқали асрнинг чинакам нафосатини, ижодкорнинг асл бисотини ярқ этиб намоён этишга муваффақ бўлади. Масалан, Машраб ҳақидаги мақолаларидан бирида шоирнинг:

*Аршинг кунгурасин устига қўйдум оёқим,
Ломакондин жой олибман, бу маконни на қилай?! —*

байтини келтиради-да мунаққид «дунё шоирларида бундай фавкуллодда сураат бормикан йўқми» деган саволни ўртага қўяди ва шундай мулоҳаза юритади: «Бу фавкуллодда ҳайратомуз байтда Машраб кўз унгимизда коинот қадар юксалиб туради. Унинг кунгурасига оёғини қўйиб турган инсон боласини тасаввурингизга келтиринг. Инсон бу байтда шу қадар буюк ва тенгсиз бир мақомда кўринади».

Дарҳақиқат, жаҳон тасвирий санъатида инсон тасаввури парвозига таянадиган импрессионизм оқими буюк намояндалари ҳавас қилгудек гаройиб манзара! Сўнг мунаққид мана бундай хулосага келади: «Машраб жуда кўп ғазалларида ўзининг тасаввуримиздаги реал оламга сиғмаганлиги ҳақида ўртаниб ва қуйиниб ёзади. Бу ерда эса яна ўша дунёга сиғмаган зот ўзини коинот кунгурасига оёқ босиб тургандек тасаввур этади».

Нафосатшунос мунаққид замондош адиб Одил Ёқубовнинг 80 ёшига бағишлаб ёзган мақоласида ёзувчининг «Матлуба» қиссасида нишон берган санъаткорона тасвир маҳорати «Қанот жуфт бўлади»да батамом шаклланиб етганлигининг далили сифатида биргина деталь келтиради. Қиссанинг бир ерида унинг қахрамони Акрам севган кизини табиат оғушида интизор кутаркан «Акрам гуллаб турган жийда навласига юзини босди» деб бошланадиган бир гўзал тасвири эслатади-да, сўнг мақола муаллифи ёзади: «Шу гўзал жумла тасвирда адибнинг бутун борлиги намоён бўлади. Балки муболага бўлиб кўринару, лекин ўша пайтда наздимда буюк эпопеялар ёзишган Михаил Шолохов ёки Марсел Пруст каби адиблар бундай жумлаларни ўқисалар эди, албатта ёзувчи маҳоратига тан берган бўлардилар, деб ўйлаганман. Бу қиссада тасвирлар шунчалар бой, самимий, гўзал эди».

Бу китобда ярқ этиб кўринган миллий танқидчилигимиз учун ибрат, сабоқ бўларли яна бир жиҳатга эътиборни жалб этиб ўтишни истардим. Иброҳимжон адабий асарларга ва ҳодисаларга фақат мунаққид, ёзувчи-шоир эмас, айна пайтда таржимон нигоҳи орқали ёндашади, асар матнини жумлаларгина эмас, ҳар бир сўз, ҳарфлар товуши, маъно жилолари, тиниш белгиларигача - барча унсурларини кўз олдига келтириб, дил-дилдан ўтказиб, мушоҳада юритади. Ҳатто Навоий, Бобур, Машраб, Оллоёр, Қодирий мутолааси чоғида ҳам айна шу йўлдан боради. Мен шундай хулосага келдимки, ҳар бир мунаққид гарчи таржима билан бевосита шуғулланмаса ҳам, асар матнини таржимон нигоҳи билан ҳам ўқиш-ўқишни одат қилиши зарур экан. Бусиз чин мунаққид мақомига кўтарилиш кийин. Иброҳимжон ўзи таржима қилган шох асарлар

ва уларнинг муаллифлари ҳақида ёзганида, назаримда, адабий танқиднинг аршига кўтарилгандай бўлади. Достоевский, Нитше, Маркес сингари даҳолар тўғрисида фақат таржимон - мунаққид Иброҳимжонгина шу тарзда баланд пардаларда ёзиши мумкин, қолаверса, у бундай улуғ сиймолар билан дил-дилдан самимий суҳбатлар, ошқора баҳс-мунозаралар олиб боришга тўла ҳақли

Мен Иброҳимжоннинг шахсан ўзи билангина эмас, унинг жамики ёзганлари - адабий-танқидий китоблари, насрий ва шеърий асарлари, таржималарида аниқ намоён бўлган шахсияти билан ҳам узоқ йиллардан бери мулоқотда бўлиб келаётган бир сафдоши, ҳамроҳи, суҳбатдоши эканим билан фахрланаман.

2007 йил, ноябрь.

БАҲСЛАРДА КЕЧГАН ЙИЛЛАР

Ўтган аср 50-60-йиллари Миллий университетимиз республикада адабий-танқидий тафаккурнинг муҳим, балки етакчи ўчоқларидан бирига айланган эди. Ўзбек адабиёти кафедраси мудири моҳир ташкилотчи, бағри кенг аллома профессор Фулом Каримовнинг саъй-ҳаракати туфайли бу табаррук масканда С. Долимов, О. Шарафиддинов, М. Қўшжонов, Л.Қаюмов, А. Алиевлардан иборат ажойиб илмий жамоа шаклланди. Ҳар бири ўз дунёси, ўз йўли, ўз сўзига эга ёрқин истеъодлардан иборат жамоада чинакам илмий руҳ, баҳс-мунозаралар муҳити ҳукмрон эди. Устоз Фулом Каримов эркин фикрлайдиган, баҳс-мунозараларга мойил, билимдон, фидойи ёшларга алоҳида эътибор берар, илмий жамоа сафини улар ҳисобига бетиним тўлдириб борарди. Камина, Абдуғафур Расулов, Норбой Худойберганов, Бегали Қосимовлар шу улуғ зотнинг назарига тушиб, бирин-кетин ўша жушқин жамоа аъзолари сафидан ўрин олганмиз.

Кунларнинг бирида устоз Озод ака билан мендан яқиндагина Москва Давлат университети аспирантурасини тугатиб, номзодлик диссертациясини ёқлаб, Тошкентга қайтган, марказий матбуотдаги мунозарали чиқишлари билан адабий-илмий жамоатчилик орасида танилиб қолган Норбой Худойберганов ҳақида фикримизни сўрадилар. «Бир оз жанжалкашлигини, баҳсга ўчилигини ҳисобга олмаса, билимдон, жаҳон адабиётидаги жараёнлардан яхши хабардор, замонавий фикрлайдиган танқидчи», дея баҳо берди Озод ака унга. Мен ҳам бу фикрни қувватладим. «Бизга шундай фикрлайдиган одам керак. Жанжалкашлиги масаласига келсак, бу ёғи ўз қўлимизда - ўзимиз одам қилиб оламиз... Умарали, Сизга топ-

ширик - Норбойга таклифимизни етказинг, кафедрага ишга ола-миз. Хужжатларини тайёрласин», дедилар.

Тонширик ижро этилди, Норбой таклифни мамнуният билан қабул қилди. Талабалик йилларидан таниш жойи эмасми, тез ора-да илмий оиланинг чин аъзосига айланди-кетди. Бироқ баҳсга ўчлик, жанжалкашлик бобида у «ўзлиги»га содиқлигича қолди. Танқид жабҳасида «бегоналар» қолиб, «ўз одамлари» - собиқ кур-сдош ижодкор дўстлари, бир илмий жамоа аъзолари, ҳатто устоз-лари билан ҳам матбуот саҳифаларида ошкора баҳслар олиб бо-ришни одат тусига айлангирди. Бошда ташқаридан қараганларга бу ҳол ғалати, ғайритабиий туюларди: наҳотки бир оила одамлари шу хилда йўл тутсалар? Бора-бора бунга кўпчилик кўника бошла-ди. Жумладан, камина ҳам у билан баҳслар олиб борадиган, гоҳо унинг шаънига кескин танқидий гаплар айтадиган бўлдим. Шуни-си қизиқки, буларни у асло ўзига қаттиқ олмас эди.

Дарҳақиқат, Норбой Худойберганов баҳс-мунозарага ўта ўч, ҳамиша тили қичиб турадиган танқидчи, бадиий ижодга, алоҳида асарга юксак бадиий кашфиёт талаби билан танқидий ёндашиш, камчиликларга, адабий жараёндаги ҳар қандай қусурларга муроса-сизлик, ҳамиша безовталиқ - унинг шахсияти, танқидчилик фао-лияти, эътиқодига хос хусусиятлардандир. Шахсан мен ҳам Нор-бойнинг кўп яхши асарларга берган танқидий баҳосига асло қўшила олмас эдим. Айни пайтда у тутган йўлни тамомила нотўғри, но-мақбул деб санаган эмасман. Унинг баҳсга ўчилигини, баҳс-муно-зараларини қадрлар эдим. Чунки танқидий мулоҳазалари кескин-роқ, бир ёқламароқ бўлса-да, ҳар ҳолда кишини ўйлашга, муҳими, баҳсга чорлар эди. Ўша кезлари, балки, бугунги кунда ҳам худди шу хусусиятдан холи, силлиқ, хушомадгўйликдан иборат мақолалар урчиб ётган бир пайтда, Норбой Худойберганов-нинг «жанжалли» чиқишларини кўмсар экансан.

Фулом Каримов ўша «мустабид замон» шароитида яратган со-ғлом адабий муҳитни эслаб, бугун ёқа ушлайсан киши. Танқид майдонида баҳс-мунозаралар чоғи, гап келганда, ҳатто «отасини ҳам аямайдиган» бир илмий оила фарзандлари пайти келганда, қалтис вазиятларда бир-бирларини қатъий туриб ҳимоя қилишга ҳам қодир эдилар. Норбой тақдири қил устида турганида, унинг сафдошлари қандай мардона йўл тутганликларини тасдиқловчи биргина мисол келтириб ўтсам.

Бу воқеа 1985 йилнинг декабрида юз берган эди. Кафедра маж-лисига йиғилган эдик. Факультет декани хузуримизга кириб, Озод

ака иккимиз тезликда парткомга чиқишимиз зарурлигини айтди. Маълум бўлдики, гап кафедра аъзоси Норбой Худойбергановнинг «Вопросы литературы» журналининг 1985 йил 12-сонида босилган танқидчиликдаги маҳаллийчилик хусусидаги мақоласи устида экан. Мақолада, жумладан, Чўлпон ижодий мероси ҳамон эътибордан четда қолаётгани, асарлари қайта босилмаётгани айтилган эди. Марказқўмдан университет парткомига қўнғироқ қилишиб тезда бу мақолани муҳокама қилиш, унга ғоявий носоғлом чиқиш сифатида принципиал баҳо бериш, кескин қоралаш, унинг муаллифига партиявий чора кўриш вазифаси топширилади. Озод ака котибга ётиғи билан мақола моҳиятини тушунтирди, Норбой партия аъзоси эмаслигини эслатди. Бунинг устига, мақола Москванинг нуфузли нашрида босилгани, ундаги гаплар ҳозир жиддий шов-шувларга асос бўлолмаслиги, агар шундай қилинса, университет шаънига доғ тушиши мумкинлигини айтди. Котиб иккиланиб қолди. Марказқўм билан телефон орқали боғланиб, бўлган гапларни юқорига етказди. Марказқўм ходимлари ўз сузларида туриб олдилар, мақолани эътиборсиз қолдириб бўлмаслигини, албатта, муҳокама қилиниб, «миллатчи шоир»ни оқламоқчи бўлган муаллифга кескин чора кўриш ва бу ҳақида марказқўмга батафсил ёзма ахборот бериш топширилди. Бундай масъулиятли юмуш кафедра мудир сифатида шахсан менинг зиммамга юкланди. Менинг шахсий архивимда марказқўм учун икки ой давомида 1986 йил 12 март санаси билан рус тилида тайёрланган айна шу хусусдаги батафсил тушунтириш хати сақланади. Гарчи Озод ака кўп масалаларда Норбой билан чиқиша олмаса-да, унинг Чўлпон хусусидаги позициясини қатъий туриб ҳимоя қилди. Озод ака маслаҳати билан камина тайёрлаган, Норбой русчага ағдариб, устоз таҳрир қилиб берган, кўпгина қўшимчалар киритган бу тушунтириш хати бутун бошли бир тадқиқот эди. Унда Чўлпонни ётиғи билан аниқ далил-исботлар, рад этиш мумкин бўлмаган илмий асослар орқали ҳимоя қилинганлигини эслаб бугун ҳайрон қоламан... Шундан кейин марказқўмдагилар бизни, жумладан, Норбойни бошқа безовта қилмади.

Норбой ишлайдиган илмий-ижодий жамоанинг шу тарздаги қатъий туриб бериши туфайли унинг боши омон қолди.

Ўша кезлари бу хил воқеалар кўп бўлган.

2008 йил 29 март.

МЕН БИЛГАН ҒАФФОРЖОН

Ғаффоржон билан бир табаррук зиё маскани - Миллий университет филология факультетида, сўнг Фулом Каримов бошлиқ кафедра аспирантурасида таҳсил олганмиз. Иккимиз деярли тенгдош эдик. Расмий ҳужжатларга кўра, мен ундан тўрт ойга катта эдим. Лекин мендан уч йил олдин университет даргоҳига қадам қўгани, республикага таниқли кафедра олимлари муҳитида тарбия толиб, аллақачон «кафедра одами»га айланиб улгургани учун унга «Ғаффор ака» деб мурожаат этардим. Кейинчалик у Тил ва адабиёт институтига ишга ўтди, умрининг охиригача шу масканда хизмат қилди, фан номзодлиги, докторлиги диссертацияларини ёқлади. Мен эсам университет бағрида қолдим. Камина ҳам, ўз навбатида, фан номзоди, докторлиги даражаларига эришдим. Гарчи тақдир иккаламизнинг насибамизни икки даргоҳга раво кўрган бўлса-да икковимиз ҳам салкам ярим аср давомида университетда тонган бебаҳо қадриятлар - дўстлигимиз, оға-инилигимизга, бундан ҳам муҳими, шахсий ҳаётда, илм-фанда ҳалоллик ва ҳақиқатга содик қолдик.

Ғаффоржон ижодкорлардан Миртемир домла билан Туроб акага ниҳоятда яқин эди. Миртемир ака уни ўз фарзандлари қаторида кўрарди, содагина қилиб «Ғаффор» дея мурожаат қиларди. Туроб ака эса уни суюб, эркалаб «Ғаффоржон» дерди. Дўстимнинг вафотидан кейин ёзилётган ушбу хотираларда мен ҳам уни «Ғаффоржон» деб аташни лозим кўрдим. Дарвоқе, у билан ҳар гал учрашганимизда: «Умарали, «Ғаффор ака» эмас, «Ғаффор» деяверинг, ахир тенгдошимиз-ку, ҳатто ойликка мендан каттароқсиз-ку!..» дея ҳазил қиларди. Ўрганган кўнгил экан-да, тириклигида тилим сира бунга бормади. Дўстимнинг сазаси учун энди шундай йул тутаётирман, дўстимни «Ғаффоржон» дея тилга олаётирман.

Ғаффоржоннинг қаламига мансуб бир туркум ёдномалар бор. Уларнинг аксарияти муаллифнинг дилига яқин алломалар: шоир Миртемир, илмий раҳбари адабиётшунос Н.Маллаев, ҳамюрт дўсти У. Абдуллаев, юз билан юзлашган халқ маорифи аълочиси Абдумажид Абдураззоқов...

Ғаффоржон ҳаётлигида чиққан сўнги китоби «Изланишларимдан қатралар»га нега айни шу сиймолар ҳақидаги хотираларни киритди экан, деб ўйга толдим, уларни синчиклаб ўқишга тушдим. Турлича иқтидор, касб-ҳунар, феъл-атвор, тақдир-қисмат эгалари бўлмиш бу алломаларни бир-бирига яқин қиладиган жиҳатлар нимада, деган саволга жавоб излай бошладим; мутолаа чоги бу саволга жавоб топгандай бўлдим. «Миртемир ака ниҳоятда дил-

каш, беозор киши», «кичик феъл, содда ва покиза, серандиша бир инсон» эканлигини алоҳида таъкидлайди; Н.Маллаев устида сўз борганда «ҳалол, бағри кенг бир зиёли», «илмга эътиқод ва садоқати билан тирикликда қадр топган» табаррук зот эканига алоҳида урғу беради. Дўсти Эрик Каримовнинг энг муҳим фазилати сифатида «камтар, меҳрибон, хушфеъл», «содда, ишонувчан, самимий» эканини қайта-қайта уқтиради. Ниҳоят, Абдумажид домланинг ҳам «ғоят покиза, ҳалол, ҳақиқатпарвар», «қуш огзидан чўп олмаган», «камтарин, камсуқум»лиги хотира муаллифини мафтун этади. Шуниси ҳам борки, хотиралар уларнинг қаҳрамонлари шаънига нуқул ҳамду санолар ёғдиришдан иборат эмас. Қаҳрамонларнинг ҳаёти, шахсияти, феъл-атворидаги ожиз, зиддиятли жиҳатлар ҳам қаламга олинади. Бу жиҳатдан Эрик Каримов ҳақидаги битиклар ибратли. Муаллиф дўсти Эрикнинг шахсий ҳаёти, табиатидаги ожиз, зиддиятли ҳолатларни ажиб бир самимият билан сузлаб берадики, улар ҳеч кимга малол келмайди, аксинча, бу одам шахсиятини тўлароқ англашга имкон беради.

Қарангки, бу тўрт сиймога хос муаллифни мафтун этган фазилатлар Ғаффоржон табиатига хос бош хислатлардир. Дўстим ҳам табиатан нозик, серандиша, саранжом-саришта, покиза, камтарин, камсуқум, ҳалол бир инсон эди; ўхшатмасни учратмас деганларидай, одам, дўст танлашда адашмас, таъби суймаган одамлардан йироқроқ юрар, чин дўстлари, асл суҳбатдош-улфатлари ҳам ҳайратда қолар даражада ўзига ўшарди. Ўта серандиша, юмшоқтабиат дўстим ҳаётда, илм-фанда адолатсизликларга дуч келганида гоҳо бирдан ловуллаб кетар, кўнглидаги гапларни шартта-шартта айтаверарди. Аммо асло кек сақламас, бир оздан кейин ҳовури босилиб, аввалги ўзимиз билган юмшоқтабиат Ғаффоржонга айланарди-қоларди.

Маълумки, Ғаффоржоннинг илмий-ижодий фаолиятида икки соҳа - ҳамзашунослик ва фольклоризм муаммолари етакчилик қиладди. Ҳар икки соҳада ҳам у ўзининг салмоқли сўзини айтда олди. Унинг Ҳамза фаолияти, иждодий мероси, хусусан, инқилобий силсилалар йилларидаги ҳаётига оид тадқиқоти алоҳида диққатга сазовор. «Қайта қуриш», «ошкоралик» йиллари Ҳамзага қилинган асосиз хуружларга жавобан ёзилган мақоласи олимнинг иждодий жасоратидан далолатдир. Энг кескин баҳс-мунозаралар чоғида ҳам Ғаффоржон адолат, ҳақиқат, илмий одоб жиловини қўлида маҳкам тута биларди. Бу хил савоб ишлари билан у устоз Озод Шарафиддиновнинг таҳсин-эътирофига сазовор бўлган эди.

Ўтган асрнинг 70-йиллари миллий танқидчилигимизда адабий суҳбат жанри хийла жонланди, бу йўлда камина ҳам бир туркум суҳбатлар устида иш олиб бордим. Матбуотда эълон этилган, кейинроқ «Талант тарбияси», «Етуклик», «Қалб инқилоби» китобларимда жамланган таниқли адиблар билан суҳбатларимизни Гаффоржон синчиклаб кузатиб борар, ҳар гал учрашганимизда улар хусусида ўз мулоҳаза-таклифларини айтарди. Бир гал шоир Миртемир ва Туроб Тулалар билан ҳам шу хил суҳбатлар уюштирсангиз яхши буларди деб қолди. Мен бу таклифга бажонидил розилигимни айтдим, айти пайда «Бу икки аллома билан шу хил адабий суҳбатни Сиз утказсангиз айти муддао буларди, адабиётшунослар орасида Миртемир билан Туроб Тула қалб дафтари сиздан яхшироқ биладигани йўқ» дегандим, бир оз сукутга чўмиб «Ўйлаб қуларман» дея розилик билдирди. Кейинроқ бу истак рўёбга чиқди. Ихчамроқ тарздаги Миртемир билан «Ижоднинг сеҳрли жараёни», анча батафсил Туроб Тула билан «Қалбимнинг бир парчаси» суҳбатлари шу тариқа майдонга келди.

Ўша суҳбатларда келтирилган Миртемирнинг дил изҳори, қатор асарларининг ижодий биографиясига доир маълумотлари бугунги кунда кўзга суртгудек ноёб ҳужжатлардир. Шунингдек, муаллифнинг 80-йиллар охирида битган шоир ҳақидаги туркум хотираларида бу беназир сиймонинг сурати ва сийрати ниҳоятда жонли, тиниқ гавдалантирилган. Гаффоржон бу туркумни давом эттириб, Миртемир ҳақида алоҳида хотиралар китоби яратмоқчи эди. Эҳтимол, улар ёзилгандир, дўстимизнинг архивида сақланаётгандир. Уларни топиб, элга аён этилса, гоят савоб иш буларди...

«Қалбимнинг бир парчаси» суҳбати адабиётшунослигимизда ўзига хос шахс, серқирра ижодкор Туроб Тула ҳақида энг ёрқин ва тула-тукис маълумот берувчи ноёб ҳужжат, десам муболаға қилмаган бўламан. Мен адабиётшунос, муаллим сифатида Туроб Тула ижоди бўйича иш олиб бормоқчи бўлган ёш тадқиқотчиларга, аввало, айти шу суҳбат билан танишиб чиқишни маслаҳат бераман. У билан танишиб чиққан зот борки, барчаси уни ўқиб, мамнун бўлганлигини, шоир ижоди, шахсияти, қалб дафтари, ижодий биографияси, орзу-армонлари ҳақида бой маълумот олганлигини эътироф этади. Чин адабиётшуноснинг ишига бундан ортиқ баҳо бериш мумкинми?!

Мен билган дўстим Гаффоржон ана шундай инсон, етук адабиётшунос эди!

2009 йил, ноябрь.

ЎЗИМИЗНИНГ МАҲМУДЖОН

«Маҳмуд Саъдий» имзоси билан танилган журналист, муҳаррир, мунаққид Маҳмуджон ҳам, қарангки, бугун 70 ёшга етибди. Мен у билан салкам ярим аср бурун танишганман. Ўтган асрнинг 60-йиллари бошлари. Мен ўша кезлари ҳозирда «Миллий университет» деб номланган муқаддас даргоҳ филология факультети ўзбек адабиёти кафедраси аспирантман, Маҳмуджон эса факультетнинг журналистика бўлими иккинчи курс талабаси. Тақдир тақозоси билан Матёқуб Қўшжонов бошчилик қилган адабиёт тўғарагига камина - аспирант котиб, талаба Маҳмуджон эса котиб ўринбосари этиб тайинланган эдик. Тиниб-тинчимас, уjar, гап келганда отасини ҳам аямайдиган Маҳмуджоннинг сайи ҳаракати туфайли тез орада тўғарагимизнинг доврўғи эл оғзига тушди, Ёзувчилар уюшмаси ҳузурида шоир Миртемир бош бўлган машҳур тўғарак билан бўйлаша оладиган мақомга кўтарилди. Адабий-илмий мунозаралар, янги асарлар муҳокамалари, адиблар, мунаққидлар билан ижодий учрашувлар, юбилей анжуманлари, айниқса, университет талабалари орасидан етишиб чиқаётган ёш истеъдодлар қўлёмалари муҳокамалари изчил йўлга қўйилди. Реализм теваарагидаги қизгин баҳс, «Тобутдан товуш», «Ўтмишдан эртақлар», «Мирзо Улуғбек», «Уфқ» муҳокамалари, «Шарқ юлдузи» журнали ходимлари билан учрашувлар тарих мулкига айланиб қолди, улар хусусида кейинроқ ёрқин хотиралар ёзилди.

Матёқуб домла Маҳмуджонни ҳазиллашиб «искабтопар» дер эдилар. Талабалар орасида «ялт» этган истеъдод соҳиби борки, у биринчилардан бўлиб билар, танир, улар билан яқин дўст тутинар, энг муҳими, уларни Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, қолаверса, каминага таништирарди. Чунончи, Абдулла Ориповни Озод Шарафиддиновга, Шукур Холмирзаевни Матёқуб Қўшжоновга биринчи бўлиб танитган мана шу ўзимизнинг Маҳмуджон бўладилар. Абдулла Ориповнинг «Митти юлдуз» шеърий тўплами, Ўткир Ҳошимовнинг «Одамлар нима деркин...» китоблари чиққанида, бу икки ёш истеъдод соҳибини Эски жувадаги ижарага турадиган ғарибгина кулбамизга, ҳадди сиғиб, бошлаб келган ҳам мана шу ўзимизнинг Маҳмуджон бўладилар. Думалоқ стол теваарагида келинпошиша югуриб-елиб пирмусда тайёрлаган фарғонача антиқа қип-қизил паловхон тура устида ярим тунгача давом этган мажолис-ун нафоисимиз завқ-шавқини унутиб бўладими?! Асло! Кейинроқ, «дом»га кўчганимизда, Маҳмуджон етагида уйимизга ташриф буюрган Тоғай Мурод билан танишув айё-

ми ҳам мен учун Аллоҳнинг бир инояти булган. Бу ҳақида ёзганман. Ҳаммасини бир-бир айтаверсам, каттакон дoston булиши мумкин.

Маҳмуджон ўзига яқин олган ёш истеъдодларни ниҳоятда қадрлар, аммо улар шаънига ҳеч қачон мактов гаплар айтмас, аксинча, ижодига хос камчиликларга ошкора киноя-кесатиклар, ишоралар қилиб турарди. Шукур Холмирзаевни у «Шолохов» деб атар, Шолохов Дон колоритини дунёга дoston қилгани каби Шукур ҳам ўзимизнинг Бойсун руҳини адабиётга олиб кираётгани учун қувонар, бироқ ҳозирча унда Шолоховга хос кўлаи етишмаётганини ёзувчининг ўзига дангал айтаверар, Шукур ҳам, ўз навбатида, бу хил таъналарни ўзига оғир олмасди. Мурод Муҳаммад Дустни у Гоголга ўхшатар, «Муроднинг киноя-кесатик, халқона пичинглар билан йўгрилган услубигина эмас, қиёфаси ҳам Гоголни эслатади; мўйлов-ку тайёр, агар сочини бир оз ўстириб икки чеккасига ташласа, айна Гоголнинг ўзгинаси бўлади-қолади» дея ҳазиллашар, ўз навбатида, «Ўхшашликнинг ўзи асосий фазилат эмас, муҳими, миқёс, бу йўлда у ҳали кўп ишлаши керак» дея писанда қилиб ўтар, Муроджон эса бунақа ҳазил-мутойибаларга, эътирозларга жавобан ўзига хос кинояли табассум билан чекланарди. Ўткирнинг тилига, насрдаги шоирона ифода тарзига қойил қолар, лекин илк асарларидаги сентиментал талқин, персонажларга хос кўнгилчангликни ёқтирмасди. «Одамлар нима деркин?» деб савол қўйибсиз, жавоб тайин-ку!» дея кескинроқ таъна ёғдирган эди бир гал. Ўткир бу таънани оғирроқ қабул қилган бўлса-да, кейинги асарларида сентиментал талқинлардан юз ўгириб, мардонашафқатсиз реалистик йўлга ўта бошлади...

Булар ҳақида Маҳмуджон бирор сатр ҳам ёзган эмас, аммо кейинги қирқ йил давомида тенгдош-сафдош қаламкаш дўстлари асарлари, ижодий изланишлари хусусида доимо кўнглида туғилган ўй-мушоҳадалари, танқидий мулоҳазаларини мудом айтиб келган, бинобарин, адабий жараёнга ана шундай оғзаки мулоҳазалари билан муайян таъсир кўрсатган. Яқинлари орасида у «оғзаки мунаққид», «оғзаки фанлар номзоди», ҳаттоки «доктори» деб ном олганлиги тасодифий эмас.

Маҳмуджоннинг муҳаррирлик бобидаги заҳматларини эсласам, беихтиёр Эркин Аъзамнинг «Ёзувчи» ҳикояси қаҳрамони, унинг қисмати кўз олдимида намоён бўлади. Асли номи - исми шарифи ҳам унутилган, «ёзувчи», «муҳаррир», «домла» деган ном остида бутун умри, билим, ақл-заковатини ўз асарларига эмас, ўзгалар-

нинг «қоралама»ларини «одам қилиш» - юзага чиқаришга фидо этган ғаройиб зот китобда эмас, ҳаётда ҳам бор! Ўзимизнинг Маҳмуджон шулардан бири. Бир-икки мисол. Бир гал «ЎзАС» таҳририятидаги Маҳмуджоннинг хонасига кирсам, мукка тушиб, бир қулёзма устида ишлаб утирибди. Саломимга алик ҳам олмай, шунчаки бош силкитиб, ишини давом эттираверди. Фейлини билганим учун рўпарасидаги стулга утириб, индамайгина ўз ишим билан шуғуллана бошладим. Ниҳоят, ярим соатлардан кейин қоғоздан бошини кўтарди ва таҳрирдан чиққан қулёзмани олдимга ташлади. Ёши ҳам, илмий даражаси ҳам улуг номдор адабиётшуноснинг машинкада кучирилган мақоласи матнига кўз югуртирдим. Қалам тегмаган бирорта ҳам жумла йўқ... «Муаллиф бунга қанча муддат ичида ёзганини билмайман, аммо уни «одам қилиш» учун бир ҳафта утирдим» деди елкасидан тоғ ағдарилгандек енгил тортиб, айна пайтда афсус-надомат билан. Эртаси мақола газетада чиқди, одамларнинг оғзига тушди, таҳририятга, муаллиф хонадонига телефон орқали табриклар ёғилди. Аммо кўпчилик мақола қай тариқа шу ҳолга келганлигини билгани йўқ. Худо кўрсатмасин, у «асл ҳолида» чиққанида нима бўларди...

1999 йили «Ўқитувчи» нашриёти олий ўқув юртлари учун «XX аср ўзбек адабиёти тарихи» дарслигини нашрга тайёрлади. Дарсликнинг махсус муҳаррири Маҳмуд Саъдий эди. Дарслик корректураси танишиш учун муаллифларга, жумладан, устоз Озод Шарафиддиновга ҳам берилди. Ўз қаламига мансуб боблар билан танишиб чиққач, у киши менга: «Бу Маҳмуджонингизни мен ўзбилармон, қайсар деб унча ёқтирмайроқ юрардим. Бало экан-ку. Дарсликнинг бошқа боблари қандай таҳрир қилинганлигини билмадим-у, аммо менинг ёзганларимни жуда чиройли таҳрир этибди, бунақасини кутмаган эдим. Бирорта ҳам эътирозим йўқ. Унга айтинг, менга учршасин, хоҳласа, «Жаҳон адабиёти»га ишга ола-миз» дедилар.

Маҳмуджоннинг бунақа савоб ишларининг саноғига етиб бўлмайди.

Майли, унинг беқиёс хизматларини, неча минглаб, балки миллионлаб саҳифаларга сингган кўз нурларини биров билар, биров билмас. Аммо барчаси Яратганга аён! Шахсан ўзим ярим аср давомида Маҳмуджондек заҳматқаш иним, маслакдошим, йўлда йўлдошим, дангалчи маслаҳатгўйим борлигидан фахрланаман.

III. ИЖОДНИНГ МАШАҚҚАТЛИ ВА НУРЛИ ЙЎАЛАРИ

БЕДОРЛИҚДА ЎТГАН УМР

(Саид Аҳмад таваллудининг 90 йиллигига)

Тақдир мени XX асрнинг бир қатор моҳир суз усталари билан танишиш, мулоқотда бўлиш, ҳатто, оға-ини, сафдош дўст, шо-гирд, улфат тутиниш бахтига муяссар этди. Илк танишувдаёқ мени ўзига ром этган адиблардан бири, шубҳасиз, Саид Аҳмаддир. Аллоҳ унга узоқ умр берди, роппа-роса саксон етти ярим йил яшади, бинобарин, ўзи айтганидай, саксон етти қиш, ёзни кўрди, бирини йиғлаб, бирини илҳом тўла ижод билан, яна бирини чилпарчин бўлган умидлар харобаси устида кўзёш тўкиб ўтказди...

Муқаддас китобларда Аллоҳ бандасини бу фоний дунёга синаш учун юборади, деган доно ҳикмат бор. Қарангки, у туғилиб кўз очган бу қадим муқаддас юрт аср бошидаги махорабалар, инқилобий талотумлар туфайли бузғун-бенаво ҳолга тушган, синфий кураш жазаваси авжига минган, миллатнинг асл зиёли ўғлонлари таъқибу таҳдид остига олинган, юрт таянчи - давлатмандларни кулоқ сифтада тугатиш васвасаси авжига чиққан кезлар эди. Сўнг турли-туман жазавали кампаниялар, сургунлар, қатағонлар; Иккинчи жаҳон уруши; урушдан кейинги машаққатлар, яна қатағонларнинг янги тўлқини... улар қомига тортилган миллионлаб тирик жонлар... Ана шунлар орасида Тошкентдек шаҳри азимда тағлижойли, бадавлат, зиёли оилада дунёга келган Саид Аҳмад отлик шўҳ-шаддод оловқалб йигитча ҳам бор эди. Ота томонидан бобоси Дадахўжабой жадидлар билан маслақдош, бадавлат маърифатпарвар, онаси Зулфияхон эса қозининг қизи бўлгани учун, у дунёга келган оила бошига кетма-кет бало-қазолар ёғилди, аввал, отаси Хусанхўжани «халқ душмани» деб қамашди, сўнг Оқилхон, Имомхон акалари ҳибсга олинди, Мухторхон акаси эса Сталинград жангларида бедарак кетди. «Халқ душманлари» хонадонининг эркатойи Саид Аҳмадни ҳар қадамда камситишди, октябрят, пионер, комсомол сафларига яқинлаштирмадилар, ҳатто уни аскарликка ҳам нолайиқ топишди. Мактаб, олий таълим юртларида аксар ҳолларда ёлғиз ўтирган, тенгдошлари яқинига йулашга чучишган, ут-

олов йигитча, уз навбатиди, тенгдошлари билан дуст тутинишга, қизларга кунгил изҳор қилишга ҳам ботинолмаган.

Шу хил хўрликларнинг барча-барчасига унинг ўксик қалби дош беролди. Ўша мудҳиш дамларда рассомликка, сўз санъатига шай-долик унинг бирдан-бир овунчоғига айланди. Шиорлар, плакатларнинг куни туққан замон эди, алвонларга шиорлар ёзиб, чойхона-ю агитпунктларга плакатлар ясаб овунди, кун ўтказди. Айни пайтда, қўлига қалам олиб нималарнидир қоралашга чоғланди. Бора-бора журналистика ва бадиий ижод олами уни бутунлай ўзиники қилиб олди. Бу кутлуғ даргоҳга қадам қўяр экан, унинг кунгида бир дунё айтгулик сўзлари, изҳор қилгулик оху зорлари бор эди. Бироқ у кезлари бу хил юрак сўзларини, оху зорларини айтиб бўлмас замонлар эди. Шеърларини ёд олган шоирлар, романларини кўлдан қўймай ўқиган адиблар теварагида қиёмат кўпаётган, ўзлари эса бирин-кетин ғойиб бўлаётганди. Энг даҳшатлиси, «халқ душмани» деб қатағон қилинаётган қалам аҳли хусусида матбуотда чиқаётган «айбнома»лар эндигина кўлига қалам тутган Саид Аҳмад шахсиятига ҳам дахлдор эди... Нима қилиш керак? Шундоқ ҳам оёқ ости қалқиб турган йигитча юрак дардини қоғозга тушириб, бошини дорга тутиб берсинми?! У замона зайлига қараб иш тутди. Бирин-кетин латифанамо, қизиқарли, аммо дил оғриқларидан холи енгил-елпи, олди-қочди ҳодисалар асосига қурилган кулгили ҳикоялар битди, 1940 йили уларни жамлаб «Тортиқ» деб номланган китобча ҳолида нашр эттирди. Бироқ бу китоб муаллифнинг ўз устози Абдулла Қаҳҳорнинг кескин танқидига учради. Рад этиш мумкин бўлмаган танқидий руҳдаги таҳлилу далиллар билан баробар устоз адиб китоб муаллифининг истеъдодига, ижодий истиқболига катта умид билдирди. Афсус, бу умид-орзунинг рўёбга чиқиши хийла кечикди. Яна ўша иллат асорати - замона зайлига «рассомлик фаолияти» - шиорлар, плакатлар руҳига мос асарлар ясашни давом эттирди. Энди у журналистика оламига шунғиди, улкан қурилишлар, пахта далаларининг шунқорлари ҳақида хабар, очерклар, режим раво кўрадиган «юлғич», «фирибгар»ларни фош этувчи фельетонлар битишда давом этди. Қўлига қалам олгандан буён 15-20 йил давомида қоралаган газета, журнал, радио орқали эълон этилган битиклари тўпланса, умр бўйи ёзганларининг учдан икки қисмини ташкил этадиёв. Тақдир ҳукми шафқатсиз: уларнинг деярли барчаси ўша давр вақтли матбуот саҳифаларида, радио эфири тўлқинларида қолиб кетди.

Ўтган аср 50-йиллар бошларида Саид Аҳмад ҳаётида яна бир

фожиа руй берди. Урушдан бурун оила бошига ёгган бало, қанчалар эҳгиёткор булмасин, энди уни ҳам уз комига тортди. У ҳам ота, акалари каби «халқ душмани» сифатида айбланди. Эндигина оғзи ошга етганида - шоира Саида Зуннунова билан турмуш қурганидан ярим йил ўтар-ўтмас у ҳам ҳибсга олинди; беш йиллик қамоқ, тергов, лагерь, жудолик азоблари, бу ёқда ёлғиз қолган она, ёш келинчак, унинг бошига тушган ситам-савдолар, оғир дамларда аёл - ёш келин зоти кўрсатган мислсиз ирода, сабр-тоқат, матонат - бутун бир ҳам фожеий, ҳам қаҳрамонона дostonга арзигулик саргузаштлар... Бу табаррук зот тақдири азалнинг ушбу синовларидан ҳам омон чиқди. Шунча кўргиликлардан кейин энди у аввалгидек яшаши, ёзиши мумкин эмас эди. Биринчи навбатда, ҳақгўй устози Абдулла Қаҳҳор, довюрак умр йўлдоши Саида Зуннунова, қолаверса, китобхони қаршисида ёлгон, енгил-елпи нарсалардан асар ясашни ўзи учун энди ор деб билди. Боз устига, замон ҳам узгара бошлади, мустабид ҳукмдор вафотидан сўнг машъум режим таҳдидлари бир оз юмшаб, эркинлик шабадалари эса бошлади. Ўша кезлардаги руҳий ҳолати хусусида ўзи алам билан айтган дил сўзлари гоаят қимматли:

«Биз ҳаммамиз, жами ижодкорлар офтобда куйиб, кечалари чивинга таланиб, қум бурунларида юз-кўзини дока билан ураб ишлаётган юпун одамларни юрак амри билан ватанпарварлик бурчини адо этгани келган, чинакам фидойи, онгли, илғор совет граждандлари, азамат чўлқуварлар деб таърифладик». Адиб «Аслида шундаймикин?» деган савол қўяди ва шундай аламли мушоҳадаларни ўртага ташлайди: «Бу тўғрида бирон дақиқа булсин уйлаб кўрмадик. Қайтага уларни бахтиёр, тукин совет оиласи, деб таърифладик. Ҳатто чўл шамолларидан қорайиб сополга ўхшаб кетган юзларини гўзаллик тимсоли, деб тасвирладик. Кетмондан қадоқ бўлиб кетган қўлларини «олтин қўллар» дедик». Энг ачинарлиси, «Ичингда шунча гап бор экан, нега миқ этмай юрибсан, деб ҳеч ким сўрамади...» Унингча, аслида «Ижоднинг онаси - изтироб. Ижод - изтироб фарзанди. Биз буни жуда яхши билардик. Билиб туриб куймай, ёнмай ёзардик...»

Ижодкор учун бундан ортиқ кўргилик - фожиа бўлиши мумкинми? Адиб фожианинг асл сабабини ҳам дангал айтади: «Чунки пролетар адабиётига шеър эмас, шиор керак эди. Социалистик реализм методи қўл-оёғимизни, ҳатто тилимизни ҳам боғлаб қўйганди. Бизда очлар йўқ, очлар чет элда, деса ишонганмиз. Бизда камбағал йўқ, камбағал инқилобнинг нари ёғида қолиб кетган, деса

чиппа-чин ишонганмиз. Ўғрилиққа, талончиликка муҳтожлик сабаб эканлигини очиқ айтишга тилимиз боғлиқ эди... Биз ана шунақа забун ижодкорлар эдик».

Булар ёзувчи бош асари «Уфқ»қа қўл уриш арафасида кўнглидан кечган мушоҳадалар. Энди у бутунлай бошқача, яъни фақат ҳақиқатни ёзишга, одамларнинг ичидаги дардини, юрагини ўртаётган армонларини рўй-рост кўрсатишга чоғланади. Аммо шу пайтга қадар ҳақиқатни ёзиб ўққа учган, ертўлалардаги яккахоналарда офтоб кўрмай оламдан ўтганлар, Сибирь қаҳратонларида умрини поёнига етказган валломатлар қисмати бир дам бўлсин кўз олдидан кетмайди. Боз устига, дилидагиларни қоғозга тўкаётганида ўз бошига тушган кўргиликлар асорати уни тинч кўярмикин - темир кишанлар суяк-суякларигача эзиб ташлаган қўллари қалтирамасмикин? Аммо адиб аҳдида қатъий. Яратгандан мадад сўраб биринчи саҳифанинг бошига мумтоз адабиётимиз аъёнасига кўра «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм» деб ёзади-ю, беихтиёр атрофга бир аланглаб олади. Бу муқаддас жумла роман тугагунга қадар илк нусхасининг илк саҳифаси бошида машъалдек порлаб туради, фақат асар нашр учун кўчирилган нусхада замон тақозосига кўра тушириб қолдирилди. Бутун асар давомида адиб Аллоҳ олдидаги аҳдига - ҳақиқатга содиқ қолади. Уч китобдан иборат трилогиянинг «Ҳижрон кунлари» деб номланган илк китоби иккинчи жаҳон уруши даври, аниқроғи, муаллифнинг ўзи бевосита шоҳид бўлган, яқиндан билган лавҳалари - кишиларимизнинг фронт орқасидаги ҳаётини, урушнинг уруш ортида қолганлар тақдиридаги асорати, урушдан қайтганлар қисматини ифодалайди. Ёзувчи уруш туфайли алоҳида шахслар, бутун миллат, Ватан бошига тушган оғир савдолар, жудолик дард-аламларини, фашизм ҳарбий жиноятининг мудҳиш оқибатларини рўй-рост кўрсатади. Уруш туфайли бола отадан, ота боладан, маъшуқа ошиғидан жудо бўлди, биров умрбод майиб бўлиб тўшакка михланди, биров касб-коридан, севган санъатидан жудо бўлди. Уруш тўзони ота билан болани бир-бирига рақиб этиб кўяди, муштипар она нобоп ўғил қилмиши туфайли уят, ор-номус исканжасида оламдан ўтади, бошқа бир она жангда ҳалок бўлган ёлғиз ўғли доғида телба бўлиб қолади... «Дод, деб йиғласа бўладиган ишлар ўтди бошимиздан» дейди чуқур изтироб билан асар персонажларидан бири...

Бир вақтлар ёзувчининг илк китоби «Тортиқ» ҳақида кескин танқидий мақола билан чиққан устоз Абдулла Қаҳҳор орадан чорак аср ўтиб шогирдининг бу романини олқишлаб қарши олади.

«Уфқ» қа бағишланган мақоласини «Илҳом ва маҳорат самараси» деб атайдиган, ўзи ҳам илҳом ва шавқ ила тўлиб-тошиб дилидагиларни тўкиб солади: «Бу - соф ҳаёт, ёзувчининг қалбини ўртаган, ардоқлаган, унга илҳом берган ҳаёт тасвири, оғир, шу билан бирга, гўзал, мунгли ва шу билан бирга фараҳбахш, мусибатга тўла ва шу билан бирга одамга қувват берадиган умид, унинг бошини «тошдан» қиладиган ишонч барқ уриб турган ҳақиқий ҳаёт манзарасидир».

Асарни адабий танқид ва китобхон ҳам илиқ қарши олди. Бундан илҳомланган адиб, трилогиянинг «Уфқ бўсағасида», «Қирқ беш кун» китоблари устида илҳом билан ижодий ишларини давом эттирди. Ҳар уч китоб XX аср миёнасидаги миллат тарихининг ёрқин мангу кўзгуси сифатида адабиётимиз тарихидан муносиб ўрин олди.

«Уфқ» устида иш олиб борган ўн беш йиллик давр Саид Аҳмад ҳаётининг энг тотли, шукуҳли йиллари бўлди. Умр йўлдоши Саида опа оилада адиб учун ҳамма шароитни яратиб берди, трилогиянинг «Қирқ беш кун» китоби Андижонда, Катта Фарғона канали бошланиш қисмига яқин боғ ҳовлида ёзилди. Асарнинг қўлдан чиққан ҳар бир саҳифаси, бобларини Саида опа кузатиб, ўқиб, адибга рағбат, мадад бериб борди. Гоҳо орада, оилавий доирада қизлари болакай Нодирахон иштирокида қизғин баҳслар ҳам бўлиб турди.

«Уфқ»дан сўнг Саида опа тириклигида адиб ижодидаги яна бир чўққи - «Келинлар кўзғолони» дунёга келди. Бу асар ҳам адибга катта, балки, оламшумул шуҳрат келтирди.

Афсус, шундан кейин орадан бир йил ўтиб чархи кажрафторнинг бандасини доғда қолдирадиган яна бир шеvasи рўй берди, кутилмаганда Саида опа оламдан ўтди. Адибнинг галдаги ўттиз йиллик умри жудолик-танҳолик изтироблари ичида кечди. Адиб бу йилларни қишин-ёзин устоз Абдулла Қаҳҳордан мерос қолган Дўрмондаги боғ ҳовлисида ўтказди. Тенгдош ижодкор дўстлари, садоқатли шогирдлари уни ёлғиз қолдирмасликка ҳаракат қилдилар. Салкам ўттиз йил давомида бу даргоҳдан дўсту қадрдонларнинг, шогирдларнинг қадами узилмади; бу масканда кечган мароқли «мажолис-ун нафоис»лар, ҳазил-мутойибалар тилларда достонга айланди.

Шахсан камина ҳам улардан баҳраманад бўлганлардан бириман. Уша йиллари Саид Аҳмад ака юртимиз бўйлаб кетма-кет сафарларга чиқарди, фақат ўзи эмас, яқин дўст, шогирдларини ҳам ёнида бирга олиб юрарди. Сафарларда, турли давралардаги гурунгларда

кўп кузатганман: суҳбат йўналиши ҳаёт жумбоқларига, қалтис масалаларга, айниқса, сиёсатга келиб тақалганда, устоз дарҳол гапни бошқа ёққа, ҳазил-мутойбага буриб юборар, «Бизнинг утиришимиз политбюро мажлиси эмас, бунақа масалаларни ҳал этишни давлат арбобларига қўйиб берайлик, сизу биз яйраб олди-қочдилардан гаплашайлик» дея ҳазил-мутойбалар дафтарини варақлашга тушарди. Бирдан даврада кулги-қийқирик янграр, латифалар латифаларга уланиб кетарди...

Кўнглим сезиб турарди, ҳаётда айни шундай давраларда бир оғиз қалтис сўзи учун боши кетганларни у кўп кўрган, куриб юрак олдириб қўйган, ўзини ҳам, жўраларини ҳам аяш мақсадида айни шундай йўл тутарди, беозор кулги, ҳазил-мутойба унинг учун эҳтимол тутилган бало-қазолардан асраш-асраниш учун қалқон вазифасини ўтарди. Бир гал иккимиз ёлғиз суҳбатлашиб утирганимизда бирдан сардафтарини - бошдан кечирган мусибатларини сўзлай кетди. Ўша пайтга қадар бунақасини сира эшитмаган эдим. Лол бўлиб қолдим. Шунча кўргиликлар, хорлик, разолатни бошдан кечириб бу хилда қувноқ, шўх-шодон ҳолда юриш, ичак узди, хушчақчақ асарлар ёзиш... Бунинг боисини сўраганимда, шундай жавоб қилганди: «Чамамда, мени айни шу наса - ҳазил-мутойбага ўчлик, юмор ҳиссининг кучлилиги сақлаб қолди. «Яратганнинг ўзи дард-офат билан бирга унинг давосини ҳам беради» дейишди-ку! Агар менда айни шу кулгига ўчлик бўлмаганида аллақачон ғам-кулфатлар қуюнида ғарқ бўлиб кетардим. Эҳтимол, шу ғам-кулфатларни унутиш учун ҳам хушчақчақ нарсалар ёзгим келгандир. Пайти келганда, айтиб ўтай, кулги орқали одам боласи ҳар қандай бало-қазолардан, ҳатто ўлимдан ҳам ғолиб келганлигига кўп бор иқрор бўлганман...»

Устознинг мени лол қолдирган яна бир хислати - ундаги бедорлик. Сафарларда, ёз ойлари Дўрмондаги боғ ҳовлисида кўп бора шоҳид бўлганман. Тунлари уни мириқиб ухлаб ётганини деярли кўрмаганман. Ҳар гал беҳос уйғониб кетганимда уни сигарет тутатиб, хаёл суриб ўтирган ҳолда кўрардим. Бир гал у «Сенлар маза қилиб уйқуни урдиларинг, шундай чиройли тунни бекор ўтказдиларинг, мен эса миямда битта чиройли ҳикояни пишириб қўйдим, қани энди шу дамда машинкам ёнимда бўлса, ярим соатда уни қоғозга туширардим» - деганди. Устоз баъзан бедорликда уй-мушоҳадалардан толиққан чоғлари кўнглига энг яқин оладиган шоғирдлари - Йулдошали ёки Туланбойни уйғотиб тонггача секингина гурунглашиб ўтирарди. Баъзан эса, шумликка ўтиб Эркин,

Ўттир ёки каминани уйғотиб бехос саволга тутарди. Бир гал мендан сураб қолди: «Белинскийнинг маъшуқаси ким бўлган - исми едимдан кутарилибди?» Эртаси тун ярмида Эркинни туртиб уйғотиб «Клара Цеткин қачон туғилган?» дея безовта қилганди. Каминани ҳам, Эркин ҳам кутилмаган саволга жавоб излаб устозга қўшилиб тунни бедор ўтказган эдик...

Бу хилдаги бедорлик устоз учун туғма хислатмикин? Қўрқув салтанати ваҳми, таҳлика авжига минган йилларнинг адиб шуури, руҳиятидаги асоратларимикин? Ёки ижодий уй-мушоҳада, тасаввур учун берилган имкониятмикин?.. Барча тахминларда қандайдир даражада асос бор. Шуниси қизиққи, бошқалардан фарқли ўлароқ, устозда кун бўйи тунги бедорликнинг ҳеч қанақа салбий оқибати сезилмасди. Бутун ҳаёти давомида уни ҳазил-мутойиба, юмор туйғуси билан баробар айни шу бедорлик хислати бало-қазолардан асраб қолган, деб бемалол айтиш мумкин. Бир суҳбатда у «жуда кам ухлайман, доим тетик бўлишга ҳаракат қиламан» деганди. Умрининг аксар қисми сафарларда, одамлар, дўстлари орасида, ижодкор устоз, тенгдош, шогирдлар даврасида ўтган, ҳамиша давраларга ўзгача руҳ, шавқ бағишлаган бу аллома айни шу жўшқин давраларда асарлари учун бой ҳазина йиққан, тунги бедорлик чоғлари эса улар кўнглида Саидахмадона бадий шакллар тусини олган, сўнг қоғозга тушган. Адиб асарларини ўқиганимда давраларда, кувноқ гурунгларида айтилган лутф, латифа, ҳазил-мутойибаларнинг акс-садосини шундоққина кўриб, ҳис этиб тураман. Жумладан, адибга катта шуҳрат келтираган, миллий комедиямизнинг «Майсаранинг иши», «Шоҳи сўзана»дан кейинги энг юксак намунаси дея эътироф этилган «Келинлар кўзғолони» ҳам айни шу тарзда кувноқ, жўшқин давраларда туғилиб, бедорликда шакл-шамойилини топган. Асардаги ўта халқчил, пишиқ-пухта бадий ифоданинг, сеҳрли кулгининг бош омили, замини ана шунда.

Комедиядаги кулги ғоят сержило. Унда, бир жиҳатдан, персонажлар табиатидаги айрим қусурларни чимдиб ўтиш бор. Айни пайтда, бу кулги одамга одамнинг меҳрини товлантирадиган, одамдаги ҳамдардлик, меҳр-мурувват туйғуси билан йўғрилган ҳаётбахш кулгидир. Шу билан баробар, одамни ўйга толдирадиган шўх ва хазин кулгидир. Томошабин саҳнада Фармонбиби, унинг ўғиллари, келинлари хатти-ҳаракатини кўриб, кузатиб кўзидан ёш чиқар ҳолатда хандон отиб кулади ва театр залидан шу одамлар билан дўст тутиниб чиқади. Айни чоғда танги, мағрур «пошшо хотин»нинг пировардида мағлуб ҳолатидан қисман ўкинади. Бугина эмас,

синчиклаб мушоҳада қилинса, асар фақат шу хилдаги шўх ва хазин энгил ҳазил-мутойибалардангина иборат эмаслигига амин буласиз. Ўша ҳазил-мутойибалар замирида авваллари биз пайқаманган жиддий маъно мавжудлигини - комедиядаги қувноқ ҳазил ва кулги билан йўғрилган комик ҳодисалар ифодасида асар ёзилган, саҳнага чиққан кезлардаги жиддий бир ҳодисага - барчани тенглаштиришга, одамларни бир қолипга солишга йўналтирилган сиёсатга - «совет ҳаёт тарзи» ва унинг инқирозига ишоралар борлигини ҳам пайқаш қийин эмас.

Истиклол йилларида адиб ижодининг яна янги қиррлари намён бўла бошлади. Истиклолга эришганимизда устоз 72 ёшда эди. Кекса бўлишига қарамай, аввалги «куш уйқусини» ҳам тарк этиб, бутунаси илҳом ва ижод оғушида яшади. Мана шу йиллари у купдан бери юраги дов бермай келган яқин кечмиш тарихимиздаги, ўз оилавий ва шахсий ҳаётидаги, Қодирий ибораси билан айтганда, «энг кирлик қора кунлар» фожиасини қаламга олишга чоғланди. Бирин-кетин «Сароб», «Боса-келмас дарвозаси», «Тақдир, тақдир», «Офтоб ойим» каби лагерь ҳаётига оид туркум ҳикоялари майдонга келди. Аммо уларни қоғозга тушириш осонликча кечгани йўқ. 2000 йил 5 май санаси билан «Халқ сўзи» газетасида эълон этилган каминага йўлланган очиқ хатида адиб бу туркум ҳикояларнинг яратилиш чоғидаги руҳий ҳолати, изтироблари хусусида шуларни ёзади:

«Азизим Умарали! Сиз ҳар кўришганимизда «Бошингиздан утган воқеаларни ёзинг!» деб қистар эдингиз. Нима деб жавоб берганим эсингиздами?

У воқеаларни ёзмоқ учун хаёлан қамоқ лагерларига боришим, ўша азоб-укубатларни қайтадан бошимдан кечиришим керак. Бунга энди юрагим бардош беолмас, дегандим.

Мана, «Боса келмас дарвозаси»га нуқта қўйдим. Ўрнимдан тураётганимда бошим айланиб ўтириб қолдим. Ичкари уйда телевизор кўриб ўтирган куёв ўғлим Маҳмуджонни чақирдим. У рангимни кўриб кўрқиб кетди. Шошиб томиримни ушлади. Ичкаридан аппарат олиб чиқиб қон босимимни ўлчади. 200га 130.

Биламан, бу инсулт остонасидаги ҳолат.

Беш кун кечаю кундуз ухламай ушбу хотирани ёздим. Гуё беш кун қайтадан қамалиб чиқдим.

«Сароб» деган ҳикоямни ўқигансиз. Унга ҳам нуқта қўйганимда шу аҳволга тушгандим. Ўшанда мени шу Маҳмуджон ўлимдан сақлаб қолганди. Кечаси соат учда неварам шаҳар уйимизга телефон

қилиб дадасига аҳволимни айтганида, у гуё Қибрайга учиб келган эди. «Тез ёрдам»ни чақириб касалхонага оборган.

«Сароб»да ҳам лагерь, қамоқ воқеаларини ёзгандим. Юрак кута-ролмади. Шундоқ бўлишини билатуриб ёзган эдим. Қандоқ қора кунлар бошимизга тушганини биздан кейингилар билсин, деб ёздим.

Ўқиб кулинг, маъкул бўлса беҳад қувонардим.

Сизга самимий салом билан С.А.

2000 йил 5 май.»

Ҳамдустлик мамлакатлари халқлари, биринчи галда рус адабиётида лагерь ҳаёти тўғрисида жаҳонга машҳур асарлар бор. Ўзимизда ҳам айрим яхши роман ва қиссалар мавжуд. Уларда тоталитар режим ҳукмрон бўлган мамлакатни ГУЛАГ оролларига, бедаво саратон корпусига қиёс қилишлар учрайди. Саид Аҳмаднинг бу мавзудаги ҳикоялари мавжуд асарлардан баралла ажралиб туради. Аввало, улар ўзбеккона миллий руҳ билан йўғрилган, лагерь даҳшатлари ҳам ҳеч кимникига ўхшамайдиган Саид Аҳмадчасига ўзбеккона бир нигоҳ билан идрок ва талқин этилади. Чунончи, «Борса келмас дарвозаси»га «халқ душмани» қизининг йиғлаб айтган қўшигидан шундай сатрлар эпиграф - бош сўз қилиб келтирилган:

*Бу ватан қандай ватандир, ҳар гушасида турмалар,
Кўнгани бир ер тополмай осмонда йиғлар турналар...*

Ватаннинг ўша йиллардаги манзарасини фақат Саид Аҳмадгина шу тарзда ўта миллий, жонли, бетакрор тарзда ифодалаш мумкин.

Ҳикоя яна ўша «халқ душмани» қизи куйлаган қўшиқдан олинган қуйидаги мисралар билан яқунланади:

*Сиз асир бўлган қафасни тишларим бирлан бузай,
Бузмасам маҳшар куни бағримни армон тирналар.*

Бу байт адибнинг ушбу туркум ҳикояларидаги бошқа бир ғоят муҳим жиҳатга ишорадир. Асарларда қаламга олинган бири биридан мудҳиш, маломатли, ғам-ғуссага, мусибатларга тўла лавҳалар бағридан қандайдир одамга далда берадиган умид, унинг бошини «тошдан» қиладиган қудрат, зулматни ёритадиган сирли-сеҳрли нур барқ уриб туради. Ёзувчининг беназир юмористик истеъдоди

туфайли мусибатлар маконида ҳам кулги, хазил-мутойибалар учун ўрин топилади. Энг муҳими, деярли ҳар бир ҳикояда ўзлигини, қалбидаги имон-эътиқод, она-юрт, ўзгаларга ҳиммат, мурувват туйғусини йўқотмаган «боши тошдан» аломат матонатли инсонларга дуч келамиз. Жумладан, асарлардаги ҳикоячи - ровий (яъни муаллиф) образининг ўзи ана шундай сиймодир.

Адибнинг XX аср охирида чоп этилган «Йўқотганларим ва топганларим» китоби ҳам адабий-маданий ҳаётимизда муҳим ҳодиса бўлди. Ўз устозлари, тенгдошлари, издош-шогирдлари ҳақидаги эссе-бадиалардан иборат бу китоб ҳам адибнинг дилбар ҳикоялари, «Уфқ» трилогияси, қувноқ ҳажвия, комедиялари каби шавқ билан ўқилади, у аллақачон аср адабиётининг оғир ва шонли йўли, «ҳаётий лавҳалари»ни гавдалантирувчи жонли тарихи - ўқув қўлланмаси деб тан олинган.

Бундай бетакрор китобни фақат қаламга олинган жамики ҳодисаларга жонли гувоҳ Саид Аҳмадгина ёзиши мумкин эди. Бу асар адабиларимиз машғум замонларда қандай оғир шароит, вазиятларда яшаб ижод этгани, ўшандай замонларда ҳам ноёб бадиий дурдоналар яратишга эришгани тўғрисида ҳаққоний тасаввур беради. Китоб муаллифи улкан алломаларни қуруқ ҳимоя қилиш, нукул улар шаънига ҳамду санолар ёғдириш йулидан бормайди, уларни ҳаётда қандай бўлса, шундайича кўрсатади; шахсиятидаги, ижодидаги ожиз, зиддиятли ўринларни, уларнинг инжиқликларини ҳам рўй-рост айтади. Кези келганда, бу борада ўзини ҳам аямайди. Бу ҳол ўқувчига асло малол келмайди, аксинча, ўша улкан сиймоларга бизнинг ҳурмат-эҳтиромимизни янада оширади, уларни тўғри тушуниш, асарларидаги ожиз, зиддиятли жиҳатлар боисини англашга ундайди. Аслида адабиёт илмининг бош мақсади шу. Айни шу фазилати билан илмийликка асло даво қилмайдиган бу китоб баъзи саёз «соф» илмий тадқиқотлардан кўра илмийликка кўпроқ дахлдордир. Адибнинг «Киприкда қолган тонг» (2003), «Зилзила» (2005) китобларига кирган хотираларида ҳам шу руҳ давом эттирилди.

Шу тариқа истиқлол йилларида адиб ўзини чинакамига эркин ҳис этди, узоқ йиллар кўнглига бетиним гўлгула солиб келган «қўрқув салтанати» ваҳмларидан халос бўлиб, дилидаги оҳу зорларини тўкиб солишга эришди. Боз устига, адибнинг адабиёт, эл-юрт олдидаги хизматлари муносиб тақдирланди. Буюк хизматлари учун ордени, Ўзбекистон Қаҳрамони унвонлари билан мукофотланди.

Қисқаси, «Эл-юрт ардоғидаги бу суюкли адиб Аллоҳ инъом этган улоқ ва машаққатли ҳаёт йўлидан мудом бедорликда омон ўтди, жаммики синовларга дош беролди. Яратган етук асарлари қаҳрамонлари каби ўзининг ибратли ҳаёти, беназир шахсияти, суҳбатлари билан ҳам халқимиз, адабиётимиз тарихи, замондошлари хотирасида ёрқин из қолдирди.

2010 йил апрель.

«ЁНИБ, ЎЗГАЛАРНИ УЙҒОТМОҚ НЕ БАХТ!»

(Омон Матжон шеъриятига бир назар)

60-йилларнинг ўрталари. Менга Ёзувчилар уюшмаси, «Адабиёт ва санъат» нашриёти адабиётимизнинг босиб ўтган йўли, ўша даврдаги ҳолати ҳақида адабий-танқидий мақолалар тўплами тайёрлаш ва тўплам учун ёшлар ижоди тўғрисида махсус мақола ёзишни топширди. Кейинроқ, 1967 йили «Адабиётимизнинг ярим асри» номи остида чиққан китобдаги мақолада мен ўша кезлари адабиётга чақмоқдек ёниб кириб келган ёш носир, шоир ва шоиралар қатори Омон Матжоннинг илк изланишлари хусусида баҳоли қудрат гапириб ўтган эдим. Ўшандан бери бу шоирнинг ижодини мунтазам кузатиб бораман. Омонбой илк шеърлари матбуот юзини кўрган пайтлари армияда хизмат қиларди; хизматдан қайтгач, Самарқанд дорилфунунида таълим олди, сўнг Тошкентга келиб, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида ишлади, бир қанча муддат «Ёшлик» журнаliga бош муҳаррир бўлди, турли раҳбарлик лавозимларида хизмат қилди, Чўлпон нашриёти директори вазифасини бажарди. Асли хоразмик - гурланлик бўлган бу йигит Тошкентда яшаб, уйланиб, шу ерда палак ёзди, уй-жойлик бўлди, бола-чақа, набиралар, янги-янги қариндош-уруғлар, дўсту биродарлар орттирди. Айни чоғда, худди Тошкентда унинг ижоди кенг қанот ёзди - бирин-кетин «Очиқ деразалар», «Карвон кўнгиروي», «Кўёш соати», «Ёнаётган дарахт», «Ярадор чақмоқ», «Ҳаққуш қичқириви», «Сени яхши кўраман», «Гаплашадиган вақтлар» сингари китоблари чиқди, қатор дostonлар, драмалар яратди, таржимон сифатида хайрли ишлар қилди; бетакрор шеърлари, дostonлари билан кўплаб мухлислар орттирди, адабий танқидчилик эътиборини ўзига тортди. Унинг ижоди ҳақида О.Шарафиддинов, Н. Шукуров, И. Фафуров, И. Ҳаққулов, Б. Акромов, Н.Каримов сингари моҳир шеършунослар илиқ гаплар айтдилар; асарлари турли мукофоту совринлар билан тақдирланди...

Омон Матжоннинг ўзим гувоҳ бўлган баракали умр ва ижод

йўлига назар ташлаб, хаёлга толаман... Истиклол йилларида адабиётимизнинг «қизил империя» истибдоди давридаги, жумладан, 60-80-йиллардаги ривож теварагида қизгин баҳслар бўлиб ўтди. Шуро даври адабиёти устида гап борганда, ўша кезлари яратилган асарлар, хусусан шеъриятига хос етакчи хусусиятлар, чунончи, шеъриятдаги ижтимоий гражданлик руҳи, ошкора публицистик талқин, «гап айтиш»га, даврнинг ўткир масалаларини кутариб чиқишга мойиллик тамойиллари хусусида гоҳо бир ёқлама фикрлар ҳам билдирилди; адабиёт, шеърият кундалик ҳаёт муаммолари билан ҳаддан ташқари банд бўлиб кетиб, инсон қалбининг илоҳий, сирли-сехрли томонлари таҳлили, мангу умумбашарий қонуниятлар ифодаси эътибордан четроқда қолган, деган даъволар айтилди, бизда ўша кезлари Овруро тараққийпарвар адабиётида кенг урф бўлган модернистик йўналишдаги каби инсонни янгича тушуниш, унинг қалбини кутилмаган томонлардан таҳлил этиш усуллари шаклланмаганлиги писанда қилинди.

Бундай таъна ва танқидий фикрларда муайян асос бор. Шуниси қизиқки, бу хил таъналар кўпроқ ёш қаламкашлар томонидан айтилди. Адабиёт босиб ўтган йўлга, унинг муайян даврига баҳо бераётганда ўша кезлардаги тарихий вазиятни, адабий ҳаётдаги аҳволни, замоннинг талаб ва эҳтиёжларини, Қодирий ибораси билан айтганда «ҳаётнинг завқини, руҳини» ҳам назарда тутмоқ даркор. Омон ва унинг тенгқурлари адабиётга кириб келган ва қизгин ижод қилган йиллар адабиёт учун хийла мураккаб, зиддиятли давр эди. Ўша замоннинг руҳи, асл қиёфаси, биринчи галда, ўша даврнинг пешқадам адиблари, жумладан, Омон Матжон асарларида ғоят ёрқин, ҳаққоний акс этган. Узоқ давом этган зулмат – даҳшатли зўравонлик сиёсати, таъқиб ва қатағонлардан кейин 50-йиллар охири ва 60-йиллар бошларида рўй берган, тарихда «эрувгарчилик» деб ном олган ижобий жараёнларни Омон «муборак наврўз»га қиёс этади; таниқли тенгқур дўсти Абдулла Ориповга бағишланган бир шеърида бу жараён моҳиятини шарҳлаб, ниҳоят, юртда қора зулматнинг беписанд кезиши сал барҳам топгани, кўрқа-писа бўлса-да, нурлар ҳам озодроқ кўриниш олгани, ҳар томнинг, ҳар бўғотнинг ҳадеб қовоқ уюши тингани, сонсиз найза-киприк сумалаклари эриб тушгани, ё чил-чил сингани, йўллари қошлаб ётган яхмалаклар битгани, энди бир жойда топталиш, сирпанишлар йўқлигини айтади. Бироқ нисбий эркинликка эришиш масаланинг бир томони, холос. Масаланинг бошқа томони шундаки, сиёсатда юз берган баъзи ижобий ўзгаришлар бари бир, тота-

литар тузум ички зиддиятларига барҳам беролмади, ижтимоий-маънавий ҳаёт тобора чигаллашиб бораверди. Омоннинг «Гаплашадиган вақтлар» шеърӣ қиссасидаги эзгулик элчиси нигоҳи орқали мавҳум, мужмал бир замонга берилган мана бу таъриф-тавсифлар айна 60-70-йиллардаги биздаги ижтимоий-маънавий ҳаётнинг аниқ-равшан характеристикаси бўла олади:

*Омон тиниқ, қуёш бирдек булгани билан
бир жойларда пайқар эди, бунда кўп нарса
чалкаш, ғовлаб кетганини, айнаганини.
Яхши киму ёмон кимдир, ҳеч ким билмайди,
ҳақ суз қайси, ёлғон қайси, ҳеч ким билмайди,
ўтмиш қайси, келажак-чи, ҳеч ким билмайди.
Китобдаги тўғрими, ё оғиздагиси,
буюрганнинг гапи чинми, ё бажарганнинг,
мақтаганнинг лофи чинми, ё йиғлаганнинг...*

Омон ана шундай чалкаш бир замонда қалам тебратди. Омон Матжон ижодидаги дастлабки қадамларидаёқ ўз олдига улуғ мақсадларни қўйган, илк шеърларидан бирида «Ўзим ўз қалбимнинг булсам Колумби» дея орзу қилган, ҳаёли бу кўҳна дунёнинг боқий сеҳрли жумбоқлари билан банд эди. Бироқ ҳаёт уни ўзга йўлларга бошлади. Омоннинг 1973 йили чоп этилган «Карвон қўнғироғи» китобида «Шуълалардан ҳайрталаниш» деган шеъри бор. Бу шеърни шоирнинг маънавий-ижодий биографияси деб аташ мумкин. Дастлаб ўзи кўрган, таний бошлаган дунё гўзалликларидан ҳайрат ва завқ-шавқларга тўлиб-тошиб юрган ўғлон бу ҳаёт гирдобига кириб борган сари бошқача ҳолга туша бошлайди:

*Ўзга-ўзга бир аҳволга келаман дучор,
Ўзга бўлиб кўринади мен кўрган дунё!
Мен кечирган умр буткул кўринур бекор,
Кимларгадир фақат кулку бўлибман гўё.*

Кимдир бойлик йиғиб, туну кун айш қуради, ўзгалар билан мутлақо иши йўқ; кимдир ҳатто севгилисини ўз кунни учун гижимланган бир сўмликдай гаров қўяди; кимларнингдир уйида ҳаёти танг, боши узра қора кунлар бот-бот чарх уради; гўдак қонин талаб қилган аждаҳо янглиғ қора бир махлуқот пок тупроққа тумшуқ чўзади... Бу хил нохушликларини кўриб, шоир дили вайрон бўлади:

*Менинг нурли уйларимга шулар қоришар,
Кукка учган хаёлимни шу тортар пастга.*

Жамият ана шундай «оғир дард» билан оғриётган, олдинда яна кўп хатарлар кутилаётган бир пайтда виждони уйгоқ шоир нима қилиши мумкин?! Омоннинг «Ёнаётган дарахт» шеърисида бу алам-ли саволга аниқ-лунда жавоб бор. Шеърда шунда бир рамзий романтик лавҳа қаламга олинади: тунда яшин тушиб, боғнинг четидаги эркин қушларга зангор пойтахт саналмиш салобатли дарахт ёна бошлайди. Бошқалари қолиб, нега айни шу дарахт ёнди, дея савол қўяди шоир, чунки у «уйгоқ эди, ўзи илк зарбни олди Ёнаётган дарахт!» дея хитоб қилади. Демак, уйгоқ дарахт онгли равишда бу ишни қилди, ўзини бало-қазоларга тутиб бериб, ўзи ёниб бошқаларни бу даҳшатли хавфдан гоҳ этди! Шоир бу рамзий ташбеҳдан асл муддаога қўчиб дейди:

*Дарахтлар ёнмоқда бугун дунёда
Ёниб, ўзгаларни уйғотмоқ не бахт!
Дўстларимдир барча ёнаётганлар,
Юрагимдир - ЁНАЁТГАН ДАРАХТ!*

Бошқа бир шеърисида шоир шу фикрни давом эттириб «Шоирлик - ҳақ дея ёниш» дейди. Ўт-олов бўлиб одамлар кўнглига олов солиш, одамларни бедор этиб, ўзлигини, ўзи яшаётган дунёни, замонни англашга ундаш, хатарлардан огоҳ этиш - шоирнинг ижоддаги бош муддаосига айланди. Шоир бор овоз билан дейди:

*Мен шеър ёзсам,
Энди уни қоғозга эмас,
Анов ял-ял ёнаётган ўтга ёзаман.
Ўтнинг алвон шиорлари, олов лаҳжаси
Қалбимдаги ёнишлардан сўйлар безабон!*

Омон Матжон шеърисининг бош хусусияти шунда, унинг кучли ва ожиз жиҳатлари, фазилатлари ва кам-кўстлари айни шу билан изоҳланади.

Хўш, ана шу қалбдаги ёнишларнинг, дарду армонларнинг бадий ифодаси, талқини қандай? Қайноқ ҳаёт кучоғида туғилган, шу ҳаётнинг изтиробли муаммо-жумбоқларига жавоб, даво истаб битилган мисралар санъат мулкига айлана олганми? Шоир кунда-

аник реал турмуш чигалликлари ифодаси орқали катта умумлашмалар ҳамма даврлар учун муҳим маъно-ғояларни топа билганми?

Табиийки, Омон Матжон ижодида, ўз тенгдошларида бўлгани каби долзарб, аммо ўткинчи кайфиятлар махсули бўлган шеърлар, яланғоч, декларатив мисралар ҳам бор. Ҳар қанча ҳақиқатпарвар, исёнкор бўлмасин, адолат, ҳақ йўлида қуйиб-ёнмасин, гоҳо давр сиёсати, ҳукмрон мафкура билан тиллашган, уларнинг йўриғи билан иш кўрган пайтлари ҳам бўлган. Шунингдек, ўз даврида катта «шов-шув»ларга сабаб бўлган айрим шеърлари бугун анчайин «жун» асарлар бўлиб кўринади... Истиклол йиллари шоир учун қаттиқ синов даври бўлди, не-не қаламкашлар, ўз даврида кўкларга кўтариб мақталган, ҳар хил мукофоту совринлар билан тақдирланган «шоҳ» асарлар бу синовга дош беролмай, эътибордан четда қолди. Омоннинг ижоддаги бахти, омади шундаки, унинг китобларида бугун ўқиганда ҳам кишини ҳаяжонга соладиган, ўйга толдирадиган асарлар талайгина. Бунинг сири шундаки, кўп ҳолларда шоир дилидаги гапларга мос бетакрор бадиий ифодалар, оригинал ташбеҳ, тимсоллар топа билган, қаламга олинган ҳодисалардан фақат шу кун эмас, ҳамма даврлар учун бирдек қадрли, поэтик хулосалар чиқара билган..

Омон Матжон ижодда фақат замонаси, ўз юрти воқеа-ҳодисалари, тенгдош замондошлари дарду ташвишлари изҳори ифодаси билан чекланмайди; кечмиш, тарихий сиймолар тасвири ҳам ижодида салмоқли ўрин тутаети. Омон жаҳонгашта шоир, унинг сафар таассуротлари асосида битилган туркум шеърлари ҳам мавжуд. У тарихий ўтмиш ёки сафар таассуротлари ҳақида ёзганда ҳам, биринчи галда, замондош-юртдошлари учун зарур, қизиқарли, ҳаяжонли бирор жиддий, ибратли гап айтишга тиришади, энг муҳими, ана шу «замонавий гап» энг яхши асарларида бошқалар ва ҳамма даврлар учун керакли, ибратли гапга айланади. Шундай асарлардан баъзиларини кўздан кечирайлик.

Шукур Бурҳон ҳақида алам-ўкинчларга тўла шеър эълон этилганида буюк актёр ҳаёт эди. Бу шеър ўша кезлари кўпчиликни зўр ҳаяжонга, изтиробга солган, ўйга толдирган эди. Шеърдаги поэтик лавҳа ёдда булса керак: Шукур Бурҳон «Ҳамза»дан чиқиб аста пиёдалаб кетмоқда; бир ён гавжум куча, бир ён расталар, оломон ўз иши, ташвиши билан овора, ҳеч ким актёрга эътибор бермайди; ҳозиргина у улуғ Шоҳ Эдип эди, энди фуқародан баттар фуқаро; кечагина театрда йиглаб, унга талпинган жонлар бугун кучада уни танимасдан ёнидан ўтади, бугина эмас, йўлда уни туртиб-суртиб,

Ўз ишларига шошилади... Калтабин «илмкаш» бу салт юришни кўриб, «Даҳо халқ ичра» деб жўшиши мумкин. Аслида эса вазият узгача: «даҳога йўл бермас ҳеч ким, базўр бормоқда у; қисилиб, мункиб». Шоир қалби бу ҳолдан титроққа тушади; оломон, халқ ҳақида жўшқин баҳсга киришади; шу ҳодиса баҳонасида чархи кажрафторнинг ажиб бир савдоси хусусида аламли уйларини тукиб солади: «Халқми шу, кўчани, расталарни тўлдириб фақат ўзини уйлаб югуриб-елганлар? Халқми шу, бировнинг ҳақини гизлаб, беш-унни юлишни пойлаб турганлар? Халқми шу, нуроний сий-молар қолиб, сохта сумбатларни сийлаб турганлар? Халқми шу, хаёлу орзуларини ўзидан баландроқ тиклолмаганлар. Халқми шу, халқнинг номидан сузлаб, мингдан бир ваъдасин оқлолмаганлар?» Шоир эътиқодича:

*Халқ улким, ўзининг пешонасида
юлдузлар борини сезса, қувонса!
Халқ улким, ғурури бўлса ўзида,
аслига ишонса, сохтадан тонса!*

Афсус, минг афсус, халқ бундай маънавий камолотга эриша олган эмас. Шеърдаги энг муҳим бадийий топилма шуки, томошабин-оломон театрда улуг актёр санъатига тан беради, актёр сифатида улуглайди, лекин кўчада, ҳаётда эса уни танимайди, улуг инсон сифатида ардоқлашни билмайди, қадрига етмайди. Буюк актёрнинг фожиавий тақдири шоир фикрини тўла тасдиқлайди. Бу ерда гап фақат аниқ бир сиймо - Шукур Бурҳон қисмати устида бораётгани йўқ. Фақат яқин ўтмишда эмас, ҳамма замонларда ҳам халқ пешонасидаги юлдузларни, гарчи улар фаолияти самараларидан, яратган кашфиёт-муъжизаларидан баҳраманд бўлса-да, ҳамиша муносиб қадрлай билмаган. Тарихда бунга мисоллар тўлиб-тошиб ётибди. Шундай кўнгилсиз ҳолатларга бугун ҳам дуч келаётирмиз. Кўпчилик - оломон эмас, ҳатто халқнинг виждони, овози саналмиш ижодий зиёлилар ҳам гоҳо кўра била туриб, шундай кўнгилсиз ҳодисалар олдида сукут сақлайдилар. Неча йиллар бурун яратилган Шукур Бурҳон ҳақидаги шеър бугун ҳам бамисоли бонг бўлиб янграйди, одамларни ўзлигини англашга, хушёр тортишга чорлайди.

«Амир Олимхоннинг сўнгги илтимоси» шеъридаги поэтик хулоса-сабоқлар ҳам гоят ҳаяжонли, ибратли. Бугун маълум бўляптики, Амир Олимхон хийла мураккаб сиймо экан; унинг эл-юрт,

жамият олдидаги гуноҳлари баробар, айрим савоб ишлари ҳам бор экан. 1980 йилда ёзилган шеърда Омон Амир Олимхонга умумий баҳо беришни мақсад қилиб қуйган эмас. Шеърда сўз кўпроқ амирнинг гуноҳлари ва бу гуноҳлар учун сўнгги тавба-тазаррулари устида боради. Талотумлар пайтида юртини, халқини ташлаб хорижга қочган, умри Афғонда муҳожирликда кечган, охири кўзи ожиз бўлиб қолган амир уғилларини чорлаб, Жайхун буйига элтишларини илтимос қилади. Шоир шу илтижо хусусидаги ўз тахминларини ўртага ташлайди, одатдагидай қизгин баҳсларга киришади; шоир дилидан бирин-кетин аламли саволлар ёғилади: «Улоқ-таллош бўлган Бухоро - замин» ҳижратда юрган сўнгги амирнинг бу сўнгги истагини қабул этармикан?! Қийин пайтда салтанат тизгинини шамолга ташлаб қочган зотнинг юртдан не таъмаси бор? Кечикиб бўлса ҳам дарё қирғоғига бош эгиб тўлқинларнинг тарқоқ қобирғасидан халқнинг юрагини - улкан Куёшни кўрмоқчимиз?! «Лекин «Амир келди!» деса, дарёдан Чиқмасми кўк сари солиб оҳ-фарёд, Ҳарамлар, зиндонлар, таъқиблар хасми - Ҳукусиз, бебаҳра, тузғиган авлод!»

Масъул сиймоларнинг кечикиб бўлса-да ўз гуноҳларини англаб етиши, тавба-тазарру қилиши яхши иш. Бироқ бундай гуноҳларнинг олдини ола билиш ғоят катта савоб иш. Шеърдаги баҳс-муҳокама, ташбеҳлардан чиқадиган энг муҳим поэтик сабоқ - хулоса ҳам шу:

*Халқим! Тилсиз бардош ҳам умид билан
Кимники кутарсанг тахти аълога,
Ҳали кўзлари кўр бўлмасдан бурун
Тавобга олиб бор Амударёга!*

Шоирнинг ривоятлардан ташкил топган «Ҳаққуш қичқирғи» тўпламига кирган «Муаллақ тўрғай» асарини эслайлик. Ундаги мажозий ифодадан келиб чиқадиган фикр-хулоса муҳим ижтимоий аҳамиятга молик. Эмишки, зўр ўрмонда тўрғайлар тинч-тотув, фаровон, оқилона умр кечиришади, беҳуда ишларга ўзларини урмайдилар. Бирдан уларнинг қонида исён жуш уради, улар қавмидан ёш даҳо чиқади-ю, қавмини мавжуд ҳаёт тарзига қарши исёнга чорлайди - кўкда шаҳар қуриб самоватда озод-эркин, шод-хуррам яшаш аҳдини изҳор этади. «Зўр гап!» дея кўплар даҳони қўллаб-қувватлайди. Шунда оқил бир бузруквор журъат этиб, бу ният яхши, ammo уни рўёбга чиқариш мумкин эмаслигини айтганида даҳо уни

хурофотга берилганликда, тескарчиликда айблаиди, ниҳоят, гум-роҳ оломонни ўз ортидан эргаштиришга эришади:

*Даҳо тўрғай бир юксакка
Чиқиб турди муаллақ.
«Ишга олға, тез бўл!»ларга
тўлиб кетди ҳаммаёқ.
Бир кун ўтди, ҳафта, ўн кун
Ўтди шу хил неча ой.
Даҳо тўрғай ҳамон кўкда,
Ҳамон сўрар сув ва лой.
Шунча меҳнат, қон, тер кетди,
Лекин... бирон самар йўқ.
Кўкда ёлғиз «меъмор» бору
Шаҳардан ҳеч асар йўқ...
Эсиз, шунча эмгак, умр -
Бари кетди билинмай,
Ердаги кўп зарур ишлар
қолиб кетди қилинмай...*

Бу саргузашт етмиш йил давомида қанчадан-қанча калтабин «даҳо»ларнинг беҳуда ташаббуси билан амалга оширилган самарасиз тадбирларга нозик ишора, пичинг-киноя эмасми?! 70-йиллар шароитида «қизил империя» «даҳо»ларига нисбатан бундай пичинг-киноялар қилиш катта жасорат эди. Қолаверса, шеърдаги рамзий-мажозий маъно доираси фақат «қизил империя» «даҳо»лари сиёсатини фош этиш билангина чекланмайди. «Амир Олимхоннинг сўнгги илтимоси» каби бу шеър ҳам одамларни шундай кўнгилсиз машмашалардан сабоқ олишга, ҳаётдаги жараёнларга, исёнкор «даҳо»ларнинг ваъда, даъватларига сергак муносабатда бўлишга ундайди.

Омон Матжон ижодида рамзий-мажозий образлар, табиат ва жонзотлар - дарахтлар ва қушлар билан боғлиқ ташбеҳ, тимсоллар кўп учрайди, унда тимсоллар тили билан сўз айтиш, фикрни ифодалашга мойиллик кучли. Мана бу мисраларга қаранг:

*Қайдан келиб қолдинг, қайин, оқ қайин,
Бу турфа дарахтлар тиғиз ўрмонга?!
Нега керак экан нозик вужудинг
Бу қорлар мулкига, бу қаҳратонга?!*

Бу нозик-ниҳол сўлим қайиннинг бўғиқ муҳитдаги танг, ночор аҳволини тафтиш этиш, сўроқлаш давом этади: бир ёнда жодугар игнабарг арча қайинни чимчилаб-чақишга уринади; бир ёнда чўнг эман зўгим этади, беҳаё қарағай тан яланғочлайди; боз устига шафқатсиз кимсалар кумуш баданга қора тамға ўйиб, кўзёшларини хун қилади. Қайин учун қанчалар қийин бўлмасин шундай бўғиқ муҳитда яшаш - зарурат; шоир кўзига у бу қора ўрмонда мағрур ёлқин бўлиб туюлади. Шундайлар бўлмаса, олам мутлақ зулматга айланарди. Шоирнинг аламли хулосаси шу: «Азалдан-да поклик, нафосат Шундай шароитда яшашга мажбур». Шеърни ўқиб, киши кўнгли ҳам ҳазин, ҳам аламли туйғулар оғушида қолади.

1986 йили чоп этилган, кейинчалик Давлат мукофоти билан тақдирланган «Гаплашадиган вақтлар» китоби шоир ижодида муҳим воқеа бўлди.

Омон Матжоннинг «Гаплашадиган вақтлар» китоби чиқиши биланоқ одатдагидек хилма-хил касб эгалари, ҳар хил савиядаги шеър мухлислари билан суҳбатлашишга тўғри келди. Шеършунос олим ҳам, ижод аҳли ҳам, оддий китобхон, талаба ҳам - барчаси бир фикрни айтишди: китобга кирган аксари асарларни бир ўқишда дарҳол тагига етиш қийин; шоирнинг ўша кезлари матбуотда эълон қилинган шеърлари ҳам шундай.

Дарҳақиқат, «Гаплашадиган вақтлар»дан жой олган талай асарлар, шунингдек, шоирнинг 80-йиллари матбуотда эълон этилган кўпчилик шеърлари маъно, лирик туйғу-кечинмалар ва уларнинг ифода тарзи, изҳор оҳанги жиҳатидан хийла мураккаб. Хўш, бу фазилатми ёки нуқсон? Шоир асарларидаги мураккаблашиш жараёни сабаби нимада? Гапнинг очиғи, Омоннинг бу давр шеърларидаги мураккаблашиш ҳодисасини камчилик санайдиганлар ҳам, уни фазилатга йўядиганлар ҳам бор, аммо шоир изланишларига бефарқ қарайдиганлар учрагани йўқ. «Гаплашадиган вақтлар»даги шеърий қисса, дoston-хроника, жиддий публицистик шеърлардан тортиб интим-ишқий лирика-ю, ҳазил-мутоибаларгача - барчаси ўқувчини баҳсга чорлайди. Уларда шоир ҳаётнинг хилма-хил муаммолари, узоқ ва яқин кечмишнинг аччиқ сабоқлари, инсон табиати ва қалбининг дарҳол тушуниш ва тушунтириш қийин сиру асрорлари, алоҳида шахс ҳамда бутун бошли халқнинг кучли ҳамда ожиз жиҳатлари, инсоний камолот ва унинг кушандалари, ҳақиқат, социал адолат фидойилари ва уларнинг ганимлари, турли эътиқодлар орасидаги кураш, зиддиятлар устида, қисқаси, ҳаётининг чигал зиддиятли ҳодисалари ҳақида баҳс юритади. Эҳтимол, шоир

хаёли шу хилдаги ҳаёт мураккабликлари билан банд бўлгани учун ҳам унинг асарлари мураккаб тус олаётгандир. Энг муҳими, муаллиф ҳаёт жумбоқлари устида баҳс юритганда ҳодисага хилма-хил томондан ёндашади, бир хилдаги жўн ҳукм-хулосалар чиқаришдан қочади, ҳақиқатнинг турли қирраларини очишга интилади; шоир кашф этган ҳақиқат ҳар доим ҳам барча баробар осонгина қабул этиши, қўшилавериши мумкин бўлган оддий гаплар эмас, улар қизгин руҳий баҳслар, изтиробли ўйлар, минг хил қиёсу таҳминлар, бир сўз билан айтганда, чинакам поэтик таҳлил ва тадқиқ эвазига рўёбга чиққан бадиий ҳақиқатлардир.

Эътибор берилса, китобдаги шеърларнинг кўпчилиги суҳбат-баҳс асосига қурилган, аксари шоир муайян ҳодиса баҳонасида кимлар биландир баҳслашади, гоҳо персонажлар ўзаро бир-бирлари билан тортишади, олишади, суҳбат, тортишувлар эътиқодлар жангига айланиб кетади ва мана бундай ошқора тус олади:

*Сен жон сақлаш учун элни сотасан,
Мен-чи, элим учун қурбон бўламан.*

Гап фақат асарларнинг суҳбат-баҳс асосига қурилганида эмас, умуман, Омон Матжоннинг бу йиллар ижодида поэтик мушоҳаданинг кескин баҳс-мунозара тусини олганлигидадир. Шуниси диққатга сазоворки, шоирнинг сиртдан баҳс-мунозарадан холи кўринган шеърларида мунозара руҳи яна ҳам кучлироқ. Шундай бўлиши табиий, зотан чинакам лирика - қалбдаги катта инсоний дард тўлғоқлари самарасидир.

Ҳодисаларга хилма-хил томондан ёндашиш, ҳаёт муаммолари гирдобига шўнғиб кетишнинг хавфли томонлари ҳам йўқ эмас; бунда шоир «ўтлаб кетиб қолиш», чигалликлар ичида калаванинг учини йўқотиб қўйиш, асар эса бош концепция - пафосдан холи бўлиб қолиши ҳам мумкин. Китобдаги айрим шеърларда шу хавфнинг кўланкаси кўзга чалинади. Бироқ шоирнинг етук шеърларида жумбоқлар ечимини берадиган, зиддиятли ўй-мушоҳадларга якун бўла оладиган, умуман, шеърда бош маёқ ролини ўтайдиган ғоя илгари сурилади; бу бош ғояни ўзида ташувчи сатрлар гўё мумтоз шеърятимиздаги шоҳбайтлар сингари ўқувчи хаёлини чақмоқдек дарҳол ўзига тортади, қалбларни титроққа солади.

Тўпلامдаги «Динозаврлар қабристонини» шеърини эслайлик. Унда шундай манзара чизилади: Гоби саҳросининг кўрғошин зирҳли сўнгсиз, бепоён яйдоқ кенгликлари; шу бўшлиқда топилган ди-

нозаврлар қабристонни, бир-бирига қалашиб ётган унлаб баҳайбат махлуқлар устухонлари... Шу заҳоти саволлар устига саволлар ёғилди: улар нечун бу ерда тутқун этилган, улар нечун бу ғурбат чулни маскан тутганлар, қайси ёвуз кучга қарши бош кўтариб, бари бирга бирдан ўлимга маҳкум этилган? Бу не синоат?! Шоир хаёли хилма-хил тахминлар, аламли ўй-мушоҳадалар қанотида олисларга сайр этади: уларни балки ўз тугилган масканларидан беомон босқин ҳайдаган ёки майда риёкор фитнаси юртни чул, буларни қувғин айлаган; балки, йўлбошчиси янги ҳаёт, ризқ ваъда айлаб, уларни чалғитиб, бир муҳмал йўлга бошла, манзилга етолмай, ўзи ўлиб кетган ёки буларни ташлаб қочган; балки, бу ерлар бир вақтлар обод бўлган-у буржлар қўзғалиб, сафо иқлимини остин-устин, гулзорларни яксон этган; эҳтимол, бир пайтлар Гобининг ўзида буюклар кадрсиз қагафон бўлган... Шоир мана шу хилма-хил азобли ўйлар гирдобида ўзида динозаврларга қариндошлик сезади, не-не пасткаш зотлар қилган жабр олдида ўзини укувсиз, ночор ҳис этади; шоирни фандаги динозавр зоти қирилиб, ундан қушлар пайдо бўлган, деган умидбахш таскинлар ҳам асло қониқтирмайди, чунки бояги тахмин унга тинчлик бермайди - золим, тубан кимсаларнинг қулидан ҳамма нарса келиши мумкин, улар ҳаддига сиққанни қилаверадилар. Шоир ўша динозаврлар қабри қаршисида туриб, бутун Ер юзидаги улуг зотларга қарата ҳайқиради, бугунги нотинч давр сиймоларини кечмишнинг ана шу сирли ва аччиқ сабоқларидан хулоса чиқариб олишга, курашга чорлайди:

*Азизлар! Ногаҳон, ғафлатда топиб,
бир офат етмасин юракка, ерга!
Энди ҳушёр турунг ва лозим бўлса
динозаврлардек жон беринг бирга!*

Ана сизга шоҳбайтга тенг келадиган сатрлар, шеърнинг авж пардаси, шоир айтмоқчи бўлган бош гап! Оддий сафар таассуроти, кечмишда яшаган махлуқлар устухони устида тугилган ўй-мушоҳадалар шу тариқа бугунги куннинг ўткир ижтимоий-сиёсий масалалари даражасига кўтарилади! Шеър охиридаги чақириқ деклоратив-риторикадан, шеърдаги поэтик хулосалар эса дидактик ақидагуйликдан бутунлай холи; улар кўриб ўтганимиздек, чуқур поэтик таҳлил, қалбдаги туғёнлар ҳосиласи, бадийий мантиқ тақозосидир. Худди шу ҳолни тўпламдаги «Йоғ машқлари», «Жомеъ масжиди устунлари», «Бир жанобга жавоб», «Илҳом парисига»

шеърларида ҳам кузатамиз. Чунончи, «Йоғ машқларида» инсон тани ва маънавиятининг чексиз имкониятлари, инсоний камолот ҳақида баҳс юритиб, ғоят хилма-хил ўй-мушоҳадалардан сунг муаллиф камолотнинг биринчи шартини «оқни оқ, қорани қора дейишдан» бошланади деган хулосага келади; «Илҳом париси» шеърларида бу азалий жумбоққа жавоб излаб, шоир турли-туман хаёлларга, фикр-мулоҳазаларга боради, ниҳоят «Илҳом, бу - элнинг зур эҳтиёжларидан шоир юрагига тушган ғулғула» деган фикрнинг айтилиши, айти шу гап сизда хайрихоҳлик уйғотади; ҳақиқат баҳсига бағишланган яна бир шеърларида «Ёлгоннинг тахтдаги юз йил даврони Ҳақиқат айтилган бир дамча йўқдир» сатрлари шоирнинг энг эзгу эътиқоди, муқаддас шиори каби жаранглайди.

Омон Матжонни биз кўпинча шеърларида нуқул анъанавий йуллардан борувчи ижодкор деб биламиз. Дарҳақиқат, шоирда анъанавийликка мойиллик кучли, у халқ оғзаки ижоди тажрибаларига, буюк Навоий даҳосига мурожаат этиб, кўп ва хуб асарлар битган, XX аср ўзбек шеърлигининг яхши тамойилларини изчил давом эттирган. Шу билан баробар, унда ҳозирги жаҳон адабиёти, санъатидаги янгича йўналишларга ҳам меҳр, иштиёқ баланд, тараққийпарвар модернистик санъат кашфиётлари олдида лол қолади, кўплар бу муъжизалар сеҳрини англаб етолмаётганлигидан афсусланади. Америка сафари таассуротлари асосида битилган «Клод Моне чизган манзара» шеъри бу жиҳатдан ибратли. Моҳир рассомнинг кўплар учун тушунарсиз туюлган санъатини ўзича кашф этиб, қувончдан лол қолади:

*...Нафис тонг ипаги,
Титроқ симоб кўл.
Ой нурун ёпинган боғ тинч уйқуда.
Кўлда эса акси...
Бу гузалликни
Бир не бузмаса деб қотдим қўрқувда.*

Беқиёс истеъдод маҳсули бўлмиш бу манзарани шоир сеҳрли бир назокат билан «илоҳий ҳаёт гушаси» деб атайди. Афсус, минг афсус: «Бу шошқин одамлар, бу тезкор аср Унга етиб бориши қийин!»

Шу тариқа бу ерда ҳам шоирни доимо қийнаб келадиган ҳаёт жумбоғи - нафосат билан дағаллик, даҳо билан оломон ўртасидаги зиддият баҳси, бу борадаги аламли ўйлар...

Омон Матжон шеърятига хос яна икки жиҳатни алоҳида таъкидлашни истардим. Шоирнинг ҳар бир сатрида, сўзлаш оҳанги, ифода тарзида ўзи туғилиб усган юрт - Хоразм руҳи уфуриб туради. «Хоразм дунёда битта. Ўзбекистон битта, - дейди у. - «Хоразм» ҳам катта, ҳам кичик тушунчадир. Бирон нарса ҳақида энг кўп билсам - бу Хоразмдир, оз билсам бу ҳам Хоразм... Мен ҳамма халқларнинг санъаткорларини хурмат қиламан. Улардаги этник жилолар мен учун қадрли. Чунки санъатни бошқа омиллар қаторида миллий-маҳаллий колорит, этник жилолар, айниқса, фарклантириб туради. Шу ранг-баранглик бўлмаса дунёда ҳамма нарса гиштлардек бир хил бўлиб қолар эди. Маҳаллий, яъни этник колорит миллий колоритни вужудга келтирувчи, яхлит этувчи, узлуксиз тўлдириб, янгилаб турувчи манбадир».

Иккинчидан, шоир қайси мавзуда, нима ҳақида, қандай жанр-шаклда ёзмасин, унда замон туйғуси, даврнинг муҳим гапини топиб айтиш санъати ниҳоятда юксак. Бу жиҳатдан мамлакат тарихининг бурилиш палласи, 80-йиллар охирида мустабид тузумнинг инқироzi авжига чиққан кезлари яратган асарлари, чунончи, «Аввалгиларга ўхшамас» деб номланган Навоий ғазалига мухаммаси, «Нега мен?!», «Қуш йўли» дostonлари алоҳида ажралиб туради. 1988 йил босилган машҳур мухаммасдаги «Чарх авзои бу дам аввалгиларга ўхшамас, Котибу даври рақам аввалгиларга ўхшамас, Энди инсон қадрлари ҳам аввалгиларга ўхшамас» сатрлари минбардан ўқилганида, хофизлар томонидан хониш қилинганида тингловчиларни хушёр тортирганига ўзимиз гувоҳ; «Не учар юлдузлар ўтди чалғитиб элни жуда, Неча авлод йўлию уммидин айлаб беҳуда, Давр мезони билан тортай бугун ўзимни-да... Эмди қилса не ситам аввалгиларга ўхшамас» сатрлари эса одамларни ларзага солганини кўрганмиз, ўзимиз ҳам ларзага тушганмиз. Шеърдаги «Ўз замонин рост этар қавми мардлар асли ким, Шу ҳаёт тилсимларин очмоқ омонлар касбиким» сатрлари эса шоир шеърятининг ўша кезлардаги бош принципи каби янграйди. Дарҳақиқат, шоир ўша кезлари яратган аксар асарлар «шу ҳаёт тилсимларин» бадийий кашф этишга қаратилган. 1990 йил 1-27 декабрида қоғозга туширилган «Қуш йўли» дostonини шу жиҳатдан бир қур кўздан кечирайлик.

«Қуш йўли» дostonи Навоийнинг «Лисон ут-тайр» дostonига ўхшатма тарзида, ундан таъсирланиб, илҳомланиб ёзилган бўлса-да, у бутунлай ўзига хос, ўз замонининг ҳаёт-мамот масалалари - инсон ва табиат, ижтимоийёт, маънавият, заминда яшайдиган жа-

мики жониворларнинг аянчли қисмати, бунинг сабабияти, даҳшатли бўҳрондан чиқиш йуллари ҳақида баҳс этувчи ўткир замонавий публицистик-фалсафий асардир.

Омон Матжони қушларнинг сирли-сеҳрли оламига кўпдан қизиқиб келади, қушлар тилини билишга, қушлар ҳаёти фалсафасини чақишга, қушлар қисмати баҳонасида ижтимоий ҳаёт, маънавият, инсон турмуши муаммолари устида мулоҳаза юритишга интилади. Бунинг учун шоирнинг 70-йилларда яратилган «Ҳаққуш қичқирғи» туркумини, «Оқ каптар», «Қушлар» шеърларини эслаш кифоя. Адабиётшунос Иброҳим Ғафуровга бағишланган «Қушлар» шеърисида шоир, жумладан, шундай ёзган эди:

*Менинг юрагимда ранг-баранг қушлар,
Билмам, қачонлардир қурмиш ошиён.
Ҳаёлнинг талвосли парвози шундан,
Шундан кўксимдаги ғавғо, тўполон.*

«Қуш йўли»да шоир юрагида қачонлардир ошён қурган қушларнинг бугунги дарди-туғёни, ғавғо-тўполони ифода этилган. Шоир дostonнинг кириш - «Муддао» бобида Навоийни, беш юз йил аввал умри охирида қушлар дунёсига юзланиб, уларнинг ночор ҳолидан чексиз оҳ чекиб, йўлсизлик балосига мубтало бўлган зотларга мадад қўлини чўзгани, донишманд қаҳрамони Ҳудҳуд уларга нажот йўлини топиб, ортидан эргаштириб, Ҳақ васлига етиштирганни хусусида сўз айтади ва бир саволни ўртага қўяди:

*Ҳўш, бугун мўътабар ул қушлар қани,
Фидойилар қани, балқишлар қани?!*

*...Бугун мен шуларни чорлаб тураман,
Юртим осмонида борлаб тураман.*

*...Бугун давроннинг йўл, майдонларида,
Ўрмонлар, ҳатто тинч сайхонларида.*

*Бот-бот улик қушлар бошин кўрамыз,
Оғир бир фожеа тошин кўрамыз!*

*...Фарёд, фарёд! Боқманг қушларга бугун,
Кўзингиз тўлмасин ёшларга бугун!*

Сўнги йилларга келиб, буюк уйғониш, неча йиллар асоратда, турғунликда қолган ғафлат қалъасига улуг бир юриш бошланди. Аммо:

*Ҳайҳот, яна бари ерга тенг бўлмиш,
Замон қузғунлари учун ем бўлмиш!*

*Ҳаққа восил, нурга ҳожи бўлганлар,
Уттиз қуш қавмининг тожи бўлганлар*

*Бугун, шоҳ на, элнинг хаёлида йўқ,
Чунки у бул даврон мақолида йўқ!*

Маълум бўляптики, аламли саволнинг изтиробли жавоби ўз ичида. Достон давомида шоир шу фикр-ғояни кенг шарҳлайди; қушларнинг «Лисон-ут тайр»дан кейинги беш асрлик тарихи, хусусан, кейинги юз йиллик аччиқ қисмати, ҳозирги ночор ҳоли хусусида армон-ўкинчларга тўла таъсирчан лавҳалар яратади, аксари шоир қушлар қисматини, қалб фиғонини уларнинг ўз тилидан изҳор этади.

«Лисон-ут-тайр»даги донишманд йулбошчи Худхуднинг бугунги кунда шашти йўқ; у қавми сийраклашиб қолгани, эртадан умид ҳам мустаҳкам эмаслигини айтиб, ҳозирги раҳнамолар сингари «демократик» йўл тутиб, қавмни бундан буёғига нима қилишни биргаликда маслаҳат қилишга, илинж йулини бирга излашга чорлайди. Шунда Шунқор мардона туриб, сўнги асрда ердан ва элдан барака қочгани, бунинг бош сабабини дангал айтади:

*Босиб бошдан-оёқ қуролланган ёв,
Элни қирғин этган, янчган беаёв,*

*Одамларни қирган ваҳшийлар учун
Қуш деганнинг жони - арзимас учқун.*

*Бу ернинг тақдирин ўйлов камайиб,
Пахтазор купайиб, яйлов камайиб.*

*Ҳатто, чулларга ҳам келган қиёмат,
Чупон-чулиқни ҳам тарк этиб омад.*

*Айниқса, эллик йил чамаси аввал,
Одамлар қўлига тегди бир амал:*

*«Отилсин, дедилар, ёввойи қушлар!»
Бошланди беомон қирғин-тутишлар.*

*Авлодимга менинг етди паторат,
Қавму қардошлар ҳам топдилар офат...*

Булбулнинг ғамли достони - «Менинг қавмимнинг вой ҳолига минг вой, На учишга жой бор, на қўнишга жой», «Бу дунёда энди қачон яйраймиз, Юргимизда қачон тўлиб сайраймиз?!» деган нолаларини эшитишга қушларнинг ҳам тоқати етмайди... Чағалай, Тути, Қирғовул, Лайлак бирма-бир арзи ҳол айтадилар. Айниқса, Лайлакнинг дил изҳори, далил-исботи кишини уйлатиб қўяди, у бошга тушган бало-офатларнинг бош айбдори - четдан келган Қарға деб билади:

*Қарға ташрифига юз йилдан ошди,
Келди-ю, Ватандан барака қочди.*

*...Қушларнинг тухумин ейди обқочиб,
Уясин эгаллар очиқдан-очиқ...*

*Улар бор - сиғмаймиз ўз юртимизга!
Чанг солар насиба - ем-қуртимизга.*

*Бизлар ташлаб кетган гумбаз - минорни
Улар ифлослашар, билмаслар орни...*

*Қаерда яшаши бўлгач, барибир,
Қадрларми бизнинг жойларни, ахир?*

Нарироқ бориб, қушлар фиғониға миллат, одамлар дунёсининг оҳи зорлари қўшилиб кетади:

*Чопилди «Ўз ерим!», «Элим!» деганлар,
Ўлди ўз миллатин «Шерим!» - деганлар.*

*Бойсан деб деҳқонлар қувилди ердан,
Зарар деб эртақлар ҳайдалди элдан.*

*Узга урушларга черик этдилар.
Узгалар айбига шерик этдилар.*

*Тонг зиёсин тўсди минг бевурд шиор,
Жоҳил хизматида қолди оқил хор...*

Қушлар орасида Чумчуқ каби ғаламислар ҳам бор; у ўз қавми нолишларини эшитиб, «Қандоқ ношукурлик?! На захму зардоб?! Наҳот ҳолларингиз шу қадар хароб?!» дея ажабланади. Унинг маслаҳати шуки:

*Каттани катта де, кичикни кичик,
Шерлик этишмаса, бўл оддий кучук.*

*Куни утганга кун ортиқ эмасми,
Бир тўйгани улуг тортиқ эмасми?*

Унинг назарида ҳар қанақа демократик тадбирлар - мажлису митинглар беҳуда бир нарса: «Мингта мажлис курсанг, пишмас бир натир». Бугина эмас, Чумчуқ ўз қавмига сотқинлик қилишдан ҳам тоймайди, мажлисда қарға хусусида айтилган гапларни оқизмай-томизмай, унга етказди, фаним кўнглига қутқу солади:

*Дейдилар: сендирсан дунёни «бузган»,
Яъни бу жаннатий маъвони бузган!*

*Юртнинг бош қушлари сен боис хормиш,
Уларга на қишлоқ, на шаҳар тормиш.*

*Сен сари найзадир ҳар бирин пари!
Қурқаман, эртага бирлашиб бари,*

*Бу жойлардан сени ҳайдаши аниқ,
Буни Чумчуқ уканг айтмоқда ёниб...»*

Кавм ичидан чиққан хоинлар, қатта оғасининг укажони тилидан айтилган бу гаплар қайноқ ҳаётнинг шундоққина узидан, гирдобидан олинган!

Қарға Чумчуқни бу иши учун рағбатлантиради, айна пайтда «Мен кетсам, сенинг ҳам кунинг битади» дея огоҳлантиради. У маҳаллий қушлар қавмига хос ожиз жиҳатларни яхши билади, шунинг учун хотиржам:

*Ўзин эплай олмай қолса элатлар,
Қонун шу, уларни бошқарар ётлар!*

Мана шундай шароитда ҳар бир қавм, миллат учун ўзлигини англаш ҳаёт-мамот аҳамиятига молик. Чунки:

*Ғафлатдан уйғонмас эса қай миллат,
Унга тақдир ўзи йўллагай кулфат.*

Афсуски, қавмнинг, миллатнинг уйғониши, ўз-ўзини англаш жараёни кўпинча кучли ички зиддиятлар, тўлғоқлар ичида кечади. Озгина эрк, демократик ҳуқуқлардан баҳраманд бўлган оломон улуғ мақсадлар йўлида бирлашиш, бўҳронлардан чиқиш, тўла истиқлолга эришиш чораларини ахтариш ўрнига айбдорларни қидириш, бир-бирини балчиққа қориш, мансаб-мартаба таллашиш йўлига ўтадилар, ўзаро низо, адоват, дилсиёҳлик бошланади. Достондаги қушлар қавми йиғинида арзимас баҳонада бошланган ғавғо тасвири, бу мажозий ифода достоннинг энг таъсирчан, кўнгилларни вайрон этадиган, ўқувчини ўйлантирадиган ўша ошкоралик деб аталган кунларимизнинг ўта таниш - типик ҳаётий лавҳаларидандир. Бу можаро чоғи ақл-идрок ўрнини жаҳлу ҳарорат, таъна-гина ўрнини эса ҳақорат олади, қуш зоти борки, сўкиб урилади, шу тариқа олға кўзланган йўл ортга бурилади, кутилган орзу ният, бахт рўёбга чиқмай қолади. Бундан олақарғалар мамнун. Биз учун ўта таниш манзара ва ҳолатлар рўй беради:

*ОЛАҚАРҒАЛАР, жим кузатиб жангни,
Яраштирмоқ қайда каж анжуманни,*

*Пайт топиб, гиж-гижлаб, ғозни ўрдакка,
Чағалайни қайраб хеш лойхўракка,*

*Бургутни лочинга тезлатардилар,
Бирин бири билан хезлатардилар.*

*Қушлар ҳеч фитнани кўрмас эдилар,
Ғазабни бир ёққа бурмас эдилар.*

*Катта фожеа ҳам шу эди асли:
Бирлашишни билмас эди Қуш насли!*

Достондаги бош гап шу - Қуш наслини инқирозга, ҳалокатга маҳкум этган асосий иллат - улар орасида бирликнинг йўқлиги; шундан уларнинг оғзи ола, ризқи чала, ўз ошёнларидан маҳрум, шажара иплари қирқилган, жўжалари ҳам изсиз, истиқболсиз, ерда ҳам, кўкда ҳам навмид, йўлсиздир; шу туфайли ўзларидан тузук-роқ бош чиқмайди, ёшлиқдан «урилар», ноёб истеъдодлар рўёбга чиқмайди. Энг ёмони:

*Шундан илм-амали бўлмай мукамал,
Ўзлари ўз «иш»ин қилолмаслар ҳал...*

Бу ҳол қарғалар учун байрам, қавм ичида ноаҳиллик мавжуд экан, хуррам кўпаяверадилар, хоҳлаган жойга тўп ёяверадилар. Айниқса мана шу оғир соатда Қарғанинг қуш элининг хароб ҳолидан қулиб, ўзларига кулган толедан мамнун ҳолатини кузатган хушёр ўқувчи қандай хаёлларга бораркин, деб ўйлаб қоласан киши.

Қавм учун мушкул дамларда дастлаб ғойибдан нидо келади. Оят, ҳикматлар шаклидаги бандларнинг ҳар бири ижтимоий-маънавий инқирозлар гирдобидида йўлни йўқотган қавм учун ибрат, сабоқ. Хусусан, «Бирлик, Эрк туйғуси ҳар танга тушсин, Аввал вужуд эмас, Руҳ жангга тушсин», «Руҳ шундоқ неъматким, қолса қаровсиз, Танни тарк этади, изсиз, сўровсиз» сингари байтлар китобхон ақлига ақл қўшади. Сўнг ҳазрат Навоийнинг қушлар қуршовида қушларга мурожаати келтирилади. Навоий руҳи, сиймоси билан рамзий учрашув, «Лисон ут-тайр» муаллифининг беш юз йил наридани туриб бугунги шўрлик жигарбандлари билан мулоқоти тасвири дostonнинг хотимаси, фикрий-бадиий якуни тарзида берилади.

Улуғ шоирнинг қушларга мурожаати бамисоли мушкул аҳволда, бўҳронда қолган қавми учун нажот йўли, амалиёт йўриги каби эшитилади.

Ҳазрат шўрлик жигарбандларининг беш асрдан кейинги аянчли ҳоли билан танишар, уларнинг ҳасрат-надоматларини тинглар экан, ўкинч билан дейди:

*Мен-ку Қақнус қушдек, сузлаб зур ғамдин,
Куйиб утган эдим ушбу оламдин,*

*Ушал оғриқларни сиз яна бугун,
Менга келтирибсиз АРҒУМОН учун,*

*Яна минг улмакка етарли ғам бул,
Ва минг тирилмакка етарли ғам бул!*

Достонда қайта-қайта ўртага қўйилган аламли савол Навоий тилидан яна такрорланади: «Оғир бу бўҳронга ибтидо қайда, Бош айбдор қайда, туб хато қайда?» Навоий ўз даврида ҳам бундай бўҳронларга дуч келган, унинг сабабларини қидирган, ўзича топган, айтган. Навоий ўғитлари ҳозирги авлодга бугунги бўҳронларнинг туб сабабларини англаб етишда, ундан қутулиш чораларини излашда кумак беради. Омон Матжон Навоийнинг эл-юрт бирлиги борасидаги амалий фаолияти тажрибаларига, асарларидаги теран фикр-ғояларга таяниб, унинг бу борадаги фалсафасини ўзича қайта бадийий идрок этади:

*Парокандаликнинг сабаби битта:
Нафсимиз ўз туққан диёрдан катта!*

*Агар Рух қувватин йўқотса одам,
Бу - Улуғ Бирликка тутилган мотам.*

*Шундан сиғдирмаймиз бир-биримизни,
Ва асрай олмаймиз ўз еримизни.*

*Ёвга юртни арзон сотишлар шундан,
Иқболи ноаниқ ётишлар шундан!*

*Нафс - ёв қўлида турган зулм тоши,
Нафс, бу - абадий қулликнинг боши.*

Достоннинг умумий ифода тарзига, услубий оҳангига мос тарзда берилган улуғ шоирнинг бу хилдаги ўғит ва хулосалари бугунги кунда истиқлол ҳимояси қайғусида юрган она юртнинг ҳар бир онгли, куюнчак фуқароси учун сабоқ, дастуриламал бўла олади.

Хуллас, «Қун йўли» деб аталган бу мажозий дoston бугунги кунининг, истиқлол йўлига кирган юртимизнинг, элимизнинг тақдири учун ҳаёт-мамoт аҳамиятига молик масалалар ҳақида баҳс этади. Дostonда илгари сурилган ғоялар, айтилган гаплар китобхон учун фавқулodда янгилик эмас, албатта. Бундай гаплар ҳозир ҳар хил шаклда oшқора айтиляпти. Омон Матжон дostonида эл-юрт ғамида, истиқлол дардида юрган ўша куюнчак фуқароларнинг дил сўзларини ўзига хос тарзда, мажозий шаклда таъсирчан ифода этган.

Омон Матжон шеъриятига хос булган шу хил хусусият шоирнинг «Ардахива» (2000), «Халоскор руҳ» (2004) китобларида ҳам давом эттирилган.

ЯҚИН КЕЧМИШНИНГ ҲАЛОЛ ВА ТЕРАН БАДИИЙ ТАҲЛИЛИ

(Мурод Муҳаммад Дўст ижодига бир назар)

Ўтган аср 70-йилларининг бошлари. Тошкентдаги Талабалар шаҳарчасининг шундоққина биқинида домлалар учун қурилган бинода оиламиз билан турамиз. Ўша кезлари хонадонимиз бами-соли университет аудиториясининг филиалига айланган эди. Турли муаммолар буйича бизникига ташриф буюрадиган талабаларнинг кети узилмасди. Айниқса, ижодкор ёшлар билан хонадонимизда кечган мароқли гурунгларни бугун орзиқиб эслайман. Тоғай Муроддай ёрқин истеъдодни шундай гурунгларнинг бирида ўзим учун «кашф» этганман. Ўша кезлари яна бир ўзига хос истеъдод соҳиби Мурод Муҳаммад Дўст билан айна шу кулбамизда танишганман.

Узун буйли, озғин, ўйчан қоп-қора кўзлари чақнаб, юзида аллақандай киноя аралаш ним табассум уфуриб турган бу талаба йигитнинг гап-сўзлари ҳам чеҳрасига мос аллақандай ёқимли киноявий оҳанг билан йўғрилган эди. У филолог эмас, университетда фалсафа ихтисослиги буйича таълим оларди. Дастлабки суҳбатдаёқ унинг билим, қизиқиш доирасининг кенглиги мени лол қолдирди. Ғарб фалсафаси, руҳшунослиги, тасвирий санъат, мусиқа, архитектура, адабиёт ва санъатдаги янги жараёнлар ҳақида рус тилида чиққан сон-саноқсиз китоблар, машҳур куйлар ёзилган грампластинкалар шайдоси экан бу йигит. Ётоқхонасига сиедиролмаган китобу грампластинкаларини бизникида сақлайдиган бўлди. Ўз навбатида, мен ҳам улардан баҳраманд бўлиб турардим. Кўп ўтмай, бу йигит ижодий машқлар ҳам қилиб туришини сезиб қол-

дим. Илтмосимга кўра «Қайдасан, қувонч садоси» деб номланган каттагина хикоясини ўқишга берди. Уқиб, қувониб кетдим. Аллақачон ҳаваскорлик босқичидан ўтган, тап-тайёр профессионал ёзувчининг асари! Орадан кўп ўтмай хикоя босилди. Ҳаттоки Ёзувчилар уюшмасида мазкур хикоя муҳокамасига бағишланган адабий анжуман ўтказилди. Одил Ёқубов, Озод Шарафиддиновдек таниқли ёзувчи, мунаққидлар у ҳақида илиқ гаплар айтди.

Бу анжуман, менимча, ёш ёзувчи ижодий тақдирида чуқур из қолдирди, балки, бурилиш ясади. Донгдор композитор ҳаёти ва ижодини теран ўрганиб, билиб, ҳис этиб қалам тебратган ёш қаламкаш асарига тасаннолар айтиш билан баробар, жиддий бир эътироз, аниқроғи, истак ҳам билдирилди. Жумладан, устоз Озод ака «Ғарбнинг машҳур кишилари ҳақида ғарблик ижодкорлар қойилмақом қилиб ёзишган. Муроднинг хикояси ўша асарлар билан бўйлаша оладиган даражада. Бу - яхши. Энди укамиз ўз одамларимиз ҳақида ёзиб, уларни Ғарб, балки, жаҳонга танитиш йўлидан борса, яна ҳам савоброқ иш қилган бўларди...» деди. Бу фикрни бошқалар, жумладан, Одил Ёқубов ҳам қўллаб-қувватлади. Ёш ёзувчи анжуманда бу хусусда ҳеч нарса демади. Аммо шундан кейин у ижодда миллий заминга кескин юз ўгирди. Бирин-кетин «Дашту далаларда», «Бир тойчоқнинг хуни» каби хикоялари, «Мустафо», «Истеъфо», «Галатепага қайтиш» сингари қиссалари эълон этилди. Бу асарларнинг қаҳрамонлари ўзи учун қадрон маскан - киндик қони тўкилган юрт - Самарқанд вилоятига қарашли Жом қишлоғи одамлари. Бу юртни ёзувчи асарларида «Галатепа» деган чиройли адабий ном билан атайди. Бунинг боиси шуки, муаллиф туғилиб ўсган қишлоғи ҳақида ҳужжатли асар - очерклар туркуми ёзмақчи эмас эди, балки ўша қадрон масканда туриб таниш манзаралар, чехралар воситасида ўша кезлардаги миллат ҳаёти, ҳолати, руҳиятида кечаётган жараён - эврилишларни, шахсан ўзини қийнаётган ўй-кечинмаларни ифода этишга чоғланади ва бу эзгу ниятига эришади ҳам. Қисса ва хикоялар саҳифаларидан қад ростлаган Мустафо, Гуччи чол, Болта қассоб, Ибодулло Махсум, Пиримқул Молия, Эломонов, Бинафшахон, Полвон, Хадича, Тошпўлат Ғайбаров, Раим оқсоқол каби персонажлар худди тирик одамлар каби «адабий аҳоли» сафидан ўрин олди. Муайян сабабларга кўра, адабийёт реал ҳаётдан узоқлашиб қолган, соцреализм талаблари асосида яратилган «совет кишиси» образлари ижобий қаҳрамон эталонига айлантирилган бир паллада бир қатор янги авлод ёзувчиларининг китобийликдан юз ўгириб, мавзу ва қаҳрамонлар танлаш-

да реал ҳаётнинг ўзига қайтиши, бунда ҳаттоки ўзига таниш маскан кучоғига кириб бориши миллий адабиётимиз ривожда ўзига хос ҳодисага айланди. Мурод Муҳаммад Дўстдан олдинроқ ижод бўстонида кўринган Шукур Холмирзаев ўзи туғилиб ўсган Бойсун колоритини адабиётга олиб кирди, Муроджоннинг тенгдоши Тоғай Мурод қиссаларида қаламга олинган воқеа-ҳодисалар ёш ёзувчи она юрти Денов, аниқроғи, Хужасоат қишлоғи ва унинг атрофида юз беради. Муроддан кейинроқ ижодини бошлаган бойсунлик Эркин Аъзам, паркентлик Хайриддин Султоновларнинг илк қадамларида ҳам айна шу ҳолни кузатиш мумкин.

Тенгдоши Тоғай Муроднинг «Юлдузлар мангу ёнади, «Ойдинда юрган одамлар» қиссаларидаги каби Муроджоннинг қатор қисса ва ҳикоялари, чунончи, «Дашту далаларда» персонажлари адабиётимизда чиндан-да янгилик бўлди. Уларда сиз урфга айланган қаҳрамонларга хос «типик» хусусиятларни кўрмайсиз. Бир қарашда улар «ҳаёт оқимидан ортда қолган» оми, дағал, кўримсиз кимсалар. Бироқ тенгдошлари каби Муроджон ана шу оддий, жўн, балки, кўпол, дағалтабиат одамлар феъл-атвори, қалбидаги нурли жиҳатларни, юксак маънавий бисотни, ўтда куймайдиган, сувда чўкмайдиган оташин севги туйғуларини кўрсатишга, аниқроғи, тараннум этишга эришади. Уша кезлари айна шундай ҳодиса бошқа қардош халқлар, жумладан, рус адабиётида ҳам содир бўлаётган эди, айниқса, рус адабиётидаги «қишлоқ прозаси» деб ном олган адабий ҳодиса, жумладан, В.Шукшин қаламига мансуб «чудик»лар – гаройибтабиат одамлар образи туфайли «коммунистик ахлоқ кодекси» асосида ясалган «қаҳрамонлар»нинг «довруғи»га дарз кетди. Айна шундай миссияни бизда юқорида тилга олинган носирларимиз, жумладан, Мурод Муҳаммад Дўст адо этиш шарафига муяссар бўлди.

Адабий жараён бир ерда депсиниб туролмайди, узлуксиз ҳаракатда, ўзгаришда. Айниқса, шиддат билан ўзгариб, янгиланиб бораётган жаҳон адабиёти билан ҳамқадам бўлолмаган адиб миллий адабиётда ҳам ўз урнини тополмайди. Бунини теран англаган Муроджон адабий билим ва малакасини янада ошириш ниятида Москвадаги Адабиёт институтида таълим олди, бу ердаги адабий муҳит унинг ижодий кредосига талай «таҳрир»лар киритди. Шундан кейин яратган асарларида, айниқса, «Галатепага қайтиш» қиссаси ва «Лолазор» романида ёзувчининг ижодий тафаккур доираси янги кўлам қасб этганлигининг шоҳиди бўлди.

Бу икки асарда ҳам муаллиф аввалги ҳикоя ва қиссаларидаги каби миллий заминда қатъий туради, аммо персонажлар доираси

хийла кенгаяди, оддий, камсуқум қишлоқ одамлари билан баробар, қишлоқдан чиқиб, шаҳар қурган, бинобарин, дунё таниган турфа кишилар - олим, раҳбар ходим, шоир-ёзувчи, спортчи, алпинист ва хоказолар орасидаги мулоқотлар, баҳсу мунозаралар, уларнинг дарду дунёси, қўнғлидаги армону ўкинчлар билан танишамиз. Хилма-хил, турфа одамлар қисмати, табиати, руҳияти ифодаси бадиий талқинида энди биз миллий анъаналар билан баробар, жаҳон янги адабиёти тажрибалари, экзистенциализм, абсурд, онг оқими каби характерли адабий-бадиий тамойилларнинг қуришишлари гувоҳи бўламиз.

«Лолазор»да қўлам янада кенгаяди. Макон Галатепа доирасидан чиқиб кенг миқёс касб этади. Масъул раҳбар ва унга яқин турган қаламкаш асарнинг етакчи қаҳрамонлари қилиб олинади. Бу икки қадрдон ошна ва улар қаторидаги ўнлаб персонажлар қисмати, табиати, руҳияти ифодаси орқали бутун бир жамият, тузумнинг инқирози бадиий таҳлил ва талқин этилади.

«Лолазор» енгил ўқиладиган, осон ўқиладиган асарлар хилидан эмас. Роман тафаккур тарзи, тил, ифода, услуб, усуллар жиҳатидан замонавий жаҳон адабиётидаги етакчи йўналишларга мансуб эканлигини, романдаги тасвирнинг полифоник сержило хусусиятини эслатиш билан баробар, унда тақлидчиликдан асар ҳам йўқлигини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиман. Муаллиф Фарб тажрибасини ўзбекона миллий руҳ, бетакрор ўзбекона оҳанг билан қойилмақом қилиб уйғунлаштира олган.

Шуниси қизиққи, бир қарашда асар анчаин содда тилда ёзилгандек, характер ва ҳодисалар хийла одми - жўн бир йўсинда лоқайдроқ тарзда ифода этилаётгандай туюлади. Аммо мана шу жўнлик замирида ўта жиддийлик, гўллик қобигида эса қувлик, теран маънодорлик бор; хушёр китобхон лоқайд бўлиб туюлган нигоҳ, ҳикоя тарзи замиридаги ёзувчининг позициясини, ҳодисаларга аниқ-равшан муносабати, баҳосини сезиб, ҳис этиб туради. Муаллиф қиссада Шарқ адабиётида кенг тарқалган «тажоҳилул- орифон» деб аталган билиб-билмасликка олиш, содда қувлик, донишмандлик усулини ижодий ривожлантириб, романнинг етакчи услуби даражасига кўтаради. Айни шу услуб, усул тақозо этадиган истеҳзо, киноя, кесатиқ, пичинг, нозик қочириқлар асарга халқчил миллий руҳ, ўзига хос жозиба бахш этади. Энг муҳими, бундай услуб орқали ёзувчи романга асос қилиб олинган ҳаётий ҳодисалар, муаммолар, одамлар табиати, қисмати моҳиятини бетакрор тарзда чуқур, ҳаққоний очишга, уларни бутун мураккаблиги, зид-

таърифи, мунобат ва манфий томонлари билан кўрсатишга эришади. Ёзувчи услубининг яна бир жиҳати шундаки, асар бошдан-оёқ баъд мунозаралар тарзида битилган. Ёзувчи гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона персонажлар билан баҳсга киришади; асардаги персонажларaro тортишувлар фақат улар орасидаги конфликт-зиддият ифодасигина бўлиб қолмай, уларни муаллифнинг ҳодисаларга хилма-хил томондан ёндашуви, баҳс-мунозаралари изҳори деб ҳам айтавериш мумкин.

Роман марказида, юқорида айтиб утилганидек, икки қадрдон дўст - республиканинг масъул раҳбари Ошно, шу ошно паноҳида, мададида «донгдор» ёзувчи даражасига кўтарилган, аслида ўртамиёна каламкаш Назар Яхшибоев тақдири ётади. Муаллиф замонавий романчиликда кенг қўлланаётган ретроспектив усулга таяниб, персонажлардан бири - ёзувчи Назар Яхшибоев умрининг сўнгги, касалхонада кечган бир неча кунларини гўё сарҳисоб палласи тарзида олиб, шу нуқтада туриб узоқ йиллик босиб ўтган ҳаёт йўлига назар ташлайди. Бу одам умр йўлида жуда кўп кишиларга дуч келган, улар билан ҳар хил муаммолар бўйича мулоқотда бўлган; аммо унинг тақдирида чуқур из қолдирган, бутун онгли ҳаётига эш бўлиб юрган зот бу - Ошно. Ёзувчи ҳаётидаги барча хуш ва нохуш ҳодисалар, зафарлар, йўқотишлар, хато ва адашишлар, кўргилик ва аччиқ сабоқлар - барчаси шу одам билан алоқадор. Роман муаллифи бу икки шахс умр йўлини, аввало, Назар Яхшибоев нигоҳи орқали ифода этади. Аммо муаллиф бу билан чекланмайди. Агар шу билан чекланганда, эҳтимол, ёзувчи бу икки мураккаб шахс, улар тақдирига алоқадор ҳодисалар ҳақидаги тўла ҳақиқатга эришолмаган бўларди. Буни сезган муаллиф романга яна бир муҳим фигурани олиб киради - асарда тақдир тақозоси туфайли бу одамга яқинлашиб, унинг таъсирига тушиб қолган, аслида зўр истеъдод эгаси, соҳибдил, ҳақиқатгўй адиб Саидкул Мардонов отлиқ шахс пайдо бўлади. Саидкул Назар Яхшибоев ҳақида қисса ёзмоқчи. У Яхшибоевнинг ҳаёт йўли, дўсти Ошно ҳақидаги кўрган-билганларини сўзлайди, йўл-йўлакай ўз ҳаётини ҳам ҳикоя қилади... Шу тариқа асарда марказий фигуралар - Ошно ва Яхшибоевларга нисбатан бошқа бир нигоҳ - қараш, уларни янги томондан баҳолаш, очиш имконияти вужудга келади. Муаллиф воқеаларни гоҳ бемор - Яхшибоев, гоҳ қиссанавис - Мардонов нигоҳи орқали беради; ҳодисаларнинг шу тарзда икки хил табиатли, икки хил маслакли ёзувчи орқали ифода этилиши асарга ўзига хос баҳс, тасвирга эса полифоник хусусият, сержило маъно бахш этади. Ро-

ман етук реализмга хос хусусиятлари - муаллиф ҳодисаларни, одамлар тақдири, характерини, ҳаттоки яқин ўтмишда энг жиддий хатолар, жиноятлар қилиш даражасига бориб етган кимсаларни ҳам тарихий муҳит фарзанди, тирик инсон сифатида тушуниб, қалам тебратгани билан ғоят қимматлидир. Зотан, хақиқий реалист ёзувчининг вазифаси, А. Чехов айтганидек, гуноҳкор одамни нукул айблаш, таъқиб қилиш эмас, аксинча, ҳаттоки гуноҳкор кимса ёнини олиб, у йўл қўйган хатолар, табиатидаги қусурлар, қабохатлар асоси, илдизи, сабабларини таҳлил этиб бериш, инсон жумбоғини ечишга уринишдан иборатдир.

«Лолазор» муаллифи яқин кечмишга катта масъулият билан ҳалол ёндашади, айти шу масалада конъюктура мақсадларини кўзлаб, ҳар мақомга йўрғалайверадиган, калтабин, мунофиқ кимсалар билан ошкора мунозаралар олиб боради. Узоқ йиллар Назар Яхшибоев билан мулоқотда бўлган, уни яқиндан билган, ундан гоҳ яхшиликлар кўрган, гоҳ ранжиган ҳақгўй адиб Саидкул Мардонов пировардида ўз виждонини сўроққа тутди:

«АГАРДА ЯХШИБОВНИНГ ЎРНИДА МЕН ЎЗИМ БЎЛГАНИМИДА-ЧИ?»

АГАРДА МЕН ЎЗИМ ОШНОГА ОШНО БЎЛГАНИМИДА-ЧИ? УШАНДА НЕ БЎЛАРДИ?

Бу саволларга нима деб жавоб беришни билмайман. Ишоналмайман ўзимга. Шубҳам мўл менинг. Замонлар ўзгача эди. Кутқу деганлари ҳам ғоят улуг эдики, Ошнога ошно бўлсам, олиймақом рағбатлар олсам, мен ўзимнинг ҳам Яхшибоевга айланишим муқаррар бўлиб туюлади.

Ҳар хил ошнолару яхшибоевларга қарши ўз вақтида билак шимариб кескин курашганмиз, деб томоқ йиргаётган ва недир янги садақалардан умидвор бўлаётган тенгдошларимдан фарқли ўлароқ, мен ўзимнинг ўша кезларда ҳам, бугун ҳам жуда ожиз эканимни сезаман».

Бу ҳалол ва мард одамнинг, чин реалист адибнинг эътирофи! Романнинг «Охириги боб»ида кичик, аммо характерли бир лавҳа бор. Қиссанавис Саидкулнинг орадан йиллар ўтиб, бир вақтлар катта довруғ таратган, бугунги кунда эса сири фош бўлиб, қамоқда ётган донгдор раис Тўпори юртига йўли тушади, Тўпорининг тус жияни кабобпаз Неъматжонга дуч келади; жиян ҳеч тап тортмай Тўпори қисмати ҳақида қувонч билан гапирди, «Илоннинг боши янчилди, домлажон!» дея суюнчи олмоқчи бўлади. «Билмай юраверган эканмиз, қилган қилғилиғини мен айтмай, сиз эшит-

ман!» деб айтишнинг бошлайди. Саидкул лол бўлиб қолади, кейин эса бир бу ерга келганида Нетьматжоннинг Тупори туғрисидаги сани, талидини узгача эди: «икки гапнинг бирида зикр этардик, «каттамининг қамрови кенг, гайрати улуғ, бу кишига битта тоқтоз торлик қилади, бу кишига бутун бир республикани ҳам ишониб топширса бўлади!..»

Муаллиф ёзганидек, вақтида жур бўлиб, кейин четга чиқиб туриш осон. Вақтида жур бўлиб, вазият узгаргандан кейин бутунлай бошқа томонга ўтиб олиш эса ҳаммасидан ёмон. Ёзувчи ўзини, ўз бисотини тафтиш қилишга ўтади: «Тупорининг ёнида бунақа неъматжонлар жуда кўп бўлган. Ундан ирганишга иргандим-у, лекин аслида ўзимнинг ҳам ундан беҳроқ эмаслигимни англадим. Тупорини яратган ким ўзи?! Наҳотки неъматжонларнинг бу ишга қурби етса! Йўқ, Тупорини биз сўзамоллар яратдик, Яхшибоев, мен... Бошқалар ҳам қараб тургани йўқ. Мақтадик, мақтайвердик, юксакларга опчиқиб, ўзимиз пастда қолиб, пировард унинг соясига сиғинадиган бўлдик...

Ичимда аччиқ кулги уйғонди...».

Мана шу аччиқ кулги, истехзо, йўл қўйилган хатолар учун ҳам оммавий, ҳам шахсий жавобгарлик, уят, иқрорлик ҳисси - роман реализмининг туб негизини ташкил этади.

«Лолазор» романи яна бир жиҳатдан характерли. 80-йилларда адабиётда «гап айтиш», «проблема кўтариш»га мойиллик кучайиши муносабати билан қуруқ гапбозлик, проблемабозликдан иборат асарлар кўпайиб кетди. Адабий асар оддий публицистика, проблематик мақола ҳолига тушиб қолди. Адабиёт, биринчи навбатда, инсоншунослик, характершунослик эканини унутмаслик даркор. Ҳар қандай ўткинчи ижтимоий муаммо, катта гап - фалсафа асарда бевосита инсон характери, тақдири тахлилидан табиий равишда келиб чиқмас экан, ҳаёт ҳақиқати бадиий ҳақиқатга айланмайди. Уни чинакам бадиий асар деб аташ маҳол. «Лолазор» муаллифи ҳаммадан бурун инсоншунос-характершунос тарзида иш кўради; ёзувчининг ўша пайтга қадар бу борада тўплаган ижодий тажрибалари, хусусан, «Галатепага қайтиш», «Истеъфо» қиссаларида қўлга киритган ютуқлари романда қўл келган, янада сайқал топган; асарни ўқиётганда Ошнони ҳам, Назар Яхшибоевни ҳам, Саидкул Мардоновни ҳам, етакчи персонажлардан ташқари, ғаройиб табиатли Тупори, терс, аммо мард, самимий йигит Абдужаббор, индамас, олижаноб аёл Олия, бадантарбиячи аёл Анбар, Симхо, Робия, Қурбоной, Шариф, Валломат, Александр Шоймардоно-

вич, Мойра, Муяссархон, яна унлаб персонажлар, асарда кенг ва оз ўрин олишига қарамай, тирик инсон сифатида бетақрор хусусиятлари билан шундоққина кўз олдимизда гавдаланади; улар шунчаки индивидуал образ - бетақрор характер бўлиш баробарида, концептуал хусусиятга эга, муайян ижтимоий ҳодиса моҳиятини очишга хизмат этадилар.

Ёзувчининг энг катта хизмати - Яхшибоев ҳаёти маъноси, умр сабоқлари, яхшибоевчилик моҳиятини чуқур таҳлил этиб берганидадир. Дадил айтиш мумкинки, Яхшибоев асарда давр типи даражасига кўтарилган. Боя айтилганидек, бу одам - мураккаб шахс; қалби эзгу туйғулардан холи эмас, ёзувчи сифатида ўзининг нимага қодирлигини, ожиз томонларини ҳам билади, ўзгаларга, муҳтожларга мурувват, ҳиммат кўлини чўзишга ҳам тайёр, дўстларга содиқ, кўп ҳолларда ҳақиқатга тик қарайди, ҳақ гапни айтишга, ёзишга интилади... У Ватан учун жанг қилган, Ватан топшириқларини баҳоли қудрат бажо келтиришга уринган. Бу одам, эҳтимол, бошқа бир шароитда, фавқулудда «омад» қулиб боқмаганда, балки, қурби, иқтидори етганича меҳнат қилиб, ҳалол ижод этиб, шу камтарона меҳнати самараси билан ҳаётда ўзига яраша ўрин, чин обрў топган бўларди. Аммо вазият ўзгача бўлиб чиқди, тақдир уни бениҳоя «сийлади», иқтидори, меҳнатидан кўра юқори обрў-эътиборга, катта имкониятларга эришди. Унинг яқин дўсти Ошно юртнинг масъул раҳбари даражасига кўтарилгач, унинг соясида, мададида патриарх - «Ота ёзувчи»га айланади; бошда у қалб амрига бўйсуниб шаккоклик қилиб ҳам кўради, ҳақ гапни айтишга чоғланади, аммо бу иш Ошнога маъқул тушмайди, замона зайлига зид бўлиб чиқади, шаккокликнинг андак жабрини ҳам татийди. Сўнг у Ошно раъйига, замона зайлига қараб иш кўрадиган, катталар руҳсатини олиб, ҳақиқатни айтадиган, ёзадиган бўлади. Бора-бора Ошно раъйига, замона зайлига қараб иш кўрган бу аллома ижодда, бинобарин, ҳаётда боши берк кўчага кира бошлайди. Бир вақтлар эзгу туйғулардан, олижаноб мақсадлардан, қалби саховатлардан холи бўлмаган Ошнонинг ўзи ҳам бора-бора нохуш бир оқимга тушиб олиб, шу оқим бошида туриб бутун бир халқ ҳаётининг танг аҳволга солиб кўя бошлайди.

Тўғри, Ошно бир ўзи юртни шу даражага олиб бориши мумкин эмас эди; у бутун мамлакатдаги вазият, ижтимоий-маънавий иқлим, марказдаги бош таянчи, илҳомчиси, йўлбошчиси Катта Пахтакор таъсири, рағбати остида шу ишларни қилади, авом, жумладан, яхшибоевлар эса унга бор ҳақиқатни айтишга журъат

қўлдан, таснича, ҳар боб билан ҳурматли арбобнинг ҳурмати-
ни ҳолига қўйиб пайида бўладилар. Ошно ўйлаган режалар бир
рӯб, унинг ташаббуси, мадади билан кўтарилган қаҳрамонлар соҳ-
та қогоз гуллар, жиноятчилар бўлиб чиқади. У туғилган юртига бир
ариқ сув чиқариб бермоқчи эди, шунча йиллар ўтиб, қишлоқ
сувсиз қолди; бутун юртни лозазорга айлантормоқчи эди, юрт эса
харобазорга айланди...

Назар Яхшибоев умри охирида шу фожиаларнинг ҳаммасини
ўз кўзи билан кўриб, бу ишларда ўзининг ҳам ҳиссаси борлигини
ҳис этиб эзилади, қоврилади. Худди Ошно каби ўзининг ҳам қис-
мати танг - умр йўлдоши худбин, беоқибат; фарзандлари бемехр,
бемаслак; умрининг сўнгги дамларида ишониб юрак розини айта-
диган, дардини тушунадиган одами йўқ, ёзган асарларида амал
қилган эътиқоди самарасиз, асарлари тиригидаёқ умрини тугат-
ган; энг даҳшатлиси, бир вақтлар «Юлдузни кўзлаган қиз» деб улуғ-
лаган қаҳрамони Қурбоной унинг кўз олдида фожиали тарзда жон
таслим этади, ўлими олдида ўзини бир вақтлар улуғлаб, хато йўлга
бошлаган адибга надоматлар ёғдиради... Яхшибоевнинг касалхона-
даги умрининг сўнгги дақиқаларида Қурбоной билан учрашуви
лавҳаси асарнинг энг таъсирчан ўринларидан. Қурбоной фожиаси
бу яхшибоевлар фаолиятининг аччиқ меваси, яхшибоевчиликнинг
фожеий самарасидир.

Яхшибоевдан ижодкор сифатида доғ қолди, айна пайтда ундан
яхшигина бир боғ қолди. Умрининг сўнгги йилларида ўз фожиаси-
ни тушуниб, ўзи тушиб қолган йўлнинг охири вой эканини сезган
бу одам туғилган юртига бориб ҳалол пуллари эвазига бир боғ
яратди. Ҳамюртлари, фарзандлари унинг ижодий меросига эмас,
ундан қолган боққа эҳтиром, эътибор кўрсатадилар... Бунда чуқур
рамзий маъно бор. Бу боғ ҳеч қанақа ошоларнинг таъсирсиз, раъй-
исиз, ёрдамисиз, кўнгилдан чиқариб эл-юрт, келгуси авлод ман-
фаатини ўйлаб қилинган беғараз меҳнат самараси. Фақат ҳалол
меҳнат самарасигина эътиборга молик. Эҳтимол, бу одам ижодда
ҳам шундай йўл тугганида, ошнолар раъйига қарамай, фақат қалб
амри билан ижод этганда ўз иқтидори, ҳалол меҳнатига яраша
адабиётда ҳам қадрини топган бўлармиди... Яхшибоев умр йўли
таҳлилидан келиб чиқадиган энг муҳим сабоқ, маъно - шу.

«Лозазор» кенг, чуқур таҳлилларга, теран ўй-мушоҳадаларга,
хилма-хил баҳс-мунозараларга асос берадиган асар. Биз асосан
биргина етакчи персонаж устида тўхтадик, бошқа кўплаб персо-
нажлар, уларда илгари сурилган ғоявий-бадий концепция хусу-

сида бирма-бир, батафсил тўхталиш мумкин эди. Аммо шу бир стакчи персонаж тўғрисидаги мулоҳазаларнинг ўзиёқ романнинг гоёвий-бадий даражаси, асарнинг ижтимоий-эстетик салмоғи, замонавий руҳи ҳақида муайян тасаввур беради, роман етук санъаткор ёзувчи қаламига мансуб эканини тасдиқлайди.

«Лолазор» романи яна бир бор шундан далолат берадики, бадий ижодда ҳақиқатни кашф этишнинг энг тўғри, синалган йўли ҳодисаларни, инсон ва унинг қалбини бутун мураккаблиги, зиддиятлари, мусбат ҳамда манфий томонлари билан ҳалол ва теран таҳлил этишдан иборатдир. Шундай иқтидорга – тафаккур йўсинига эга адиб ҳеч қачон замоннинг ўткинчи эпкинлари олдида теб-ранмайди, законлар ўзгарганда ҳам авлодлар олдида юзи шувут бўлмайди.

«Лолазор» китоб ҳолида чиққанидан кейин икки йил ўтиб романда акс этган бедаво дард – чуқур бўҳронлар гирдобиди ич-ичидан нураб бораётган тузум ҳалокатга учради. Ниҳоят, халқнинг асрий орзуси ушалди, мамлакат ИСТИҚЛОЛГА эришди. Энди озодлик иштиёқида ёнган сафдошлари қатори Муроджон ҳам бадий ижодни йигиштириб қўйиб шу ушалган асрий орзу – истиқлол ҳимояси, равнақи йўлида амалий ишларга ўтди. Салкам йигирма йилдирки, у масъул лавозимларда сидқидилдан хизмат қилиб келмоқда. Ўзининг 60 ёши арафасида «Тафаккур» журналидаги суҳбатда шу йиллар давомида бой ҳаётий тажриба тўплагани, ижод устида ўйлашдан ҳеч қачон тўхтамагани, яна ижодга қайтиш нияти борлиги, кўнглида янгидан-янги асарлар буй кўрсатиб келаётгани хусусида гапирди. Суюкли адибимизнинг муборак ёши билан қўтлаган ҳолда, бу эзгу ниятларнинг тезроқ рўёбга чиқишини тилаб қоламиз.

ХУРШИД ДАВРОН ШЕЪРИЯТИ ҲАҚИДА НУТҚ

Хуршид Даврон ўтган асрнинг 70-йилларида адабиёт майдонига кириб келган кенжа авлод шоирларининг пешқадам вакиллари-дан биридир. У вақтли матбуотда эълон этилган илк шеърлари биланоқ шеърият ихлосмандлари назарига тушган эди. Шоирнинг бирин-кетин нашр этилган «Қадрдон кўёш», «Шаҳардаги олма дарахти», «Тунги боғлар», хусусан, «Учиб бораман қушлар билан», «Тумариснинг кўзлари», «Болаликнинг овози» каби тўпламлари жамоатчилик эътиборини қозонди, адабий тақидчиликда ижобий баҳо олди, айрим шеърлари қизғин баҳс-мунозараларга сабаб бўлди.

Хуршид шеърятини мавзу-мундарижасига кура уч асосий гуруҳга ажратиш мумкин: 1. Болалик хотиралари ҳақидаги шеърлар. 2. Инсон ва табиат муносабати муаммосига оид шеърлар. 3. Тарихий шахсларга, улкан сиймоларга бағишланган шеърлар.

Шоир қайси мавзуда қалам тебратмасин, юксам эътиқодни, гўзаллик, инсоний поклик, ҳалолликни улуглайди; инсон қалби, виждони ҳамиша сергак бўлиши учун қайғуради, инсонни она тарих ва табиат олдида ҳар доим бурчли, қарздор эканидан огоҳ этади, ўқувчи кўнглига доимо эзгу, ёрқин туйғулар олиб киришга интилади. Бугина эмас. Шоир бир қатор шеърларида ўзининг эстетик ақидаларини, шеър, шоир, унинг фуқаролик бурчи ҳақидаги қарашларини, ҳаётий, ижтимоий позициясини, кўнгил эътиқодини ошқора, эҳтирос билан баён этади. У «Шеърят - бу қийин иш эмас...» шеърида чинакам эзгу, курашчан шеърят яратмоқ учун шоирнинг ўзи эзгу хислатлар эгаси бўлмоғи керак, деган фикрни илгари суради.

Хуршид Даврон шеърларидаги курашчанлик, фаол фуқаролик оҳанглари куруқ деклорациядан иборат эмас, аксари ҳолларда бу хусусият гўзаллик, нафосат туйғуси билан туташган, чатишган ҳолда намоён бўлади. Унинг, бир қарашда, соф табиат лирикаси, шунчаки поэтик лавҳа ёки интим кечинма ифодаси каби туюладиган шеърлари ҳам фаол гражданлик туйғуси билан йўғрилган.

Хуршиднинг «Поезддаги воқеа ёки болаликнинг овози», «Болалигим угирлаб секин...», «Жийда гулин исладим», «Самарқанд», «Ўйнар эдик бекинмачоқ...», «Болаликда айтар эдим онамга...», «Болалик ҳақида шеър» сингари ашъорлари болалик хотиралари туркумини ташкил этади. Уларда инсон онгли умрининг илк босқичи - беғубор болалик, болаликнинг масъулиятли, серташвиш, серғалва ўсмирлик, йигитлик паллалари билан алмашув дақиқалари ғоят гўзал - ҳам ҳазин, ҳам нурли туйғуларга тўла сатрлар орқали кўрсатилади. «Ўйнар эдик бекинмачоқ...» шеъридаги поэтик лавҳани эслайлик: Бекинмачоқ ўйнаётган бола - лирик қаҳрамон дўстларини излаб, ташландиқ боғ ичига кирганида, беҳосдан катталар «ўйини» устидан чиқиб қолади - ошиқ йигитнинг маъшукасига «Жоним... сени севаман» деган сўзини эшитилади. Шунда унинг ўй-хаёллари алғов-далғов бўлиб кетади; худди шу дақиқадан бошлаб, завқли ўйин унга ёқмай қолади, дилига энди ёруғ бир ғам сингади... Ўта ҳаётий, таъсирчан поэтик лавҳа! Лирик қаҳрамон кўнгида кечган ёруғ бир ғам ўқувчи қалбига ҳам кучиб утади...

«Болаликда айтар эдим онамга...» шеърдаги сатрларни эслик:

*Болаликда айтар эдим онамга доим:
«Уйлансам, мен ташлаб кетмайман сизни,
Қуриқлайман оромингизни».
Кун келди, улғайдим - сочлари оқарган онам
Кузлари қорайиб кутади мени -
Оромин уғирлаб кетган уғлини.*

Бор-йўғи олти сатрдан иборат бу шеър инсоннинг ўз сўзи - лабзи, узгалар олдидаги қарзи, масъулиятини ёдга туширади, шу билан баробар, инсон умрининг балоғат паллалари болаликдаги тасаввурларига кўра хийла мураккаб, янгидан-янги муаммоларга тўла эканлигидан огоҳ этади.

Хуршид Даврон мазкур туркумдаги шеърларида болалик - софлик, адолат, ҳақиқат, ҳар қандай нопоклик, қабоҳатларга қарши мурасасизлик рамзи даражасига кутарилади. Шунга кўра, у бутун умр инсон учун энг зарур хислат. Шоир ёзади:

*Демак, сен кераксан ҳақиқат учун,
Энг тоза, мусаффо орзулар учун,
Сени сўрамайман фақат бахт учун,
Сен менга кераксан гоҳ нафрат учун.*

Шоир фикрича, бир умр болалик туйғуларини сақлаб қолган одамгина ҳам бахтли, ҳам адолатпарвар, фаол курашчи, қабоҳатларги мурасасиз бўла олади. Шоирнинг болалик хотиралари туркумидан чиқарган асосий хулоса - сабоқ шундан иборат.

Шоирнинг инсон ва табиат муносабати муаммоларига оид шеърлари болалик хотиралари билан боғлиқ ўй-мушоҳадаларининг давоми каби софлик, беғуборлик, гузаллик, эзгулик тимсоли; инсон - табиат фарзанди, айти пайтда, табиат инсоннинг давоми, инсон билан табиат ҳамкор, бир бутун тутунган, шунга эришилган дамлар инсон учун беназир онлардир. «Токчада даста ялпиз...», «Сайхонликнинг хилват четида», «Оппоқ эди бошда бу дунё», «Улаётган отнинг қорачиғида...», «Қор ёғаетган оқшом...», «Табиатдир менинг давомим...», «Боғ кезаман...», «Мен дарахтга айландим тунда...», «Ойбек», «Кампир қиш сўнгида ўлмоқчи эди» шеърларини ўқиганда сирли, сеҳрли, кишини энтиктириб юборадиди.

таги ширин туйғулар оламига фарқ бўласиз. Ҳақиқий санъат асари, чинакам лирик шеър ҳамиша жумбоқ бўлган, уни оддий мантқиқ тили билан сўзлаб бериш, бировга тушунтириш қийин, ниҳоятда қийин. Хуршид Давроннинг мазкур тўпламга кирган лирик шеърларини ўқишда туғилган туйғуларни тўлалигича бировга гапириб бериш мушкул. Мана бу сатрларни тинглаб кўринг:

*Қор ёғаетган оқшом
Шаҳарни кезсанг,
Ғира-шира кўчаларни
Кезсанг, қўлларингни чўнтакка тиқиб,
Қор эса эриса лабларингда жим.
Уйласанг олисларда қолган кимнидир,
Шу қорни уйласанг, қалбинг энтикса.
Айниқса ўзинг севган қизни уйласанг,
Айниқса, уйласанг онангни...
Қор эса тинмаса, тинмаса, тинмаса.
Тинмаса қадаминг,
Ўзинг ҳам бир қор учқунидай
Сингиб кетсанг туннинг бағрига.
Кимгадир йўл берсанг, кимгадир салом,
Аммо ўзинг билмасанг буни.
Қор эса бўралаб ёғаверса жим,
Адашсанг-да сезмасанг адашганигни...*

Энди Ойбекка бағишланган мана бу сатрларни тингланг:

*Ойбекнинг шеърини далага чиқиб,
Майсага ағанаб ўқимоқ керак.
Ва сокин шивирни - оҳангни уқиб,
Ойбекми? Майсами? - деб толсин юрак.
Ойбекнинг шеърини бедазор аро
Сой саси аралаш тингламоқ зарур,
Билмай қолсин юрак сув узрами, ё
Ойбекнинг шеърида ўйнайди бу нур?*

Инсон - табиат - санъат бирлигини бу қадар нафис, гузал ҳис этган шоирни, шеърни мен кейинги йиллар ўзбек шеъриятида кўрган, ўқиган эмасман! Булар ноёб санъат намуналари.

Шоир инсон ва табиат муносабатида фақат нафис, ширин он-

ларнигина эмас, кескин, драматик вазиятларни ҳам қаламга олади. Аммо уша дамларда ҳам инсон, тирик мавжудот учун сирли, сеҳрли олам, гўзаллик, битмас-туганмас ҳаётбахш манбалигича қолаверади. «Ўлаётган отнинг қорачиғида...» шеърдаги лавҳа нақадар ҳаяжонли: от жон таслим этипти, мана шу аянчли оғир дамларда отнинг очиқ кўзи қорачиғида чексиз-чексиз ям-яшил қирлар, яғринини ювган ёмғирлар гавдаланади, милтираган юлдуз ёнади, шудрингда ялпиз чайқалади; энг сўнги дақиқаларда - жон таслими билан мовий осмон ҳам суна боради; бу лавҳа одам боласи учун заминдан ҳам оғир... Қаранг, шоир талқинида ҳаётдаги энг оғир дақиқалар ҳам табиатнинг мислсиз гўзаллиги, жозибадорлиги, боқийлиги мадҳиясига айланади.

Бу туйғу, бу гоё «Кампир қиш сўнгида ўлмоқчи эди...» шеърда ўзгача тарзда намоён бўлади: кампир қиш сўнгида ўлмоқчи, кафанлигини ҳам тайёрлаб қуйган. Аммо қиш тугамай туриб, ўзгача ҳол юз беради, баҳор жуда эрта бостириб келади, қирларга гуллари сочворади. Кампир табиат гўзаллиги сеҳри ичида ўлим хаёлларини унутади:

*Қалдирғоч ин қурди кампир уйига,
Вижирлаб тинмади субҳи азондан.
Кампир қулоқ тутиб қушининг куйига
Кетишни истамай қолди жаҳондан.*

Ниҳоят, табиат ўз сеҳрли кучини кўрсатади:

*Дарахтлар ям-яшил шовуллаб куйлар,
Қалдирғочлар қатор сим ёғочларда.
Кампир кафанини қийиб бичди-ю,
Икки деразага илди оқ парда.*

Хуршид Даврон ижодида тарихий шахслар, улкан сиймоларга бағишланган шеърлар кенг ўрин тутлади. Шоир шеърларида Тумарис, Номоз, Муқанна, Спитамен, Широқ, Жалолиддин, Улуғбек, Навоий, Бобур, Беҳзод, Машраб сингари улуғ шахслар; Қодирий, Ойбек, Ҳожи Абдулазиз, Ҳожи Тамтам, Шукур Бурхон, Усмон Носир, Миртемир каби машҳур шоир, ёзувчи, санъаткорлар, Вяткин, Верешчагин, В.Г. Ян, Пабло Неруда сингари сиймолар номлари катта ҳурмат, эҳтиром билан тилга олинади. Шоир улкан сиймоларга бағишланган шеърлар билан баробар буюк асарлар,

чунинчи, «Девону лугатит-турк» оҳангларида сатрлар, халқ эпоси қаҳрамон Алпомиш ҳақида гузал шеър битган.

Шоирнинг бу туркум шеърларига хос бош хусусият шуки, уларда ядвонга олинган тарихий шахс, улкан сиймо ёки адабий қаҳрамон шунчаки таъриф-тавсиф этилмайди, уларнинг ҳаёт йўли ёки ибратли ишлари, жасорати ҳикоя қилинмайди; балки улар шахсига, ҳаётига оид бирор хусусият, характерли деталь ёки улар билан алоқадор бирор ҳодиса, ҳолат баҳонасида бугунги куннинг муҳим гапи, ҳақиқати айтилади, шоир кунглидаги уй-фикрлар, туйғулар изҳор этилади. Қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлган «Алпомишнинг қайтиши» ва «Мигель Эрнандес сўзи» шеърлари бу жиҳатдан характерли.

«Алпомишнинг қайтиши» шеърининг асосий ғоявий пафоси Н.Худойберганов, И. Ҳаққулов сингари тадқиқотчилар томонидан тўғри талқин этилди. Дарҳақиқат, шеърдаги донишманд чолнинг Алпомишни болалар уйқудан уйғота олади, деган башоратида - бир авлоддан иккинчи авлод етукроқ бўлади, уларнинг қонида «буюк боболарнинг турфа хислати» ортиқроқ жуш уради, деган порлоқ ишонч ифодаланган.

«Мигель Эрнандес сўзи» шеърини шоирнинг фуқаролик бурчи ҳақидаги мадҳия, деб аташ мумкин. Маълумки, машҳур исёнкор испан шоири Мигель Эрнандес улганда, кўзи юмилмай очиқлигича қолган. Шеър муаллифи шу фактга - ғаройиб ҳолатга таяниб, умуман, шоирлик бурчи ҳақидаги уй-хаёлларга толади. Кўзи очиқ ҳолда ётган жонсиз шоир тилга киради, ўзининг дил розини, ҳаётга бўлган чексиз муҳаббатини, ҳаёт жумбоқлари ҳақидаги ўйларини, орзу-армонларини бирма-бир изҳор этишга тушади; шоир дили озодлик, эрка ташна халқ, унинг дарди, армонлари, фарёди, кураши ташвишлари билан тепади, шу эрка ташна, аламдийда, жабрдийда халқ сафида туролмай, халқ корига яролмай бу дунёни ташлаб кетиш, ёруғ дунёдан кўз юмиш унга алам қилади:

*Ахир, қаранг, зулмат аскарлари қон кечмоқда,
ҳўкиз терисидан тикилган этикларида мажақланган
гуллар ҳамон жон бермасдан бақирмоқдалар:*

«Яшасин Республика!»

*Улар тутган милтиқларнинг оғзи тўла ўқ, менинг
эса юрагимда қасос сўзлари шундай тўлгандир.*

Мадрид кўксидан яралган бўлса, қон оқса: булбулли

тинглаган қулоқларидан қон оқса, болаларга ширин
кулча пиширган қўлларидан қон оқса, «Яшасин Испания!»
деб бақирган оғзидан қон оқса, қандай юмай кўзимни;
Қандай?!

Мана шундай фаол фуқаролик руҳи оҳанглари Хуршид лири-
касининг, умуман, бутун ижодининг қон томирини ташкил эта-
ди.

1986 йил.

«СЎЗ ТУЗАЛСА - ЭЛ ТУЗАЛАР»

(Азим Суюн шеърятига бир назар)

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати»нинг 1992 йил кузги сонла-
ридан бирида «Жаннатмакон гўшалар» деган янги рукн пайдо бўлди,
бу рукн шоир Азим Суюннинг «Тиллашув» сарлавҳали бадиаси
билан бошланди. Бадиа муаллифи ўзи туғилиб ўсган юрт - Нурота,
унинг бетакрор табиати ва ҳайвонот дунёси, ажойиб одамлари, бу
ғаройиб гўшанинг мустақил мамлакат тақдирига дахлдор долзарб
муаммолари ҳақида ғоят билимдонлик ва куйинчаклик билан ёзади.
Бадиани ўқиб туриб, беихтиёр ўйлаб кетасиз - шоир шеърятига
хос қатор хусусиятларнинг сири-сабабини топгандай бўласиз.

Дарвоқе, Азим Суюннинг салкам йигирма йиллик ижодига,
барча шеърый китобларига, жумладан, кейинги «Куйганим - суй-
ганим» тўпламига назар ташласангиз, улардаги аксари асарлар худди
ўша макон - шоир туғилиб ўсган юрт билан алоқадордир. Она юрт
мавзуси, юрт манзаралари ифодаси шоир асарларига бетакрор
жозиба бахш этади. Бугина эмас. Биламизки, Нурота донгдор халқ
бахшилари, жумладан, Эргаш Жуманбулбул ўғли юрти. Азим Суюн
халқ бахшилари татиган қудуғу чашма сувларини ичиб, оқинлар
дўмбираси садосини тинглаб, «Равшан»у «Кунтуғмиш» дostonла-
рини ёд олиб улгайган. Шоирнинг деярли ҳар бир асарида огзаки
шеърят руҳи, сурони уфуриб туради. Азим Суюн ўзбек ёзма шеъ-
риятида қадим-қадимдан бошланган, Яссавий бобомиз ҳикматла-
рида юксак тажассумини топган, XX аср поэзиясида эса Ҳ. Олим-
жон, Миртемир ижодида янгича кўринишда намоён бўлган халқ-
она, бахшиёна анъанани бугунги кунда сабот билан давом эттира-
ётган, унга ўзгача латофат бахш этаётган забардаст шоирларимиз-
дандир. «Оқинлардай сел бўлибон куйлайман... Куйиб кулган кул
бўлибон куйламан» деб ёзганида шоир тўла ҳақ.

Азим Суюн шеъриятда халқона, бахшиёна йўлга шунчаки бир ҳавас, «тажриба ўтказини» учун кириб қолган эмас, қисмат унга шу йўлни рано кўрган. Эҳтимол, ҳозир урф бўлган ёки урф бўлиб бориётган хийла мураккаб, мажозий маъноли модернистик шеърлар еки тасаввуфона фалсафий назмга мойил кишилар назарида Азим Суюн тугган йўл жўнроқ, одмироқ туюлиши мумкин. Дарвоқе, китобда нисбатан жўн, бадий заиф асарлар, сайқалга муҳтож мисралар ҳам йўқ эмас. Шоир дилидаги гапларни кўпинча айланма йўллар қидириб ўтирмай, дангал айтиб кўя қолади, унинг фикрлаш ва ифода тарзи содда, бар қадар хоксор, жимжима-безаклардан холи, бир оз дағал; бироқ бу хил «дағаллик» замирида ажиб бир табиийлик, самимият, шу самимиятдан туғиладиган теран бадийлик мавжуд. Энг муҳими, Азим Суюннинг она юрт заминида туғилган, оқинлар дўмбираси созига жүрөвөз мисралари маҳдудликдан бутунлай холи, шоир деярли ҳар бир шеър, достониди эл-юртни, аниқроғи, юртнинг тараққийпарвар, фидойи ўғлонларини қийнаётган ҳаёт жумбоқлари устида қуйиб-ёниб муҳокама юритади.

Шоирнинг туғилган юртига меҳри қанчалар баланд бўлмасин, биробир, у маҳдудликни асло тан олмайди:

*Туғилган уйдан нари чиқмайин,
Дунёни туғилган уйим деган эр.
Тақдирим шу экан, қисматим тайин
Деб юрган шўрликни истамас аср!*

Сочмаларидан бирида бобосининг олис тоғлар орасидаги тош уйи билан боғлиқ хотираларини эслаб, яна ҳам аниқроқ қилиб: «Мен шоирман. Болалигимнинг муқаддас бу хотираси менга қанчалик азиз, қадрдон бўлмасин, қалбимга сирли, романтик кайфият, ҳаяжон бахш этмасин, аммо бугун бобомнинг тош уйида яшай олмайман», дейди.

Азим Суюн шеъриягининг киндик қони тукилган юрт билан алоқадор жиҳатлари устида гап борганда, шоирни «она юрт куйчиси» дейишдан атайин тийилдик. Бу бежиз эмас. «Куйганим-суйганим» китобида фақат она юрт ҳақида эмас, халқимизнинг кечмишига, машҳур тарихий сиймоларга багишланган туркум асарлар бор. Она юрт мавзусидаги асарларда бўлгани каби тарихий воқеалар, сиймолар туғрисида баҳс юритувчи шеърү достонлар ҳам ҳамду санолардан, мадҳиябозликдан холи. Туғилган юртнинг жан-

патмонанд гушалари хусусида ёзاديمи, тарихий воқеалар, машҳур тарихий сиймолар қисматидан сўз очадими - ҳамиша, биринчи галда, қаламга олинган мавзунинг дардли нукталарига, зиддиятли, драматик жиҳатларига эътиборни тортади, улар билан боғлиқ, дилидаги армону ўкинчларини тукиб солади, қанчалар аччиқ, шафқатсиз бўлмасин, бор ҳақиқатни айтишга, ифодалашга тиришади; чунки халқ шоирдан тўғри сўз кутишини, юрти-ўлкаси «рост сўзга зор» эканини яхши билади, унингча, «сўз тузалса - эл тузалар».

«Иморат ва ёки бир томчи денгизга айланган кеча достони»ни эсланг. Оқинлар юртнинг яхши бир удуми - иморат қуриш олди-дан шоирнинг яқинлари, элнинг чечанлари, сўзамоллари кенгаши қаламга олинган бу асар, бир қарашда, унутилаётган қадриятлар мадҳияси бўлиб кўринади. Чечанларнинг ҳазил-мутойибаларидан бошланган бу асарда халқимизнинг яхши удумларини қайд этиш, ардоқлаш ҳам бор. Бироқ асар охир-оқибат бугунги қишлоқ, қолаверса, бутун мамлакат ҳаётига оид кўнгилсиз ҳодисаларнинг, оломон характерига хос заиф жиҳатларнинг шафқатсиз танқидига айланади. Чунончи, чечанлардан бири:

*Ўзбек, қачон эл бўласан,
Тулиб-тошган сел бўласан?
Шу кетишда кетсанг агар,
Бир кун қора ер бўласан!*

дейди чуқур алам билан.

Тоғ юртининг табиати гузал, аммо жаннатмонанд гуша бағри дағаллик ва шафқатсизликларга ҳам тула. Айниқса «Қари қашқир», «Каклик ва қафас», «Қопқон», «Тўнғиз овида», «Итлар» каби шеърларни ўқиганда, чунончи, айғир ва қашқир «жанги»ни кузатганда, ўзи қўйган қопқонга илиниб ҳалок бўлган ўғли тепасида турган ота ҳолини кўрганда, тўнғиз ҳамласига дуч келган кўноқ овчи ҳалокати қиссаси билан танишганда вужуд-вужудингиз увушиб кетади.

Тарихий воқеалар, машҳур сиймоларга бағишланган асарлардаги армон-аламлар дарди янада ҳаяжонли. Туркий амирлар орасида энг қатта шуҳрат топгани - Амир Темур; салкам ўттиз мамлакатни тобе қилган, не-не султонлар ҳузурини тиз чўккан Амирнинг ҳам кўкси армонларга тула. «Амир Темур армони» шеърини Темурнинг ҳасрат билан айтган:

*Бу не дунё ўзи? Кўз юмолмадим -
Роҳат тушагида бирор лаҳза ҳам!*

сузлари уйга тўлдиради.

Султон Жалололиддин жасорати ҳақида кўп ёзилган. Азим Суюн эса бу жасур ўғлон ҳаётидаги энг кескин, чигал лавҳалардан бирини қаламга олади: Чингизхон лашкарлари таъқиб пайтида жасур ўлғон волидасини, ожизасини, болаларини дарёга ташлаб чўктиришга қарор беради. Ҳайҳот, бу не кўргилик! Ахир у бебурд фарзанд, бадбахт банда эмас эди-ку! Волидаси, ожизаси беномус, шарманда эмас эди-ку, болалари она сутидай пок, муҳтарам эди-ку, дея ҳайқиради шоир. Гап шундаки, Жалололиддин Чингизнинг ваҳшийлигини, азизлари унинг қўлига тирик тушса, қандай «каромат»лар кўрсатишини биледи; унингча, «Ёв қўлида қолгандан кўра озод ўлмоқ бахт!

Шоирнинг «Аҳмад Яссавий мақбараси қошида» шеъридаги алам-ли мушоҳадалари ҳам киши юрагини эзади: Темур қазосидан кейин юртдаги нисбий осойишталик издан чиқади, улуғ амир бошлаган кўп хайрли ишлар, жумладан, Яссавий мақбараси қурилиши чала қолиб кетади. «...Мана, ул мақбара чаладир ҳамон, Чала Ўзбекистон, - Чала Туркистон».

«Куйганим - суйганим» китобидаги шеъру дostonлар ғам-ғурбат, ҳаёт шафқатсизликлари, машаққатлари ифодасидан иборат экан-да, деб ўйламанг. Йўқ, китобда кўнгилга шодлик, завқ-шавқ берадиган лирик тароналар, ҳазил-мутойибалар ҳам талайгина. Ҳаёт машаққатлари ифодасига мойил, дангалчи, чўрткесар, бир оз тўпри, дағал лирик қаҳрамоннинг гоҳо ута беозор, майин-мулойим, ҳаёт нафосатини нозик ҳис этувчи, ҳазил-мутойибага мойил шахс киёфасида кўриниши - китобнинг яна бир фазилати.

*Оҳ қандай кеча бу! Осмонга қара.
Соч тарасанг бўладир ойга қараб!*

Нафосат туйғуси ўткир қалбгина ойдин кеча ҳақида шундай ёзиши мумкин.

*Салқин тушиб қолди тоғлар бағрига,
Вазмин кўтарилар дарадан тумон.
Эл-юрт кучиб энди тоғ этагига,
Ёзги чорбоғларда намхушдур хазон.*

*Кеч қолган чўпон ҳам ҳайдар сурувин,
Серка йўл бошлайди чалиб қўнғироқ.
Жаранглаб турар у узоқ ва узоқ,
Уфқларга сингиб кетар охири...*

Кўнгилларда аллақандай тотли кайфият уйғотувчи бу хил ўта жонли, хилма-хил садоларга тўла ҳам ҳазин, ҳам нурли манзаралар тасвири фақат нозик дидли, ўткир шоир қалами остидангина чиқиши мумкин.

«Эр ва хотин» шеърисидаги латифанамо ҳазил-мутойиба - севикли хотин кўнглини оламан деб йигитлик шаънини топтаган эрнинг хотинидан дакки эшитиши, шапалоқ ейиши тасвири гурбатларидан толиққан дилларга ҳузур бахш этади...

Бироқ бари бир, шоир эътиборини, биринчи галда, ҳам ҳозирги кунимиз, ҳам ўтмишнинг кишини ўйлатадиган, қийноққа соладиган жумбоқлари ўзига тартади.

Шоирни энг кўп қийнайдиган, ўйга толдирадиган масала бу - эл-юртнинг бирлиги масаласидир. Талай шеърларида, «Ўзбекистон», «Иморат» дostonларида, ниҳоят «Сарбадорлар» асарида шу гоёни зўр эҳтирос билан илгари сурган.

«Сарбадорлар» асари Туркистон халқлари тарихининг муҳим бурилиш палласи - мўғуллар истибдодининг емирилиши, Самарқандда сарбадорлар ҳокимиятининг тантанаси ва инқироzi, Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келиш даври ҳақида баҳс этади. Шоир бу тарихий ҳодисалар силсиласини муайян концепция - истиқлол ва бирлашган қудратли давлатчилик гоёси нуқтаи назаридан ўзича бадиий таҳлил ва талқин этади. Одатдагидек, бу ерда ҳам шоир халқона, бахшиёна йўлдан боради, аниқроғи, «Абулфайзхон», «Мирзо Улуғбек» фожиавий драмаларида шаклланган мумтоз адабиёт анъаналарини халқ дostonчилиги тажрибалари билан қушишга, бойитишга тиришади. Бу, айниқса, жангу-жадаллар, оммавий саҳналар ифодасида, драматик ҳодисалар талқинида, меҳнаткаш халқ ичидан чиққан оддий одамлар образида очиқ кўринади; халқ тарихи, тақдирига дахлдор энг жиддий муаммоларни, чунончи, эл-юртнинг бирлиги, ягона қудратли давлат тузиш гоёларини ҳам шоир оқинларга хос содда, халқона ифода этади.

Асар бошидаёқ, шундай буюк, бой ўлка, Туркистон эли нега мўғуллар оёғи остида топталди, деган аламли савол ўртага қўйилди ва икки асир - икки сарбознинг тўқнашуви лавҳаси орқали бу саволга содда, аниқ-равшан жавоб берилади. Бу икки шахс - бир

...нинг фуқароси, бири бирига қариндош икки амир сарбозлари; аммо улар бир-бирига ашаддий рақиб. Амин Хусайн сарбози Темурнинг, Темур сарбози эса Амин Хусайнни кўрарга қўзи йўқ; маккор мўғул хоқони уларни бир-бирига тўқнаштириб, бирининг қўли билан иккинчисининг қонини тўкиб, ҳузур қилади ва «Бу эл феъли шундоқ!.. Қумурсқа бирлашса бирлашар, лекин Бу эл бирлашолмас» дея қувончини яширолмайди; Искандар ҳам, Чингиз ҳам Туркистон элини ана шу заиф жиҳатини ҳисобга олиб иш кўрганликларини эслатади.

Бироқ парокандалик, рақиблар ўйлаганча, Туркистон эли учун бедаво дард, боқий хусусият эмас. Туркистон эли буюк мақсадлар йўлида тадбиркор раҳнамолар бошчилигида бирлашиб, улкан ғалабаларга ҳам эриша олган, қудратли давлат барпо этолган эл. Асарда қаламга олинган тарихий воқеаларнинг мантиқий давоми, интиҳоси бу фикрни тасдиқлаб турибди. Яқдиллик ва тадбиркорлик туфайли мўғул зобитларига берилган қақшатқич зарба лавҳаси халқ дostonларидаги каби жўшқин бир тарзда ифодаланган. Сарбадорларнинг ҳокимият тепасига келиши, уларнинг идора усули, бу ҳаракатнинг кучли ва ожиз жиҳатлари, ички зиддиятлари, икки қардош бек - Амир Хусайн ва Амир Темур орасидаги мураккаб муносабатлар, ошқора ва пинҳона рақобатлар, Темурнинг улуг мақсад - ягона қудратли давлат барпо этиш йўлидаги тадбирлари, ҳам савоб, ҳам гуноҳ ишлари - буларнинг барчаси ҳам бахшиёна, ҳам реалистик йусинда теран бадиий таҳлил этилган.

Темур сарбадорлар жасоратига таҳсин ўқийди, уларни бошга кўтаришга, улар олдида тиз чўкишга тайёр; айна пайтда, бунинг иложи йўқ эканини, бундай қилса, бу иш ўзи учун ҳалокат эканини билади; у Мовароуннаҳрни бир бутун давлат қилмоқ ниятидан воз кечолмайди; шоир Темурнинг ўша топдаги драматик ҳолатини, дилини, унинг характериға хос қатъиятни халқона тарзда мана бундай ифода этади:

*Бу йўлда гоҳ тулки, гоҳ буридурман,
Гоҳида чоҳдирман, гоҳида қоя!
Майдонга кирганлар манглай қашимас!
Рухингиз мен билан, сарбадорларим! -
Бирлигин йўқотган юрту элимнинг
Бевақт қурбонлари, мангу алвидо!*

Улуғ Темур шахсияти, фаолиятини бир ёқлама - нукул қора-

лаш ёки оқлаш йулидан бормай, уни тушуниб, бор ҳолича мураккаблиги, зиддиятлари билан идрок этишга уринишдан иборат бундай йулнинг истиқболи порлоқдир.

Қисқаси, она-юрт, унинг кечмиши, ҳозирги куни шоирнинг астойдил суйиб, куйиб-ёниб айтган дил сўзларидан ташкил топган «Куйганим-суйганим» китоби бугунги шеъриятимизда қувончли ҳодисадир; куп фазилатлари, айниқса, теран ижтимоий пафоси, ёниқ гражданлик руҳи билан ажралиб турувчи бу шеърлар таҳсинга муносибдир.

1993 йил февраль.

ШАФФОФ ТУЙҒУЛАР КУЙЧИСИ

(Шоир Ўткир Раҳмат шеъриятига бир назар)

Ўтган асрнинг 60-йиллари адабиётимиз бўстони саҳнида пайдо бўлган насрда Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, шеърятда эса Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповлар қарвонбошилиқ қилган янги авлод миллий наср ва шеъриятимизнинг кейинги ярим асрлик ривожда ёрқин из қолдиргани, унга ўзгача руҳ, айрича тароват бахш этгани адабий-илмий жамоатчилик томонидан аллақачон эътироф этилган. Улар адабиётимиз тарихига «60-йиллар авлоди» деган ном билан кирган. «Қарвон изидан қарвон келади» деганларидай, 70-йиллар насрида Тоғай Мурод, Мурод Муҳаммад Дўст, Хайридин Султонов, шеърятда эса Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Хуршид Даврон, Азим Суюнлар, яъни «70-йиллар авлоди» деб ном олган яна бир ижод шажараси ҳам адабий жараёнга янги бир «тўлқин» бахш этди. Ана шулар сафида салкам қирқ йилдан бери шеър ишқида ёниб, бетиним изланиб келаётган камтарин ва заҳматкаш шоир Ўткир Раҳмат ҳам бор.

Адабий жараён, ижодкор қисмати ҳеч қанақа қолипларни тан олмайдиган ноёб ҳодиса. Баъзи ижодкорлар биринчи асари биланоқ чақмоқдек яшнаб, адабиётга ёниб киради, илк асари биланоқ эл оғзига тушади. Бошқа бир қалам аҳли эса узоқ йиллар машаққатлар чекиб, излай-излай, охири, излаганини топади. Тарихда бунга мисоллар кўп. Ўткир Раҳмат айни кейинги тоифага мансуб ижодкор. Шоир таржимаи ҳолида эслатиб ўтганидек, эсини таниганиданоқ табиат, гузаллик, шеърят шайдоси бўлиб улғайган, оилавий муҳитда бедилхонлик, навоийхонлик, машрабхонлик руҳида тарбияланган. Мактабда нозиктаъб адабиёт ўқитувчилари унинг Навоийга, умуман, шеърятга меҳри ва ҳайратини янада оширган. Айниқса, Ҳамид Олимжон унинг жону дили эди.

Шоирнинг деярли ҳамма шеърларини ёд олганди. Шу орада ўз-ўзи-дан қалбидан шеърлар қуйилиб кела бошлаган, тўртинчи синфда ўқиб юрган кезлари шеър машқига уринган. 1961 йили, яъни 12 ёшида туман газетаси «Шарқ тонги»да илк шеъри дунё юзини кўрди. Мактабни олтин медаль билан тугатиб, Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университети филология факультетига таълим олди. Ўзи эътироф этганидек, Улуғбек жилғаларидан барпо бўлган, Навоий нафаси уфуриб турган, Усмон Носир қалби тафти тушган даргоҳда қайта туғилиб, қайта бунёд топгандай бўлди; таниқли адабиётшунос Нуриддин Шукуров тарбиясида «назм ва наво ганжинаси»га қалит излашда давом этди, шеър машқини давом эттирди, аммо шоирликка даъво қилишдан ўзини тийди, шеър, сўз масъулияти уни шундай йўл тутишга ундади. Устознинг «Қалит ўз қўлингга бор, лекин у ҳали товлангани йўқ. Сенинг вазифанг уни товлантириш, сўнг хазинага қўл уриш» деган пандини ҳеч унутмади, ўз устида ишлашда давом этди. Омон Матжон, Уллибиби Отаева, Мукаррама Фаффорова, Жонибек Субҳонлар даврасида қалам тебратди, устоз тавсиясига кўра «Шалола» шеърият анжуманига бошчилик қилди. Ўқишни тугатиб, катта ҳаётга йўлланма олди. Шу пайтга қадар тотув, саранжом-саришта оила, оқибатли қариндош-уруғлар, университетдаги дилига яқин, иноқ илмий-ижодий муҳитда нафас олиб улғайган Ўткир Раҳмаг энди ҳаётнинг, чархи кажрафторнинг ўзгача, шафқатсиз «шева»ларига рўбарў келди, ҳарбий хизмат, туман газетаси, вилоят босмахонаси, телерадио қўмитасида фаолият кўрсатди, Навоий вилоятида, Санкт-Петербургда умрининг бир бўлаги қолди; ҳаёт сўқмоқларида юрди. Кейинчалик у бу йилларда кўрган-кечирганлари устида тўхталиб «Изтироблар, ички қийноқлар - юртнинг забунлиги. Ўзининг забунлигинг - нақадар аламли, нақадар оғир. Юрагингда жўшган исён ичингни тимдалайди. Тухматлар. Бўхтонлар, иғволар. Зулм - бу аянчли хотирот, азобли ёдномалар». Болалик, ўсмирликнинг тотли, одамни энтиктирувчи шавқли дамлари ҳам, ҳаёт сўқмоқларидан, довларидан ўтишдаги аянчли хотирот, азобли ёдномалар ҳам - буларнинг ҳеч бири изсиз кетмади, вақти келиб, қалб қаъридан қуйилиб, сатрларга тизилиб шеърга айланди. Энди унинг ёзганлари ўзгача руҳ касб эта бошлади, фақат ўзинигина эмас, ўзгалар қалбини ҳам ўртаган дарду аламлар изҳорига айлана борди.

Гарчи шоир шеърлари 70-80-йиллари газета ва журналларда, алманах ва жамоа тўпламларида бетиним босилиб турган бўлса-да, уларни тўплам - китоб ҳолига келтиришга шошилмади; илк

шеъри матбуот юзини кўргандан 26 йил ўтиб, 1987 йили илк тўплами «Ирмоқ»ни чоп этишга журъат этди. Ҳали матбуотда бир-икки шеъри чиқмай туриб, илк «машқ»ларини китоб қилишга шошиладиганлар сони кўпайиб бораётган ҳозирги кунларда Ўткиржоннинг бу борада тугган йўли ниҳоятда ибратлидир.

Гапнинг очиги, Ўткир Раҳмат қирчиллама қирқ ёшига етганида, айна истиқлол йилларида ҳар жиҳатдан етилди, очилди. Аввало, у масъул лавозимларда хизмат қилиб, истиқлол ғояларини амалга оширишда фаол иштирок этиб келаётир. Шоир ўн йилча бош муҳаррирлик қилган «Қишлоқ ҳаёти» газетаси шу йиллар давомида бутунлай янгича қиёфа касб этди. Ҳозир у мамлакатимизнинг бош газетаси «Халқ сўзи»ни моҳирона бошқармоқда. Жамоат ишлари билан баробар, шоир сифатида ижодий фаолиятни ҳам изчил давом эттираётир, истеъдодининг янгидан-янги қирраларини намоён этаётир. «Соғинч» (1991), «Жилға» (1992), «Райҳон ҳиди» (1993), «Шукрона» (1996), «Кўзим қорачиги» (1996), «Ой ёғдуси» (1998), «Хаёл ифори» (2008) китоблари шеърхонлар қалбидан ўрин олди. Шу тариқа эътиборга сазовор аксар асарлари истиқлол йилларида рўёбга чиқди, бўғзида қолиб кетган сўзларини тўлиб-тошиб айтишга чоғланди.

*Занжирлардан эрким бўшалди,
Орзуларим бир-бир ушалди.
Офтоб кулиб, юз очди ҳиллол,
Мангу яша энди, Истиқлол!*

деб ёзганида шоир дил қаъридаги асл туйғуларини тўкиб солади. Айниқса, «омадли имкон» - дил истар оқимга келиб қўшилиш, истиқлол бунёдкорлари сафида туришдек бахт насиб этганидан беҳад қувонади, бундан беором қалби таскин топади:

*Куксимда сиғмайди ажиб бир нолон,
Ненидир зор излаб, куйдай эшилдим.
Тақдирда бор экан омадли имкон,
Дил истар оқимга бориб қўшилдим.*

Истиқлолни бу хилда олқишлаш ҳаёти ва ижодий тақдири шу қутлуг тарихий ҳодисага туташ шоиргагина насиб этиши мумкин. Бу ҳол шоирнинг Ватан, Истиқлол туркумидаги шеърларига алоҳида кўрк, файз бахш этади.

Ўткир шеърларида истиқлол тушунчаси ҳамisha Ватан, куз, қалб, юрак, она, муҳаббат каби одам боласи учун энг азиз, энг юксак, нурли туйғулар билан ёндош ҳолда келади, шоир уларни асло бир-биридан айро ҳолда тасаввур этолмайди.

*Ватан - сен кузимсан, борсанки - ёруғ,
Ҳам оташ қалбимсан - даргоҳи юрак.
Сен нурли - истиқлол буюк ва улуг,
Ватан, сен - онамсан
Ҳаммадан юксак...*

Шу сатларни шоирнинг бутун ижодий бисотига эпиграф - бош сўз қилиб олиш мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўткир шеърияти бу минбар шеърияти эмас, шу чоққача мен уни минбардан туриб, шеър айтганини, ўқиганини кўрган эмасман. Шоир шеърияти бу - кўнгил шеърияти, бу борада у Ойбекдан мерос қолган ноёб анъанани изчил давом эттириб келаётир; унинг китобларини варақласангиз, қаламқаш дўсти Салим Ашур ёзганидек, шоир қалби фасллари-нинг гоҳ сокин, гоҳ гуркираб, гоҳ шиддат билан кечаётган манзаралари акс этганига гувоҳ бўласиз, айни шу табиий туйғулар манзараларининг сеҳрли қудрати билан муаллиф ўқувчи қалбига осонгина кириб бора олади. У Ватан, истиқлол, она, сингил, севгиси, севгилиси, она табиат манзаралари, кечмиш хотиралари, тарихий сиймолар қисмати ҳақида ёзадими - ҳамма ҳолларда туйғулар манзарасини кўз олдингизда гавдалантиради. Шунинг учун ҳам унинг шеърларини минбардан эшитиб эмас, китоб саҳифаларидан ўқиб, сатрлар қатидаги туйғулар манзарасини кўриб - ўқиб ўзгача завқ оласиз.

Шоирнинг «Байналминал» шеъри эркисиз, ватансиз кўнларнинг армон-ўқинчлари, истиқлол нашидаси ҳақида. Олти банддан иборат шеърда, шоирнинг ҳамкасб дўсти айтганидай, халқнинг олис-олисларда қолиб кетган, юракни тўлқинлантирадиган аянчли кўнлари бор бўй-басти билан қалбларда акс-садо беради; беихтиёр халқнинг армонлари бир шода маржондай тизилиб, қаршингиздан оқиб ўтади. Шоир одамларнинг қалби қатида қолиб кетган сўзи, ҳақиқатни кўрмай ўтган кузи, ноҳақликда қора бўлган юзи хусусида надоматли сатрларни тизади. Алам-ўқинч, киноя-кесатиклар ила шоир яна шуларни ёзади:

*Кучаларда байроқларни ҳайқириб тутдик,
Гапиролмай оқибатда - тилимиз ютдик,
Иқболимиз курашданмас бировдан кутдик,
Қорни туқлар оёғида хор бўлган қўшиқ,
Оч ва қуллар овозига зор бўлган қўшиқ.*

Ёзувчи, публицист Абдурашид Нурмуродов бу шеърни «том маънодаги ўтган кунларнинг эзгин, ҳорғин, сўлгин хотирасидир» деб атайди. Шеърда бундай хулосани тасдиқлайдиган бандлар билан баробар «Келди ахир темирларни қизитмоқ гали, Нонни туя қилганларни четга сурғали», «Имкон бермас кўппакларга энди хурғали», «Мўрт деворлар улуғ жангда бари бир нузар», «Бўй кўрсатиб ўзлик туғи яна хилпирар», «Чорасиз қалб сўнг мададни халқидан сўрар» каби мардона, шижоаткор туйғулар тараннуми, сурати ҳам мавжудлигини унутмайлик.

Ўткир ижодида учқур хаёл орқали тикланган яқин ва узоқ ўтмиш хотираларига оид шеърлари бутун бир туркумни ташкил этади. Улар орасида, айниқса, «Гуласал» билан «Гури Амир» алоҳида ажралиб туради. Иккинчи жаҳон уруши даврининг фронт орти фожиалари ҳақида насрда ҳам, назмда ҳам кўп ва ҳуб ёзилган. Аммо «Гуласал»даги фожиа талқини бетакрор, беқиёс. Ўткир асарда акс этган уруш даври воқеаларидан 4-5 йил ўтиб, дунёга келган. Аммо хаёлан у ўзи кўрмаган давр ичида айни ўша давр одами, аниқроғи, болакайи бўлиб яшайди, сўзлайди, қалб дардлари, болакайга хос алам-ўкинчларини тукиб солади. Шеър тузилиши, фожиавий-драматик асоси, ифода тарзи жиҳатидан баллада жанрига яқин туради. Уруш тинкани қуритган кезлар. Қишлоқдаги икки оиланинг мурғак фарзанди - ўспирин билан қизалоқ далада сигир боқиб, оила тебратиш ғамида ака-сингил тутинган, бир-бирига суяниб қолган, чуғурчўқдай чуғурлашиб, узлари ҳам сезмаган нималарнидир орзу қилишади. Шу орада кўнгилсиз ҳодиса юз беради. Ҳодиса манзараси ихчам, лўнда, ўта таъсирчан:

*Қовоқлари - бодом,
кўзларида ёш - маржон,
юзлари - нимранг оқ гулдай
бир қуни уйдан
чиқиб келди Гуласал.
-Дадамдан қора хат келибди,*

*Аза ошга сарф қилиш учун
ойим...
сигирни бозорга олиб
кетди.*

Қизалоқ отадан жудо, боз устига икки мурғак қалбни боғлаб турган восита - сигир ҳам энди йўқ. Шунда ўспириннинг катталардай жумардлиги тутиб, қизалоқ кўнглини кутариши вазиятни ўзгартириб юборади:

*Шунда,
юзига ранг югурди,
кузи юлдуздай порлаб,
ўз акасига эркалангандай
эркаланди мени қучиб
Гуласал.*

Ўша кезларда улар кўнглида уч берган камтарин орзу-ҳаваслар ифори ҳам ихчам, содда - самимий ифода этилади:

*Катта бўлсак
Гуласалнинг дадасидай
ўлмасликка,
ёмон одамлардай бўлмасликка,
сигирларни сотмасликка
иккимиз ҳам
чуқур-чуқур хурсиниб
аҳд қилиб қўйдик.*

Барибир, жудолик, муҳтожлик изтироби ўз ишини қилади. Шаффоф, бокира мурғак қалб бундай мусибатни кутаролмайди. Асарнинг давомини ўқиганда фожей қисмат манзарасидан огоҳ бўлиб ўзингизни кўярга жой тополмай қоласиз.

Ўспирин билан қизалоқ орасида ҳали севги деб аташга эрта - эндигина куртак туга бошлаган, ҳали тўлиб етилмаган, гул очиш, япроқ ёзишга улгурмаган бокира самимий мулоқотлар ифодасидан юраклар ҳаприқади. Ҳижрон ва муҳтожлик оғриқларига дош беролмай ўлим тушагида ётган қизалоқнинг умри шомида ўспиринни йўқлаши, видолашув дақиқалари, ўша аянчли дақиқаларда қизалоқ хаёлида чақнаган умид, тенги йўқ умид ўқувчини ларзага солади:

*Алаҳлаб ётарди
тушакда Гуласал,
эрта узилган ғунчадай сўлиб...
- Акажон...
сигирим қайтиб келди...
дадам ҳам ёзди оқ хат...
қани нон... дадажон!..
Юраклар анордай эзилди бу оҳдан!
Гуласал узилди...
Қовоқлари - бодом,
Кўзлари - илҳақ,
Юзлари оппоқ гулдай,
лабида қотган сўз:
СИГИРИМ,
ОҚ ХАТ,
НОН!
Тушакда ётарди Гуласал,
асалим!*

Воқеаларнинг ўспирин тилидан берилиши, айниқса, ўспириннинг сўнги қалб нидоси ниҳоятда ўрнига тушган. Асарнинг бош пафоси ўспирин онасининг мана бу сўзларида аниқ ва равшан ифодасини топган:

*Гулдай қизча шундай
булмасмиди,
уруш булмаганда,
паймонаси тўлмаганда...*

«Гури Амир» шеъри сарлавҳаси остида «1941 йил 21 июнь» деб изоҳ берилган. 21 июнь якшанбага ўтар кечаси XX аср тарихидаги энг мудҳиш тун. Айни ўша тунда Иккинчи жаҳон уруши бошланди, айни шу тунда жаҳонга машҳур саркарда Амир Темур руҳи покига суиқасд қилинди, унинг қабри очилди. Шеърда айни шу мудҳиш туннинг шоир Ўткир Раҳматга хос руҳий манзараси қўлами чизилади.

*Ўтганларнинг руҳлари - юлдуз,
Сомон йули - шаҳид лашкарлар.
То тонггача узмадилар кўз,
То тонггача безовта улар!*

Шеър ана шундай мислсиз хавотирлардан дарак берувчи хара-
катдаги залворли сатрлар билан бошланади. Бу алам-укинчларга
тула туйгулар силсиласи кучайиб бораверади, «хўрсинади юрак-
лар тўлиб», «эзилади сонсиз бағирлар», «Юлдуздардан кўз ёши
булиб тукилади ёғду - ёмғирлар!» Ҳайронликда чинор бош ушлай-
ди, қўноқлари шох орасида қушлар ухламай тонг оттиради; мино-
ралар тани муздай қотиб, тонг отгунча хун ютиб чиқади. Ниҳоят,
шеърнинг еттинчи бандига келиб бу мудҳиш хатарнинг сабаби аён
булади: Бу масканга худо беҳабар кимсалар каманд ташлаган. Сунг
замоннинг бундайин бедодлиги туфайли шоир қалби оёққа тура-
ди, тўлиб-тошиб ҳайқиради:

*Замонанинг кирдикоридан
Азоб чекди тириклар гоҳи.
Рухлар тинчмас дил озоридан,
Қабрларнинг недир гуноҳи?*

*Қурқувларни қилдилар ато,
Тилин тишлаб ҳақ сўзни айтмас.
Бу тузумнинг дастидан, ҳатто
Утганлар ҳам гурда тинч ётмас!*

Охирида яна шеър бошидаги «сомон йўли - шаҳид лашкарлар»
ҳолати-манзарасига қайтилади; бошдаги бандда улар «то тонггача
бевозта» бўлиб чиққани айтилган бўлса, энди уларнинг «То тонг-
гача йиғлагани» таъкидланади.

Жаҳон тан олган буюк сиймо шаънининг ўз юртида топталган-
ни, қандай балоларга гирифтор бўлгани ҳақида кўп айтилди, ёзил-
ди, кўриб ўтилганидек, шоиримиз ҳам бу хусусда шеърят тилида
ўзининг бетакрор, таъсирчан сўзини айта олди.

Узоқ ва яқин ўтмишнинг маломатли лавҳалари туркумидаги
яна бир асар устида алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз. Гап «Кўрқиз»
драматик достони устида кетаётир. Муаллиф изоҳига кўра, асар
воқеаси 70-йилларнинг охирида бўлиб ўтади. Демак, «Гулалас»,
«Гўри Амир»дан фарқли ўлароқ, асар бевосита шоирнинг ўзи шо-
ҳид бўлган ҳодисалар хусусида. Шоир Салим Ашур «Кўрқиз» дра-
матик достони қизиқарли композицияси, воқеаларнинг ғаройиб-
лиги билан ажралаб туришини айтиб «Кўз инсонни ёруғ олам би-
лан боғлаб турувчи энг муҳим аъзо. Оламга, одамга баҳо беришда
кўз ўлчов вазифасини ўтайди. Шундан бўлса керак, жаҳон адабиё-

тида кўр кўзлар ҳақида бир-биридан ғаройиб, қизиқарли асарлар яратилган, шоиримиз Уткир Раҳматнинг «Курқиз» достони сюжети-нинг фавқулоддалиги билан ҳам ана шундай нодир асарлар қаторидан ўрин олади» дея асарга юксак баҳо беради.

Дарҳақиқат, шоир асар учун фавқулодда, қизиқарли сюжет танлаган. Достон қаҳрамони Маъсуда туғма кўр, чорак асрдики, ёруғ дунё, яқинларини кўриш бахтидан бенасиб. Ниҳоят, қизнинг, ота-онасининг улуғ орзулари ушаладиган кунлар келади; чексиз орзу-хаёллар, тасаввурларга мойил шоиримиз ҳозирги ҳаётда кўрилмаган ҳодисани реалликка айлантиришга журъат этади. Моҳир шифокорлар тасодифан ҳалок бўлган одам кўзи гавҳарини туғма ожиз қиз кўзига ўрнатиб, уни очишга муваффақ бўладилар. Кутилмаган улкан бахт, қизнинг, ота-онасининг, дўсту биродарларининг қувончи чексиз... Аммо бу бахт, қувончлар узоққа бормайди. Орадан сал фурсат ўтмай кўр қиз кўришга муяссар бўлган ёруғ дунё унинг учун зулматга, у кутган бахт оғуга айланади. Бутун фожиа шундаки, шу пайтга қадар оламни, одамларни покиза қалб кўзи орқали тасаввур қилиб келган қиз энди нопок, қаллоб, мунофиқ, муртад, малъун бир раҳбар кимса кўзи билан кўра бошлайди. Қиз кўзи олдида бири биридан мудҳиш ҳодисалар ғавдалана бошлайди. Мана шу мудҳиш ҳолатлар асарнинг драматик асосини белгилайди. Шу тариқа муаллиф 70-80-йиллар адабиётида мустабид тузум шафқатсизликлари ҳақида қаламкаш дўстларига ҳамоҳанг ўзига хос шафқатсиз достон яратишга муваффақ бўлади. Асарнинг жаҳон адабиётидаги бу тур асарлардан фарқли жиҳати, оригиналлиги ана шунда.

Махсус, жиддий таҳлил, талқинларга асос берадиган бу достоннинг хотима қисмида бош қаҳрамон дил изҳори, қалб амри ўлароқ қатъий қарори хусусида озгина тўхталиб ўтиш билан чекланаман. Қиз ўзи учун энг азиз одамлари - ота ва онасига қарата дейди:

*Чорак аср бу оламни
ўзга тасаввур,
Ўзгача бир меҳр билан
мен суяр эдим.
Иймон, виждон одамларнинг
ҳайроҳи дердим,
Покизалик, беғуборлик
мангу ёр дердим...*

Онажоним, айтинг менга,
оқ сут бергансиз.
Нега оппоқ ниятларга
губор тушаркан?
Отажоним, дунёда бор
ҳақиқат дея,
Парваришлаб устирдингиз
мен - ожизани.
Чорак аср бирор луқма
биров ҳақини
Уйимизга,
дастурхонга келтирмадингиз.
Ҳалол яшаб,
ҳалол ошаб
утишни менга -
Шу ожиза қизингизнинг
томирларига,
Отажоним,
Онажоним,
қуйган сизмасми?!

Нопокликни, ноҳақликни асло ҳазм қила олмайдиган бокира қалбнинг - романтик қаҳрамоннинг мана бу қатъий қарори, жасорати уқувчида ҳеч қанақа шубҳа уйғотмайди, ушандай вазиятда бу ноёб шахс бошқача йул тутиши мумкин эмас:

Энди билдим
бегона куз
мени тинч қуймас,
Қулоқ солмай,
буйин эгмай,
яшай олмайман!
Курмаса ҳам уша кўзим
гавҳари азиз,
Кур кўзимнинг гавҳари-ла
кўрмоқ истайман,
Ўзга киши кўз гавҳари
менга керакмас!
Ҳам хотинбоз,
ҳам порахур,

*ҳам бир ноинсоф,
Қотил бўлиб ўтган
қайси худобеҳабар
Кузи билан бу дунёни
кўргандан кўра
Курқиз бўлиб яшаб ўтсам
минг бор афзалроқ!*

Шу тариқа Ўткиржоннинг энг яхши асарларига хос кабоҳат билан асло муросага бора олмайдиган шаффоф туйғулар Маъсуда тимсолида унинг қалб нидоси орқали яна бир бор авж пардаларда янграйди.

* * *

Ўткир Раҳмат ҳақида битилган барча мақолаларда «шоир - табиат мусаввири» деган фикр ўтказилади. Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов «Шоир табиат билан қадрдон дўст сингари сирлашади, энг муҳими, у билан тил топиша олади. Шу маънода, Ўткир Раҳмат чин маънодаги табиат ошиғи сифатида тасаввур уйғотади» деб ёзади. Шоир Салим Ашур эса «Ўткир Раҳмат баҳор, ёмғир, томчи, қиш, қор, қўйингки, бутун табиатни инсон шуури ва қалбига таъсири манзараларини тадқиқ этувчи шоир» деб атайди.

Энг муҳими, шоир шеърларида манзаралар ҳамиша ҳаракатда намоен бўлади, бу хил ҳаракатлар силсиласи эса беихтиёр шоир қалбида акс садо беради, жараённи ўз қалби тугёнларига, инсон қалби манзараларига қиёс қилади; шоир ҳеч қачон фалсафа сотмайди, ўқувчига ақл ўргатмайди, уни нималаргадир даъват этмайди, сатрлар қаъридан ўз-ўзидан табиий равишда қандайдир «ўғит», «фалсафа» келиб чиқаверади.

*Айтганингни қилмайди дарахт,
Назарга ҳам илмайди дарахт.
Майли уни чопгин, қиймала,
Безовта ҳам бўлмайди дарахт.*

Дарахтга хос «ўжар табиат» таърифи давом этади: Ерни тутиб маҳкам томирлари, Парво қилмай ўзлигига содиқ қолиб ўсаверади. Сотқинликни билмайди, ёмонлик ҳам қилмайди, орқангиздан тош отиб гоҳи, қалбингизни тилмайди.

*Уз дунёси, уз олами бор,
Офтоби бор, юлдузи бисёр.
Қор-ёмғирга тутиб куксини,
Яшнаб кетар жилмайса баҳор.*

Шу ерга келганда шоир табиат «шева»ларини қўйиб, бирдан одам зоти қилмишларини эслайди:

*Кўҳна замин неларга гувоҳ,
Эсласам дил оғрийди, эвоҳ.
Чиқиб келар турли қиёфа,
Ниқобларни тутгунча ногоҳ...*

Сўнг шоир дилини оғритган, қалбини изтиробга солган асл дардини тукиб солади:

*Не кунларни кўрмади тақдир,
Балки эшлаш кераги йўқдир.
Лекин бугун дарахтга қараб,
Унга таъзим этмоқлик бахтдир.*

«Томчи» шеъри «Дарахт»дан фарқли улароқ жумбоқли саволлар билан бошланади:

*Томчилаган ёмғир томчиси
Ҳовучингда, айтгин, нима бор?
Қай майсага умринг боғланди,
Қай бир чечак сенга умидвор?*

Бу ёруғ оламдаги катта-кичик ҳодисалар каби оддий бир томчи қисмати қандай кечишини инсон зоти аниқ айтиб беролмайди: балки уни оддий тош, тақир дашт ёки йўл кутар, балки унга майса буй чузаётгандир, уни деб дарахт аста қаддин кутараётгандир, лаби қақроқ чул унга ташнадир... Ҳаётда нималар бўлмайди, у ташвиш ё бахтга дуч келар, ё тошларга сингиб кетар ёки дарахтга айланар; балки кўлмакларни макон тугар, қурбақага дўст тутинар ёки лолага жон бағишлар... Сўнг шу хил хилма-хил тахминлар, тасодифлардан шоир мана бундай хулосага келади:

*Бу манзилнинг бағри-ку сирли,
Ҳеч ким етмас сўнгига сира.*

*Саноғи йуқ бош қўйди бари,
Сендай эди шаффоф, бокира!*

Оддий бир томчи қисмати ҳақидаги ўй-мушоҳадалар шоир қалбида чизилган манзаралар ифодаси орқали бугунги замонавий тафаккурнинг коинотда тасодифларнинг ўрни хусусидаги синергетик таълимотнинг кенг уфқлари миқёсига кўтарилади.

«Ўтган кунни қумсайсан ўйчан» сатри билан бошланадиган шеър, ёши бир жойга етиб қолган қария кўксига ҳаётга ташналик, чексиз муҳаббат хусусида баҳс этади; одатдагидек, шоир инсон умри устидаги кечинмаларини табиат фасллари билан боғлиқ ҳолда бадиий талқин қилади.

*Кеча бунда япроқ бор эди,
Шивирларди яшил бир нафас.
Бошларига шуълалар сочиб,
Тикиларди тўлин ой бесас.*

*Қайларгадир шошаркан фурсат,
Сирли экан умр йўллари.
Қора сочинг, бугун эса оқ,
Қалтираркан баъзан қўлларинг...*

Ҳамма - ҳаммаси ўтаверар экан, гул, кўкариш, хазон фасли, сеҳрли, сўрамасдан кириб келган гам... Инсон табиатининг сирли, сеҳрли ҳикмати қарангки, тандаги жон типирчилаб турганида ҳам ҳаётга ташналик асло сусаймайди, «бошин кўтарар юрагингда сўнмаган исён!».

Бу аломат шаффоф инсоний туйғу шеърда қанчалар жозибадор, қойилмақом ифодасини топган.

Ниҳоят, бу туркумдаги яна бир асар - «Бир куш бор...» шеъри ҳақида бир-икки оғиз сўз. Бу шеър ҳам «Гулсал» каби воқеабанд, драматик фожиавий қисмат ифодаси жиҳатидан балладага яқин турадиган асар. Фарқли жиҳати шундаки, бу ерда она табиатнинг ғаройиб муъжизаси - сайроқи куш фожиавий қисматидан ҳайратда, изтиробда қолган лирик қаҳрамон кечинмалари худди «Гулсал»дагидек ўқувчини ларзага солади, ўйга толдиради. Шоир асар учун олти-беш ҳижоли содда сатрлар танлайди; Чулпон, Саид Аҳмад лирик ҳикояларини эслатадиган ҳодисани соддагина холисона сўзлаб бериш йўлидан боради. Йўқ, «воқеани ҳикоя қилиб бериш»

деган ибора бу асар руҳига унча мос тушмайди, бу ҳол чинакам шеърний асар қимматини тушириб юбориши мумкин. Аслида ҳодиса унда лирик қаҳрамон - ҳассос шоир нигоҳи, қалби орқали чинакам шоирона тарзда ифодаланади.

«Қушнинг хонишидан Маст эди боғ ҳам, Гунчалар жилмайиб Багрин очарди». Асар шундай дилтортар сатрлар билан бошланади. Шоир тезгина асл воқеага кўчади:

*Сеҳрли наводан
Уртанди бағир,
Ҳаяжон шодланиб
Измига олди.
Мен ипсиз боғланиб
Шу қушга охир,
Тузоқлар қўйдиму
Сўнг тутиб олдим.*

Мана энди қуш қисмати можаролари бошланади: эркинликка ўрганган қуш қафасдаги ҳаёт тарзига кўника олмайди: сув берса бепарво, донга қарамайди, тумтайиб қафасда бетобдай ётади, сайёд ёлвориб сўз айтса, жавоб ҳам қилмайди, бу ҳолат унинг қалбига тикандек ботади. Аммо у аҳдидан қайтмайди, «Тақдирда не бўлса кўрарсан» дея қўл силтайди. Тақдирга тан бермай, иложи борича, ўша митти жон ҳам охири вазиятга кўникади, аланглаб ютоқиб сув ичади, қафасга бош уриб, сўнг дон титкилайди, қанотин ёзганча қафас ичра сайраб учади. Бундан лирик қаҳрамонимизнинг қувончи чексиз: чунки у мурод-мақсадига эришди. Уша тобда бу ўжар, соддадил қаҳрамонимизнинг мана бу хулосаси қалбларни зир титратади:

*Ҳаттоки қуйларкан
Яралса имкон,
Қафасда қуш боқиб
Мен шунда билдим.*

Ва шу биланидан қолмай, қушчага эрта-кеч дон тутиш, сув беришда давом этади, сайроқи қушчага парвариш ёқаётганидан ўзида йўқ шод. Аммо инсон, барибир, инсон-да, охири, у ҳам бу қилмиши учун ўзига виждони олдида ҳисоб беради. Авваллари шунчаки сайраш бўлиб туюлган қушнинг ноалари бир кун ке-

либ, дилини ёшлайди, «Шу митти жонимга Раҳм ҳам қилмай, Тутқунда сақлайсан Одам боласи!» деяётгандек туюлади унга. У инсофга келиб, одамлиги тутиб қушчани қафасдан озод қилади.

*Озодлик...
Эркинлик...
Қанотга имкон,
Дил истар орзуга
Қовуштирар бахт.
Қушча ҳам боғида
Сайраб беармон,
Кенгликдан тўймайин
Учарди фақат.*

Асарни шундай бахтли хотима билан тугатиб қўя қолиш ҳам мумкин эди. Бундоқроқ шоир шундай қиларди. Аммо шоир Уткир Раҳмат бунақа жўн йўлдан борадиган муаллифлар тоифасидан эмас. Уни қийнаган, қалбини ўртаган муаммо асар поёнида очилади, тўла намоён бўлади.

Лирик қаҳрамон кундалик турмуш ташвишлари гирдобида қафасни ҳам, сайроқи жонни ҳам унутиб юборган. Бироқ:

*Воажаб,
Бир куни
Эрталаб турсам,
Ўша қуш қафасда
Чўқирди донни!*

Қизиқ, қушча ўз сайёдидан асло чўчимайди, хотиржам мунчоқ кўзларида нур ялтирайди, чуғурлаб ўз тилида нимадир дейди. Сўнг айтиб минг узр боғ томон учади. Боғида яйрайди, тинмай сайрайди, ошёни бағрида тонгни шом қилади. Ажаб:

*Билибми гоҳида,
Гоҳида билмай,
Қафасда ўтириб
Ўтказар оқшом.*

Бу ажиб ҳолат лирик қаҳрамонимизни аламли уйларга толдиради:

*Ажаб, бу қандай ҳол,
Қандай сир эди?
Шу қушга худойим
Берсин тузимни.
Куну тун уйланиб
Йиғлагим келди,
Шу қушча ўрнида
Кўриб узимни!..*

Шу тариқа, шоир бу ғаройиб қисса нақлидан ҳеч қанақа ҳисса - хулоса чиқармайди, одатдагидек, укувчига ақл ўргатмайди. Аммо ҳушёр китобхон асарни ўқир экан, ўзини хаёлан, албатта, ўша митти қушча ва лирик қахрамон ўрнига солиб кўргиси келади. Асарнинг асосий «юк»и ана шу сатрларга жойлашгандай туюлади. Ундаги самимий эътироф, шаффоф туйғулар қалбнинг нозик торларини титратиб юборади, одамни ҳушёр торттиради. Машъум қафасдан қутулганимизга, мана, йигирма йилча бўляпти, неча ўн йиллар орзиқиб қутилган эркинлик, озодлик шароитида гоҳо танг вазиятга тушиб қолган онлари беихтиёр ўша таниш қафасни кўмсайдиганлар йўқ дейсизми орамизда?!.. Буни ўйлаганда, албатта, одамнинг хўрлиги келади, беихтиёр кўзида ёш қалқийди.

* * *

Ўткиржоннинг ота-она, қадрдон сингил, болалик дўстлари, ўсмирлик йиллари ўтган она қишлоқ, бобо деҳқон, олтмиш йиллик ҳаёт йилларида дуч келган яши ва ёмон одамлар, қувончли ва нохуш ҳодисалар туфайли қалбида кечган ўй-мушоҳадалар, гоҳ қасида, гоҳ мадҳия, гоҳ ҳажвий-киноя, гоҳ қувноқ ҳангома, ҳазил-мутойиба шаклида тизилган сатрлар, назмлар ҳам талайгина. Қишлоқда туғилиб ўсиб, не-не сўқмоқлардан утиб, шаҳарликка айланган, шаҳарликка айланса-да, бари бир қишлоқликларга хос ҳислатларини йўқотмаган, сочига оқ оралаган чоғларида ҳам тугилган юрти, болалиги, болалигида орттирган қадрдонларини беихтиёр кўмсаб юрадиган тенгдош замондош ижодкорларга хос кайфият унга ҳам хосдир. Шоирнинг:

*Отам каби гўё қишлоғим,
Онам бўлиб кутар у ҳамон.*

деган сатрлари шу ҳақиқатнинг эътирофи.

«Торинжак» шеъридаги мана бу сатрларни фақат Уткиржонгина айтиши, битиши мумкин:

*Бу ошёнда юрак саҳнига,
Хиёнатнинг тушмас излари.
Садоқатни сақлаб қалбига,
Авайлайди қишлоқ қизлари.*

*Бу дунёда не бўлмас ахир,
Тукилар гоҳ кўз ёш - бўзлари
Эзилса ҳам гулдайин бағир,
Сездирмайди қишлоқ қизлари.*

Қишлоқ қизларига хос драмалар, изтироблар билан йўғрилган латофат ва матонатни бу қадар ҳаётий, табиий тарзда туйгулар кўзгусига солиб кўрсатиш осон эмас. Буни санъат дейдилар...

«Бободехқонга» қасидасида яқин кечмишнинг фожей манзаралари ихчам, лўнда ва таъсирчан сатрларда шундай гавдаланади:

*Толелари куйганлар утди,
Утди қанча жувонмарг жонлар.
Бу кунларни орзиқиб кутди,
Кўз ёшига ботиб мужгонлар.*

*Ўз боғида ўзи бегона,
Кун кечирди гўё бир қарол.
Ўзга қўшиқ айлаб девона,
Сарсон кезди хитобу савол!?*

Фожей қисматнинг ечими ҳам деҳқончасига содда, лўнда ва таъсирчан:

*Ҳамроҳ эса сабр, матонат,
Кунгилларга берарди далда.
Мутеликнинг занжирын фақат,
Парчалаган Истиқлол бўлди.*

Бу туркумдаги асарлар орасида «Синглимга» шеъри эзгин ва нури туйгуларнинг уйғунлиги, ҳаётийлиги, табиийлиги, нафосати билан алоҳида ажралиб туради. Шоирнинг олдинроқ ёзган уч

қисмдан иборат «Синглимга хат» деб номланган шеърий номаси ўқувчиларга яхши таниш. Номадаги қишлоқ аёли қисматига куйинчаклик, матонатига чексиз эҳтиром туйғуси бу шеърга ҳам кучиб утган. Айни пайтда шоир номада учрайдиган «прозаик тафсилотлар»дан қочиб бу шеърда поэтик теранликка эришган, фикрлар-туйғулар уфқини кенгайтирган. Сингил сиймосини шоир, одатдагидек, она табиат манзаралари қуршовида, қўйнида шеърий тилда гавдалантиришга чоғланади: Сингил йўлига шамол йиқилади, сув унга сирғалиб суюнади, офтоб ҳали кўрсатмай жамол, у кетмонни олиб, йўлга тушади; шабнам унинг этагига суйкалади, димоғини ифор қитиқлайди... Шу тарзда эрта тонгдан рўзғорига, одамларга ризқ улашиш йўлидаги заҳматлар унга ота-онасидан мерос. Шу ерга келганда шоир ёзади:

*Кўз унгимдан кетмайди сира,
Тонгни шомга улаган онам.
Отам энди армон, хотира,
Ортга қайтмас ўтган кунлар ҳам.*

Уша дала, ўша ой, офтоб, тун кетидан тонглар отади. Заҳматқаш авлодлар зиммадаги бурчини деб ҳар куни тонгдан шомга қадар дала кезади. Шоир онадек азиз, меҳрибон, меҳри дарё, заҳматқаш, фидойи сингилжони билан фахрланади, айна пайтда унга ачинади:

*Бугун сенга қирқта жон мерос,
Ташвишларга ҳеч буш келмайсан.
Шаҳдинг эса онамларга хос,
Ором олсин жоним демайсан.*

Шоирнинг дил тубидан отилиб чиққан мана бу самимий сатрлар сизу бизнинг қалбимизни ўртаб юборади:

*Менинг асал,
Менинг жон синглим,
Қойилмасман дунё ишига.
Сени ўйлаб ухلامас кўнглим,
Мунча ташвиш аёл кишига! ?*

Фақат дала ташвиши эмас, ўз уйи, рўзғор ғамлари ҳам унинг бўйнида:

*Ўз уйингдан ортмайсан ахир,
Фарзандларга меҳринг бахшида.
Рузғорингни юки ҳам оғир,
Лекин синглим, боринг яхши-да!*

Шеърни ўқиб кўнгил қувониб кетади, бугунги адабиётимизда шундай шеърларнинг бори яхши-да, ахир!

Ниҳоят, шоиримизнинг ижод йўли, шеърятига хос айрим жиҳатлар, бетиним изланишлар туфайли эришилган топилмалар хусусидаги кузатиш, мулоҳаза, таҳлил ва талқинларимизга хулоса ясасак ҳам булар энди. Аммо шоиримизнинг ўзи бизни бундай мушкулотдан халос этгани учун ундан беҳад миннатдормиз. Ўткир-жоннинг мана бу сатрлари мақоламизга яхшигина яқун бўла олади:

*Умр деган бу йўлнинг
Довонларидан ошдим,
Манзил томон гоҳ қувнаб,
Гоҳи ташвиш-ла шошдим.
Туйғулар қучоғида
Эзгуликни талашдим...
Йўлинг йироқ, мададни -
Дўстларингдан олгайсан.
Энг аввали не деса,
Қалбга қулоқ солгайсан.
Гард инмаган бир шаффоф,
Туйғу билан қолгайсан.
Хурса хурибди итлар,
Йўлингдан қолма, шаштим!*

Ижоднинг машаққатли ва шавқли йўлида шоиримиздан бундан буён ҳам қалбига, шаффоф туйғуларига содиқ қолиб, шаштидан қайтмай, одамларга эзгулик улашишда давом этишини тилаб қоламиз.

IV. БИР АСАР ТАРИХИ ВА ТАЛҚИНИ

ХОЛИСЛИК ХОСИЯТИ

(Ҳамзанинг «Паранжи сирлари» драмаси хусусида)

Адабиётчилар, адабиётшунослар даврасида «адибнинг бош асари» ёки «шоҳ асари» деган тушунча бор. Умуман, суз усталари номи тилга олинганда, биринчи галда, уларнинг айна шу асарлари кўз олдингизга келади. «Бош асар», «шоҳ асар» тушунчаси гоҳо нисбийдир. Миллат тарихининг муайян босқичларида ижодкор қаламига мансуб юксак санъат намуналари қолиб, замона зайлига, даврнинг маънавий-мафкуравий эҳтиёжларига мос келадиган, аслида мундайроқ асарлари сунъий равишда «кўтар-кўтар» қилинади. Совет ҳокимияти йилларида бундай нохуш ҳол роса кенг тарқалган эди. Буни XX аср ўзбек адабиётининг забардаст сиймоларидан Ҳамза Ҳакимзода ва унинг ижодий меросига муносабатда ҳам курс, кузатса бўлади.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида сахна юзини кўрган, асл қўлёзма нусхаси сақланмаган, кейинчалик 1939 йили Комил Яшин томонидан тикланган (ёзилган) синфий кураш, коммунистик мафкура руҳи билан йўғрилган «Бой ила хизматчи» қарийб ярим аср давомида Ҳамзанинг бош асари сифатида тарғиб-ташвиқ қилинди, сахналардан, мактаб дастури, дарсликларидан тушмай келди. Қайта қуриш йиллари бу асар, аниқроғи, «Бой ила хизматчи»нинг кейин ёзилган нусхаси хусусида қизгин баҳслар бўлиб ўтди. Комил Яшин ёзган нусханинг бадиий қимматини, аҳамиятини асло камситмаган ҳолда, Ҳамза қаламига мансуб тула ҳолдаги асл матннинг йўқлиги, бу асарнинг, умуман, Ҳамзанинг бадиияти хусусида виждонан, холисона фикр юритиш, узил-кесил илмий хулосага келиш ишини мушкуллаштиради. Аслида, «Бой ила хизматчи» Ҳамзанинг ижодий тақдири учун ҳаёт-мамот масаласи эмас. Адибнинг бахтига унинг «Заҳарли ҳаёт», «Янги саодат», «Бурунги сайловлар» каби асарлари, «Миллий шеърлар» мажмуалари вақтида китоб ҳолида чиққан, «Майсаранинг иши», «Паранжи сирлари» каби драмаларининг муаллиф қўлёзма нусхалари сақланган. Шу асарларнинг ўзиёқ Ҳамзанинг асримизнинг 10-20-йилларида шаклланиб қад ростлаган янги ўзбек адабиётидаги муно-

сиб мавқеини белгилаш учун етарлидир. Хусусан, «Паранжи сирлари», «Майсаранинг иши» драмалари, «Ўткан кунлар» романи, «Абулфайзхон» фожиаси, Чулпон шеърляти қатори бизда янгича миллий-бадий тафаккур камолотини намойиш этувчи асарлар сирасига киради.

Тўғри, совет ҳокимияти йилларида ҳам «Паранжи сирлари», «Майсаранинг иши» асарлари муайян даражада эътиборда бўлган, сахналарда ўйналган, «Майсаранинг иши» асосида опера ва кино-комедиялар яратилган, улар ҳақида кўп илиқ гаплар айтилган, ёзилган. Шуларга қарамай, барибир, бу икки асар «Бой ила хизматчи»нинг «соя»сида қолиб келган. Бунинг устига, бугунга қадар бу асарларнинг туб моҳиятини, муаллиф бадий кашфиётларини, адабиётимиз равнақида тутган ўрнини очиб берадиган, ўқувчига тавсия этиш, дарслик-мажмуаларга киритиш мумкин бўлган махсус тадқиқотларнинг йўқлиги ачинарли бир ҳолдир.

«Майсаранинг иши» персонажларидан бири «Иш қилсанг, шундай қилки, бутун дунё кулсин ё бутун дунё йиғласин!» дейди. Ҳамзанинг ўзи амалиётда - ижодий фаолиятида бу икки асари билан шу орзусини рўёбга чиқарган, «Майсаранинг иши» орқали бутун дунёни кулдириш, «Паранжи сирлари» орқали эса бутун дунёни йиғлатиш, ўйлатишга қодир истеъдод эгаси эканини намойиш этган. Бу икки асар ўзига хос икки олам, бири халқона комик тасвир; иккинчиси эса етук реализм, теран психологик ифода санъатининг ноёб намунаси. Ҳар иккиси алоҳида-алоҳида теран тадқиқотларни тақозо этади. Бу ерда гап кейинги асар устида боради.

Бу асарнинг тўлиқ номи «Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки яллачилар иши»дир. Қавс ичида муаллиф «қўқонлик машҳур яллачилардан Мастура ҳофизнинг турмушидан олинган» дея изоҳ беради. Бинобарин, Ҳамзанинг қатор асарлари каби, бу драма ҳам узун ва қўшалоқ ном билан аталган, қулай бўлсин учун уни ихчам қилиб, «Паранжи сирлари» деб аташ одат тусини олган. Асар 1926 йили (айрим маълумотларга қараганда, 1927 йили) Ҳамза меҳнат таъғилига чиқиб, ижодий режаларини амалга ошириш учун Фарғонанинг сўлим ва осойишта қишлоғи Аввалда яшаган кезлари ёзилган. Таниқли ҳамзашунос Лазиз Қаюмовнинг ёзишича, бу асар «Ҳамзанинг бизга тўлалигича етиб келган камдан-кам драмаларидан бири...»дир. Ҳамза «кўпгина асарларини, шу жумладан, драмаларини ҳам жуда тез ва кўпинча «оёқ усти»да ёзган... «Паранжи сирлари» эса камдан-кам имконият бўлиб, Ҳамзанинг шошилмай ёзган асарларидан бири».

Ҳамзанинг ўзи «Таржимаи ҳол»ида: «1912 йилдан 1925 йилгача олган истироҳатим шул» дейди. Демак, «Паранжи сирлари» Ҳамзанинг қизгин ижтимоий, ижодий фаолияти бошланганидан буён илк бор хотиржам бевосита ижод билан шуғулланиш имконияти пайдо бўлган бир паллада майдонга келган.

Ҳамзанинг замона воқеаларига акс садо тариқасида ҳозиржавоблик билан «жуда тез ва кўпинча оёқ устида ёзилган» айрим драмалари замондош адибларнинг эътирозига сабаб бўлган. Чунончи, Чўлпон «Тарихнинг зарарлик такаррури» мақоласида («Туркистон», 1924 йил 14 октябр) босмачилик ҳаракати деб аталган ҳодиса ҳақида авом савиясига мос шошма-шошарлик билан бир неча бўлақдан иборат «Фарғона фожиалари»ни «валуолалиқ» (сенсацион) нарса; «ҳовлиқишнинг мевалари», «санъатдан йироқ асарлар» деб атайди. Уларни «тарих учун оддий матириёл»; «ўшал вақтларнинг ўшал вақтдаги хабар (хроника)ларидан бошқа нарса бўла олмадилар», деб ёзади. Айни пайтда, Чўлпон Ҳамзанинг ноёб бадий истеъдоди, катта ижодий имкониятларини ҳам эътироф этади, «Ҳамза ўртоқ ўзбек театрининг, ўзбек санъатининг юксалишида муҳим бир омил бўла олиши»ни алоҳида уқтиради.

Гарчи Ҳамза Чўлпон танқидига жавобан кескин бир раддия ёзган бўлса ҳам, у қўлёзма ҳолда қолиб кетган. Эҳтимол, Ҳамза, гарчи аччиқ бўлса-да, ҳамкасби Чўлпон таъналарида асос борлигини санъаткор сифатида ҳис этгандир, шунга кўра, раддиясини матбуотда чиқаришни лозим кўрмагандир. Орадан бир ярим-икки йил ўтиб яратилган «Паранжи сирлари» ва «Майсаранинг иши» асарлари, Чўлпон айтганидек, Ҳамза «ўзбек санъатининг юксалишида муҳим бир омил» эканини тасдиқлади; улар аввалгидек тез ва оёқ устида ёзилган «ҳовлиқишнинг мевалари» эмас, балки чуқур ўймушоҳадалар, хотиржам ижодий изланишлар самараси, чинакам санъат намуналаридир. Афсуски, бу икки асар ўн беш йил давомида кенг жамоатчилик назаридан четда, қўлёзма ҳолида қолиб кетди. Бу орада Ҳамза ҳалок бўлди, Чўлпон қатл этилди. Агар Чўлпон бу асарлар билан танишганида, шубҳасиз, беҳад қувонган, балки Ҳамзани чин ижодий муваффақиятлари билан қутлаган бўларди.

«Паранжи сирлари», бир қарашда, даврнинг шунчаки долзарб мавзуларидан бири - «Хужум» кампанияси муносабати билан ёзилган ҳозиржавоб асардек туюлади. Дарҳақиқат, драма ўша йиллари кенг урф бўлган мавзу - аёлларнинг ўтмишдаги ҳоли, қисмати, номус, ҳаё ва иффат пардаси саналмиш паранжи-чачвон остидаги қабихлик, жиноятлар ҳақида баҳс этади. 20-йиллари бу долзарб

мавзуда ҳозиржавоблик билан битилган сон-саноқсиз асарлар орасида нари борса уч-тўрттасигина қимматини сақлаб қола олди. «Паранжи сирлари» шулардан биридир.

Хўш, бундай умрбоқийликнинг сабаби нимада?

«Паранжи сирлари»нинг ижодий тақдири, тажрибаси яна бир бор шундан далолат берадики, санъат асари учун мавзунинг долзарблиги, муҳимлиги у қадар аҳамиятли эмас, балки ижодкорнинг ҳодисага санъаткорона ёндашуви, мавзу воситасида инсонни кашф этиш, инсон жумбогини ечиш, инсон қалби, табиати ҳақидаги ҳақиқатни очиб бериш маҳорати ҳал қилувчи аҳамиятга молик. «Паранжи сирларининг, шунингдек, «Майсаранинг иши» драматининг энг жиддий ютуғи - уларда ҳеч қанақа қолипларга сигмайдиган Майсара, Мулладўст, Мастура, Холисхон, Мамат каби ўта ҳаётий, жонли, шу билан баробар, сержило, маънодор, ёрқин миллий характерларнинг яратилганлигидадир.

«Майсаранинг иши» билан «Паранжи сирлари»ни Ҳамзанинг «шоҳ асарлари» дейишимиз учун бош асос шуки, адибнинг бизгача тўлалигича етиб келган бирорта асари бу икки драма билан асло тенглаша олмайди.

«Паранжи сирлари»нинг яна бир муҳим жиҳати тасвирдаги холисликдир. Ҳамза замонасининг пешқадам зиёлилари қатори, асримизнинг 10-20-йилларида ижтимоий-сиёсий воқеаларнинг ичида, гирдобида яшади, фаолият кўрсатди; шахс ва ижодкор сифатида асарларида етакчи ижтимоий-сиёсий кучларнинг манфаат, интилишларини ҳимоя этди; 10-йиллари яратган асарларида анъанавий демократик қарашлар, диний-исломий тарғибот, айни пайтда жадидчилик, маърифатчилик, миллат равнақи, истиқболи, истиқлол ғоялари етакчилик қилди, февраль инқилоби, айниқса, октябрь тўнтаришидан кейин яратган талай асарларида, хусусан, инқилобий шеърляти, ҳажвиялари, «Лошмон фожиалари», «Фарғона фожиалари», «Бурунги сайловлар», «Эл кузғунлари», «Жаҳон сармоясининг энг охири кунлари»да ҳодисаларга бир ёқламалик, тарафкашлик билан синфий ёндашиш бошқа замондош ижодкорларга нисбатан ёрқинроқ намоён бўлди. Ҳатто бу ҳол асоратини «Майсаранинг иши»да, қисман «Паранжи сирлари»да ҳам кўра бўлади. Чунончи, бошда Холисхоннинг ташвишлари ҳаётдаги ижтимоий тенгсизлик, синфий айирмалар билан боғланади. Бироқ муаллиф бу икки асарида, айниқса, «Паранжи сирлари»да муайян замин ва замон зуғумини, мафкуравий-сиёсий тарафкашликнинг тортиш кучини енгиб ўтиб, юксак бадиий ижод доирасига - бетараф холислик ҳудудига кўтарила олган.

Санъатдаги тарафкашлик майлини сира камситмаган, санъаткор бунга тула ҳақли эканини тан олган, жаҳон адабиётида, жумладан, мафкуралашини тамойили хийла кучайган XX аср ўзбек адабиётида тарафкашлик руҳида битилган кўплаб нодир асарлар мавжудлигини асло инкор этмаган ҳолда, ҳолис тасвир йўли бадий тафаккурнинг, адабий ижоднинг энг юксак тури эканини, тарафкашлик йўлида яхши асарлар битган талай атокли адиблар охириқибат лоақал биттагина бўлса-да ҳолис роман, қисса ёки драма яратишни орзу қилиб ўтганликларини ҳам унутмаслик даркор. Бошқа ижод типларида, хусусан, тарафкашлик йўлида битилган асарларда шахс ва ҳодисаларни бир нуқтаи назардан баҳолаш устун турса, ҳолис (объектив) тасвир учун кўповозилик, бир неча нуқтаи назарнинг мавжудлиги хос хусусият саналади. Ҳолис ифода табиатан тезкорлик, ҳовлиқиш, ваулола кутаришни ёқтирмайди, балки вазминликни, чуқур тафаккурни, мулоҳазакорликни, нуқул фош этиш, қоралаш ёки улуглаш, ҳамду саноларни, эҳтиросларнинг ошқора изҳорини эмас, балки ҳодиса моҳияти таҳлилини тақозо этади. Тарафкашлик руҳидаги асарлардан фарқли ўлароқ, ҳолис ифода йўли шахсни ижтимоий мавқеига қараб, яхши ёки ёмонга, ижобий ёки салбий қаҳрамонга ажратмайди, унда инсонни тушуниш, англаш ҳал қилувчи аҳамият касб этади; шахсга баҳо бераётганда «ижобий», «салбий» қаҳрамон орасидаги чегара аҳамиятини йўқотади, шахс бутун мураккаблиги, зиддиятлари, бир пайтнинг ўзида ҳам фазилатлари, ҳам ожизликлари, ҳам юксаклиги, ҳам тубанликлари билан намоён бўлади; шахс характерининг шаклланиши, унинг қисматида муҳит-шароит, ижтимоий омилларнинг таъсир кучи билан бирга, тушуниш, тушунтириш мушкул бўлган, онг-идрокдан ташқаридаги сирли-сехрли, туғма, илоҳий хусусиятлар ҳам назарда тутилади...

Қарангки, бадий тафаккурнинг ана шундай юксак турига - ҳолис, етук, реализмга хос мана шу хусусиятларнинг айтарли барчаси «Паранжи сирлари»да мавжуд.

Сирдан қараганда, «Паранжи сирлари» бир жиноят тарихидан иборат; аёлларни йўлдан уриб, бузуқ кучаларга бошловчи Мастура ҳофиз қилмишлари, алданиб унинг тузоғига тушиб қолган бадавлат оила фарзанди, нурдек пок аёл Тулаҳон (Ҳолисхон)нинг қора қисмати асар фабуласини ташкил этади. Номусфуруш Мирзараим қора, воситачи аёл Мастура, фоҳишафуруш Ёдгор, унинг хизматчиси Мамат, қолаверса, Ҳолисхоннинг ота, она ва ҳолаши - ҳаммаси бу жиноятга турли даражада дахлдордирлар... Фош этиш,

қоралаш-учун ниҳоятда қулай имконият! Муаллиф қора кучлар жиноятини фош этиш, билиб-билмай қора кучлар жиноятига ҳисса қўшган қолоқ, анқов, худбин кимсаларни қоралаш билан чекланиши ҳам мумкин эди. Шундай қилинганида, олди-қочдидан иборат энгил-елпи ўткинчи бир саргузашт асар чиқар эди. Ҳамза бу хил осон йўлдан бормайди, санъатнинг ута мушкул, масъулиятли йўлини танлайди; 20-йиллар шароитида хийла қалтис масалага қўл уради; улуғ реалистлар анъанасига амал қилиб, тарафкашликдан қочиб, катта жасорат билан жиноятчи одамлар ишини, қисматини холисона тафтиш этиш, гуноҳкор ёки гуноҳ йўлига кирган шахслар жумбогини таҳлил қилишга журъат этади.

Асарда замонни ҳис қилиш туйғуси ниҳоятда кучли. Муаллиф «Воқеа боши 1882 йилда, тамом бўлиши 1919 йил» деб изоҳ бериб ўтади. Мабодо шундай изоҳ берилмаганида ҳам, ҳодисалар рус мустамлакаси, чор истибдоди даврига дахлдор экани аниқ сезилиб турибди. Кекса персонажлардан бири ҳозирги ёшлар орасида эркин севги йўлини туганлар пайдо бўлаётганидан нолиб, болалик хотираларини эслаб: «Бизнинг замонамизда бундайлар йўқ эди. Раҳматлик Матқобил совунгарнинг қизи қочиб теккани учун хон куёви билан икковини ибрат учун ерга ётқизиб, кўрғоннинг деворини оғдартирди, деб бувим айтувдилар», деганида бошқа бир қария надомат билан писанда қилади: «Ул вақтлар мусулмонободнинг қайнаган чоғлари эди. Ҳали мусулмонобод қолди, дейсанми?»

Демак, мустамлака йилларида мусулмончилик таомилларига дарз кетган, шариатнинг қаттиқ талаблари, қонунлари сусайган, гуё шахс эрки учун бирмунча имкониятлар очилган. Хуш, бу ҳол ҳалол, покдил инсонларга, айниқса, аёлларга нималар берди? Янги шароитда улар бахтли бўлолдими? Асло! Қолоқ феодал таомиллар истибдод даврининг «эркинлик» кўринишидаги бузуқликлари, ўлкадаги ҳукмдорларнинг юлғичлик, порахўрликка асосланган сиёсати билан қўшилиб, янгидан-янги мудҳиш қабохатлар, жиноятларга йўл очиб берди. Ҳамза 1917 йили ёзган мақолаларидан биридаёқ «Русия ҳукуматига ўтганда, яна сиёсат эгови билан бутун эговлануб, бошқача турли-туман бузуқчиликларни эрмак қилувчи мажбурият кўрилган»ини изтироб билан эслаб ўтган эди.

Асар билан танишганда баралла ҳис этиб турасиз: бир томондан, ҳаётда, шахсий турмушда, оилавий муносабатларда қолоқ таомиллар муваффақият билан давом этади. Энг ёмони, эл-юртнинг маънавий даргалари, раҳнамолари ёшига, мавқеига ярашма-

ган ишлар билан машғул. Мастура ҳофиз киноя-кесатиқ билан дейди: «туслик эшонни қаранг, саксонга кирибдилар, оёқларини осмонга қилиб қўйсанг, аранг осмонни кўрадилар. Шу ҳолларига беш хотин; олди ун тўрт яшар...»

Иккинчи томондан, янги шароит таъсирида аёллар орасида ўзгача таомиллар таркиб топа боради ва бу ҳол мудҳиш тус олади. Бундай шармандали ишлар ҳатто туслик эшон хонадонига ҳам кириб боради: «...тамомининг уйнаши бир ҳафталаб ётиб кетади. Эшонимиз «Витир вожиб»ни ўргатганлари-ўргатган. Хабарлари йўқки, бир уйда биттасига бир киши «Витир вожиб» билан овора, тўртта уйда тонг отгунча «утир вожиб» бўлиб чиқади.»

Ҳофиз аёлнинг фикрича, «ҳозирда юртимизнинг ярмидан кўпи акабаччалик булса, қолгани уйнашлик. Нима қилсин, яхши кўрганига тегмаганидан кейин ноилож хилват топиб ўйнайди ёки сатанглик, акабаччалик билан узини юпатади.»

Мана шундай вазият, шароит Мастура каби воситачи жиноятчиларни етиштирди. Мастура ўз ишларидан сўз очиб, дангал: «Менинг қўлимдан беш юзга етиб хуфияси, сатанги, акабаччалари чиқди. Йигирмага етиб ҳар юртдан қиз қочирдим. Ҳаммаси зўрлик билан эрга тегиб, кўнгилсиз бўлганлар, яхши кўргани билан ўйнаганлар», дейди.

Бу хил кимсаларга, уларнинг жиноий ишларига ҳукуматнинг муносабати қандай? Расман бундай ишлар тақиқланган, бу иш билан қўлга тушганлар жиноятчи сифатида судга берилиши, Сибир қилиниши мумкин; айти пайтда, пул-пора билан ҳамма нарсани ҳал этиш ҳам мумкин. Жиноятчилардан бири шундай аянчли воқеани ҳикоя қилади: «Бир қамбағалнинг уйига қуппа-қундуз паранжи ёпиниб кириб, ун уч яшар қизини булғаб, улдириб, кўмиб турганининг устига кириб тутдилар. Нима қилдилар? Уч ойгина қамаб, икки юз сўмини шилқиллатдилар-у, «ўзинг қўшиб даъво қилгансан! Мастлик билан улдирипти», тагин алланима балоларни топиб, бунга оқ фотиҳа бериб, у шўринг қўрғурни уч йилга кесдилар. Буни ким қилди? Икки юз сўм қилдимми?!» Ўша персонаж армон, алам-ўкинч билан айтганидай: «Мана, юртда ҳукумат. Мана, губернаторию, ҳокими, қўрвошидан тортиб қози-мозиси!..»

Бундай юртда, шу хил вазият, шароитда хилма-хил бузуқлик, қабоҳатлар, жиноятларнинг чеки бўлиши мумкинми? Асло! Қизиғи шундаки, кўриб ўтганимиздек, жамиятда рус истилосидан кейинги мавжуд тартибот, қолоқ одатлар, уларнинг мудҳиш оқибатлари ҳақидаги бу хил ҳақ гапларни одатдаги «ижобий қаҳрамонлар» эмас,

балки жиноятчи кимсалар ёки гуноҳ йўлга кирганлар айтадилар; бош жиноятчилар одатдагидек қолоқ, калтабин кимсалар эмас, аксинча, ақлли, тадбиркор, қилни қирқ ёришга қодир одамлардир; улардан бири эътироф этганидек, ҳукумат қонун-қоидаларини судлардан сўраб-сўраб ўрганиб ўзлариям суд бўлиб қолганлар...

Мана энди драмадаги етакчи персонажлар, улар табиатига хос хусусиятлар устида бақамтироқ тўхталсак бўлар. Аввало, Мастура ҳақида.

Асарнинг қўшалок номидан бири - «Яллачилар иши» шу аёлга нисбатан берилган. Муаллиф, асар «Мастура ҳофизнинг турмушидан олинган», деган изоҳ орқали бу фикрни яна бир бор таъкидлагандай бўлади ва, ниҳоят, асар қатнашчилари тавсифида илк бор Мастура номи тилга олинади. Дарҳақиқат, асардаги энг муҳим фигура, ғаройиб жумбоқ айна шу образдир. Асардаги бу ғаройиб-табиат шахсни етиштирган ижтимоий муҳит талқини тўғрисида боя қисман тўхталиб ўтдик. Айна пайтда, санъаткор Мастурани қаллоблар даврасига тортган ўта хусусий, Фрейд назариясига таяниб айтадиган бўлсак, онг-идрокдан ташқарида содир бўладиган сирли-сехрли жиҳатларга ҳам эътиборни қаратади. Бу борада, юзак қараганда, оддий мантиққа тўғри келмайдиган, аслида эса юз бериши мумкин бўлган ҳаётий, табиий ҳолатларга дуч келамиз. Бир ўринда Мастура ўзининг қора кечмишидан сўз очиб, қандай қилиб бу кўйларга тушганидан ўзи ҳам ҳайратда эканини эътироф этади: «Баъзи йигитни шунақа меҳригиёлик қилиб яратар экан. Ахир, поччангиз шунақа эди. Ўзи хунук бўлса ҳам, бир марта гаплашгандан кейин ўлдим-қолдим. Ноилож тегдим. Бўлмаса, аввалги эрим кесган гулдек, гаплари булбулдек эди-ю, кўзимга пашшача кўринмади-қолди... Охири уни-муни баҳона қилиб чиқдим бунга тегдим. Шу кўйларга тушдим». Гап номусфуруш Мирзараим устида боряпти. Аёл унинг раъйи деб қилган ҳадсиз гуноҳларига иқрор, «бир бошимга шу ер юткурни деб беҳисоб ёш келинчақларни йўлдан чиқардим. Ўнга етиб бева-бечораларнинг қизини хароб қилдим ва пулини шу фалокатнинг белига тугдим», дейди афсус-надомат билан. Маълум бўляптики, Мастура бу кўйларга ижтимоий муҳит, шароит таъсирида тушган эмас, бунда бирор тама, ғараз ҳам йўқ, балки кўнгил майли туфайли беихтиёр шундай савдоларга гирифторм бўлган. Энг ёмони, Мастура ўзи тутган йўлнинг кони гуноҳ эканини билгани ҳолда фаолиятини давом эттираверади, домига тушганлар билан базми жамшидларни авжига чиқаради. У тузган давраларда янги чиққан шароб - пиво, винолар тортилади, беибо

қилиқлар, ҳангомалар, уятсиз қушиқлар базм авжига авж қушади; «беш кунлик вафосиз дунёдан ўйнаб-қулиб ўтиш» бош шиорга айланади; айна пайтда, базми жамшид соҳиби бу хил «ўйин-кулгиларнинг гирди-гашти» бошқа бировларнинг бошига не-не савдолар солишини аччиқ истехзо билан эъгироф этади. Қизиғи шундаки, бу гуноҳкор банданинг - янги замон типининг қалбида имон асоратлари ҳам сақланиб қолган; у охир чоғда ҳажга боришни орзу қилади, эри таънасига жавобан: «Сизни деб қора бўлган бу юзларимни байтуллоҳга суркамай ўлсам, рўзи қиёматда қандай бош кўгараман?» дея дил розини очади. Бу ишга у кўпдан ҳозирлик кўради, маблағ йиғади, унга ҳаром аралаштирмайди, ҳаром пуллардан ҳазар қилади, ўзи айтмоқчи, бу «Саргардоннинг пули эмас», дўппи тикиб, ҳалол меҳнати эвазига тўплаган... Қаранг, машҳур яллачи, бузуқ ишлар билан тилларда дoston бўлган бу аёл табиатида, дилида нималар бор! Адибнинг санъаткорлиги биринчи галда инсон табиати, дилига хос шу хил фаройиботларни кашф этганлигида.

Модомики персонажлар шарҳини Мастурадан бошлаган эканмиз, гапни яна бир гуноҳкор, айна пайтда, фаройиб шахс Мамат орқали давом эттирайлик. Тадқиқотчилар Маматни «қаллакесар», «қонхўр» деб таърифлайдилар. Дарҳақиқат, расман Мамат жиноятчи - қонхўр, қаллакесар; Холисхонни қўлга киритиш йўлида ўз соҳиби Ёдгорни, Холисхон халоскори Тожибойни чавақлайди. Мана шу қотил, қонхўр одамда бошқа жиҳатлар ҳам бор. Аввало, у одамларга баҳо беришда холис ва одил. Мана, унинг Холисхонга берган баҳоси: «Хотин бўлса, бир султоннинг саройига ярашадиган покиза бир хотин. Озғунчилар касофати билан вақтинча шу кўргуликларга тушиб турган...» Бошқа бир ўринда Холисхондан сўз очиб, Ёдгорга дейди: «Барибир, бу қиз алдов, зўрлик билан бу ҳолга тушган. Бунини ёшлик чоғидан бузуқ тарбия қилиб келинса эди, унда ўз ихтиёри билан чиқар эди, сенга нон берар эди...». Шу тариқа бутун асар давомида Холисхонга энг тўғри, холис, одилона баҳоани ана шу қонхўр одам оғзидан эшитамиз.

Мамат одам жонига қасд қилиш гуноҳ эканини билади; билиб туриб гуноҳ ишга қўл урар экан, ўзини оқлаш учун асослар ахтарди: «Юртингда аҳли давлат ва мансабдорларнинг қилган кирди-корларига сен ҳар қадамда бир одам қонини ичсанг оздир», дея ўзига таскин беради. Бу қонхўр кимса Ёдгор жонига қасд қилишга чоғланар экан, асло ачинмайди, бунини бир «аблаҳнинг ҳақоратларидан ўч олмоқ» деб билади. Аммо Тожибойга келганда «юраги бир

оз қизғанади»: «Нимагаки, бу бегунох. Шунчалик икки ошиқ-маъшуқни бир-бирига қўшадиган холис киши ҳам бир хотинни ёмон кучадан қутқазиб, дунё ва охиратини обод қилиш учун бел боғлаган бир қаҳрамон йигит». Шу тарзда бу қаҳрамон йигит тўғрисидаги энг одил баҳони яна уша қотил оғзидан эшитамиз. Пировардида Мамат Ёдгорга қўшиб Тожибойни ҳам гумдон қилишга мажбур бўлади. Ниҳоят, Холиسخонга етишиш имконияти тугилди. Шунда у «Худога шукр, бажара олдим», дея енгил тортгандай бўлади, айна пайтда, Тожибойни эслаб: «Лекин шу йигит гуноҳсиз кетди. Охири шунинг уволи мени тутса керак», дея ҳасратда қолади. Асар қотил шахсининг ана шу ҳасрат-армонли сўзлари билан тугайди.

Одамни таажжубга соладиган яна бир жиҳати шундаки, Холиسخон васлига интилганлар орасида энг собит ва фаоли - шу қотил кимса. Норбойваччанинг интилишларида шахвоний ҳирс ва моддий манфаатдан бошқа нарса йўқ, у ҳирсни қондиргач, кизни пуллаб юборади. Ёдгорнинг Холиسخонга муносабати ҳам Норбойваччаникидан айтарли фарқ қилмайди. Асарда Холиسخоннинг чин ошиғи Рустамбек номи кўп марта тилга олинади, аммо ўзи кўринмайди. Ҳатто Холиسخон изини излаб Самарқандга ошиқ йигитнинг ўзи эмас, унинг дўсти Тожибой келади. Орқаворатдан берилган таъриф-тавсифлардан маълум бўладики, Рустамбек хийла китобий одам, унинг ишқи ҳам китобий. Бундай одам Холиسخондай аёлга бахт ҳадя этиши қийин. Эҳтимол, муаллиф шафқатсиз реалистик асарга Рустамбек каби китобий ошиқни киритишни лозим кўрмагандир. Унинг дўсти Тожибой гарчи «дунё ва охиратини обод қилиш учун бел боғлаган бир қаҳрамон йигит» бўлса-да, китобийроқ, ишонувчан одам. Шафқатсиз замонда чин халоскор бўлишга, қолаверса, ўзини ҳимоя қилишга қодир мардона шахс эмас. Шу туфайли у увол кетади...

Таажжубки, охир-оқибат, Холиسخоннинг оташин ошиғи, ёлғиз паноҳи, халоскори ўша шафқатсиз, қотил кимса Мамат бўлиб чиқади. У Холиسخонга «Сенга паноҳ бўладиган мендан бошқа бир одам йўқ», деганида самимийдир. Ҳамза улуғ реалист сифатида қотил шахсининг ишқи, халоскорлиги ҳақида сўзлашга журъат этади. Бу жаҳон адабиётида сийрак учрайдиган ҳол! Мамат Холиسخонни девоналарча «дунёда ҳар нарсадан ортиқ» севади. Бу девона ошиқ кўпдан бери аёл атрофида парвона, уни ифлос маскандан қутқаришга тайёр, бироқ маъшуқа уни ёнига ёндаштирмайди. Мамат эса аёлнинг ўзгалар билан бўлиб кетишини тасаввур ҳам қилолмайди; «бу гурбатда бу қадар ишқнинг алами билан ҳаргиз чидол-

мас»лигини билади; аёлга қарата «Сендан айрилишнинг ўзи менга улим», дейди. Ишқ оловида маст бу нотавон кўнгил гоҳо ўзига келиб, бу аёлнинг тенги эмаслигини, аёлдан жавоб севгиси кутиш «қуруқ хаёл» эканини ичдан ҳис этиб, ўзини саволга тута бошлайди:»Эй, Мамат, сенга нима бўлди?! Ақлингни тўпла... Шунча давлат, маишат билан Ёдгорни пашшача кўзига илмаган бир хотин сендек соқолига... қор ёққан бир нотавоннинг этагини тутсинда, сенга вафолик хотин бўлсин эмиш. Бироқ бу «мушкул ишқ» жазаваси, бари бир, уни тинч қўймайди. Бу телба, бешафқат кимсанинг ишқи ҳам ўзи каби девонавор, шафқатсиз. Аёл кўнглини ололмагач, зўравонлик билан унинг васлига талпинади, орага ҳижрон таҳдид солганида, ҳатто маъшуқасини ўлдириш ниятидан ҳам тоймайди: «бир жонингни олмай жон бермайман», дея онт ичади. Айни пайтда, аёл васлига эришгудай бўлса, бир умрга вафодор эр бўлишга, унинг барча орзу-истакларини рўёбга чиқаришга тайёр...

Қаранг, бир қонхўр, шафқатсиз одам кўнглида қанчалар дард, сир-асрор бор! Буларни кашф этиш учун чин санъаткорнинг сеҳри қалами даркор. Ҳамза ана шундай қалам соҳиби эди.

Драмадаги яна бир етакчи персонаж танқидчиликда «зулмат ичидаги бир нур ва нурдек пок»; «янги типдаги илғор ўзбек қизи», деб таърифланган Холисхондир. У хусусида қисқа қилиб шуни айтиш мумкинки, бошда у Ҳамзанинг аввалги асарларидаги ижобий аёл образидан унча фарқ қилмайди; ўз орзу-идеаллари йўлида курашади, эркин севги йўлини тутати, севиклиси деб ота-она раъйига дадил қарши чиқади; алданиб, ифлос масканга тушиб қолганида ҳам имкон қадар ўзлигига, севгисига содиқ қолади... Бироқ муҳит, шароит зуғуми остида бора-бора муҳит фарзандига айлана бошлайди. Биламизки, Ҳамзанинг аввалги асарларида бу хил қаҳрамонлар, масалан, «Заҳарли ҳаёт»даги Марямхоним, «Истибод қурбонлари»даги Санавбар фақат орзу-идеал қанотида парвоз қилувчи романтик табиат шахслар, улар орзу-умидлари йўлида кураша-кураша, бунга эришолмагач, жонларига қасд қиладилар, таслим бўлишдан кўра, ўлимни афзал биладилар. Холисхон салафларидан фарқли ўлароқ, пировардида романтик парвозлардан чекиниб, моддиюнча-реалистик ўй-мушоҳадалар томон юз ўгира бошлайди. Бу фожеий шахс талқинида ҳам муаллиф асарнинг бош тасвир йўриғига, шафқатсиз реалистик услубига мос тарзда қалам тебратади. «Ҳар ким бу дунёда ўзига ўзи беқ, ўзига жафокор»; «Қилдим, қилдим, ҳаммасини нодонлигимдан ўзим қилдим»; «Ҳовлиқиб-ҳовлиқиб-ку шунча расволикларга қолдим»; «Ўзингизни-ки

ўлдиришни ҳам иложи бўлмагандан кейин нима биландир юпатиш одамга одат бўлиб, худ-бехуд нима қилганини билмай қолар экансан. Менинг ҳозирги аҳволимни кўрган киши ҳар нарса деса, рост;» «Нима қилай, менга ёруғлик кун йўқ экан...» - мана, Холисхоннинг сўнги дил розидан, ишига ўзи берган баҳосидан баъзи лавҳалар. Ниҳоят, у Мамат олдида таслим бўлар экан, охири илтижоларини изҳор этади: «Майли, суйганимни кўрмасам ҳам, ота-онамни кўрсам бўлди. Пешонамда ёзгани сен экансан, менда нима чора?» У севги деб ота, она, хеш-ақраболарни ерга қаратгани учун «мана шу расво юзи» билан шуларни кўргани чидаган юзига ҳар кун миңг тупурсалар оз деб билади...

Бунинг учун Холисхонни койиб, буни шунчаки ожизлик аломати, деб бўлармикан? Ҳаётда бунақалар оз дейсизми! Бир ўринда она бечора ўз қисматидан сўз очиб: «Битта ўлдим-куйдим деган менинг ўзим эдим. Беш йил, ўн йил йиғладим, охири кўрмагандек бўлиб кетдим. Буям бир кунини кўрар. Ишқилиб, қора боши соғ бўлса бўлди...» дейди. Эҳтимол, Холисхон ҳам онаси, қолаверса, миңглаб бошқа аёллар қатори «замин одами» бўлиб, севмагани билан бир нави турмуш куриб кетар... Аммо бу айтишга осон. Орзу нуқтаи назаридан қараганда, бу фоний дунёда бундан ортиқ фожиа борми? Ахир, беш йил, ўн йил, балки умрбод йиғлаб ўтган умрни умр деб бўладими?! Начора, ҳаётда ҳамманинг айтгани, ўйлагани бўлавермайди. Инсон боласи охир-оқибат турмуш шафқатсизликларига, тақдири азал ҳукмига бўйсунушга мажбур. Қолаверса, севгани васлига етишиш ҳам ҳали тўкис бахт дегани эмас. Персонажлардан бири эслатганидай, «Битта севиб теккан Кумушхонми? Бошинг айланиб, бир кириб қолсанг, гаму ҳасрати қулоқ-миянгни қоқиб қўлингга беради. Қон қақшаб йиғлаганига Худонинг раҳми келсин». Холисхон учун орзу саналмиш Кумушхон турмушининг бу хил жиҳатлари ҳам реалист муаллиф эътиборидан четда қолмади. Кўп ҳолларда ҳаётда, ижодда тарафкашлик йўлини тутган Ҳамза шу тариқа бу шафқатсиз реалистик асариде ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқатига охиригача холис, тик қарайди!

Ниҳоят, «Паранжи сирлари»нинг реалистик фазилатлари унинг тилида ҳам ёрқин намоён бўлган. Абдулла Қаҳҳорнинг «Ҳамзагача ва Ҳамза даврида ҳам ҳеч бир ёзувчининг тили Ҳамза тилидек жонли ва ранг-баранг халқ тилига яқин бўлган эмас», деган сўзлари биринчи галда айни шу драмага тааллуқли. «Паранжи сирлари»да ўша давр асарлари тилида учрайдиган сунъийлик, ҳар хил яса-маликлар, ўринсиз шевачилик аломатлари, сингармонизм ҳоди-

саси таъсири айтарли кўринмайди. Етмиш йил бурун битилган бу асар тилининг неча ўн йиллар давомида такомиллашиб, сайқал топган бугунги адабий тил меъёрларига ўта яқинлиги, мослиги кишини ҳайратга солади. Юқорида асар матнидан келтирилган кўчирмалардан ҳам бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Ҳар қандай сиёсий, мафкуравий зуғумлардан, тарафкашликлардан холи, бешафқат, мардона бир реалистик руҳ билан йўғрилгани, қолипларга тушмайдиган ғаройиб миллий характерларни кашф этиб берган, замонавий ўзбек адабий тилининг ноёб бир ёдгорлиги, хазинаси бўлмиш бу асар чиндан-да улуг адиб Ҳамзанинг бош асари, шоҳ асари дейишга лойиқдир.

1997 йил.

АДИБ АДАБИЙ ИЖОДИНИНГ ЧЎҚҚИСИ **(«Абулфайзхон» фожиаси ҳақида ўйлар)**

XX асрнинг 10-20 йиллари, аниқроғи, 10-йиллар миёнасида 20-йилларнинг урталаригача бўлган ўн-ўн икки йиллик давр миллий адабиётимиз ривожини учун кескин бурилиш, ғаройиб муъжизалар, ўзгаришларга мўл даврдир. Жаҳоннинг кўп халқлари адабиётида неча ўн йиллар давомида содир бўлган жараёнларни ўзбек адабиёти шу қисқа муддат ичида бошдан кечирди. XVII ва XIX аср Европа адабиётига хос адабий шакллар, оқимлар - маърифатчилик реализми, романтизм, танқидий реализм, аср бошларида шакллана бошлаган соцреализм, шунингдек, авангард адабиётининг талайгина тамойиллари - барча-барчаси турли кўринишларда бу адабиётда намоён бўлди.

Адиблар дунёқарашини содир бўлган силсилалар ҳам ҳайратомуз. Анъанавий халқчил демократик қарашлардан туб ислоҳчи-жадидчиликка, сўнг миллий озодлик, истиқлол курашчисига; барқарор фундаментал диний-исломий эътиқоддан унинг ислоҳчисига, диний мутаассибликнинг танқидчисига, сўнг жанговар даҳрийликкача - бир авлод онгида қисқа муддат давомида шунчалар ўзгариш!.. Бугина эмас, етук зиёли ижодкорларнинг бир қисми большевиклар мафкурасини ҳам қабул қилдилар. Умуман, ижодкор зиёлиларимизнинг шўролар ҳукумати, большевиклар мафкураси, сиёсатига муносабати хийла мураккаб ҳамда зиддиятли. На Ҳамза, на Қодирий, на Чулпон ва на Фитратни бутунаси социалистик тузум, большевикларнинг одами ёки душманига чиқариб бўлмайди. Улар фаолияти, қарашини ва ижодида шўролар воқелигини

ни сиёсатига хайрихоҳ ёки норозилик кайфиятларини тасдиқлайдиган истаганча далиллар топиш мумкин. Шунингдек, уларнинг ижодий меросини яхлитлигича бирор ижодий оқим, адабий мактабга тўла мансуб этиш ҳам ўринсиз. Улар ҳар қандай тарафкашликлардан холи холис-объектив илмий ўрганиш, таҳлил этишга муҳтож.

Бу жиҳатдан, айниқса, Фитратнинг ижтимоий фаолияти, адабий-бадиий мероси жиддий илмий баҳс, мушоҳадалар учун ноёб манба бўлиб хизмат этади. Таассуфлар бўлсинки, етмиш йилдан ортиқроқ вақт мобайнида Фитрат ҳаёти ва ижоди асосан мафкураравий мезонлар бўйича икки хил рангда талқин этилиб келинмоқда. Бир вақтлар синфийлик, коммунистик партиявийлик принципи асосида Фитрат фаолияти, ижоди бошдан-оёқ реакцион ҳодиса, ашаддий миллатчилик кўриниши сифатида қораланган, рад этилган бўлса, эндиликда антикоммунистик позицияда туриб, айни шу ҳолатлар ижобий баҳоланмоқда; Фитрат дунёқараши, фаолиятидаги мураккаб, зиддиятли, машаққат ва изтиробларга тўла изланишлар назардан соқит қилинмоқда. Ҳолбуки, унинг ўзи ҳаётидаги шу хил зиддиятли ҳолатларни алоҳида қайд этиб ўтган. Адибнинг эътироф этишича, бошдан у мутаассиб бир муслмон бўлган, ислом тарихига оид мухтасар бир рисола ҳам ёзган, янги бошланган жадидлар ҳаракатига қаршилиқ қилган. Сунг жадидлар ҳаракатига аралашади, жадидларнинг ташвиқ ва ёрдами билан Туркияга таҳсил учун боради, у ердан реформатор-ислоҳотчи бўлиб қайтади, диний реформа тарафдори бўлиб чиқади, динни фан билан келиштириш, фанга тўғри келмайдиган хурофотлардан тозалаш ҳаёлида юради, бора-бора жанговар даҳрий-атеистга айланади, динга қарши фикрлар тарқатади. Бунинг учун «Худосизлар» журналида босилган қатор ҳикояларини эслаш кифоя. Фитратнинг панисломизм, пантуркизм, шунингдек, 1917 йил февраль инқилоби, октябрь тўнтаришига, амирлик тизимига, шўролар ҳукумати, сиёсатига, Қўқон мухторияти, босмачилиқ ҳаракатига муносабати - улар ҳақидаги ўз эътирофлари, бу борадаги амалий фаолияти, матбуотдаги чиқишлари, сиёсий публицистикаси, хусусан, «Шарқ сиёсати» китобидаги мулоҳазалар билан танишган ҳар бир одам бу улуғ аллома ўша кезлари нақадар мураккаб, зиддиятли маънавий-руҳий изланишлар жараёнини бошдан кечирганлигини баралла кўради, ҳис этиб туради. Айниқса, Бухоро Жумҳурияти раҳбариятидаги фаолияти ва у ердаги масъул лавозимлардан кетиш тарихи фан учун жиддий жумбоқ бўлиб қолмоқда. Озгина

фурсат ичида гоят кўпқиррали фаолият, ҳокимият ва унинг тева-рагидаги зиддиятлар, бу ижтимоий-сиёсий тузон ва бўҳрон ичида улуғ алломанинг ҳолати, тугган мавқеи масаласи келгусида кўплаб тарихий-илмий, адабий-бадиий тадқиқотлар учун мавзу бўлса ажаб эмас. Ҳозирча Фитрат фаолияти, ижодий меросидаги бирор жи-хатни дастак қилиб олиб, дарҳол қатъий ҳукм-хулосалар чиқаришга шошилмайлик. Биргина масала - адибнинг шўролар ҳукумати, боль-шевиклар сиёсати ва мафкурасига муносабати хусусида айтган ўз эътирофларини эслайлик. Чунончи, унинг: «Мен ўзбек миллатчи-си бўлган замонларда ҳар вақт шўро ҳукуматига ва коммунистлар фирқасига хайрихоҳ бўлиб турдим»; «коммунистлар фирқасининг миллат масаласини бутун дунёдаги сиёсий фирқаларга кўра тўғри ҳал қилганини яхши билар эдим», коммунистлар фирқаси «мус-тамлакачилик асосларини емиришда кескин йўл тутгани» кун сайин очиқ кўринмоқда; «мен бор кучим билан марксизмни ўрганишга ҳаракат қиламан, марксизм усулини илмиётда энг тўғри усул деб биламан ва ўзимнинг илмий ишларимни шу усулда олиб боришга уринаман» деган сўзлари қанчалик самимий экани ёки айрим ҳам-касбларимиз даъво қилганидек, «яқинлашиб келаётган сталинча қирғиндан омон олиш» мақсадида шахсий муҳофаза учун айтилган иш шахсан мен учун қоронғи. Айни вақтда ўша кезлари улуғ адиб-нинг миллат дарди, озодлиги, истиқлол қайғуси билан нафас ол-гани, миллий мерос, қадриятларнинг билимдон тадқиқотчиси, эҳтиросли ҳимоячиси, тарғиботчиси экани ва айни шу хил хатти-ҳаракатлари жиддий қаршиликка учрагани ҳам рад этиб бўлмай-диган ҳақиқат.

Фитратнинг қизгин адабий ижодий фаолияти айни ўша ҳаёти ва қарашларида кескин силсилалар кечаётган йилларга тўғри ке-лади, унинг энг машҳур драматик асарлари - «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари», «Абулфайзхон», «Арслон» 1920-1926 йиллари чоп этилган, саҳнага чиққан. Фитрат ҳам замондош-маслакдошлари каби ижодини Оврупо андозасидаги маърифатчилик реализми руҳида-ги асарлардан бошлаган, сўнг романтик «Чин севиш», «Ҳинд их-тилолчилари», «Шайтоннинг тангрига исёни», изчил шафқатсиз реалистик йўналишидаги драмалар («Абулфайзхон») яратишга ўтган. 1926 йили чоп этилган «Арслон» драмасида эса романтик ва ре-алистик унсурларнинг қўшилиб-туташиб келиши, ҳодисаларга син-фий ёндашишнинг мавжудлиги, оддий меҳнаткаш, курашчан одам-нинг асар марказида туриши каби соцреализмга хос аломатларни кўриш-кузатиш мумкин.

Купчилик якдиллик билан тан олганидек, Фитрат адабий ижодининг чуққиси «Абулфайзхон» тарихий фожиасидир. Бу асар реалистик хусусиятлари жиҳатидан 20-йиллар ўзбек адабиётининг «Ўткан кунлар», «Паранжи сирлари»дек етук намуналари билан бир қаторда туради. Абдулла Қаҳҳор ибораси билан айтганда, бу фожиа Европа адабиёти гази билан ўлчаганда ҳам тулақонли асарлар сирасига киради.

Минг афсус, бу асарнинг дунёга келиш тарихи, ижодий жараёни, муаллифнинг ўша кезлардаги руҳий-ижодий ҳолати ҳақида аниқ маълумотларга эга эмасмиз. Гарчи асар 1924 йил Москвада СССР халқлари марказий нашриётида чоп этилган бўлса-да, у олдинроқ, ҳар ҳолда, «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари», «Шайтоннинг тантрига исёни» асарларидан кейин, балки, Фитрат Бухоро жумҳурияти раҳбариятида ишлаган ёки масъул лавозимлардан четлатилган кезлари ёзилган деб тахмин қилиш мумкин. Ҳар ҳолда, бу фожиа адиб ҳаётидаги энг оғир бўҳронли руҳий ҳолатлар исканжасида, изтироблар оловида қоврилаётган бир паллада ёзилганлиги аниқ. Фитрат олдин ҳам мозийга мурожаат этиб, «Або Муслим», «Темур сағанаси», «Ўғузхон» сингари драмалар яратган, бу асарлар улкан тарихий шахслар ҳаёти, ўтмишнинг оғир ва шонли саҳифалари ҳақида баҳс этади; «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари», «Шайтоннинг тантрига исёни» асарларида қаҳрамонлар қисматидаги мураккаб, чигал вазиятлар қаламга олинса-да, уларда, оқибат натижада, исёнкорона курашчан руҳ устувор. «Абулфайзхон»да эса ўзгача ҳол, айти «Ўткан кунлар»даги каби муаллиф мавзунини тарихимизнинг «энг кир, қора кунлари»дан белгиланган. Асар асосида ёрқин сиймолар эмас, балки, золим, қаттол, аянчли бир шахснинг фожеий қисмати ётади. Шуниси характерлики, «Абулфайзхон» билан деярли бир пайтда ёзилган Ф. Юнуснинг «Заҳҳоки морон», Чўлпоннинг «Ёрқиной» асарларида ҳам шу хил кимсалар образи гавдалантирилган, ўша кезлари ўзбек театрларида саҳналаштирилган усмонли туркларнинг улуғ адибларидан Шамсиддин Салимбекнинг «Коваи оҳангар» пьесасидаги Заҳҳок, Чўлпон ёзганидек «ғоят золим ва мустабид» бир кимсадир. Бу хил афсонавий золим, қонхўр, мустабид образлардан фарқли ўлароқ, Фитрат асари қаҳрамони аниқ тарихий шахсдир. Бу жиҳатдан «Абулфайзхон» А. Қодирийнинг «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романлирига бир оз яқин туради. Бироқ Қодирий романларида тарихий шахслар Худоёрхон ва унинг Муслмонкул, Азизбек каби золим мансабдорлари қиёфаси қанчалик маҳорат билан очилган бўлма-

син, асарлар марказида улар эмас, балки Отабек, Кумуш, Анвар, Раъно каби ёзувчи ижодий фантазиясининг маҳсули, муъжизаси бўлмиш жозибатор инсонлар характери ва тақдири туради. Қодирий романларида айни ўша, адабиётшунослик ибораси билан айтганда, «туқима образлар» қисмати воситасида тарихий шахслар, тарихий воқеалар гавдалантирилади, тарихий ҳақиқат моҳияти таҳлил этилади. «Абулфайзхон» эса бошдан-оёқ тарихий шахслар қисмати, тарихий воқеалар асосига қурилган асардир. Туғри, пьесада Улфат, Давлат, Йўлдош, Эргаш, Қурбонгул сингари туқима, шунингдек, Хаёл - Сиёвуш рамзий образлари ҳам бор, бироқ улар айни ўша тарихий шахслар, тарихий ҳодисалар маъно-моҳиятини очишга хизмат этадилар. Шу тариқа, «Абулфайзхон» янги ўзбек адабиётида тарихий-илмий ҳақиқатни бадиий ҳақиқатга айлантиришнинг илк намунаси, муваффақиятли тажрибаси, изчил тарихийлик принципини ўзида тула намоён этган дастлабки асар сифатида ҳам қимматлидир, Фитрат тажрибаси кейинчалик «Маҳмуд Торобий», «Навоий», «Алишер Навоий», «Муқанна», «Жалолиддин Мангуберди», «Мирзо Улуғбек», «Улуғбек хазинаси», «Бобур», «Ҳумоюн ва Акбар», «Темур Малик» каби асарларда давом эттирилди, кўпгина янги хусусиятлар билан бойитилди.

Фитрат асарларининг, жумладан, «Абулфайзхон»нинг пафоси, маъно жилолари, замонаси учун аҳамияти хусусидаги баҳслар ҳамон давом этапти. Гарчи аввалгидек синфий-партиявий ёндашиб уни «зарарли асар»га чиқариш иллати бутунлай барҳам топган бўлсада, эндиликда трагедия маъносини, аҳамиятини англаш, талқин этишда замона зайлига мослаштириш, янги давр мақсадларига хизмат эттиришга уриниш ҳолларига дуч келаётирмиз. «Абулфайзхон»нинг «Шарқ юлдузи» журналида қайта босилиши, саҳна юзини кўриши муносабати билан ёзилган қатор мақолаларда, Фитрат ҳақидаги янги тадқиқотларда «Абулфайзхон» тарихий мавзуда битилган ҳозиржавоб замонавий асар ва у инқилобий даврга хизмат қилди», «Фитрат ғоят усталик билан тарихий материални инқилобий воқеликни улуғлашга бўйсундирди» (Ж. Камол); «адиб, бир қараганда, инқилобий воқеалардан узоқ туюлган Абулфайзхон фожиасини замонасига хизмат эттира олди» (Б. Қосимов) дейилади; адабиётшунос Э. Каримов эса асарда «халқнинг озодлик ва адолат учун олиб борган кураши» ҳам акс этгани, драманинг асосий аҳамияти «халқнинг ўтмиш ҳаётида бўлган бу зиё мазийни ёрқин истиқбол билан боғлаб туриши»да эканини таъкидлайди. Бошқа бир гуруҳ олим, ижодкорлар эса, аксинча, «Абулфайзхон»ни ин-

қилобий воқелик қабоҳатларини фош этувчи асарлар қаторига киритадилар. Ҳ. Исмоилов Фитрат бу асари билан тоталитаризм, фикр бир хиллиги, якка шахс ҳокимлиги тартиботининг бошланишини пайғамбарона башорат қилганлиги ва шафқатсиз фош этганлигини айтса, Б. Назаров асардаги фожиавий пафос моҳиятига чуқурроқ эътибор берсак, унинг замирида асарда курсатилаётган давр - Бухоро тарихигина эмас, асримизнинг 20-йиллар бошидаги тузумни тутиб турган ҳокимият ва уни бошқараётган кучга ишора ётади, дейди.

Бу хил талқинларда озми-кўпми ҳақиқат бор, албатта. Мозийдаги сон-саноксиз воқеалар орасидан айни ўша - Бухоро тарихидаги бурилиш нуқтаси - аштархонийлар сулоласининг емирилиши, салтанатнинг манғитлар қўлига ўтиши, бир мустабид ҳокимият ўрнига иккинчисининг келиши, ҳокимият алмашиниши палласидаги ададсиз фожиалар, тож-тахт, мансаб йўлидаги қатағонлар, одамлар қисмати, руҳиятидаги кескин драма-фожиалар ифодаси, тарихнинг, чархи кажрафторнинг бу хил мудҳиш «шева»лари хусусидаги изтиробли мушоҳадалар - буларнинг барчаси, боя айтилганидек, муаллифнинг асар яратилган кезлардаги руҳий-ижодий ҳолати билан боғлиқ экани, асар майдонга келган кезларда Турон заминининг янги тарихида ҳам ҳокимият алмашинуви ва бу йўлда аёвсиз курашлар кетаётгани аён ҳақиқат. Асар муаллифи Фитрат бу воқеаларнинг сиртида эмас, ичида, қоқ гирдобида эди, бевосита уларнинг иштирокчиси, балки раҳнамолардан бири эди. Мутафаккир ижодкор сифатида Фитрат рўй бераётган драматик ҳодисалардан қаттиқ изтиробга тушгани, чуқур ўй-мушоҳадаларга толгани аниқ. Ўша кезлари айни Абулфайзхон фожиаси ижодкор учун илҳом, бешафқат ўй-мушоҳадалар манбаига айлангани, «Абулфайзхон» фожиаси орқали ўзини қийнаган саволларга, тарихнинг ўта мушкул, сирли жумбоқларига жавоб излагани тасодифий эмас. Ўзи бошдан кечирган, чуқур ҳис этган, қаттиқ изтиробга солган ҳодисалар билан асари учун танланган мавзу-материал орасидаги муайян муштаракликлар, бир томондан, драмага замонавий руҳ бахш этган бўлса, иккинчи томондан, асар реализмининг чуқурлашуви учун замин ҳозирлаган.

Шундай бўлса-да, асарда акс этган воқеалар билан у яратилган давр орасида тўғридан-тўғри параллеллар, замонага ҳар хил ишоралар қидиравериш, уларни келгусида юз берган сталинча тоталитаризм ҳақидаги «пайғамбарона башорат»га йўйиш тўғри бўлмас, деб ўйлайман. Санъат, адабиёт асарларида акс этган воқеа, қаҳра-

монлар қисмати билан бошқа бир давр, ҳатто ўзга халқ ҳаётидаги воқеа, одамлар қисмати, табиатида ухшашликларнинг учраб туриши табиий бир ҳол, бу санъат, адабиётнинг муҳим хусусиятларидан бири. Чинакам санъат асарларида ҳаётнинг, одамлар тақдирининг шундай паллалари қаламга олинадики, улар бадиий модел тусини оладилар, ҳар бир китобхон, томошабин уларда ўзи шоҳид бўлган ёки тасавурида мавжуд ҳодисалар, одамлар қисмати, характериға мос муштарак жиҳатларни кўриб ҳайрат ва ҳаяжонга тушади. «Шоҳнома»даги золим, мустабид Заҳҳок билан XX аср мустабид ҳукмдорлари орасида муайян яқинликларни топиш мумкин, бироқ шунга асосланиб, Заҳҳок қиссасини минг йилдан кейинги тоталитаризмнинг пайғамбарона башорати, деб ҳисоблаш кулиги.

«Абулфайзхон» фожиасининг яратилган даври билан туташтирадиган талай жиҳатлари мавжудлигиға қарамай, у замона манфат, майлларидан юксак турадиган асардир. Фитратнинг бу трагедияси тарих орқали замона воқеаларига шунчаки муносабат билдириш, тор утилитар мақсадларға; адибнинг ўз ибораси билан айтганда, қаламни «ўчоқ супургисига айлантириш»ға қаратилган жўн битиклар хилидан эмас. «Абулфайзхон», ёш тадқиқотчи Илҳом Ганиев таъкидлаганидек, кечмиш фожиаларидан сабоқ берувчи «юксак фалсафий, умумбашарий ғояларни ўз ичига олган трагедиядир».

«Абулфайзхон»нинг яна бир муҳим новаторона жиҳати шундаки, асарда тарихий шахс ҳаёти анъанавий қиссанавислик йўсинида туғилишдан то ўлимиға қадар хронологик тарзда берилмайди, балки, муаллиф жаҳон янги адабиёти тажрибаларига таянган ҳолда, тарихий шахслар қисматидаги жиддий, тигиз бир драматик паллани олиб, ўша вазиятдаги кишилараро муносабатларни, уларнинг руҳиятини, бинобарин, ҳодиса моҳиятини атрофлича ижтимоий бадиий таҳлил этиш йўлидан боради. «Абулфайзхон»да салтанатнинг инқирози, хоннинг таҳликали дақиқалари, ҳалокати таъсирчан ифода этилган. Бироқ булар трагедияда акс этган ҳодисаларнинг биринчи, балки, юзаки қатлами, холос.

Синчиклаб разм солинса, ҳодисаларнинг ички, асосий оқими, асл моҳияти жиддийроқ, теранроқ экани маълум бўлади. Абулфайзхон ким ўзи? У қандай одам? У бош бўлган салтанат нега инқирозға учради? Юртдаги нотинчликларнинг бош сабаби нимада? Хонни қаттолликка ундаган омиллар нималардан иборат? Абулфайзхон атрофидагилар кимлар? Мушкулотдан чиқишнинг, эл-

юртни одилона идора этишнинг мақбул йули борми? Нажот йулида курашаётган исёнкорлар ҳаракатини тула оқлаб буладими? Наҳотки тож-тахт, ҳокимият учун кураш абадий равишда қабоҳатлар, мусибатлар манбаи, инсониятнинг «душман тангриси» бўлиб қолаверса?..

Асар билан танишиш жараёнида китобхон-томошабин кетмакет шу хил саволларга дуч келади, муаллиф эса шу хил аламли саволларга ўзича жавоб излайди.

Бу драма қаттол, мустабид хонни фош этиш, қоралаш учунгина ёзилган эмас. Муаллиф бундан-да мушкулроқ, юксакроқ бадиий вазифани ўз олдига қўйган - ўта мураккаб, ҳаттоки қаттол кимсани англаш, уни аянчли қисматга дучор этган омилларни теран тафтиш этишга интилган. Қисқаси, тож-тахтга, ҳокимиятга муносабат асносида намоён бўлган фожеий шахс жумбоғи трагедиянинг туб моҳиятини ташкил этади. Реалистик заминда туриб, шундай мушкул муаммога қўл уриш янги ўзбек адабиётида муҳим янгилик, катта ижодий жасорат эди. Бу борада Фитрат ёлғиз эмас эди. Ҳамза, Қодирий, Чўлпон ҳам уша йиллари шу йўлга кирган эдилар. Кечагина маърифатчилик, «оқаргувчилик», «ақл ургатиш» кўйида ёки романтик кайфиятда юрган қаламкашларнинг жаҳоннинг улкан реалист адиблари қалбини банд этган ўта чигал масалаларни дадил ўртага қўйишлари, уларни улкан реалистларга хос руҳий-психологик йўсинда теран таҳлил этиш даражасига кутарилиши чиндан-да таҳсинга сазовор ҳодиса.

Асар бошида муаллиф бизни арк муҳити, мустабид ҳукмдор ва унинг мансабдорлари орасидаги муносабатлар иқлими билан таништиради; Хоннинг ўзини ҳокими мутлақ, мансабдорларини эса ҳукмрон олдида ўзларини мунофиқона итоаткор қўл санашлари, хоннинг тахтни ақл-идрок, тадбиркорлик эмас, дағдаға, зўравонлик билан ушлаб туриши - бундай ифода, талқинлар китобхон-томошабин учун янгилик эмас. Бундай золим шоҳлар, уларнинг мунофиқ амалдорлари ҳақидаги эртак ва афсоналарни кўп ўқиганмиз.

Орадан кўп ўтмай, муаллиф диққат-эътибори марказий персонаж шахсияти, руҳиятига кўчади. Тасвир руҳиятга кўчиши билан ўзгача манзара намоён бўла бошлайди. Шу дақиқадан эътиборан, бу кимса гаройиб жумбоқ сифатида бизни қизиқтириб қолади: хон одатдаги золим, қонхўр ҳукмдорлардан фарқли ўлароқ, ўзи амал қилган зўравонлик сиёсатидан толиққан, безган, бу йўлнинг охири вой эканини англаб етган. У энди ўз фаолиятини танқидий

тафтиш эта бошлайди. Хон қаҳр-ғазаб билан: «Улдураман, улдураман. Дунёда битта душманим қолмагонча, қон тўкаман» дея дағдаға солса-да, бу ишдан бирор жиддий натижа чиқмаслигини ўзи ичдан сезиб туради. Айни пайтда у алам-ўкинч билан дейди: «Шул тирикликдан-да бездирдилар мени... Бир душманнинг қони қурумайин яна биттаси чиқиб қоладир... Қачонгача ўлдираман бунларни! Ортуқ ҳеч кимнинг менга ишончи қолмади... Қон тўкмақдан-да бездим. Акамни ўлдурдим. Кўп дўстларимни ўлдурдим. Мени бир ота каби асрагон Фарҳод оталиқни бошини оёқлар остинда кўрдим... Уф... Кўзларим қонга тўлди. Кечалар ухлай олмайман. Кўзларимни юмғоч, бутун ўлганлар, ўлдурганларим мени айлантуруб олалар; сираланиб ёнимдан ўталар. Мени кўркуталар, менга кулалар!..»

Қудратли зўравонлик «машина»си ҳозирча ҳукмдор қўлида, у бу машинани истаганча ишга солиши, ўзи айтмоқчи дунёда битта душмани қолгунча бетўхтов қон тўкавериши мумкин эди. Бироқ бундай қилмиш учун бу фоний дунёда тарих олдида, қолаверса, нариги дунёда Оллоҳ олдида жавоб бериши лозимлигини англаб етади... Шу тариқа ўзликни англаш, ўз қилмишлари, қора кечмишларини руҳан тафтиш этиш асносида мислсиз қийноқлар гирдобида эзилади. Ўзликни англаш жараёнида юз берган руҳий қийноқ, бўҳронлар тозартиш, поклаш хусусиятига эга экани маълум. Абулфайзхоннинг ҳозирги ҳолати, ўз айбини англай бошлаши ҳали уни оқлаш, у тўккан беҳуда қонлар, қилган ададсиз гуноҳларни кечириш учун изн бермайди, албатта. Бироқ ўзликни, айбни англаш томон қўйилган хайрли қадам самарасини кўрсатади, гарчи ожизроқ шаклда бўлса-да, инсонийликдан маҳрум, ҳиссиз қаттол вужудида соғлом ақл-идрок, инсоний ҳис-туйғу аломатлари намоён бўла боради. Энди у атрофдагиларнинг мунофиқона илтифотларига, пуч далдаларига ишонмайди, улардан ҳазар қила бошлайди; ўз давлатининг куч-қудрат даражасини, Эрон шоҳи қўшинига бас кела олмаслигини фаҳмлаб етади, тож-тахт, мансаб учун қурашнинг бемаънилиги, инсоний ожизлик аломати экани, қолаверса, ҳаётдаги тенгсизлик, адолатсизликлар хусусида фалсафий мушоҳадаларга толади. «Инсонлар, дунёнинг уялмоқ билмаган ҳайвонлари! Бирингизнинг кўзёшлари бирингизнинг шодлик боғчаларини суғоради. Бирингизнинг мотам инграшлари яна бирингизнинг тўй чолғуларини куйлатадир. Бир-бирингизнинг борлиқларингизни еб, ҳисларингизни тўйдурмоқдан қачонгача безмайсиз!» дея нола-афғон чекади. Хон энг қалтис дамларда ўз жони эмас, яқинлари, оила аъзолари, фарзандлари қисматини ўйлаб

қоврилади, уларни деб ўзи учун очилган сўнгги нажот йўлини рад этади...

Булар, ўз навбатида, қаҳрамонга нисбатан ҳиссий муносабатни муайян даражада ўзгартиради. Асарни ўқиганда, томоша қилганда сиз галати ҳолатга тушасиз - бошда золим қонхўр, мустабид қиёфасида намоён бўлган гуноҳкор одам қисмати негадир сизда ўзига нисбатан нафрат, қаҳр-ғазаб билан баробар ачиниш, қандайдир ҳамдардлик туйғусини уйғотади, жиддий ўй-мушоҳадаларга чорлайди. Бундай ҳол Л. Толстой, Ф. Достоевский, М. Шолоховдек буюк реалистларнинг шоҳ асарларига хос хусусият, Ҳамзанинг «Паранжи сирлари», Қодирийнинг «Ўткан кунлар»ига хос ноёб фазилат.

Муаллиф Абулфайзхон шахсияти ва қисматини кўрсатишда фақат унинг ўзи, изтиробли руҳий изланишлари ифодаси билан чекланмай, унга ёндош ҳолда бошқалар - Ҳакимбий, Раҳим кўрчи, Иброҳим иноқ, Қози Низом, Охун, Улфат, Қурбонгул каби персонажлар нигоҳи, муносабати орқали хилма-хил нуқтаи назардан тафтиш ва таҳлил этишда давом этади. Бу ҳол тасвирда ўзига хос полифонияни ҳосил этади.

Ҳакимбий фикрича, Абулфайзхон юргизган бетайин, калтабин ва шафқатсиз сиёсат саройда носамимий, ичдан пароканда бир муҳитни вужудга келтирган. У ўзининг Нодиршоҳ томонига ўтганлигини ҳам шу ҳол билан изоҳлайди. Раҳимбий назарида Абулфайзхон юртни идора қилишга ноқобил шахс. У тўғридан-тўғри дейди:

«Хон ҳазрат! Дунёда ҳар ким ўз кучига қарабгина ўрин тутадир. Бу тирикчиликнинг энг ўткур буйруғидирким, бунга бўйсунмагонларнинг дунёдан чиқиб кетишлари лозим бўладир. Сиз Бухорони идора қиларлик куч кўрсата олмадингиз... Тахтдан тушканингизнинг сабаби шулдир». Сўз орасида у хоннинг давлатнинг буюк-буюк теракларини ўз қўли билан йиқитгани, бутун ишни ўзига эмас, бир «аҳмоқ, муғамбил» Улфатга топширганини писанда қилиб ўтади. Маълум бўляптики, Ҳакимбий ва Раҳимбий даъволарида асос бўлса-да, самимият йўқ. Ота ва ўғил шахсий ғараз, тож-тахт даъвоси, адоват юзасидан хонга қарши кураш бошлаганлар.

Иброҳим иноқнинг хонга баҳоси, муносабати эса, аксинча, мардона ва одилона. Унинг хонга шахсий ғарази йўқ. «У элга ёмонлик қилди. Юртни талади, ҳукумат ишларига қарамади. Кеча-кундуз чоғир ичиб ётди. Мен унинг шул ишларига қарши бўлиб урушдим», дейди. Бу ғаройиб тўғри сўз, чўрткесар одам Абулфайзхонни тахтдан йиқитган ота-бола Ҳакимбий билан Раҳимбий ишини ҳам

асло маъкул кўрмайди. Раҳимбийга дангал дейди: «Сиз бу кун ундан ортиқ ҳақсизлик қила турубсиз. Кўзим бўлса эди, эртадан бошлаб, сиз билан ҳам урушар эдим. Нима қилайким кўзим йўқ...».

Қози Низом билан Охуннинг турли вазиятлардаги хатти-ҳаракатлари майда таъмагирлик, пасткашлик, мунофиқликнинг ўзгинаси. Абулфайзхон тахтда эканида туну кун уни «сояйи худо» деб оёқларини ўпган, ҳатто хоннинг гуноҳ ишларини ҳам ёқлаб чиққан бу кимсалар салтанат Раҳимбий қўлига ўтгач, ҳеч иккиланмай, уялмай «сояйи худо» қотили томонига ўтиб, энди унинг ёвуз ниятларига шариатдан йўл ахтариб, фатво бераверадилар.

Бир-бирига зид икки кимса - хиёнаткор, сотқин Ҳакимбий ва садоқатли қул Улфатнинг хонга муносабатлари талқинида бу одамлар характерининг ожиз жиҳатлари янада яққолроқ очилади. Шуниси қизиқки, ўзига фаним деб билган кўп қудратли сиймоларни, аксари тўғри сўз, ҳалол, садоқатли арбобларни йўлдан дадил олиб ташлашга эришган хон энг хавfli фаним, тубан кимса - Ҳакимбийга, унинг кимлигини билгани ҳолда, қарши кураша билмайди. Қолаверса, садоқатли қули Улфатнинг мададидан фойдалана олмайди. Демак, ношудлик, уқувсизлик ҳам хонни фожиага олиб келган омиллардан биридир.

Ниҳоят, асар охиrhoғида, хон ҳибсда эканида, энг аянчли дақиқаларда унинг ҳузурида яна бир шахс, ҳатто пьеса қатнашчилари рўйхатида номи тилга олинмаган, аммо Абулфайзхон фожиасини очиш, англашда муайян рол ўйновчи персонаж пайдо бўлади. Гап Қурбонгул устида кетаётир. Хонга яқин турган одамлар орасида энг беғарази, холис, хоксори шу. Асарда хонга тўқнаш келган барча шахсларда қандайдир ижтимоий, мафкуравий, сиёсий манфаат ёки ҳеч бўлмаганда, шахсий тамагирлик, ғараз мавжуд. Ҳатто садоқатли қул Улфат Абулфайзхон ҳалокатидан сўнг «Юраксиз хон, қочмади, ўлди» дея таъна қилади, керак бўлиб қолар, деб хоннинг киссасидан муҳрини олиб қочади... Биргина Қурбонгул охиригача хонга содиқ қолади, ҳибсда эканида ҳам садоқат билан хоннинг хизматида бўлади, оёқларини уқалайди, таҳоратига сув тайёрлайди, уни «Хон болам, арслоним» деб эркалайди, оғир дамда хаста дилига далда бермоқ пайида бўлади. Бу одам хоннинг бир умрлик оддий хизматкори, яқини сифатида унинг барча савобу гуноҳ ишлари, кирдикорларидан, саройдаги жамики можаролардан яхши хабардор. Уларни кўравериб, паймонаси тўлиб кетган. Аччиқ ҳаёт сабоқлари бу оддий одамни ўзига хос файласуф даражасига кўтарган. Унинг дил сўзларига, содда, самимий халқона мушоҳадалари-

га кулоқ тутинг-а: «...шўрим курсун, дунёнинг қора чизикларини ўқимоқ учунми келдим мен! Худонинг сояси, деб подшоҳларнинг уйига сиғиндим. Бунда кўрганларимни ҳеч кўз кўрмасун. Менинг шунча йиғлашларимга қарамайин, шул хон акасини ўлдурди. Унинг тахтига чиқди. Кармина бегини бола-чақалари билан тутуб келтуриб қамади. Сўнгра битта-битта ҳаммасини бўғдуруб, қудуққа ташлатти. Бу кун эса ўзини Раҳимбий қамаб қўюбдур. Эрта, албатта, ўлдурар. Бунинг жойида ўзи «сояйи худо» бўлур. Бир-икки йилдан кейин яна биттаси чиқар. Уни ҳам соғанага жўнатиб «сояйи худо»-ликни ўзи олар. Бизда бу қора кунларнинг қайгуси қоладир». Қурбонгул бу хил можаролардан четдаги, холис одам экани билан фахрланади: «Тўғрисини айтканда, яна ўзимиз тинч. Худо соясида бўлмаймиз, ўлдурулмаймиз-да, оч қорним, тинч қулоғим... Кўзим кўрмасин-э. Уч-тўрт йил худо сояси бўл, сўнгра қамал, сўнгра ўл... Менга нима керак шунлар...»

Бу - турмуш можароларидан, курашлардан ўзини четга олган, шу хил четда туриши, хоксорлиги билан фахрландиган авом вакилининг кайфияти, фалсафаси. Бундай кайфият, фалсафа соҳиблари хатти-ҳаракати, қанчалар самимий, беғараз бўлмасин, барибир, жозибадан маҳрум: чунки улар фалсафасида улуг муддао, нажот йўлини ёритадиган зиё йўқ. Эҳтимол, шунинг учун ҳам муаллиф Қурбонгулни асардаги кимсалар рўйхатига киритишни лозим кўрмагандир.

Шу тариқа, Абулфайзхон қисмати, фожиаси замонасининг турфа ижтимоий табақа, мафкуравий гуруҳ вакиллари, хилма-хил манфаат, кайфиятдаги шахслар, чунончи, янги сулола намояндлари, ислоҳчи исёнкор, дин пешволари, оддий халқ - авом вакиллари нуқтаи назаридан баҳоланади. Эҳтимол, бу хил баҳо, бадий таҳлил усули барчаси бирдек маромига етмай қолгандир. Бироқ 20-йиллар шароитида миллий адабиётимизда, драматургиямизда шундай йўл танлашнинг ўзи катта ижодий жасорат эди.

Хилма-хил баҳо, талқинлардан аён бўлаётирки, Абулфайзхон ҳар қанча золим, мустабид, қонхўр бўлмасин, жамиятдаги қабохатларнинг бош сабабкори эмас: хон тахтдан кетгач, ундан-да баттарроқ мустабид кимсалар ҳокимият тепасига келади. Абулфайзхон - нобоп ижтимоий тузум, носоғлом муҳит етиштирган ҳукмдор, айни пайтда, шу муҳит қурбони; табиатидаги туғма ожизликлар эса вазиятни, қисматидаги фожиаларни кескинлаштиради, холос. Муаллиф персонажларига қўшилиб ўлкадаги нотинчлик, беқарорлик, ўзаро ички зиддиятлар, беҳуда қон тўкишларнинг туб

«...буларни ҳақида тарихчи олим, маърифатчи мутафаккир сифатида теран мушоҳада юритади. Абулфайзхон: «Эл бошлиғи бўлгон бекларим менга қул бўлмайлар, унлар ўз элларига тояниб, туташ менга ёмонлиқ қилмоқчи бўлалар... Бухорода эл бошлиқлари бўлмагонда, мен тинчгина хонлиқ сура олар эдим. Меним бутун қайғуларим шунлардандир» дея нолийди. Демак, у хонлиқ худудидан тўла яккаҳоқимлик ўрнатишга эриша олмаган; унингча, барча нотинчликлар боиси шунда. Муаллиф бошқа бир персонаж тилидан бу ҳол тарихини мухтасар тарзда шарҳлаб беради. Бу шарҳ бир оз бадийликдан йироқ, тарихий-илмий талқинга яқин. Аммо бу шарҳ ҳодиса моҳиятини очишда жуда муҳим аҳамиятга молик бўлгани учун, узунроқ бўлса-да тўлиғича келтирамиз: «Подшоҳи оламга белгулидиким, бизнинг Бухорода кўп эл-уймоқлар яшайлар. Буларнинг ҳаммалари эскида беклик усули билан бошқара эдилар. Амир Темур Самарқандда кучли марказий бир ҳукумат қурғон бўлса-да, бутун умрини уруш майдонларида ўтқаргани учун, элларимизни марказий идорага эсиндирмоқ йўлида тубли бир иш кўра олмоғон. Амир Темур ўлиб, ҳукумати кучсизланғач, бу эл-уймоқлар яна ўзларининг эски беклик усулларига қайта бошлогонлар. Шул вақтларда «Дашти қипчоқ»дан биз ўзбеклар билан манғитлар келдик. Шайбонийхон, Абдуллахон каби ўзбек хонлари марказийликни куч билан сақлаб қолдилар. Шуларнинг умри ҳам кўп вақтлари беклик усулини истағонларга қарши урушмоқ билан ўтди. Ундан кейин ўзбек ҳукумати яна ҳам кучсизланди. Эл-уймоқнинг бошлиқлари ўлкани кичкина бекликларга ажратиб бошқармоқ тилаги билан яна кўтарилдилар, ўлкамиздаги тинчсизликларнинг сабаби шу бўлса керак».

Абулфайзхоннинг салтанат бошида турган йиллари мана шу можаролар ичида кечди, ўзи айтмоқчи, унинг бутун қайғулари шундан. Энг ёмони, бу одам бекликларни ягона марказлашган хонлик идораси теварагида жипслаштира олмади, бу борада унда ақлзаковат, тадбиркорлик етишмади; у фақат зўравонлик, қатағон йўлини тутди, ўзига салгина қарши турган ёки шубҳали туюлган мансабдорлар бошини қиличдан ўтказиш билан банд бўлди.

Бундай мушкул дамларда бир қарашда Иброҳимбий танлаган йўл чин нажот йўли бўлиб кўринади. Бир вақтлар Абулфайзхон таклиф этган беклик лавозимини рад этган, унга қарши кураш олиб борган, хондан жабр кўрган, хон зиндонидан кўзидан айрилган Иброҳимбий бугун ҳокимият тепасига келган ҳукмдорлардан Раҳимбий таклифини ҳам рад этар экан, ўз режасини илгари су-

риб: «Мен булғонда, Абулфайзхонни тушурғач, қурултой чақирар эдим. Янги хон билан унинг оталиғини эл бошлиқларининг кенгашлари билан белгилар эдим» дейди. Қанчалар жозибали туюлма-син, бу ўша кезлари рўёбга чиқариш мумкин булмаган ғоя эди; бунинг учун ҳали вазият етишмаган, халқ - оломон бунга тайёр эмас эди. Бу ғоя ижодкорининг ўша кезларда фақат оғзи ботир, холос. Аслида эса у кўзи ожиз, курашлардан четга чиққан бир одам. Бунинг устига, унинг табиатида, ғоя-ниятларини рўёбга чиқариш усулида қандайдир ички зиддият, бетоқатлик, зуравонлик, бугунги иборалар билан айтадиган булсак, экстремистик кайфиятлар мавжуд. Саройдаги айрим уламоларнинг мунофиқлигидан ғазабланган Иброҳимбий ҳокимият учун курашиб юрган кезлари «Бухорога бориб кирсак бутун муллоларни бир мадрасага солиб ўт қўямиз-да, ҳаммасини ёндирамиз. Элимизни бузиб, расво қилгон шунлар. Бунлар, динингизни тузатамиз, деб дунёмизни мурдор қилдилар» деган қатъий қарорга келганлигини дангал айтади. У ўзи танлаган йулдан бошқасини, жумладан, «шариат-мариат»ни мутлақо тан олмайди, унингча, уламоларнинг, шариат пешволарининг сўзи ярим чақага арзимайди; «Ишингизни тўғирламоғчи бўсангиз, қурултой чақирасиз» - тамом-вассалом, бошқасига ўрин йўқ... Шу тариқа реалист санъаткор мардона, исёнкор сиймо ғоя ва хатти-ҳаракатларидаги хатарли тамойилларни ҳам назардан соқит этмайди.

Хуллас, асарда қонхўр, золим ҳукмдор Абулфайзхондан тортиб салтанатга қарши чиққан мардона шахс, исёнкор ислоҳчи-демократ Иброҳимбийу, холис, хоксор кимса Курбонгулгача - айтарли барчаси бир хил рангда эмас, хилма-хил бўёқларда, мураккаблиги, зиддиятлари билан ғаройиб жумбоқ сифатида берилади. Асарда ўртага ташланган инсониятни тож-тахт, мансаб-мартаба талашшишдан иборат «душман тангриси», «қоп-қора саодат»дан халос этиш чораси борми, деган энг аламли ва энг жиддий умумбашарий саволга жавоб тариқасида Хаёл - Сиёвуш тилидан: «...бор, бу чора одамларнинг ўз ихтиёрида», «Инсонлик дунёси эсини бир жойга тўплаб ўз ишига ўзи эга» булгандагина бу жумбоқ, муаммо ҳал этилиши мумкинлиги ҳақидаги сўнги сўзни айтади.

Шу хил фазилатларига кўра, «Абулфайзхон» тарихий фожиаси ҳақли равишда Фитрат бадий ижодининг чўққиси, 20-йиллар ўзбек адабиётининг ноёб намунаси, етук реализм мўъжизаси, дейишга ҳар жиҳатдан лойиқдир; бу трагедия миллий бадий тафаккур тараққиётида туб янги босқични бошлаб берган асарлар қаторида

туради; энг муҳими, муаллиф бу асаида ўз даври мафкуравий-сиёсий кучларининг жўн тарафкаш тарғиботчиси даражасидан юқори кўтарилиб, ҳодисаларни хилма-хил нуқтаи назардан холис бадиий таҳлил этишга, муаллиф ибораси билан айтганда «Инжу тизгувчи адиб» мақомига эришди, юксак фалсафий, умумбашарий муаммоларни дадил ўртага кўя билди.

1996 йил.

ТАРИХ ҲАҚИҚАТИГА САДОҚАТ

Пиримкул Қодиров адабиётга замондош-тенгдошлари ҳаётидан олиб ёзган асарлари билан кириб келган. Унинг мустабид тузум шароитида инсон эрки, шаъни, қадрини ардоқлаш, қаттиқ туриб ҳимоя қилиш, инсон эркини поймол этаётган кучларга қарши кескин норозилик, зур куюнчаклик, ҳазин ва нурли ўйчанлик билан йўғрилган замондошлари ҳақидаги ҳикоя, қисса ва романлари ХХ асрнинг 60-70-йиллари маънавий ҳаётимизда, адабиётимизда ўзига хос ҳодиса бўлди.

Тошкент Давлат университетининг (ҳозирги ЎзМУ) шарқ факультетида таълим олиб, Шарқ халқлари тарихи ихтисослигини эгаллаган, айна пайтда талабалик йилларидаёқ бадиий ижодга меҳр кўйиб, илк ижод намуналарини матбуотда эълон этишга эришган ёзувчи дастлабки қадамларидаёқ ҳаёт ҳодисаларига тарихчи кўзи билан қарашга мойиллик кўрсатган эди. Буни талабалик йиллари ҳаётининг ва бадиий тажрибаси маҳсули сифатида майдонга келган, 1957 йили ёзиб тамомланган «Уч илдиш» романида кўриш мумкин. Эҳтимол, қулай шароит бўлганида бошидаёқ у тарихий мавзуларда қалам тебратган бўларди. Аммо ёзувчи «қизил империя» даврида тарихдан сўз очиш, тарих ҳақиқатини очиқ айтиш нақадар мушкул эканини, мозийга қайтиб иш кўрган буюк адиблар - «Ўткан кунлар», «Кеча ва кундуз», «Навоий» романлари муаллифлари бошига қандай огир савдолар тушганини яхши биларди. Ҳатто 50-йиллар шароитида, қатағон сиёсати бир оз юмшай бошлаган кезларда ҳам миллат тарихи ҳақидаги ҳақиқатни айтган кишилар қанчалар таъқибу таҳқирларга дучор бўлганини адиб «Уч илдиш» романида чуқур ички дард-изтироб билан қаламга олади. Шу тариқа, у гарчи кўнглида тарихий мавзудаги асар етилиб қолган бўлса-да, анча вақт уни қоғозга туширишга журъат этолмай юрди.

Ниҳоят, замонавий мавзуда битилган қатор асарлари орқали каттагина адабий тажриба тўплаган ёзувчи 60-йилларнинг охирига келиб, зур жасорат билан мураккаб ва қалтис тарихий бир

мавзуга қўл урди - теурийлар салтанатининг ўз юртидаги инқи-рози, ўзга юртлар - Афғонистон ва Ҳиндистондаги ўзгача кўри-нишда қайта тикланиши, жаҳоншумул доврўғи, Теуирбек насли-нинг шонли сиймоларидан Бобур ва унинг авлодлари ҳаёти, фао-лияти тўғрисида ҳикоя қилувчи кенг қўламли эпик полотно устида иш бошлади; узоқ йиллик изчил тадқиқот, бетиним ижодий меҳ-нат, маънавий-руҳий изланиш, ўй-мушоҳадалар самараси улароқ «Юлдузли тунлар», «Авлодлар довони» романлари майдонга келди. «Юлдузли тунлар» кейинчалик «Бобур», «Авлодлар довони» эса «Ҳумоюн ва Акбар» номи билан чоп этилди, биз уларни ўша илк гўзал образли номлари билан аташни лозим кўрдик.

Адиб бу қалтис, мураккаб мавзуга қўл урар экан, олдинда ҳали кўп мушкулотлар рўй бериши мукминлигини юракдан ҳис этар, шу билан баробар, олижаноб, улуг муддао дилига тинимсиз далда бериб турарди. «Бизни қарамлик ва мутеликда сақлашга ўрганган ёвуз кучлар тарихий илдизларимизни қирқиб ташлашга, бизни ўтмишдан беҳабар манқуртларга айлантиришга ҳаракат қилар эди, - деб ёзади у «Турфа маъноли тақдир» мақоласида. - Ҳолбуки, ўзбек халқичалик бой ва ёрқин тарихга эга бўлган халқлар дунёда кўп эмас. Миллатимиз ўз тарихий илдизларидан маънавий озиқ олса, қаддини тез тиклаши мумкин. Шуни дил-дилдан ҳис қилганим учун 1969 йилдан бошлаб йигирма йил давомида тарихий мавзуда иш олиб бордим».

«Юлдузли тунлар» романининг илк нусхаси 1972 йили ёзиб тамомланди, асар қўлёзмаси ўша йили Ёзувчилар уюшмасида му-ҳокама этилиб юксак баҳо олди ва нашрга тавсия этилди. Бироқ кўзга кўринмас қора кучлар, бахил ғаламисларнинг пинҳона фит-наси, қаршилиги туфайли роман олти йилча босилмай ётди. Ниҳоят, ҳалол, жонкуяр, фидойи кишиларнинг мадади, саъй-ҳаракат-лари оқибатида 1978 йили асар «Шарқ юлдузи» саҳифаларида дунё юзини кўрди, кўп ўтмай, алоҳида китоб бўлиб чиқди. Қисқа муд-дат ичида рус тилида икки бор босилди, бошқа тилларга таржима этилди, ўзимизда, Москва матбуотида юксак баҳо олди, респу-блика Давлат мукофоти билан тақдирланди. Ёзувчи бундай мадад-лардан руҳланиб, «Юлдузли тунлар»нинг давоми Ҳумоюн ва Ак-бар ҳақидаги роман - «Авлодлар довони» устида қизгин иш бош-лаб юборди; жаҳонда яратилган бобурийлар сулоласига доир сон-саноксиз асарларни синчиклаб ўрганди, икки бор Ҳиндистонга сафар қилиб, асар қаҳрамонлари Бобур, Ҳумоюн ва Акбар юрган йўлларни кезди, улар яшаган жойларда бўлди. Қарангки, роман

эндигина интиҳосига етиб, асар қўлёмаси Ёзувчилар уюшмасида муҳокама этилиб маъқулланган, нашрга тавсия қилинган кезлари янги асар йўлини тўсишнинг, уни гудаклигидаёқ бўғиб ташлашнинг ғаройиб найранглари уни ўйлаб топдилар. Кутилмаганда «Юлдузли тунлар» романига ҳужум бошланди, аввал Республика Ёзувчилар уюшмаси съезди минбарида, сўнг Ўзкомпартия пленумида, матбуотда роман муаллифига жиддий ғоявий айблар қўйилди; «романда тарихга, тарихий шахсларга синфий ёндашиш, синфийлик тушунчаси йўқ», «Бобур образи идеаллаштирилган» деган алми-соқдан қолган гаплар айтилди. «Юлдузли тунлар» танқидидан бошланган қабих фитна, умуман, Бобур ва бобурийларга, қолаверса, темурийлар ҳақидаги ҳақиқатни юзага чиқаришга қаратилган катта кампанияга айланиб кетди. Хайриятки, замон ўзгараётган, етмиш йил ҳукм сурган мустабид тузум салтанати таназзулга юз тутаётган бир палла эди. «Қизил империя» салтанати малайларининг тарихий илдизимизни қирқиб ташлашга бўлган сўнгги ҳужуми жамоатчилик орасида кескин норозилик, қаршиликка учради. «Юлдузли тунлар» муаллифига қўйилаётган айбномалар, Бобур ва бобурийлар атрофида қўзғатилган машмашалар қабих сафсатбозликдан иборат экани юксак минбарлардан туриб дадил айтилди. Бироқ ғаламислар ҳамласи бари бир ўз таъсирини кўрсатди. «Авлодлар довони» романи нашри уч йилча тўхтаб қолди. Нихоят, асар 1988 йили «Шарқ юлдузи» журналида эълон этилди. Ёзувчининг ўзи «Мумкин экан-ку!» мақоласида асарнинг юзага чиқишида ҳамкасб дўстлари, жумладан, ўша йиллари Ёзувчилар уюшмасининг раиси бўлган Одил Ёқубов ва «Шарқ юлдузи» бош муҳаррири Ўткир Ҳошимов катта жонбозлик кўрсатганлигини мамнуният билан эслайди.

Янги биламизки, ўша машъум сиёсат - тарихга, тарихий шахсларга тор синфийлик нуқтаи назаридан қараш узоқ вақт тарих ва тарихий шахслар ҳақидаги ҳақиқатни айтиш, ифодалаш йўлига ғов солиб келди. Ҳатто Қодирийдай ҳақгўй адиб ҳам тарихий романларида, жумладан, «Меҳробдан чаён»да Худоёрхонни асосан қора буюқларда кўрсатишга мажбур бўлган, унинг айрим ижобий хислатларини, тарихдаги хизматларини эса айланма йўллар, қистирмалар орқали эҳтиёткорлик билан ифода этган. Умуман бизда сарой аёнлари, шоҳлар, амиру бекларга нуқул душман тимсоли деб қаралган, улар фақат қоралашга, фош этишга муносиб қўрилган. Адабиётда шоҳ Улуғбекни кўпроқ олимлиги, вазир Навоийни буюк шоирлиги, бек Темур Малик билан шаҳзода Жалолидинни босқ-

инчиларга қарши қаҳри ва олиб борган кураши аранг қутқариб қолган. Давлат арбобларининг хайрли ишлари ҳақида озгина бўлсин суз очиш «уларни идеаллаштириш» деб баҳоланаверилган. С. Бородиннинг «Самарқанд осмонида юлдузлар» асарини, унда Темур сиймосининг анчайин бир ёқлама, юзаки талқинини мустасно этганда, бизда Ватан тарихида муҳим ўрин тутган йирик давлат арбобларининг ҳаёти, фаолияти, тарихий хизматларини холис-объектив, ҳалол курсатиб берадиган бадиий асарлар йўқ эди. Шунинг назарда тутганда, Пиримкул Қодировнинг тарихий романлари миллий адабиётимизда муҳим янгилик, катта ижодий жасорат, тарих ҳақиқатига садоқат сифатида баҳо олишга лойиқ.

Турғунлик йиллари «Юлдузли тунлар»га баҳо берганда айрим адабиётшунослар роман ва унинг муаллифини таъқибу тазйиқлардан асраш мақсадида асардаги шоҳ ва шоир Бобур шахсияти ва қисматидаги зиддиятлар ифодасига алоҳида урғу берар; Бобур образи тилидан айтилган: «Неки хатолик, неки гуноҳ қилган бўлсам, ҳаммасининг бирламчи сабаби менинг подшоҳлигимдир», «Менга вафо қилса фақат ёзган асарларим вафо қилмоғи мумкин» деган сузларини такрор-такрор эслатиб утар эдилар. Дарҳақиқат, Бобур шахсияти ва қисматида шундай зиддиятли ҳоллар чиндан рўй берган, ёзувчи романда шундай ҳолатларни бир эмас, бир неча ўринларда қаламга олган. Бу ҳол ҳақиқат тақозоси эканидан ташқари, ёзувчи учун ўзига хос адабий-бадиий тактика - эҳтиёт чораси бўлганлиги сир эмас. Шу хил зиддиятли ҳолатлар ифодасида ҳам, бари бир, Бобур буюк сиймо, дилбар шахс, мислсиз саркарда, одил ва доно шахс сифатида бутун улуғворлиги билан намоён бўлади. Муаллиф, биринчи галда, Бобурнинг даҳо инсон, арбоб сифатидаги хислатларини очиб беради, унинг тарихдаги энг буюк хизмати таназзулга юз тутган буюк Темур салтанатини қутқариб, унга янги асосда қайта ҳаёт бахш этганини курсатади. «Юлдузли тунлар»нинг асосий пафоси шундан иборат, ёзувчининг энг муҳим бадиий кашфиёти ҳам ана шунда.

Буюк сиймоларнинг драмаларга тўла шонли ва мураккаб ҳаёт йўлини, тарихдаги буюк хизматларини тарих ҳақиқатига содиқ ҳолда холис ифодалаш «Авлодлар довони»да яна ҳам ёрқинроқ намоён бўлган.

Очиғи, ўзбек адабиётида ҳозиргача бу қадар кенг қамровли тарихий романлар яратилмаган эди. «Юлдузли тунлар»ни ҳам бирга қўшиб оладиган бўлсак, юз йилдан ошиқроқ давр, даврнинг энг муҳим тарихий ҳодисалари, Турон, Афғонистон, Ҳиндистон та-

риҳининг ғоят чигал драматик воқеалари, юзлаб тарихий шахслар, давлатлар, тождорлар, авлодлар алмашуви; унлаб тарихий шахслар, ғалаба ва инқирозлар; давр ғоялари, турли хил эътиқодлар, оддий меҳнат аҳлининг аҳвол-руҳияти; ҳар хил миллат, турли даврларга оид удум-тамойиллар; ғоят катта ҳудуд - турли юртларнинг шаҳару қишлоқлари, дарё, ўрмонлари, далалари, иқлиму муҳити - буларнинг барчасини бор ҳолича кўриб, билиб, юракдан ҳис этиб аниқ тасвирлаш, жонли гавдалантириш осон иш эмас!

«Авлодлар довони» романи муаллифи олдида яна бир мушкул вазифа турарди. Маълумки, «Юлдузли тунлар»нинг асосий воқеалари ёзувчининг ўз она юртида бўлиб ўтади, асарнинг асосий персонажлари ҳам шу юрт одамлари. «Авлодлар довони»да эса воқеалар бутунаси ҳинд диёрига кучади. Бобур умрининг сунгги йиллари, Ҳумоюннинг жанговар фаолияти Ҳиндистонда кечса-да, улар ўзларини бу юртда бегона ҳис этадилар, она юрт согинчи билан армон-укинчда яшаб ўтадилар. Акбар эса дилда ота-боболар ақидаларини эъзозлагани ҳолда, бу юрт, бу элнинг фарзандига айланади, ҳинд ҳаётига сингиб кетади, ҳинд қизларига уйланиб, ҳиндлар билан қуда-қудағайга уйланиб кўплаб ҳиндча удумларга амал қилади... Қисқаси, «Юлдузли тунлар»да соф ўзбекона миллий руҳда бошланган тасвир-ифода «Авлодлар довони»да ҳиндча руҳ-колоритнинг устуворлиги билан ажралиб туради. Бироқ ҳиндча руҳ-колорит устувор ўринларда ҳам ўзбек адабининг дастхати баралла сезилади; ўзбекона нигоҳ билан «Рамаёна» ва «Маҳобҳорат» эпослари, Р.Тагор романларига хос ҳиндча руҳ-колоритнинг қўшилиб-туташиб кетиши оқибати ўлароқ асар бетакрор бадиий қиёфа касб этади.

Бу роман жуда катта маърифий қимматга эга. Кузатишлар шундан далолат бераётирки, «Авлодлар довони» чиққунга қадар кўпчилик ўзбек китобхони Бобур, Ҳумоюн ҳақида бир қадар тасаввурга эга бўлса ҳам романнинг яна бир бош қаҳрамони - жаҳоннинг кўпгина маърифатли кишиларига таниш, улар учун ардоқли бўлган, «чинакам даҳо» сиймолар қаторида тилга олинадиган Акбарни яхши билмас эканлар. Бу роман туфайли у ўз халқининг, бобо юртининг маънавий оламига қайтмоқда. Асарда яхши маънодаги маърифатчилик кенг ўрин олган. Муаллиф муҳим тарихий воқеалар, шахслар тўғрисида жуда кўп ишончли маълумотлар беради; булар ўқувчига малол келмайдиган жонли, образли тил билан ифода этилади. Китобхон гоҳо илмий-тарихий, аниқ хужжатли асар ўқиётирми ёки бадиий роман - унинг ҳаёлини реал ҳаёт ҳақиқати, чиндан бўлиб ўтган воқеалар, аниқ тарихий шахслар қисмати банд этади,

барча воқеаларни тарихий ҳақиқат сифатида қабул қилади. Бу тарихий роман учун яхши фазилат! «Асрлар китобини ўқиганингиз сари, - дейди муаллиф, - тарих томонидан яратилган драмалар, фожиалар, сюжетларни алоҳида ёзувчининг фантазияси билан яратиб бўлмаслигига ишонч ҳосил қиласиз. Шу сабабли мен Бобур, Ҳумоюн ва Акбарларнинг кўрган-кечирганларини тасвирлар эканман, ўз фантазиямдан кўра «тарих фантазияси»га, яъни чиндан содир бўлган воқеаларга кўпроқ асосландим».

Бир қарашда, роман тарихий хроникага ўхшаб кетади: муаллиф бобурийлар сулоласи, хусусан, Ҳумоюн, Акбар ҳаётининг муҳим паллалари, тож-тахт учун олиб борган жангу жадаллари, уларнинг бунёдкорлик ишлари, маънавий изланишлари, орзу-армонларини йилма-йил, ойма-ой, кунма-кун, гоҳо эса ҳар бир дақиқасини ипидан игнасигача бутун тафсилотлари билан беради; Акбарнинг туғилишидан тортиб то ўлимига қадар бутун ҳаётини ҳикоя қилади, адиб қаҳрамонларининг оилавий, шахсий интим ҳаётини, саройдаги можароларни, авлодлар, ота ва боболар, ака-укалар орасидаги можароларни ҳам эсдан чиқармайди. Шунга қарамай, асарни биз оддий хроника деб айтолмаймиз, у асло оддий солнома, жангнома эмас. «Авлодлар довони» кенг қамровли, тарихий ҳодисаларни, тарихий шахслар тақдирини теран бадиий таҳлил этувчи, ўтмиш ҳодисаларидан бугунги кун учун сабоқ берувчи уй-мушоҳадалар романи, у фақат тарихий воқеалар, тарихий шахслар тақдири ҳақидагина эмас, муҳим ижтимоий-фалсафий ғоялар, юксак оригинал гуманистик концепцияларнинг туғилиб шаклланиши тўғрисидаги романдир.

Ҳиндистон - кўп миллатли ва кўп динли мамлакат. Ҳиндистон халқи узоқ йиллар давомида миллий ва диний айирмалар, адоватлар жабрини бир неча бор татиб кўрган; халқнинг тараққийпарвар фарзандлари дину миллат айирмай, турли миллат, ҳар хил эътиқод кишиларининг иноқ, тотув яшаши ғоясини илгари сурганлар; Кабир қаби подшолар шу ғояни зўр эҳтирос билан тарғиб этган. Ҳумоюн, айниқса Акбар шу умумбашарий ғояни амалга оширмақ йўлида астойдил кураш олиб борган, Акбар бобоси Бобур, отаси Ҳумоюн васиятларига содиқ қолиб, барча халқларни миллий низо, диний адоват балоларидан халос қилишнинг янги йўлларини излайди, «ҳамма эллар ва эътиқодлар тенг» деб эълон этади, жаҳонда биринчилардан бўлиб «сулҳи кулл» - ҳар томонлама тинчлик сиёсатини утказди. Романда мана шу эзгу ғоянинг туғилиш тарихи, унга булган тарихий зарурият, ҳаётий эҳтиёж, бу ғояни рўёбга

чиқариш йўлидаги машаққатли курашлар, сон-саноксиз қурбонлар, унинг муайян тантанаси ва фожеий инқирози - барчаси билимдонлик, катта маҳорат билан бадиий тадқиқ қилинган «Авлодлар довони»нинг айна шу жиҳати ҳақида Чингиз Айтматов роман муаллифига йўлаган мактубида шуларни ёзади: «Сенинг буюк Акбар ҳақидаги мулоҳазаларинг, Акбарнинг турли динларни интеграция қилишга интилиши ўта замонавий мавзудир. Бунга, яъни маънавий интеграцияга одамзод бари бир мурожаат қилади, чунки бугунги шароитда инсониятнинг омон қолишига имконият берувчи бирдан-бир йўл ана шудир».

Асарни ўқиганда киши хаёлини доимо банд этиб турадиган икки зиддиятли ҳолат мавжуд: бир томондан, шахсий гараз, худбинлик, шуҳрат, тор манфаат, мансаб-мартаба, ҳокимият, тож-тахт учун кураш, бу йўлдаги олишув, ҳийла-найранг, хиёнат ва пасткашликлар - булар миллат, қолаверса, бутун инсоният тарихидаги энг мудҳиш қора доғлардир; бундай иллат, қабиҳ хатти-ҳаракатлар оқибатида «инсон» деган табаррук зот шаъни оёқ ости қилинади, одам боласи, ҳатто энг яқин кишилар - ота-ўғил, оға-ини орасида меҳр-оқибат кўтарилади, бир-бирига ашаддий рақибга айланади, минг-минглаб кишилар дилига озор этади, беҳуда қонлар тўкилади, охир-оқибат юртдаги ҳар бир тирик жон, бутун бошли халқ, инсоният ҳаёти, камолоти инқирозга, заволга юз тутади... Шу ҳолат асар давомида ўқувчи дилига бетиним озор бериб туради. Бу роман одамзодни мана шу аччиқ ҳақиқатдан сабоқ чиқариб олишга ундайди. Иккинчи томондан, доно, олижаноб, фидойи, ватан, эл-юрт манфаати ишига жонини, жаҳонини тиккан аломат одамларнинг ҳаётда ҳамиша борлиги, бебаҳо эзгуликлар машаққатларга, таҳдиду таъқибларга қарамай авлоддан-авлодга ўтиб бориши, эзгуликнинг ворисийлиги, мангулиги ўқувчи дилига далда беради, қувонч бахш этади. Бу жиҳатдан, айниқса, Бобур - Ҳумоюн - Акбар, яъни бобо - ўғил-набира орасидаги муносабатлар ибратомуз ҳодисадир. Атоқли француз тарихчи-олими «Исо пайғамбар ҳаёти» номли жаҳонга машҳур асарнинг, ислом ҳақида қатор тадқиқотларнинг муаллифи Э. Ренан буюк теурий тождорлар Бобур - Ҳумоюн ва Акбар орасидаги оқилона ворисликни тарихда фақат бир бор содир бўлган нодир ҳодиса, деб баҳолайди. Дарҳақиқат, Бобур ҳалокатга юз туган Темур салтанатини янги асосда қайта тиклашга мурассар бўлди, бу билан у бобокалони Темур руҳига мислсиз садоқатини намоён этди; унинг садоқатли, фидойи ўғли Ҳумоюн эса Ҳиндистонда отаси асос солган янги салтанатни ўта мушкул дам-

ларда хилма-хил таҳдиду тажовузлардан омон сақлаб қола билди, ниҳоят, набираси Акбар бу салтанат доврўғини жаҳонга ёйди.

Асар қаҳрамонлари, сарой аъёнлари образи, уларнинг тарихда тутган ўрни устида сўз борганда яна бир муҳим жиҳатга эътиборни тортмоқчимиз. Гап шундаки, ҳар иккала романда ҳам бобурийлар, бинобарин темурийлар сулоласига мансуб аломат аёлларнинг - тарихий сиймоларнинг образи катта эҳтиром, зўр меҳр-муҳаббат билан қаламга олинган. Айниқса, Хонзода бегим, Ҳамидабону образлари тарихий романчилигимизда муҳим янгилик. Хонзода бегимнинг иниси Бобурга чексиз меҳри, садоқати, ўз шахсий ҳаётини қурбон қилиб, кўнгли тиламаган одам - Шайбонихон шартига кўниб, унинг никоҳига ўтиб, инисининг ҳаётини қутқариб қолиши, бинобарин, Темурийлар салтанатини сақлаб қолишга улкан ҳисса қўшгани - эртак ва дostonлардаги аёл қаҳрамонлар шижоати ва жасоратини эслатади. Аслида бу ҳаётда чиндан бўлган ҳодиса! Ёзувчи Хонзода бегимнинг жасорат ва фожиаларга тўла ҳаёт йўлини реалистик бўёқларда маҳорат билан ёрқин гавдалантирган. Ёшлигиданоқ жасур, тadbиркор, доно аёл сифатида танилган Ҳамидабону Акбарнинг «даҳо шахс» бўлиб етишувида қанчалар заҳмат чекади. Бугина эмас, Акбар шоҳ сифатида доврўф қозонган кезларда ҳам донишманд она мадад ва маслаҳатларидан доимо баҳраманд бўлиб туради... Умуман бу хил табаррук аёлларнинг давлат ишларига ва илму санъат ривожига қўшган ҳиссаси, қонли урушларнинг олдини олиш, узoқ жойларга элчи бўлиб бориш, бир неча бор ота-бола низоларини бартараф этишдаги фидойиликлари ифодаси романнинг энг жозибадор саҳифаларини ташкил этади.

Ҳозирча кўпроқ романнинг тарихий, маърифий, ижтимоий-фалсафий хусусиятлари тўғрисида сўз юритилди. Аслида бу кенг қамровли асарнинг бадиий фазилатлари, қаҳрамонларнинг руҳий олами, ундаги кўплаб санъаткорона тасвирланган лавҳа-картиналар ҳақида ҳам тўлиб-тошиб гапириш мумкин. Ҳумоюннинг мағлубияти, ҳинд йигити Низом мешкобчи мададида ҳалокатдан аранг қутулиб қолиши; узoқ давом этган адоват, биродаркушлик жангларидан сўнг Ҳумоюн ташаббуси билан оға-иниларнинг учрашуви, Ҳиндикуш тоғининг этақларида гўзал табиат кучоғида уюштирилган базм-тантана, оға-иниларнинг дунё, тож-тахт ташвишларини бир дам унутиб, беғубор болалик йилларига қайтиб, озгина муддат дилкаш суҳбат қуриши, ота Бобур қабрини зийрат қилиб, унинг руҳи олдида қасамёд этишлари, аҳду-паймонларига, қасамёдига хиёнат қилиб, яна ўзаро адоват, биродаркушлик урушлари

йўлини тутган Комроннинг мудҳиш жазога маҳкум этилиши, кўзига мил тортиш лавҳаси; Акбарнинг ҳинд қизи билан никоҳ тўйи маросими, донишманд Салим ота билан фалсафий мулоқотлари, бу до-вюррак, баҳодир йигитнинг фил билан олишувлари, ёвлар билан жанглари - бундай уринлар чинакам бадиий тасвир намуналаридир.

Пиримқул Қодиров тарихий романларининг бадиияти ҳали адабиётшуносликда яхши урганилган эмас. Бу асарларни тўғридан-тўғри бирон тарихий романчилик мактабига мансуб этиб бўлмай-ди. Уларда хилма-хил романчилик мактабларининг тажрибалари ўзига хос тарзда мужассамлашган. Бугина эмас, изчил реализм анъаналарига содиқ Пиримқул Қодиров тарихий романларида ХХ аср жаҳон тараққийпарвар модернистик адабиётининг тажрибалари билан муштарак жиҳатлар ҳам мавжуд экани танқидчиликда эътироф этилди. Чунончи, Акбарнинг тож-тахт, дунё ташвишларидан қочиб узлатга чекиниб юрган кезларидаги руҳий ҳолатлари ифодасида буни кузатиш мумкин.

Пиримқул Қодировнинг тарихий романлари фақат мутахассислар, тарихчи олим, адабиётшунослар эмас, ўзимизда ҳам, хорихда ҳам кенг китобхонлар орасида катта қизиқиш уйғотмоқда. Зотан, асар каттаю кичикка, барча халқлар ўқувчисига бирдек етиб борадиган йўсинда битилган. Адиб тажрибаси узоқ мозий воқеалари, мураккаб ҳодисалар ҳақида ҳам барчага тушунарли бир тилда, оддий қилиб ёзилиши мумкинлигини яна бир қарра тасдиқлайди.

«Юлдузли тунлар», «Авлодлар довони» чиққандан бери китобхонларнинг муаллифга йўллаган мактублари кети узилмайди. Ҳиндистоннинг Индоур шаҳрида яшовчи адвокат Суржамал Гарчдан келган мактубда шундай сатрлар бор: «Ёзувчи бой фактик матери-аллар асосида бадиий жиҳатдан гузал роман яратган, мен кўпдан бери бундай ажойиб асар ўқимаган эдим».

Шаҳрихонлик Абдуфаттоҳ Жураев шуларни ёзади: «Юлдузли тунлар» ва «Авлодлар довони» романларингизни ўқиган ҳар бир ўзбек фарзанди ўзининг шу буюк авлоднинг бир томири эканли-гидан гурурланишга, қолаверса, буларни ўқиган бошқа миллат вакиллариининг буюк халқимизга бўлган ҳурматлари ортишига имо-нимиз комил».

Фарғоналик ҳассос шоира, мактаб муаллимаси Мақсуда Эрга-шева «Авлодлар довони» мутолааси пайтидаги ҳис-ҳаяжонларини шундай изҳор этади: «Сизнинг «Авлодлар довони» романингни беҳад миннатдор бўлиб ўқиб чиқдим». Мактуб 1989 йил 3 феврал-да, яъни «ошкоралик, демократия» жазаваси авжига чиққанда би-

тилган, хатда ўша кезлардаги беҳуда жазавалардан зада бўлган но- зик қалбнинг «Авлодлар довони»дан топган таскинлари ўз ифода- сини топган. «Ҳозир ҳамма - газета-ю журналлардан тортиб, шеър- лару романларгача бақириб-чақириб сўзлаётган ушбу замонда, - дея давом этади муаллима, - улуғ боболаримиз ҳақида шундай со- кинлик билан ёзилган асарингизни ўқиб, барча китобхонларни ноёб бир маънавий хазина билан қутлагим келади. Беҳаду беҳисоб ўлимларни ҳам ҳаёт нурига йўғрилган тасвирларингиз дилрабо газал- нинг оҳангларидек руҳимга ором берди». Айни вақтда у романни ўқишда қалбини уртаган армон-ўқинчларни ҳам тукиб солади: «Балки, улуғ бобомиз Мирза Бобур хоинлар туфайли бу тупроқ- дан чиқиб кетмаганларида, биз бу кунги ҳолга тушмасмидик? Юртимиз ҳам Мовароуннаҳрлигича қолиб, дунёдаги энг буюк дав- лат булармиди? Ҳумоюн ва Акбарлар ҳам шунда туғилармиди, балки жаҳонга машҳур Тожмаҳал Андижонда қурилармиди!»

Бундай армон романни ўқиган ҳар бир убек китобхони қалбида кечади.

Мирзо Бобур ва унинг авлодлари ҳақидаги романларни аввал шундай ички армон билан ўқиган китобхонлар ҳозир мустақилли- гимиз шарофати билан тарихий ҳақиқат тикланганидан ҳар қанча қувонса арзийди. Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабзда Соҳибқирон Амир Темурга қўйилган ҳайкаллар, пойтахтимиздаги Темурийлар музейи, Андижонда қад кутарган Мирзо Бобур ҳайкали ва улкан боғни тулдирган ёдгорликлар мажмуи халқимиз ифтихор қилади- ган муътабар қадамжойларга айланди. Бу ҳодисалар ҳаёт билан ада- биётнинг бири-бири билан уйғунликда ривожланаётганидан дало- лат беради. Илоҳим, Қодир Аллоҳ бу уйғунликни абадий қилсин!

1997 йил.

КУЙ ТАРОВАТИ, ТАСВИР ЛАТОФАТИ

«Бир асар тарихи» туркумидаги бу мухтасар хотира-мақола ях- лит бир роман эмас, балки унинг биргина боби ҳақида. 1964 йил ёз фаслининг илк кунлари. Дўрмондаги Ёзувчилар ижод уйи бамисо- ли бу ёруғ дунё жаннатининг сўлим бир гўшасига айланган чоғлар. Бир оз ҳордиқ чиқариш, айни пайтда, Абдулла Қаҳҳор ижоди бўйи- ча бошлаган тадқиқотимни давом эттириш ниятида бу ерга кел- ганман. «Уч илдиз» романи билан элга танилган ёзувчи Пириmqул ака билан ёндош хонада тураимиз. Яқиндан кузатиб билдимки, адиб янги романи «Қора кўзлар» устида ишлаётган экан. Унинг ишлаш тарзи мени қизиқтирарди. У ниҳоятда батартиб, интизомли, гўё

куннинг ҳар бир дақиқаси ҳисоб-китоб, қатъий режа бўйича тақсимлаб қўйилгандай: вақтида ишлар, ухлар, боғ айланиб сайр қилар, ҳамкасблар билан суҳбат кура, табиийки, мутолаа билан шуғулланар, радио орқали куйлар тинглаб ором олар... Гоҳ унинг руҳсати ёки таклифи билан хонасига кириб, янги асар қўлёмаси устида ишлаш жараёнини кузатардим.

Бир гал Абдулла Қаҳҳор қўлёзма устида иш олиб бориш тарзи хусусида сўз очиб, шундай деган эди: «Мен ёзилган жумлани, ҳатто саҳифани ҳам устидан тузатолмайман. Жумла, ҳатто бутун бир саҳифадаги бир сўзни ўчириб, ўрнига бошқасини ёзиш учун бошқа қоғозга ўша жумла, ҳатто саҳифани кўчириб ёзаман. Бир саҳифани ўрта ҳисоб билан 15-16 марта кўчираман, шубҳасиз, ҳар сафар саҳифага сайқал бераман». Пиримқул ака ҳам аини устоз йўлини тутаркан, иш столининг ён-бери ўчирилган, тузилган қўлёзма варақлари билан тулиб ётарди; фақат топ-тоза, беҳато, аниқ-тиниқ чиройли саҳифа ҳолига етгунгача қайта-қайта кўчириб ёзар эканлар. Хона бурчагидаги саватча ҳар куни қоралама қоғозларга тулиб кетар, фаррош аёл ёзувчининг илтимосига кўра уларни ташқарига олиб чиқиб, ўчоқда ёқиб юборар эди. Бир гал адибга «Асарнинг қоралама нусхаларини сақлаб қўйсангиз яхши бўларди», деганимда, камтарлик қилиб «Булар сақлаб қўядиган даражада эмас» дея жавоб қилдилар.

Дам олиш куни эди. Пиримқул ака бу куни ижодий ишга дам берар эканлар. Эрталаб хонамга кириб: «Умарали, бугун бир мириқиб дам олсак, столовойнинг овқати меъдага тегиб кетди, ошпазлик қўлингиздан келади, деб эшитдим, иккаламиз ўчоқда ош дамласак. Абдулла ака айтмоқчи «гумбаз» ясасак. У кишини ҳам ошга таклиф этамиз. Ошпазга айтиб, масаллигини тайёрлатиб қўйдим», дедилар. Бажонидил рози бўлдим. Нонуштадан кейин ишга киришиб кетдик. Ош кутилгандан ҳам ортиқроқ яхши чиқди. Шайх ака дастурхон устида «ёзувчи билан танқидчининг ҳамкорлиги фақат адабиётга эмас, таомга ҳам фойда киритар экан» дея ҳазил қилдилар. Ошдан олдин қиттак шароб ҳам тортилган эди. Ошдан кейин ариқ бўйидаги чинорлар остидаги думалоқ стол атрофида поядан ясалган креслоларда ширакайф ҳолда яйраб-ёзилиб батареяли радиодан куйлар тинглаб ўтирибмиз. Шу пайт бирдан ўша кезларда бетакрор овози билан элга танила бошлаган ёш хонанда Олмахон Ҳайитованинг «Найлайн» ашуласи тарала бошлади. «Ошиқ Ғариб» достонидан олинган қўшиқнинг «Бир сўз билан ошно ёрим бегона бўлди, найлайн», «Муҳаббат солган иморат вайрона бўлди, най-

лайн», «Ёр йулида кўзда ёшим равона бўлди, найлайн!» сатрлари янграганда, Пиримкул ака сел бўлиб тебраниб хаёллар огушига чўмди. Сезмай қолибмиз, бирдан ёнгинамизда таниш овоз эшитилди: «Олмахоннинг нолиши сизларни сеҳрлаб қуйибди-ку!» Ялт ириб овоз чиққан томонга қарадик. Рупарамизда бир қўлида қипқизил гилос тўла вазани туганча Абдулла ака жилмайиб турарди. Зарур тадбир туфайли ошхўрликка келолмагани учун узр сўраб, сўнг ҳазил-мутойибага ўтдилар: «Пиримкулнинг оёғи ерга тегмай қолганидан, зиёфат зўр ўтганга ухшайди». Кулишдик. Анчагача гилосхўрлик қилиб чақчақлашиб ўтирдик. Абдулла ака кетганларидан кейин Пиримкул ака: «Бу одамнинг йўл-йўлакай айтган ҳар бир жумласи, ҳаттоки оддий беғараз ҳазил-мутойибалари ҳам тағдор, маънодор. Бояғи ҳазили, бир жиҳатдан, биз учун сийлов, айти пайтда, қиттак шаробхўрлик қилганимизга, қолаверса, менинг буйбастимга ишора... Шунини узиём бир мактаб... Сўз айтишда, ёзишда бу аломат зотдан кўп нарса ўрганиш мумкин», дедилар.

Орадан икки кун ўтиб, Пиримкул ака «Қора кўзлар»нинг эндигина қўлдан чиққан ниҳоятда чиройли қилиб кўчирилган янги бобини ўқиб кўриш учун қўлимга тутқиздилар. Ўша заҳотиёқ ўқиб ниҳоятда завқландим. Бу қизлар базми тасвирига бағишланган «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романларидаги айти шу хил базмларни ёдга туширувчи ажиб бир сурур, айти пайтда фиғоалам билан йўғрилган, персонажлар қисмати, руҳиятини ниҳоятда тиниқ, таъсирчан бир тарзда очиб берувчи беназир бадий лавҳалар эди. Икки кун олдин радиодан тинглаганимиз «Найлайн» ашуласи сатрлари энди роман қаҳрамони Жаннатхон овозида ўзгача бир бир тарзда чуқур дард-алам билан янграрди: «Жаннатхоннинг бениҳоя соф ва жарангли товуши бор эди. Рубобдан чиқаётган оҳанглар қанчалик гузал бўлмасин, Жаннатхон ашула бошлагач, улар ҳам иккинчи ўринга тушиб қолди. Чўлпонойнинг товуши унинг овозига бирпас эргашиб борди-да, узининг ожизлигидан уялгандай йўлда қолиб кетди».

Қаҳҳорона бошланган сиқик ифодалар Қодирийга хос жушқин ва латиф мусиқий оҳанг билан йўғрилган ҳолда «Найлайн» таронаси нағмалари худди моҳир рассомдек жонли чизиб кўрсатилади:

«Жаннатхон овозини қўйиб бергиси келмас эди. Аммо юрагидан қуюлиб келаётган дардли ва жозибали ҳислар қафасдан учиб чиққан қушлардай энди унга буйсунмас эди. Унинг тобора баландлашиб бораётган товуши уйчага сиғмай қолди. Очиқ деразадан ташқарига учиб чиқди-да, ойдин кечада сукутга чўмиб ётган қишлоқ

буйлаб таралиб кетди». Ниҳоят, куйнинг сунгги нидоси билан Жаннатхон кунглидаги ҳамма дардларини тукиб солгандай бўлади. Шу тариқа, қаҳрамониға қушилиб, ёзувчининг ўзи ҳам куй жўрлигида ич-ичини ўртаётган қалб туғёнларини тукиб олади.

Кейинчалик танқидчиликда айни шу боб юксак баҳоланди, жумладан, устоз Озод Шарафиддинов «Қора кўзлар»га бағишланган «Улғайиш» сарлавҳали салмоқдор мақоласида «Ёзувчи 30-бобда қизлар базмини тасвирлар экан, Жаннатхоннинг рубоб чалиши ва қушиги орқали унинг қалбида туғён ураётган дардларни ҳам нозик ифодалайди», деб ёзган эди. Камина ҳам айни ўша бобдаги куй таровати, тасвир латофатини баҳоли қудрат таҳлил этишга уринганман. Мен романдаги айни шу бобнинг яратилиш жараёнига гувоҳ ва унинг илк ўқувчиси бўлганим учун фахрланаман.

Ижод жараёни, унинг ҳаётини замини, руҳий ҳолатлари қизиқ, сирли-сеҳрли. Эҳтимол, ўша кунги мароқли давра, радиодан янграган аломат қушиқ, хонанданинг беқиёс овозидаги дардли нола-лар романдаги энг драматик лавҳалардан бири ифодаси ва ечимини учун бир туртки, турмушнинг ўзи инъом этган бадиий топилма бўлиб хизмат этган бўлса ажаб эмас.

Эҳтимол...

ҚАЛБ КОШОНАСИ СИРЛАРИ

(Одил Ёқубовнинг «Бир кошона сирлари» драмаси хақида ўйлар)

2000 йилнинг 24 мартини оқшоми... Ўша оқшом Ҳамза номидаги академик театр саҳнасида ижро этилган «Бир кошона сирлари» спектакли премьераси муаллифи Одил Ёқубовнинг қаламкаш дўстлари қатори мен ҳам таклиф этилган эдим. Томоша залида бирорта бўш ўрин йўқ. Меҳмонларга қушимча ўриндиқлар ташкил этилди. Томоша давомида зал сув қуйгандек жимжит, тиқ этган овоз эшитилмайди, барчанинг нигоҳи, диққат-эйтибори саҳанага қаратилган... Танаффус пайти бир гуруҳ томошабинлар Одил акани ўраб олиб гапга тутишди, дил сўзларини изҳор этишди: «Айни шу кунларнинг гапи, шу кун одамларининг дарди-ташвиши, раҳмат, сизга!..» Суриштириб билсам, залда ўтирганларнинг аксарияти мактаб ўқитувчилари, уларнинг ота-оналари, фарзанд ва набиралари экан. Томоша тугагач, ҳамма ўрнидан туриб, спектакл ижрочиларини қарсак билан олқишлашди. Оёқ хасталиги туфайли узр билдиришларига қарамай, адибни саҳнага чиқишга мажбур

етишди. Бу шодиёна маросим бир неча минут давом этди. Бирорта ҳам томошабин зални тарк этишга шошилмасди...

Уша кунги спектакль таассуроти, мана, салкам бир йилдирки, менга тинчлик бермайди, у ҳақида бирор гап айтиш, ёзишга ундайди; ёзай десам, мен театршунос эмасман, асарнинг сахнавий талқини, образлар ижроси хусусида мулоҳаза юритишга, очиги, бир оз иймандим. Бу орада драма матни «Жаҳон адабиёти» журналида чиқди. Ниҳоят, бу асар ҳақидаги уйларимни, мазкур драма баҳонасида бугунги адабий жараёнга оид айрим мулоҳазаларимни газетхонлар билан баҳам кўришга жазм этдим.

Асар матнини спектакль билан солиштираётиб, бир нарсага ҳайрон қолдим: драма айнан сахнага кўчирилган эди - икки парда, тўрт кўриниш, муқаддима ва хотима, унда иштирок этувчилар мауаллиф қандай шарҳлаган, таърифлаган бўлса, ўшандай; асар матнини таҳрир қилиш, қисқартириш ёки унга қўшимчалар киритиш, айтарли йўқ. Очигини айтиш керак, кейинги йилларда сахнада бир қатор непрофессионал муаллифлар асарлари пайдо бўлди. Бошқа жиҳатларини қўя турайлик, улар тил бадиияти томонидан ўта ғариб: ёки китобий, оддий публицистика, ёки тарашланмаган куча гаплари бутқасидан иборат. Бу хил сахна «асар»ларидан фарқли ўлароқ, «Бир кошона сирлари»нинг тили профессионал драматург тили, ҳам ҳаётгӣ-табиий, ҳам сайқал топган чинакам бадиий тил, сахнага мос ҳаракатдаги тил!

Кейинги пайтларда ёзувчи-шоирлар, мунаққидлар тилида бир гап айланиб қолди: чинакам, юксак санъат асари фақат «хос одамлар» учун яратилармиш; асарнинг кўпчиликка тушунарли, ҳаммабоплиги юксак бадиийлик мезони бўлолмас эмиш... Бу гапларда муайян асос бор, албатта. Фақат ўзи, кўнгил таскини учун ёзادиган қаламкашлар, шоирлар, шунингдек, «хос одамлар»га мўлжалланган, уларгина тушунадиган, қадрлайдиган мураккаб ва айни пайтда етук асарлар ҳам бор. Бироқ, азизлар, нега биз хусусий ҳоллардан умумий хулосалар чиқаришга, қонуниятлар ясашга чоғланамиз?! Бадиий ижод «қолип»ларга сиғмайдиган жараён. Кўнгил дардини ўзгаларга, кўпчиликка, бутун халққа, борингки, башариятга етказиш иштиёқи билан қалам тебратган, тебратаётган ижодкорлар йўлини камситиш одобдан эмас. Бир пайтнинг ўзида ҳам жиддий, теран маъноли, ноёб бадиий ихтиро, кашфиёт, ҳам кўпчиликка тушунарли, бутун миллатни, қолаверса, жаҳонни ҳайратга, ларзага солган асарлар йўқ дейсизми! Аслида, чин санъат асарларининг кўпчиликка етиб бориши - барчани бирдек ҳайрат ва лар-

зага солиши ижодкорнинг, қолаверса, миллий адабиётнинг бахти, омади. XX асрнинг буюк сўз усталари - Э. Хемингуэй, Г. Маркес, С. Есенин, Ч. Айтматов, ўзимизда Қодирий ва Чулпонларнинг бахти, омади ана шунда.

«Бир кошона сирлари» спектакли томошаси пайтида мен бу ҳақиқатга яна бир қарра иқрор бўлдим. Спектакль «хос» профессионаллар билан баробар турли тоифа, ёшу қари - барчага бирдек тушунарли, барчани ҳаяжонга солиш, ўйга толдириш қувватига, сеҳрига молик асар бўлиб чиққани кишини қувонтиради.

Драма номига қараб, у детектив-саргузашт асар эмасмикан, деган ўйга борасиз. Дарҳақиқат, унда, қисман, детектив асарларга хос айрим хусусиятлар бор. Драмадаги воқеа-можаролар асосан янги чиққан тадбиркор-миллионер хонадониди, унинг ҳашаматли кўркем кошонасида, айни шу кошона - улкан моддий бойлик билан боғлиқ ҳолда кечади. Бу хонадоннинг собиқ бекаси кечаги оддий дуқондор, кўркем ва шаддоод аёл Дилора, унинг қўлида ишлайдиган оддий тачкачи Сарвар қандай қилиб қисқа фурсатда бундай ҳадсиз бойлик-мартабани қўлга киритди, деган савол, шунингдек, уларнинг оилавий тарихи томошабинни қизиқтиради, асар давомида бу саволларга жавоб ҳам топади. Бироқ асарни, ундаги персонажларни ҳаракатга келтираган бадиий асос, бош муаммо бу эмас. Ундаги асосий нарса моддий бойлик билан маънавият, ўткинчи майллар билан табиий туйғулар, боқий қадриятлар орасидаги номувофиқликлардан келиб чиққан зиддиятлардир; аниқроғи, мазкур драма қалб кошонаси сирлари, шахс жумбоғи, инсон қалбининг ҳеч қанақа андозаларга сифмайдиган турфа жилолари, ғаройиб синоатлари тўғрисидаги асардир.

Драмада томошаси давомида яна бир жумбоққа дуч келасиз. Асар воқеалари муҳташам кошона, бадавлат хонадонга ёндош қўшни - муъжаз, камтарона, оддий зиёли оиласидаги вазият билан баробар кечади. Бир қарашда, бу камтарона ҳаёт кечириётган покиза оила қўшни бадавлат оилага қарама-қарши қўйилаётгандай, бу оиланинг турмуш тарзи намуна-идеал қилиб кўрсатилаётгандай туюлади... Бироқ драматург бунақа жўн ибтидоий талқиндан қочади. Зиёли оила аъзоларининг қўшни хонадонга муносабати икки хил: эр Сарварлар турмушидан ҳазар қилади, хотин эса бу хонадон аъзоларига чин инсоний муносабатда бўлади. Секин-аста бу идеал-намуна бўлиб кўринган оиланинг ҳам ўзига хос ички зиддият-муаммолари аён бўла боради. Буюк жарроҳ Дарвешали турмуш ўртоғи шифокор Гулнозани ҳар қанча ёниб севмасин, унинг қўйида тел-

баларча парвона бўлмасин, уни ўзгалардан қизганмасин, бари бир, бу дилбар аёлнинг кўнглини ололмайди, унга тўқис бахт ҳадыя этолмайди. Ун йилдирки улар тирноққа зор. Гулноза ҳам, ўз навбатида, эри ва устози Дарвешалини ҳар қанча ҳурмат қилмасин, бари бир, ўзини ундан қандайдир бегона ҳис этади. Асарда булар ҳақида ошкора гап йўқ; бу нозик руҳий драматик жараёни юракдан ҳис этиб турасиз ва унинг интиҳосини юрак ҳовучлаб кутасиз. Узоқ давом этган бу нозик руҳий жараён, пировардида, портлашга олиб келади. Сарвар учун энг оғир дамларда Гулноза ҳам кўшни, ҳам шифокор сифатида унинг ёнида туриб, бу самимий йигитнинг қалб асрорини ўзича кашф этади, унга нисбатан хали «севги» деб бўлмас, қандайдир исмсиз майл уйғонади, кўнглида у билан ҳаж сафарига бирга кетиш истаги туғилади. Бундан огоҳ бўлган Дарвешали рашк, алам оловида жазавага тушиб, оғизга олиб бўлмас сўзлар билан Сарвар ва Гулнозага ҳамлалар қилади. Шу тариқа, сеҳрли қўллари, мислсиз жарроҳлик истеъдоди билан ўзи қайта жон ато этган одамни ўзи жонидан жудо этади. Бундай шафқатсиз ҳамласи билан, ўз навбатида, Гулноза қалб кошонасини ҳам вайрон этади. Шуниси муҳимки, бундай шафқатсизлик-дағалликка нисбатан на Сарвар, на Гулноза қарши зарба бериш, шафқатсизлик қилиш йўлини тутмайди. Сарварнинг беозор ўлими, ўлим олдидаги видо сўзлари, Гулнозанинг беозор, юксак одоб ила изҳор этган ўқинчлари ҳар қандай кучли жавоб зарбаларидан-да кучлироқ чиққан.

Драма марказида турган персонажлар - Сарвар ва Дилора турмуш жумбоқлари, бу икки мураккаб шахснинг юрак сирлари ифодаси одат тусини олган талқинлардан йироқ. Сарварнинг ўз хотинини талоқ қилиб кўшни аёл Гулнозага майл кўрсатиши қандайдир маънавий айниш, бойваччалик, мол-дунё туфайли «кутуриш» оқибати эмас. Бу йигит уддабурон хотини орқасида омади келиб, тадбиркор миллионерга айланган, лекин бойликка ҳирс қўймаган, ўша самимий инсонлигича қолган. У тадбиркорлик бобида ҳам ҳалол йўлдан боради, пора билан иш битирадиган «ипиринди-сипринди тадбиркорларни», «қаланғи-қасанғи аферист»ларни жинидан баттар ёмон кўради. Унинг кўнгли нопокликни, андишасизлик ва беҳаёликни асло кўтаролмайди; «хотинининг марҳамати билан бойвачча бўлди» қабилидаги таъналарга, эркатой кўҳлик хотиннинг беҳаё шўхликларини тантиқликларига асло чидолмайди, бундай турмушга қатъий чек қўяди. Бироқ талоқ - ажралиш ҳали унинг учун нажот, мушкулот чораси бўлолмайди. Орада бири-биридан ширин фарзандлар бор. Боз устига, хотин ундан кўнгли

узиб кетолмайди, кўнгли тилаганига эса етолмайди. Шу тариқа йигит хадсиз бойлик эгаси бўлса-да, қули ҳар жойга етса-да, бари бир ўзини ожиз-нотавон, бахтсиз ҳис этади; фаровон, дабдабали ҳаёт унга асло татимайди.

Масаланинг чигал томони шундаки, кўринишдан эркатой, шаддод, енгилтак, тантиқ аёл Дилора аслида пок, хиёнат кўчасига кирган эмас. Унинг рашк, ғазаб оловида ёнган эрига қарата «Эркалик қилсам, қилгандирман, енгиллик қилган бўлсам, қилгандирман. Лекин, тепамда худо, бирор ит теккани йўқ жисмимга. Жисмим пок, виждоним ҳам» деган дил сўзларига ишонмай иложингиз йўқ, У алам, аччиқ устида эрини, фаришта аёл Гулнозани ҳақоратлар билан бўлғаса-да, Сарварнинг ҳам, Гулнозанинг ҳам бегуноҳ эканини яхши билади. У Сарварсиз турмушни тасаввур ҳам қилолмайди; дунёга келиб кўрган энг тотли, энг гўзал, энг бахтиёр дамлари Сарвар билан ўтказган кунлари эканлигини асло унутолмайди; Сарварсиз мол-дунё ҳам кўзига кўринмайди. Дилоранинг Сарварга қарата «Сизсиз ёруғ дунё қоронғу менга, жоним. Жонгинам, ҳайдаманг мени... Шу хонадонингиздан биттаю битта ҳужра берсангиз бўлди. Болажонларим билан келиб турай. Майли, бошқа хотин олинг. Мен хизматларингизни қилай. Чўри бўлай, малай бўлай. Фақат ҳайдаманг. Сизни кўриб юриш бахридан жудо қилманг, мен бахти қарони» деган илтижоларини тинглаганда, киши ўзини кўярга жой тополмай қолади.

Хуллас, Сарвар ҳам, Дилора ҳам, Дарвешали ҳам, Гулноза ҳам - драмадаги барча етакчи персонажлар гўзал шахслар - даврнинг асл, бокира, бахтли бўлишга, эҳтиромга лойиқ одамларидирлар. Чигал инсоний муносабатлар ҳақида баҳс этувчи бу драма қандайдир нури, бокира бир туйғу билан йўғрилган.

Сарвар билан Дилора оиласидаги фаровонликни, пешқадам зиёлилар - Дарвешали билан Дилноза орасидаги ўзаро ҳурмат-эҳтиром, эл-юрт ишига, касби-корига садоқатни кимлар орзу қилмайди, дейсиз! Нега шундай бўла туриб, ҳар икки оилада бу хил кўнгилисизликлар рўй берди? Нега бу оила аъзолари бахтсиз? Бошга тушган савдоларга, турмуш чигалликларига нажот топмай ўртанадилар?! Бунга ҳаёт дейдилар, кўнгил кўчалари дейдилар. Бу драма инсон ҳаёти, қалби нақадар мураккаб, сир-синоатга бой, уни англаш, қадрлаш, аслида, ўзига хос илм, юксак санъат эканини яна бир карра эслатиши, сизни жиддий ўй-мушоҳадаларга ундаши билан қимматлидир.

2000 йил.

БЕОРОМ ТУЙГУЛАР МАВЖИ

Одил Ёқубовнинг 2002 йили чоп этилган «Қайдасан, Морико?» тўпламини мутолаа қилатуриб, биринчи галда, атоқли адибнинг 75 йиллик умр йўли, бу беором, мардона қалб эгасининг ярим асрлик бетиним ижодий изланишлар, ўй-мушоҳадалар ила кечган серташвиш ва тотли онлари кўз олдингиздан ўтади.

Дарвоқе, тўпланда муаллифнинг, асосан, кейинги йилларда битилган драма, қисса, ҳикоя, публицистик мақолалари билан баробар, қирқ йил бурун катта шов-шувларга асос бўлган «Муқаддас», шунингдек, турли йилларда ёзилиб, эл оғзига тушган «Матлуба», «Биллур қандиллар» қиссалари, айрим бадиалари ҳам урин олган. Адибнинг янги асарларини аввалгиларига солиштириб, шунга амин бўласизки, навқиронлик дамлари маҳсули бўлмиш битикларига хос ҳарорат - жушин эҳтирос, ёниқ ўй-мушоҳадалар 70 ёшнинг нари-берисида битилган драма, қисса ва бадиаларида ҳам тўла сакланиб қолган.

Адабиётшуносликда «биографик метод» деган илмий мактаб бор. Бу метод ёзувчи асарларидаги ижодкор шахсияти, таржимаи ҳоли билан алоқадор жиҳатларни текширади. О. Ёқубов ижоди бу хил тадқиқот учун ғоят бой материал беради. Адибнинг ўнлаб асарлари, жумладан, янги тўпландан жой олган публицистика ҳамда этюдлар, «Қайдасан, Морико?», «Музқаймоқ», «Яхшилик» каби қисса ва ҳикояларида муаллифнинг ўзи асар персонажи сифатида иштирок этади; шахсан ўзи бевосита иштирок этмаган асарларида ҳам муаллифнинг ўрни тайин - эҳтиросга тўла ёниқ овози баралла эшигилиб туради. Ҳатто олис тарихдан ҳикоя қилган асарларида ҳам ёзувчининг шу хилдаги шахсий иштироки уларга ажиб файз бахш этади.

О. Ёқубов табиатан фаол, жамоатчи шахс. У - жамоат ишларига ҳаётини тиккан, шу йўлда қурбон бўлган ота фарзанди. Болаликданноқ 30-йиллар талотумлари, сўнг уруш даври суронлари қўйнида, одамлар орасида машаққатли меҳнат жабҳасида тобланган, фақат оилавий ҳаётдаги кўргиликлар эмас, эл-юрт ташвишлари билан ёниб яшашга ўрганган. Иккинчи жаҳон урушининг охириги йили, ёшига бир ёш кўшиб, ўз аризасига кўра армия хизматига кириб, Узоқ Шарқдаги жангларда иштирок этган; унинг талабалик йиллари, турли таҳририятдаги хизматлари, «Литературная газета»даги мухбирлик, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»га бош муҳаррирлик, Ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик, Собиқ Иттифоқ Олий Советининг депутати сифатидаги жушқин, фидокорона фаолияти кенг

жамоатчиликка маълум. Адиб кексалик чоғида ҳам Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Республика атамашунослик қўмитаси раиси, Марказий Осиё халқлари маданияти ассамблеясининг биринчи вице-президентидек масъулиятли ва шарафли вазифани адо этди.

2002 йили «Ёзувчи» газетасида О. Шарафиддиновнинг «Нутқ» деб аталган мақоласи босилган эди. Мақола Одил Ёқубовнинг 1989 йили халқ депутатлари курултойида сўзлаган машҳур нутқи - улкан жасоратига бағишланган. «Нутқ» ни мен сўнгги йиллар ўзбек танқидчилигининг жиддий ютуқларидан бири деб биламан. Ҳар қандай танқидчи бутун фаолияти давомида лоақал шундай битта мақола ёзишни орзу қилиши табиий. Гап шундаки, мақолада бор-йўғи 8-10 минутлик нутқнинг моҳияти, XX аср миллий ижтимоий тафаккур тарихидаги ўрни, маъно миқёси, таъсир кучи теран таҳлил этиб берилган. Мақолани ўқиб, унда келтирилган ёзувчининг «Мен бутун ижодимни тарозининг бир палласига қўйсам, иккинчи палласига шу нутқимни қўйган бўлардим» деган сўзлари асло муболаға эмаслигига амин бўласиз. Ёзувчи бу нутқида халқ дардини ёниб изҳор этган Чўлпон, Қодирий, А. Қаҳҳор, Ҳ. Абдуллаев сингари халқимизнинг чин жасур ўғлонлари анъаналарини давом эттириб янги босқичга - юксак минбарга олиб чиқди, ўзбек ижодий зиёлилари ичида ҳам жасур, ҳақўй, адолатпарвар, эрксевар, юксак даражада тафаккур қила оладиган сиймолар борлигини кенг жамоатчилик олдида намойиш этди. Энг муҳими, бу нутқ, ёзувчининг ҳаётда оқ-қорани танигандан буён кўксига тош бўлиб ётган, қалбини ўртаган, неча ўнлаб асарлари бағрига кўчиб ўтган эл-юрт, миллат гами ҳақидаги ўй-мушоҳадаларининг ўзига хос мужассами, минбарларда кўксидан отилиб чиққан ёлқини эди. Бу нутққа у гўё бутун умри, фаолияти давомида тайёргарлик кўрган эди.

Афсус, ёзувчининг янги тўпламига ўша машҳур нутқ матни киритилмаган, бироқ ўша нутқ ёлқинларини деярли ҳар бир мақола, драма, қисса, ҳикоялари саҳифаларида аён кўрасиз.

Ҳаётда ёниб яшаш, ёниб ижод қилиш - адибнинг бош шиори. Ёниб яшаган одамлар - асарларининг бош қарамони. Муъжаз этюдлардан тортиб ҳикоя, қисса, драма, романларга қадар - барчасида етакчи персонажлар айна шу хил табиатли одамлар. Отелло образи билан ўзига мангу ҳайқал қўйиб кетган машҳур актёр ҳақида кўп ёзилди, унинг саҳнадаги ҳолатини шерга, йўлбарсга ўхшатишди. «Лекин, - деб ёзади О. Ёқубов актёр ҳақидаги этюдига, - рашк азобида тўлғонган бу одам шер ҳам эмас, йўлбарс ҳам эмас, саҳ-

нада чарх урган чўғ, қизил шоҳи кўйлак ичида мавж урган олов, тафтига ҳеч ким бардош беролмайдиган бир аланга эди! Бу оташ, бу аланга, кенг сахнада жавлон урар, ҳаммани куйдирар, ёнди-рар, ўзи ҳам томошабин кўзи олдида ёниб борар эди...»

Мана шу сатрларни қайта ўқиб, хаёлга толасан киши - бу гап-лар ёзувчининг айнаи ҳаётий ва ижодий кредоси эмасми! Ахир ўша машҳур «Муқаддас», «Эр бошига иш тушса», «Излайман», «Диё-нат», «Оққушлар...», «Адолат манзили», «Улуғбек хазинаси», «Кўҳна дунё» қахрамонлари ҳам ўзлари кўз олдимизда ёниб, ўзга-ларни куйдириб, ёндириб қалб ўкинчлари, фарёдлари билан ўқувчи-томошабин қалбига ўт солувчи оташ, тафтига дош бериш мушкул бўлган аланганинг ўзгинаси-ку!

«Бир қошона сирлари»даги Сарварнинг ҳаёти сўниб бораётган дамлардаги дил розлари, Дилоранинг турмушдаги уйламай босган қадамлари туфайли чеккан афсус-надоматлари, Дарвешалининг қариганда топган бахт қуши - севгилиси кўнглини ололмай, Отел-ло каби рашк оловида ўртанишлари, фариштадек пок, беғубор Дилоранинг бурч ва кўнгил майли орасида қолиб чеккан ўта на-фис руҳий изтироблари - буларни мен бугунги ўзбек сахнасидаги ноёб бадиий топилмалар, деб биламан.

«Авлодларга васият» тарихий драмасидаги Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳам улкан давлат арбоби, қудратли салтанат соҳиби сифатидаги кенг миқёсли ўйлари, ҳам оддий инсон, оташин ошиқ сифатидаги ёниқ кечинмалари, умри сўнгидаги салтанат, эл-юрт тақдири, истиқболи ҳақидаги изтиробли мушоҳадалари, армон-ўтинчлари, Соҳибқироннинг энг сўнги ва суюкли рафиқаси Су-лукўзнинг ор-номус исканжасида ўз жонига қасд қилиши - булар ҳам гуриллаб ёниб сўнаётган оловни эслатади.

Ёзувчи фақат маломатли, кескин драматик фожеий ҳолатларни эмас, қувончли ҳодисаларни, кўнгилдаги фахр-ифтихор туйғула-рини қозоғга туширганда ҳам эҳтирос билан жўшиб қалам тебра-тади. Бу жиҳатдан, айниқса, «Қашқадарё гурунглари» ибратли. Ис-тиқлол йилларида Қашқадарё чўлларида қад кутарган боғ-завод, Шўрган газ-кимё мажмуи дунё бўйича бор-йўғи уч-тўрт мамла-катда, яъни Америка, Германия, Таиланд ва Канадада қурилган шу хил иншоотлар билан бўйлаша оладиган энг замонавий комп-лекс манзаралари, технология жиҳатидан ўта мураккаб иншоот-ларни моҳирлик билан бошқараётган бош директор, муҳандис, юксак малакали ишчилар билан танишув, улар билан мулоқот, гурунглар чоғида муаллиф кўнглида кечган жўшқин туйғулар, ўй-

мушоҳадалар ўқувчини ҳам ҳаяжонга солади; ёзувчи бугунги бунёдкорлик ишлари, уларнинг бунёдкорлари, раҳнамоси ҳақида сўзлар экан, беихтиёр кечаги кунларни, яқин ўтмишда бўлиб ўтган нохуш ҳодисаларни ҳам йўл-йўлакай эслайди; шаъни, ҳақ-хуқуқи топталган, эл-юртни ўта мураккаб, танг вазиятдан мана шундай юксакликка кўтаришда юртбошимизнинг алоҳида хизмати, шижоати устида тулиб-тошиб сўзлайди.

Ёзувчи таъкидлаганидек, ҳаёт шиддат билан ўзгармоқда, шу билан бирга ҳар биримиз ҳам ўзгармоқдамиз. Кечмишда кўплар учун орзу саналган тарихий жараён иштирокчиси бўлиш ҳам бир давлат. Чунки озодлик ва эркинликни орзу қилган, шу йўлда курашган қанчадан-қанча Беҳбудийлар, Чулпонлар, Фитратлар бу кунларга етиб келолмай армон билан ўтиб кетишди. «Мана шулар ҳақида ўйлаганда, - деб ёзади адиб, - биз - қалам аҳли ҳақиқатан ҳам даврдан орқада қолиб кетмаяпмизми, - деган хаёлга борасан киши. Албатта, вақти-соати билан мамлакатимиздаги буюк ўзгаришлар улкан асарларга мавзу бўлади. Лекин ҳозир, менинг билишимча, мана шунга замин яратаётган публицистик асарлар ёзмоқ, турли соҳалардаги бунёдкорлик ишларини изчил таҳлилий асосда кўрсатиб бермоқ даркор».

Тупламда бевосита бадиий ижод муаммолари, устозлар ибрати, ижодий тажрибалари, қолаверса, адибнинг ўз ижодий лабораторияси хусусида ҳам марокли кузатиш, ўй-мушоҳадалар мавжуд.

Этюдлардан бирида ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртактлар»и муҳокамасида кескин мунозарага сабаб бўлган ҳол - асардаги қалтис бир лавҳа - уста Абдуқаҳҳорнинг енгилеёқ аёллар билан алоқаси тасвири устида мулоҳаза юритиб, бу ҳол улкан реалистик адабиёт учун хос хусусият эканлигини айтади. Дарҳақиқат, реалист адиб ҳақиқат олдида ҳатто отасини ҳам аямаган.

Ёзувчи ўз ижодида айни шу принципга амал қилади, хом сут эмган одам боласининг инсоний ожизликлари, айб-гуноҳларини яширмай, дадил айтаверади, бу борада севимли қаҳрамонларининг гина эмас, ҳатто ўзини ҳам аямайди. «Туш» сарлавҳали этюддаги ҳолатни эслайлик: ёзувчининг илк ҳикоялар ёзиб, ўзини адабиёт оламига дахлдор эканидан беҳад қувониб, қолаверса, «Ҳожимурод» мутолааси таъсирида сўз санъати сеҳридан ҳайратлар оғушида юрган кезлари... Шу орада ёш ёзувчи туш кўради, тушида Толстойга дуч келади. Қувончидан ўзини қаёққа қўйишни билмай қолади, дилидагиларни ўзидан катта адашига изҳор этади; у эса Одилжоннинг ўша дамдаги ҳолатидан қаҳ-қаҳ отиб кулади. Вазият бир-

дан ўзгаради. Энди Одилжон уятдан ўзини қаерга қўйишни билмайди. Бу ҳодиса ёзувчи учун бир умрлик сабоқ бўлиб қолади. «Ўзим ҳам Толстойнинг буюклигини ўша куни тушундим-ов. .. Толстой шунчалик буюк эдики, уни ҳатто тушимда кўрдим дейиш ҳам нокамтаринлик ва мақтанчоқлик бўларди!...»

«Музқаймоқ» ҳикоясидаги ёзувчининг ўз болалик йиллари билан боғлиқ ҳодиса ифодасида танқидий руҳ янада кескинроқ. Бу асар мустабид тузум, яккаҳоким мафкура жиноятининг энг даҳшатли лавҳаларидан - машъум 37-йил қатағони, ўша қатағон довулига дучор бўлган оила, топталган болалик, топталган инсоний туйғулар ҳақида баҳс этади. Аввало, ҳикоя қаҳҳорона шафқатсиз услубда битилган. Ҳақиқат, адолат олдида муаллиф ўзини ҳам, отасини ҳам аямаган. Ота - Эгамберди умрининг сўнгги дамларигача большевойлар гоёсига содиқ қолади, эртаю кеч партия, давлат хизмати деб тиним билмайди, ўзини, оиласини унутар ҳолга етиб боради. Ота ўғли билан сўнгги учрашувда алдовга қурилган тузум, сохта гоё-эътиқод йўлида маъносиз ўтган умри, беҳуда кетган жонбозлик, фидойиликларни англаб етгандай бўлади, фарзандлар олдидаги оддий оталик бурчини утолмай кетаётганидан, тўнгич ўғлига ҳатто бир марта музқаймоқ ҳам олиб беролмаганидан ўкинади.

Бундан ҳам ёмони, фидойи большевик ота ва ўша мустабил тузум мафкурасининг ўчоғи бўлмиш совет мактабида таълим олган, оқпадар Павлик Морозовлар руҳида тарбияланган ўғлон ҳам бошда отасига тортади, отасини ҳибсга олиш учун келган қотилларга «холис хизмат» кўрсатиб, уларнинг «таҳсин»ига сазовор бўлади. Ҳикоячи ёзади: «Капитаннинг бу қутилмаган мақтовидан юрагим «жиз» этди. Кейинчалик, катта бўлганимда, мен уйдаги дод-фарёдга қарамасдан, отамни қамашга келган жаллоднинг мақтовидан бир зумгина бўлса-да, яйраб кетганимни ҳар эслаганимда, бир ўзимдан ижирғаниб юрдим. Аммо ўша дақиқада, афсус-надоматлар бўлсинким, унинг сўзларидан гурурланиб кетганим ҳам ҳақиқат, мудҳиш ҳақиқат!»

Ёзувчининг Узоқ Шарқдаги армия хизмати хотиралари билан боғлиқ, «Қайдасан, Морико?» қиссасида ҳам айни шу руҳ ўзгача тарзда намоён бўлган. Бироқ қиссадаги асосий нарса бу эмас; қолаверса, асарда батафсил тасвир этилган ғолиб совет армияси майорининг мағлуб япон армияси контрадмирални қизи билан интим мулоқотлари ҳам эмас. Қиссадаги ўқувчини ҳаяжонга соладиган жиҳат - айни ўша адмиралнинг - 1941 йил Америка флотини ер

билан яксон қилган денгиз жангларида қаҳрамонлик кўрсатган, бугун эса қўлидаги куролидан, турмуш ўртоғидан жудо бўлиб уй қамоғига маҳкум этилган, қизлари билан қарамликда яшашга маҳкум этилган душман томон одамнинг ачиқ қисмати, руҳий изтиробларидир. Ёзувчи бу одамга шунчаки бир душман, бугунги кунда қўли калта, иложсиз бандаи ожиз эмас, инсон сифатида қарайди; шўх, эркатой гўзал қизлари, қолаверса, уз шаъни, орномусини ҳимоя қилиш йўлидаги жонбозликларини узига хос бир тарзда ихчам лавҳаларда, баъзан эса имо-ишоралар орқали таъсирчан ифода этади. Шу тариқа, истиқлол йилларида яратилган драма, ҳикояларида бўлгани каби мазкур қиссада адиб ижодининг шу хил янги қирралари намоён бўлган.

«Қайдасан, Мориқо?» тўплами шундан далолат берадики, адиб шахсияти, ижодига хос ёниқ, беором уй-туйғулар, бетиним излашишлар мавжи умр бўйи давом этажак.

2002 йил.

«РУҲЛАР ИСЁНИ»НИНГ НУРЛИ ТОЛЕИ

Ёдимда. Бундан роппа-роса ўттиз йил бурун - 1979 йилнинг 9 май кунини. Туни билан ёғиб чиққан ёмғир эрталаб тиниб, булутлар тарқаб, кўш чарақлаб кетган. Бир гуруҳ ижодкор зиёлилар Иброҳим Фафуров хонадонига навбатдаги гуруннга тўпланган эдик. Дастурхон атрофида, бир пиёла чой устида шоир Эркин Воҳидов дўстлар илтимосига кўра, кунини кеча ёзиб тугатган янги достони - «Руҳлар исёни»ни ўқиб берди. Бир соатдан ортиқроқ давом этган ўқиш ниҳоясига етди. Даврадагиларнинг барчаси чуқур сукутда, уй-мушоҳадалар оғушида. Достон ва унинг муаллифи шаънига ҳеч қанақа ҳамду санолар айтилмади. Бунга ҳожат йўқ эди. Миллий достончилигимизда жиддий ҳодиса пайдо бўлганига тингловчиларнинг ишончи комил эди. Жаҳон адабиёти билимдони Талъат Солиҳовнинг биргина «Бугунги жаҳон адабий-бадиий тафаккури даражасидаги асар бўлибди» деган эътирофига сўз қўшишга ўрин қолмади.

«Аммо... лекин» деганларидек, кўплар қатори менинг кўнглимни ҳам бир қатор хавотирлар безовга қиларди.

Аввало, бу достон аллома Фитратнинг ўтган аср 20-йиллари бошларида яратган «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» драмаларини ёдга соларди. «Руҳлар исёни» ҳам Фитрат драмалари каби Ҳиндистон оздлиги, мустақиллиги йўлига ҳаётини тиккан фидойи исёнкорлар қисматидан баҳс этарди. Чўлпон ўз вақтида буюк

режиссёр Маннон Уйғур саҳнага олиб чиққан «Чин севиш» асари ҳақида тақриз ёзиб, уни чин дилдан олқишлаган, «зур нарса», бу «буюк армонли» асар, «ўзбек саҳнасининг зур энгиши» (ғалабаси) деб атайди. Шу ўринда тақриз муаллифи Фитрат «Чин севиш»нинг «давоми дейилса бўлатурғон «Ҳинд ихтилоли»ни ёзиб тугатгани тўғрисида ҳам маълумот бериб ўтади. Мақолада сирли бир жиҳат бор: тақризчи асар ва унинг муаллифини асраш ниятида бўлса керак, саҳна ижроси устида батафсил мулоҳаза юритади-ю, драманинг асл маъно-мундарижаси хусусида сўз айтишдан тийилади; тўғридан-тўғри «Асар тўғрисида фикр юритувдан қочмоққа ва ўзимни тортишга мажбурман. Негаким шу ёзилгонлардан ортиги меним учун ортиқдир» дейди. Мабодо Чўлпон 1920 йил 25 майида асарнинг асл моҳиятини ошкор этганида борми, балки, ўн саккиз йил бурун унинг муаллифи Фитрат бошини мустабид тузум дорига тутиб берган бўлармиди...

30-йиллар ўрталарига келиб, «Чин севиш» ва унинг давоми «Ҳинд ихтилолчилари» «антишуровий», «аксилнқилобий», «ниқобланиб қизиллашиб» иш куриш, «миллатчилик қарашларини тарғиб этиш» ёрлиқлари остида кескин қораланди. 1936 йили ёзилган бир мақолада шу сўзларни ўқиймиз: «Фитрат ўз миллатчилик қарашларини Ҳиндистон ҳаёти ва миллатчиларининг кураши фонида ифода қилди. Демак, Фитратнинг Ҳиндистонга қараб кетиши муайян тарихий шароитнинг ифодасидан бошқа нарса эмас эди. Декорация ўзгарган бўлса ҳам, мазмун ҳамон эски, миллатчилик қарашларининг янгича товланишидан иборат эди».

Бу хил айбловлар охири нима билан тугагани аён!

Сталин қатағонлари расман қоралангандан кейин ҳам «Ёшлар билан суҳбат», «Тирик сатрлар», «Олтин зангламас» бошига тушган «қора кун»лар таҳдиди 70-йиллар охири, «Руҳлар исёни» билан бизлар илк бор танишган чоғларда ҳам кўнгилларга ваҳм солиб турарди. Ахир дostonда қаламга олинган ҳинд элида содир бўлган воқеа-ҳодисалар, оташин бенгал шоирининг ўз юрти озодлиги, мустақиллиги йўлида олиб борган курашлари, юртпарвар, эрксевар шоир бошига тушган кўргиликлар, таъқиб, қамоқ, ададсиз қийноқлар, ўз юрти одамлари ичидан чиққан сотқинлар хиёнати туфайли эс-хушидан ажралиш ҳолига бориб етиши - буларнинг барчаси ўзимизда ҳам бўлиб ўтган, улар Фитрат, Қодирий, Чўлпонлар, қолаверса, «Олтин зангламас» қаҳрамонларининг фожий қисмати эслатар эди. Аммо бу ҳол асарда асло ошкор этилмайди. Чунки ўша йиллар ҳатто Фитрат, Чўлпонлар номини тилга

олини ҳам хатарли эди. Ун йил бурун «Ёшлик девони» аввалидаги аннотацияда кўҳна аруз вазнини ҳозирги замон шеъри услубига яқинлаштириш учун уринган шоирлар қаторида Чулпон номи ҳам тилга олингани учун, бу китоб таъқибга учрашига бир баҳя қолган. Чулпон ибораси билан айтиладиган булса, декорация усталик билан ўзгартирилган, бироқ ўзгаргани билан асл мақсад, маъно-мазмун ўзгаргани йўқ. Шоир ҳинд элидаги воқеалар баҳонасида ўз юрти, ўз эли қайғуси билан ёниб қалам тебратгани сир эмас.

Достонда ижод аҳлига қарата айтилган ҳам оловли, ҳам армонли мана бундай сатрлар бор:

*Ҳар нечаким зур истеъдод,
Тошқин илҳом,
У нега,
Халқинг ётса
чекиб фарёд,
Ярамасанг кунига.
Шоир эсанг,
Шоир бўлиб
Нега келдинг ҳаётга,
Элинг ётса
дардга тўлиб,
Келомасанг нажотга?!
Не шоирсан,
Ташбиҳларнинг
Борми асли кераги,
Булмаса эл ғами -
дардинг,
Юрагинг -
эл юраги?!*

Ҳинд эли ҳол-аҳволи, дарду ташвишлари билан боғли ҳинд шоирларига қарата айтилган бу қалб нидолари айни пайтда адибнинг ўша кезлардаги ўз эли ҳоли хусусида ўз сафдошларига ҳам йуналтирилганлиги аён.

Достоннинг шу жиҳатларини, бинобарин, асосий руҳини, пафосини биров илғади, биров илғамади, биров билди, биров билмади, билса ҳам ўзини билмасликка олди. Қарангки, «Рухлар исёни» тўғрисида мустабид тузум шароитида ёзилган мақолаларда бу ҳақда гап очишга, достон маъно-мундарижаси доирасини Ҳинди-

стон чегараларидан бу ёққа олиб утишга ҳеч ким журъат этолмади. Ўз мунаққидларимизни қўя тулинг, таниқли рус танқидчиси Л.Лавлинский «Вопросы литературы» журналининг 1986 йил 4-сонида чиққан «Ҳозирги поэма уфқлари» сарлавҳали мазмундор мақола-сида «Рухлар исёни» устида тўхталиб, унда тарихий давр аниқ ифода этилганлигини алоҳида таъкидлайди. Аминманки, ўзбек мунаққидлари каби рус танқидчиси ҳам анойи эмас, дostonда нималар устида гап кетаётгани, боз устига бу борада Ўзбекистондаги вазиятни балодай биларди. Шунинг учун ҳам у дostonни, дoston муаллифини асраш мақсадида аниқ макон, тарихий давр чегараларидан берига ўтмаган. Шу тариқа хушёр, инсоф-диёнатли мунаққидлар улуг Чулпон «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари»га нисбатан тутган йўлдан бориб «Рухлар исёни»нинг асл маъноси, пафоси тўғрисида сўз айтишдан қочган, бундан ўзини тортишга мажбур бўлган. Негаки шу ёзганларидан ортиги ўзлари учун ортиқ эканлигини яхши англаганлар. Шахсан мен ҳам шундай қилганман. Дoston муаллифи Эркин Воҳидов телевидениеда «Рухлар исёни»га бағишланган курсатувдаги чиқишида (2006 йил май) мунаққидлар шўро ҳокимияти йилларида шундай йўл тутганлари, шу тариқа дostonни бало-қазолардан асраб қолишга ҳисса қўшганликлари учун уларга чин дилдан миннатдорчилик билдирди.

Дoston билан илк танишувда кўнгилга хавотир солган яна бир жиҳат, асарда диний руҳдаги ривоятлар, хусусан, «Олий руҳлар тўғрисидаги нақл» бобидаги талқинлардир. Ўша йиллари диний ақидалар ҳақида сўз очиш, аниқроғи, уларни ёқлаш арининг уясига чўп тиқишдай гап эди. Ч.Айтматовдай донгдор адиб айна «Рухлар исёни» билан бир йилда дунё юзини кўрган «Асрга татиғулик кун», кейинроқ «Қиёмат» романларидаги диний талқинлар учун қанчалар маломатга қолганини, «аллоҳга гамза қилиш»да айбланганлигини яхши биламиз. «Рухлар исёни» муаллифи ҳам бу борада қалтис йўл тутди. Олий руҳлар ҳақидаги ақидаларни ҳимоя қилади; «Марҳумларнинг руҳи кўкда Доим учиб юриши»га имон келтиради, «...улар Дунёда бор! Шак келтира кўрмагин» дейди қатъий қилиб. Шоир эътиқодича, «Улар бизни Куриб турар, Буни сезмас нодонлар. Улар билан суҳбат кураб Фақат буюк инсонлар. Улар борки - бизлар одам, Ҳақиқат бор беомон. Яхшилик ҳам, Ёмонлик ҳам, Қайтар бир кун, бегумон». «Рухлар борки, бир-бирларин Еб қўймаслар одамлар...»

Ҳаётда фаройиб, сирли-сеҳрли тасодифлар бўлиб туради. Аллоҳнинг инояти, қолаверса, ўша пок дилларга ёр олий руҳларнинг

мақолаи туфайли булса керак, дostonнинг шу қалтис жиҳати ҳам бахтли тасодиф туфайли ёмон кўзлардан, фалокатлардан омон қолди. Асар ярим йилдан сўнг «Шарқ юлдузи»нинг 1980 йил 1-2-сонларида эълон этилди, 1982 йили «Шарқий қирғоқ» гўпламидан, сўнг рус тилига таржима этилиб, шоирнинг Москвада чоп этилган китобидан жой олди, таниқли рус шоир ва танқидчиларининг юксак баҳосига сазовор булди, мактаб ва олий ўқув юрталари адабиёт дарсликларига киритилди.

Кези келганда, «Рухлар исёни»нинг ижодий тарихи билан боғлиқ бир тажрибани эслатиб ўтсам. «Талант тарбияси» мавзусида Эркин Воҳидов билан ўтказган суҳбатимизни 1987 йили «Шоир шешъру шуур» китоби учун қайта тайёрлаш чоғида шоир қизиқ бир воқеани сўзлаб берган эди. Унинг айтишича, оташин бенгал шоири Назрул Исломининг қаҳрамони ва фожиали қисмати анчадан бери шоирни ҳаяжонга солиб келган, у ҳақда бирор нарса ёзиш ҳаёлида юрган. Шу мақсадда шоир ҳаёти ва ижодини синчиклаб ўрганган, унинг ҳаётига оид маълумотларни атрофлича ўрганиш ниятида Ҳиндистонга борган, шоирни яқиндан билган кишилар билан суҳбат қурган. Шу маълумотлар, таассуротлар асосида бир шешърий қисса ёзган, унда Назрул Исломининг ҳаёт йули, кураши, фожиали тақдири батафсил ҳикоя қилиб берилган... Бироқ бу тайёр асардан, негадир, шоирнинг кўнгли тўлмади. «Ўйлаб қарасам, - деган эди суҳбатдошим ўшанда, - унда мен Назрул Ислом ҳаётига оид мавжуд маълумот, саргузаштларни шунчаки беллетристик йўлда ҳикоя қилиб бериш, шарҳлаш билан чекланиб қолган эканман. Ёзувчи-шоирнинг вазифаси бирор шахс ҳаёти, саргузаштини шунчаки баён қилиб беришдан иборат булса, дунёда ёзувчиликдан осон ҳунар булмасди. Ижодкор ўз қаҳрамони ҳаёти, тақдирини бадиий таҳлил этиши, шу баҳонада, ўзининг ҳаёт ҳақидаги кузатишлари, ўй-мушоҳадаларини ўртага ташлаши керак-ку, ахир! Менинг қаҳрамоним Назрул Ислом тақдири бу жиҳатдан ғоят қулай имконият берарди. Мушкул ижодий изланишлар палласи бошланди, дostonнинг тайёр илк вариантдан воз кечишга тўғри келди, кўп уринишлардан кейин дostonнинг ўқувчиларга тақдим этилган ҳозирги варианты пайдо булди».

Эътибор беринг-а, қаҳрамон ҳаётини шунчаки беллетристик йўлда ҳикоя қилиб берган қисса «ўз қаҳрамони ҳаёти, тақдирини бадиий таҳлил этиш, шу баҳонада ўзининг ҳаёт ҳақидаги кузатишлари, ўй-мушоҳадалар»и ифодаси йўлидаги мушкул изланишлар самараси булмиш дostonдаги айни ўша «ўй-мушоҳадалар», уни

ифодалаш бобидаги «мушкулликлар» нимадан иборат эканлиги аниқ айтилмаган, аниқроғи, айтиш мумкин бўлмаган ўша дамларда. Буни шоиримиз 2006 йилнинг майида телевидениедаги чиқишида дангал айтди. Бадий ижоднинг сирли-сехрли жиҳатлари, буюк имкониятларидан бири шуки, чин истеъдод соҳиблари оддий тилда айтиш, ифодалаш мумкин бўлмаган ҳақиқатларни, энг қалтис, кескин гапларни ҳам санъат тилида қойилмақом қилиб ифода этиши, нозиктаъб укувчилар қалбига етказиши, шу тарздаги мислсиз жасорати билан миллат олдидаги олий миссиясини адо этавериши мумкин. «Рухлар исёни» бунинг ёрқин бир исботидир.

2009 йил май.

САТРЛАРНИНГ СЕХРЛИ КУЧИ

Машҳур адибимиз Шухратнинг 50 ёшлик тўйи 1968 йил баҳорида ўтказилиши керак эди. Бир неча сабабларга кўра, юбилей кечиктирилди. Шухрат ака волидаи муҳтарамаларини ниҳоятда ҳурмат қиларди. Ўзининг 50 ёшлик юбилеи тараддуди ҳақида сўз очилганида, у киши онам 80 ёшга тўляпти, аввал уларнинг тўйини нишонлайлик, кейин бир гап булар деб туриб олдилар. Оналари тўйи ниҳоятда серфайз ўтди. Қариндош-уруғлар, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Зулфия опа, Шайхзода, Миртемир каби устозлар, шоирнинг тенгдош-сафдошлари, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон, Муҳаммад Али сингари ёш шоирлар янги қад ростлаган кўркем ҳовлига тузалган столу дастурхон атрофини тўлдириб ўтирибди. Турида оппоқ рўмол ўраган кайвони онахон... Онахон ва унинг ҳурматини бажо келтираётган ўғлон шаънига кўп илиқ гаплар айтилди, шеърлар ўқилди, куй-қушиқлар янгради. Назаримда, маросимда энг чиройли сўзни Абдулла Қаҳҳор айтди: «Шухрат шеър битиш, роман ёзишнинггина эмас, ҳовли-жой, оила қуришни ҳам қотиради, - дея сўз бошлади устоз. - У муътабар удумларимизни ардоқлаш, онага эҳтиром кўрсатиш бобида ҳам яхши «ижодкор». Мен кўп тўйларни кўрганман. Аммо Она тўйида биринчи бўлишим. Буни Шухрат «ижод этди». Бу ташаббус анъанага айланиб кетса, ажаб эмас...»

Дарҳақиқат, бу тўй ўша кезлари ижодкор зиёлилар оғзига тушди. «Ўзбекистон маданияти» (ҳозирги ЎзАС) газетасида шоир Уйғуннинг бу ҳақда «Она тўйи» сарлавҳали чиройли мақоласи чиқди.

Адиб орзуси ушалиб, энди юбилей тараддуди бошланганида, муҳтарам онахон оламдан ўтди; удумларимиз бўйича марҳумага ҳурмат-эҳтиром бекам-кўст бажо келтирилди. Юбилей тадбири яна

кун тартибига қўйилганда, адибнинг «Жаннат қидирганлар» романи теваарагида фитна-ғавво бошланиб қолди-ю, тадбир яна ортга сурилди.

Ниҳоят, 1971 йилнинг бошларида Иззат Султонов бошлиқ юбилей комиссияси тузилди ва тезда амалий ишга киришилди. Февраль ойининг охирларида раис бошлиқ Шухрат ака, Абдулла Орипов ва камина - тўртовлон юбилей учрашувлари ўтказиш мақсадида Самарқанд - Қашқадарё - Бухоро вилоятлари бўйлаб, сафарга отландик. Самарқанд ташрифи тукин дастурхон атрофидаги шоҳона зиёфатлар, тантанавор қадаҳ сўзлари билан бошланди. Эртаси кун педагогика институтида адабий учрашув ўтказилади-ган бўлди. Учрашув олдидан раис ўз хонасига мени маслаҳатга чақирди. Асосий маърузачи сифатида зиммамдаги масъулиятни эслатди. Ёзувчилар уюшмаси раҳбарияти ҳузурида тор доирада кенгаш ўтгани, вилоятлардаги учрашувлар чоғи юбилярни «асраш-авайлаш», кўнгилсиз ҳолатларнинг олдини олиш, ҳозирги сиёсий вазиятни ҳисобга олган ҳолда иш тутиш зарурлиги, чунончи, Шухрат репрессия қурбони бўлгани борасида оғиз очмаслик, «Олтин зангламас» устида гап борганида асар бош қаҳрамони Содиқ фидойи курашчан коммунист эканига урғу бериш, яқингинада кўп шов-шувларга асос бўлган «Жаннат қидирганлар» романи хусусида эса индамай ўтиш маъқуллиги, нуқул Шухрат ҳақида эмас, Шухрат ижоди баҳона адабиётимизнинг бугунги ютуқлари туғри-сида гапириш лозимлиги ўқтирилди. Шу гапларни Абдуллажонга ҳам етказиб қўйишим кераклиги айтилди...

Табиийки, бу гапларни эшитиб довдираб қолдим, маъруза режаларим ост-уст бўлиб кетди, шу сабаб ўша кун минбардаги гап-сўзларим узук-юлуқ, ҳиссиз, паришон бир тарзда кечди. Бошқаларнинг нутқи ҳам хийла расмий тусда бўлди. Фақат Абдуллажоннинг ёддан айтган ўз шеърларигина анжуманга алоҳида руҳ бахш этди.

Расмий учрашувдан сўнг яна кетма-кет зиёфат, тукин дастурхон устида оташин қадаҳ сўзлари янграшда давом этди. Режалаштирилган бошқа учрашувлар негадир ўтказилмади. Учунчи кун чашшоҳ пайти Шаҳрисабзга отланиш олдидан раис хонасида тупландик. Шухрат ака асабий вазиятда ўзига хос қатъият билан: «Иззат Отахонович! Мен бу ерга зиёфат, қадаҳ сўзлари айтиш, эшитиш учун келган эмасман. Китобхонларим, халқим олдида ҳисобот бериш, уларнинг шеърларим, юрак қоним билан битилган романларим ҳақидаги дил сўзларини эшитиш учун келганман. Агар сафар

шу руҳда давом этадиган бўлса, ҳозироқ уни тўхтатамиз, Тошкентга қайтамиз!» дедилар. Учовлон бир дақиқа саросимада қолдик. Иззат ака дарҳол ўзларини ўнглаб олиб: «Ортга қайтиш йўқ! Бизни Шаҳрисабзда кутишяпти. Соат 5 да юбилей тантанаси бошланади. Етиб боришимиз керак. Машиналар кутиб турибди. Кетдик» дея ташқарига отландилар. Ноилож у киши ортидан эргашидик. Тахтиқорача довонидаги кузатув зиёфати совуққина ўтди. Қадаҳларнинг жаранги ҳам бояги совуқчиликни юмшатолмади. Қашқадарёлик мезбонлар тайёраб қўйган машиналарга жойлашиб йўлга отландик. Олдинги машинада Иззат ака билан Шухрат ака, кейингисида эса Абдуллажон икковимиз хомуш кетиб боряпмиз. Ўнг томонда ўтирган шоир хаёл оғушида қиш охири, илк баҳор нафаси эндигина нишона кўрсатаётган манзараларга назар ташлайди, пастликда, тоғлар орасидаги шарқираб оқаётган сойга тикилган ҳолда хаёл суради, лаблари пичирлагандай бўлади. «Умарали ака, - дея оғиз очади шоир, - боядан бери кузатиб келяпман, тоғлар қанчалик сиқувга олса, сой шунчалар шитоб билан олга интиларкан. Шоирлар, ижодкорлар ҳам шундай...» Шундай деди-ю, яна хаёлга чўмди. Бир дам ўтиб қўйнидан ён дафттарини чиқариб, уни тиззасига қўйган ҳолда, нималарнидир ёзди. Бир неча дақиқадан сўнг қўйидаги сатрлар битилган варақни ён дафттаридан йиртиб олиб қўлимга тутқазди:

*Булбул ўгай эрур зоғлар орасида,
Югурик сув ўгай тоғлар орасида.
Муҳаббат дардидан бемор қалбларимиз,
Ўгай булсак не тонг соғлар орасида.*

Бизнинг ҳозирги руҳий ҳолатимизни бундан-да аниқ-тиниқ, теран, энг муҳими, мухтасар тарзда ғоят таъсирчан ва гузал ифода-далаш мумкинми? Тўртлик сатрлари устида ўй сураман. Сўз санъатининг азалий ва мангу муаммоси - жамият, муҳит билан чин истеъдод орасидаги муросасиз зиддият, нафосатнинг носоғлом муҳитга бегоналиги, булбулнинг зоғлар орасида ўгайлиги - бугун ҳам ечимини тополмаётган бу кўҳна жумбоқ қалбларни ўртади. Шеърда фандаги бегоналашув (отчуждение) деб аталган тушунчанинг поэтик муқобили тарзида «ўгай» сўзининг қўлланиши ноёб топилма сифтида кишини қойил қолдиради. Шухрат ака бу сатрларни эшитса, ўқиса, қандай ҳолга тушишини ўзимча тасаввур этиб ҳаяжонланаман.

Дилимдагиларни ифодалашга муносиб сўз тополмай индамайгина тўртлик битилган варақни Абдуллажонга қайтардим, бироқ у олмади. «Сизга эсдалик. Шеър менга ёд бўлиб қолди. Кейинчалик уйга борганда ёзиб қўярман, - дея сўзида давом этди. - Шу сатрларни Шаҳрисабздаги учрашувда ўқисам қандай бўларкан?» Мен айни муддао бўлишини айтдим. Ҳозирча бу хусусда ҳеч кимга, жумладан, Шуҳрат акага ҳам оғиз очмасликка келишдик. Бу шеър юбиляр учун сюрприз - кутилмаган ноёб совға булажагига ишонардик.

Шаҳрисабзда бизни карнай-сурнай садолари остида кутиб олишди. Қўлларида гулдаста ва адиб китобларини тутган китобхонлар Шуҳрат акани қуршаб олиб, ундан дастхат олишга шошилар, ташаккур сўзлари, саволлар ёғдирад... Бу жўшқин издиҳомни ҳаммамизга таниш кўркем аёл Сайёра Ҳақназарова бошқарди. Сайёрахон бир неча йил бурун ТошМИни битириб, она юртига қайтган; сарғайрат, ташаббускор бу аёл раҳбарлик лавозимига кўтарилган экан. ТошМИда ўқиган кезлари у хонанда сифатида республикага танилган, айниқса, «Дугоҳ», «Чоргоҳ», «Сайдинг қўябер, сайёд» ашулаларини Ҳалима Носирова йўлида қойилмақом қилиб куйларди. Шуҳрат ака ҳам Сайёрахон кўшиқларининг шайдоси экан. У Шуҳрат акага қарата: «Олтин зангламас» романингизни уй ичимиз билан талашиб ўқиганмиз. Шахсан ўзим уни бир эмас, бир неча бор ўқиганман, кўп бобларини ёд олганман» деганида, адибнинг кун бўйи очилмаган чеҳраси бирдан ёришиб кетди...

Адабий анжуманни Сайёрахоннинг ўзи бошқарди. Иззат ака ҳам, мен ҳам анча эмин-эркин сўзладик. Гал Абдуллажонга келди, Шуҳрат ака шеърятти, романлари ҳақида сўзлаб, сўнг яқингинада дунёга келган бояги тўртликни ёддан айтди... 60-йиллар «иккинчи миллий уйғониш даври» деб аталиши тасодифий эмас. Ўша йиллари фақат адабиётда эмас, миллат маънавиятида ҳам уйғониш юз берган, аломат бир нозик дидли шеърхон-китобхон шакланган эди. Тўрт сатр қатига жо этилган шоир қалби туғёнлари шундоққина анжуман қатнашчилари қалбига кўчиб бутун зални ларзага солди. Олқишлардан зал бамисоли зилзила ҳолатига тушди.

Раислик қилувчи охириги сўзни Шуҳрат акага берди. Шунда у: «Сайёрахон, қизим, Сиздан ўтиниб сўрайман, «Сайдинг қўябер, сайёд»ни айтиб берасиз... Агар айтмасангиз, мен ҳам сўзга чиқмайман» деб туриб олди. Раиса адиб сўзини икки қилолмади. Созандалар жўрлигида у машҳур ашулани қойилмақом қилиб ижро этди. Эҳтимол, бу моҳир шифокор, раҳбар ходим Сайёрахоннинг

жамоат олдида айтган сўнгги ашуласидир... Шуҳрат аканинг ёнги-насида кузатиб ўтирибман, боя Абдуллажон шеър айтганида, бу жанг кўрган, катагон тўзонларидан омон чиққан матонатли инсон кўзида ёш қалқиганини кўрган эдим, энди Сайёрахон қўшиқнинг «Ол, домини бўйнидан, бечора экан мендек» сатрларини хониш қилганда, яна бир бор адиб кўзларига ёш олганининг гувоҳи бўлдим.

Мароқли учрашувдан сўнг, одатга кўра, зиёфатга йиғилдик. Биринчи бўлиб, Иззат ака сўз олди. Кайфияти чоғ эди. Яйраб-ёзилиб, ҳазил-мутойибалар билан «Раис ҳам подшоҳдай гап, унинг сўзи - амри вожиб, - дея сўз бошлади, - бугундан эътиборан ҳеч қандай чеклов йўқ, юбиляр ҳақида кимнинг кўнглида нима гап бўлса, бемалол айтаверади. «Кемага тушганнинг жони бир, бир бошга бир ўлим» дейдилар. Бирор кор-ҳол бўлса, биргаликда жавоб берамиз...»

Шаҳрисабз учрашуви, хусусан, анжуманда янграган тўртлик сатрлари сафаримизда бурилиш ясади - сеҳрли сўз ўз кучини кўрсатди, ҳаммани ҳушёр торттирди, ўринсиз ҳадикларга чек қўйди. Қарши, Бухоро, Шофиркондаги галдаги учрашувлар айни шу руҳда жўшқин ўтди; Шуҳрат, унинг мардона ҳаёт йўли, ижодий жасорати ҳақида бор гаплар баралла айгилаверди, энг муҳими, бунинг учун ҳеч ким жабр кўрмади, ҳеч қанақа кор-ҳол юз бермади...

2008 йил 25 декабрь.

БЕНАЗИР БАДИЙ ОБИДА ЁХУД АСРЛАР ФАМИ СИЛСИЛАСИНИНГ ИНТИҲОСИ

Тоғай Мурод романлари адибнинг, қолаверса, миллий адабиётимизнинг шунчаки навбатдаги намуналари эмас. XX аср, аниқроғи, салкам бир аср давом этган истибдод ниҳоясида майдонга келган «Отамдан қолган далалар» билан «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романлари ўша аср ибтидосида ўлкада юз берган миллий уйғониш натижасида бошланган миллатнинг бир неча авлод асл ўғлонлари - ёрқин истеъдодлар қалбини олов бўлиб ўртаган мислсиз дард, истибдодга қарши исёну тугёнлари силсиласининг давоми, аср охиридаги интиҳоси, балки, сўнгги нидоси каби янграйди. Ҳар икки асарнинг поэтик қамрови ҳам айни истибдод даври саналари билан чегараланган.

Фаройиб бир силсила. Агар миллий уйғониш «жарчи»ларидан бирининг шоҳ асари - биринчи ўзбек миллий романи «Ўткан кунлар» қаҳрамони чоризм босқини чоғи, илк тўқнашувда олдинги сафда туриб, қаҳрамонларча шаҳид бўлгани ҳақидаги хабар билан

якунланса, «Отамдан қолган далалар» воқеалари айна шу палладан бошланиб, истибдоднинг сўнгги кунлари талвасаси тасвири билан хотималанади. «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романи қаҳрамони эса истибдоднинг иккинчи палласи - шўролар салтанатининг тенгдоши. Маълумки, «Ўткан кунлар»нинг маъно-мундарижа доираси ғоят кенг, унда хилма-хил ижтимоий-маънавий, миллий ва умумбашарий муаммолар кўтарилган. Буларнинг ҳар бири асарда юксак ва бетакрор бадиий ифодаси ҳамда талқинини топган. Улар ичида, менингча, энг муҳими, юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллик масаласидир. «Ўткан кунлар» романига қадар ҳам, асар ёзилган пайтда ва ундан кейин ҳам ҳеч ким XIX асрда миллат тақдири учун ҳаёт-мамонт аҳамиятига молик тарихий ҳодисаларнинг, яқин тарихимизнинг «энг кирлик, қора кунларини» - ўлканинг мустақилликдан маҳрум бўлиб мустамлакачилар олдида таслим бўлишга, муқаддас тупроғимизнинг, миллат шаънининг топталишига олиб келган омилларни Қодирийчалик теран, холис, ғоят таъсирчан таҳлил этган асар ярата олгани йўқ. Аслида, Қодирийга тинчлик бермаган, уни қўлга қалам олишга ундаган мислсиз дард ҳам айна шу нарса эди. «Ўткан кунлар»да романга хос тафаккурни таъмин этган бош омил ҳам аслида шу!

Мустамлакачилик келтирган бало-офатларни, унинг сон-саноқсиз мудҳиш оқибатларини айтиб, адо этиш қийин, уларнинг энг даҳшатлиси - миллат руҳини топтаб, ўзлик туйғусини сўндириб, одамларни мутелик, қуллик балосига мубтало этиш, гафлат бандасига айлантиришдан иборат мудҳиш офатдир. Миллий уйғониш дарғалари - Чўлпон, Қодирийлар миллат вужудига сингдирилган мана шу иллат-офатга қарши ўт очдилар. Чўлпон шўро истибдодининг ибтидосидаёқ миллат фарзандаларига қарата мана бундай аламли саволларни ўртага ташлаган эди: «Нима учун газабингни уйғотмайди оғу-ўқ? Нима учун борлигингда бу даража бузғунлиқ? Нима учун ўч булути селларини ёғдирмас? Нима учун куч тангриси бор кучи-ла солдирмас?» «Нима учун ёвларингни бир замон Йўқ қилғудек темирли ўч йўқ сенда?» «Эй, ҳар турли қулликларни сиздирмаган ҳур ўлка, Нега сенинг бўғзингни бўғиб ётар қўланка?...»

Орадан икки йил ўтиб шоир:

Тириксан, ўлмагансан,

Сен-да одам, сен-да инсонсан;

Кишан кийма, буйин эгма,

Ки, сен ҳам ҳур тугилғонсан!.. —

дея хайқиради.

Чўлпондан кейин бу аламли саволни ўзгача кўринишда энг кескин қилиб қўйган улуғ шижоатли зот Абдулла Қаҳҳор бўлди. Адиб салкам қирқ йиллик ижодининг сара намуналари - ўтмишдан олиб ёзган туркум ҳикоялари, «Сароб» романи, «Ўтмишдан эртақлар» қиссаси - булар бошдан-оёқ истибдод офати - мутеликка, кулликка қаши исёндан иборат эди. Адибнинг ўзи «бадий асар» деса арзигулик деб билган илк ҳикояларидан бирини «Бошсиз одам» деб атади, сара ҳикоялари «Ўғри», «Анор» қаҳрамонларининг номлари - Қобил бобо, Туробжон уларнинг кимлигидан далолат бериб турибди: қобил-мўмин, туроб-тупроқдек хор-хоксор кимсаларнинг қисмати ўқувчи дилини вайрон этади, адиб умри поёнида яратган «Ўтмишдан эртақлар»даги қатор персонажлар, айниқса, Бабар адиб ижодий кредосининг чўққиси - якуни бўлди. Ота-боболари катта умид билан қўйган Бобурдек табаррук номини ҳам унутиб, бетайин, маънисиз «Бабар»га айланган кимсанинг жожеий қисмати ифодаси мустамлака сиёсати мудҳиш оқибатига қарши ўқилган бадий айбномадир. Энди бу хусусда Абдулла Қаҳҳордан ўтказиб бир нарса дейиш, ёзиш қийин, деган хаёлда юрардик. Қарангки, орадан ўттиз йил ўгиб истибдод поёнида Тоғай Мурод устоз «панжасига панжа уришга» журъат этди, бу мушкул жумбоқни қойилмақом қилиб ҳал этишга эришди.

«Отамдан қолган далалар» бош қаҳрамонининг номи қаҳҳорона тарзда исми жисмига мос - Деҳқонқул. Муаллиф роман яратилиши жараёни асносидаги ижодий-руҳий ҳолати устида тўхталиб: «Энди қоним ўз ғанимларим учун қайнамади. Йўқ, ўз ғанимларим ўз йўлида қолди. Энди қоним... оламшумул ғанимларим учун қайнади... Кўнглимда эл-юртим йўлида нимаики дардим бор - барини ушбу романимда тўкиб солдим» деб ёзади. Бу лўнда эътирофда романнинг асосий руҳи - пафоси аниқ-равшан ифодаланган. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, бу роман Аллоҳ инъом этган энг улуғ неъмат - ҳурлигини, мустақиллигини, эркини, озодлигини бой берган, босқинчилар бўйинтурғини бўйнига илиб, истибдод исканжасида қулга айланган халқнинг аянчли ҳоли, у чеккан заҳматлар туфайли адиб дилидаги оҳ-армон, нола-фиғон, бир асрдан ортиқ давом этган империя зулми, зуғумига қарши зўр нафрат-туғён каби янграйди.

Роман марказида Деҳқонқул тақдири туради. Асар воқеалари ҳаёти, тақдири, қисмати, руҳий дунёси она ер, киндик қони тўкилган муқаддас тупроқ билан мустаҳкам боғлиқ, ўзбекнинг рамзи дегулик меҳнаткаш, заҳматкаш инсон - Деҳқонқул тилидан сўзлаб

беради. Деҳқонкул ҳикоясини ўз саргузаштларидан эмас, балки, анча наридан - бобоси Жамолиддин, отаси Сурхони Ақраб тарихидан бошлайди. Чунки Бобо ва Ота тарихини эсламай, сўзламай туриб, Деҳқонкул қисмати, характери маъно-моҳиятини англаш, англатиш қийин.

Бобо Жамолиддин - оқпошшо истилоси даврининг жонли шоҳиди. У ҳам туғма меҳнаткаш деҳқон, имон-эътиқоди бутун шахс. Меҳнат, тоат-ибодат билан баробар, юрт қайғуси ҳам унинг учун бегона эмас, ор-номус, инсонлик шаънини баланд тутати; юртининг покиза тупроғи, тиниқ оқиб турган сувлари бешарм, бераҳм келгиндилар томонидан булғанганида ўзини қўярга жой тополмайди, соддадил оломон зулмга қарши бош кўтарганда беихтиёр улар сафида туради; охири, шафқатсизлик, хўрлик, таҳқиру надоматларга тоқат қилолмай босқинчилар оёғи етмас масканларни қўмсаб, қанчалар оғир бўлмасин, туғилган юрти - гўзал Фарғонани ташлаб, бош олиб кетади...

Ота Сурхони Ақраб - қизил империя салтанатининг таркиб топиш даври гувоҳи. У - қўли гул боғбон. Шу билан баробар, ота Ақрабда ҳам она Ватан, миллий ғурур туйғуси баланд, юртнинг мустақиллиги, озодлиги деб қизил офатга қарши жангга отланади, эл-юртига, она заминига, оиласи, зурёдларига чексиз садоқатини намоён этиб, эътиқоди, матонати билан ёвларни лол қолдириб, мардона туриб жон таслим этади...

Мана энди гал Деҳқонкул таърифига келди. Деҳқонкул шўролар даврининг одами. Хўш, Деҳқонкул Ота ва Бобосидан нималарни мерос қилиб олди? «Социалистик ҳаёт тарзи» шароитида у нималарга эришди-ю, нималарни бой берди? Деҳқонкулга Ота, Бобосидан фақат меҳнаткашлик хислати ўтган, холос. Ота-боболарга хос юртсеварлик, эрксеварлик, инсоний ғурур, ўзликни англаш, қадрлаш ҳисси унда бутунлай барҳам топган. Дадил айтиш мумкинки, Деҳқонкул образи - ўзбек адабиётида жиддий бадий кашфиёт. Деҳқонкул совет даври адабиётида завқ-шавқ билан қаламга олинган социалистик меҳнат қаҳрамонларига пародия - кескин киноя тариқасида яратилган. У - тоталитар тузум, «қизил империя» сиёсати тарбиялаб етиштирган «меҳнат кишиси», «янги инсон» тимсоли; мустабид ҳокимият мунофиқона мафқурасининг тирик қурбони.

Деҳқонкул шўролар салтанатининг деярли тенгдоши. Ёзувчи адабиётимизда урф бўлган йўлдан бормайди, қаҳрамон тақдири орқали даврни, «социалистик жамият тарихи»ни ифодалашни ўз

олдига мақсад қилиб қўймайди. Ёзувчини, биринчи галда, Деҳқонқулни қул, муте қилиб шаклантирган ҳаётий омиллар, уларнинг маънавий-фожиавий оқибатлари қизиқтиради.

Деҳқонқулни, аввало, Ленин ишига, партияга, шўролар ҳукуматига, улуғ оғага ҳурмат, садоқат руҳида тарбиялашган; унга Ленинни «ота», Крупскаяни «она» деб ўргатишган, ўлан-лапарларни эмас, «партия-совет қўшиқлари»ни тинглаб, айтиб тили чиққан, уйқудан турганда ҳам, уйқуга ётиш олдида ҳам, тўю маракаларда ҳам партия, дохий, улуғ оғага таъзим, салом билан йўғрилган мадҳиялар қулоғига қуйилган; юрги дунёда энг озод, хур, тўқ-фаровон эканига, 80-йилларга бориб, коммунизмда яшашига чиппачин ишонтиришган... У бора-бора сўз билан амал орасидаги зиддиятни сезган, кўрган; тенгдошлари қатори ўқишни қўйиб, пахта далаларидаги, захарли химикатлар остидаги «хур меҳнат» гашти нима эканини гўдаклигидаёқ татиган, шу «шонли меҳнат»га меҳрмуҳаббат руҳида вояга етган. Салгина бўлсин, бу машаққатлардан ўзини четга олганида «босмачининг, совет тузуми душманининг ўғли» деб ҳақорат қилинган; бу хилдаги дағдағалар кўнглидаги қаршилик кўрсатиш туйғусини бутунлай сўндирган...

Шу тариқа, Деҳқонқул ўзига хос манқурт бир кимса бўлиб етишади. Бу одам фақат садоқат билан меҳнат қилишнигина билади. У деҳқончилик илмини миридан сиригача эгаллаган. Ўзи ўтқазган ҳар бир ниҳолнинг ҳоли, дарди унга аён. У ўзини ҳам, аёлини ҳам, болаларини ҳам ўйламай, аямай бетиним тер тўкади; табиат билан туташиб, табиий офатлар билан олишиб, енгиб йилма-йил мўл ҳосил етиштиради, машъал бригадирга айланади.

Аслида бунинг нимаси ёмон? Меҳнат инсонни улуғлайди, деймиз-ку! Шунчалар фидойи меҳнаткаш инсон Деҳқонқул нега кўзимизга қаҳрамон эмас, аянчли бир кимса бўлиб кўринади, ўқувчида фахр-ифтихор эмас, ўкинч-надомат, ачиниш туйғусини кўзғотади. Ҳамма гап мана шунда. У ким учун, нима учун бетиним тер тўкаётганини, ҳоли не кечаётганини ўйлаб ҳам кўрмайди. У қарахт бир ҳолга тушиб қолган. Теварак-атрофида, ҳаётда нималар бўлаётганлиги, ҳақ ва ноҳақ ишлар, адолатсизликлар, яқин кишилари, аёли, фарзандлари ҳол-аҳволи уни мутлақо қизиқтирмайди. Идеологиянинг қип-қизил мунофиқона ёлғонларига асло парво қилмайди, беъмани кўрсатмаларига қаршилик кўрсатмайди, кўрсатолмайди; мунофиқ қаламкашларнинг дала шунқорлари ҳақидаги мунофиқона очерки ҳам, москвалик киночиларнинг машъал бригада ҳаётига бағишланган бошдан-оёқ ёлғонга қурилган картина-

си ҳам уни ажаблантирмайди, аксинча, картинадаги сохта ролни ижодчилар айтгандай қилиб ҳеч қийналмай ижро этиб беради. Ўзининг, ҳамқишлоқларининг ўта ночор аянчли турмушларини кўриб, билиб туриб «Мунча ширин экан бу Совет даврони, Мамнун яшар ҳар инсон - йўқдир армони» сингари тугуриқсиз қўшиқларни бепарво тинглайверади. Машғал бригадир бўла туриб, қўли қисқалигидан, мотоцикл олишга қурби етмаганидан, аёлининг оддий сўровларини бажо келтиролмаётганидан, бугина эмас, қозони гўшт кўрмаётгани, болалари тўйиб овқат емаётганлигидан изтиробга тушмайди. Марказга, кўрик-кенгашга ижарага олинган кийимларни кийиб боришдан ор қилмайди. Кенгашдаги иштироки ҳам маълум - тўрига қараб ўтиради, тўридагилар чапак чалса, у ҳам чапак чалади, тўридагилар оёққа турса, у ҳам оёққа туради...

Тўғри, унда ҳам гоҳи ота-бобосидан қолган гурур андак уч беради; бироқ у шаҳарга бориб, тўр шляпа билан бахмал сўзана сотиб олишу, телбаларча бахмал сўзанани шартта йиртиб, оёғига пайтава қилиб ўраш, телеэкранда кўринган Америка президентига бошидаги шляпасини олиб силташдан нарига ўтмайди. Бу қўли очик, меҳмондўст, танти ўзбек емай, ичмай топганини меҳмонга кўяди, меҳмони оёғи остига кўй сўйиб керилади, аммо меҳмонлар учун олиб келган икки дона хурмони деб ўғилчасини уриб, оғзи-бурнини қонга белади.

Хўш, бу хилдаги телбаларча тантилик, саховат, қулларча эрксиз меҳнат, шўроларга садоқат, маънавий карахтлик, қарамлик, мутелик туфайли у нималарга эришди?! Оддий орзулари ушалмаган вафодор аёли турмуш ситамлари, машаққатларидан тўйиб жонига қасд қилади, ўзига ўт кўяди, тўйиб овқат емай оёққа турган ўғлонлари (ўғлонларидан бирининг исми Қулмат!) очофат, муте, ногирон-дардман бўлиб етишмоқда; ўзи эса ҳалол, фидокорона меҳнатлари эвазига «юлғич», «порахўр» деб айбланиб, қамоққа олинади, айтиб адо бўлмас, тилга олиб бўлмас қийноқ, хўрликларга гирифтор этилади, уни ўз тезагини ейишга мажбур этадилар, эркаклик шаънини топтайдилар... Бу шўрлик банда шу даражага бориб етганки, уни қамоққа олиб кетаётганларида ҳам даладаги ишини, пахта теримини ўйлайди; қамоқдаги азоб-уқубатлар пайтида ҳам «ленинча адолат»га умид боғлайди, шунча хўрликдан кейин ҳам даласига, меҳнат кучоғига қайтиш хаёли билан нафас олади.

Қисқаси, Дехқонкул қисмати, карахт ҳолати, муте табиати тасвири - «қизил империя» сиёсати, «социалистик ҳаёт тарзи» мил-

латни, миллий туйғу, қадриятларни топташга қаратилган, чиройли шиорларга ўралган, аслида геноциддан иборат мунофиқона коммунистик мафкура устидан чиқарилган зўр айбномадир. Мустақиллигини йўқотган халқ, ўзлигидан, қадриятларидан узоқлашган, фикрлашдан тўхтаган муте, итоаткор кимсанинг, охир-оқибат, келадиган манзили шу! Ёзувчи Деҳқонқул қисмати орқали шу фикр-ғояни ўқувчини ларзага солар бир тарзда ифода этган.

Бу романнинг бетакрор ифода тарзи, тили, тасвир оҳанги, образлар тизими жиддий тадқиқотлар, хилма-хил ёндашув ва талқинлар учун озиқ беради. Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, унда янги адабиётимизнинг салкам бир асрлик тажрибалари билан тугашадиган ришталар, жўшқин мотивлар, анъанавий реализмнинг «қони-жони» саналмиш ижтимоий таҳлил устувор; айна пайтда, романнинг ифода тарзида халқ оғзаки ижоди, достончилик анъаналарига эш жиҳатлар ҳам бисёр. Шулар билан баробар, шахс қисмати талқинида, персонажлар руҳияти таҳлилида замонавий жаҳон адабиётига хос бир талай тамойиллар - абсурд ва экзистенциализм, онг оқимида хос хусусиятларни ҳам кузатиш мумкин.

* * *

Тоғай Мурод галдаги романи «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» асариде шўро салтанати йиллари шаклланган, шакллантирилган одамлардаги шўровий эътиқод фожиасининг бошқа бир кўринишини қаламга олади. «Отамдан қолган далалар» қаҳрамони, юқорида таъкидланганидек, ўз номи билан қул, муте, итоаткор банди оғиз. У билиб-билмай шу йўлга кирган. Фидокорона меҳнатда ўтган, ўтаётган умри, хатти-ҳаракатлари маънисиз - абсурддан иборат эканини англаб етишга қодир эмас. Унинг фожиаси шунда. «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романидаги Ботир фирқа эса исми жисмига мос: ҳам ботирлиги бор, ҳам оқ-қорани танийдиган шахс, фирқа одами, раҳбар ходим. Ҳамма нарсага ақли етади. Ўзи қилаётган, амалга ошираётган ишларнинг кўпи бемаъни, ножўя эканини билади, билиб туриб, вазият тақозоси, ўз даври арбоби сифатида арбоблик бурчи, қолаверса, «ўрганган кўнгил» шеваси туфайли тузум сиёсатини амалга оширишда собит турган, бу йўлда ҳеч кимни, ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам аямаган. Бу тур образлар кўп миллатли шўро адабиётида Сталин вафотидан кейин пайдо бўла бошлаган, хусусан, шу йўналишдаги Ч. Айтматовнинг «Алвидо, Гулсари», «Асрга татигулик кун» романлари катта довруғ қозонган эди. Мил-

лий адабиётимизда О. Ёқубовнинг «Диёнат», «Оққушлар, оппоқ кушлар», Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор», яна бир талай роман ва қиссаларда Айтматов қаҳрамонларига маънодош персонажлар қад ростлади. Улар силсиласида Тоғай Мурод кашф этган Ботир фирқа алоҳида ажралиб туради.

Фарқли жиҳати шундаки, аввалги эътиқод қурбонлари саналмиш қаҳрамонлар жараён ҳали давом этаётган давр маҳсули эдилар. Тоғай Мурод қаҳрамони эса асрий силсила поёнига етган вазият одами; унинг ижодкори мустабид тузум вайроналари устида туриб, сохта эътиқод эгасининг умр йўлини, табиати ва руҳиятидаги эврилишларни таҳлил ҳамда тадқиқ этади. Ботир фирқага узок умр насиб этди, у ҳам «Отамдан қолган далалар» қаҳрамони каби XX аср тенгдоши. Аср охирига келиб, у амал қилган эътиқодлар сароб бўлиб чиқди, ўз қўли билан яратган ҳайбатли «қоя»лар бирин-кетин қулай бошлади. Айни шу паллада унинг қисматида, руҳиятида кечган жараёнларни муаллиф ўзига хос трагикомик тарзда фавқулудда бир маҳорат билан ифодалайди. Шуниси муҳимки, Ботир фирқа бир думалаб осонгина янги замон кишиси - бозор даври одамига айланиб қоладиганлар хилидан эмас. Даврнинг тезкор, шафқатсиз ўзгаришларини у ғоят қийинчилик билан қарши олади. Бунинг учун муаллиф уни ошкора қоралаш, масхаралаш, фош этиш йўлидан бормайди; қаҳрамонни бир тирик инсон сифатида тушуниб, унга ҳам осон эмаслигини, унинг ташвишларида муайян асослар ҳам борлигини, бир тизимдан иккинчи бир тизимга ўтиш чоғи жамиятдаги янгиланишларнинг ўзи кўп қийинчилик, зиддиятлар ичида кечаётганлигини дил-дилдан ҳис этиб қалам тебратади; муаллифнинг сеҳрли қалами остидан қад ростлаган бу ғаройиб осий бандаи ожиз бизга замондош тирик инсон сифатида бор феъл-атвори, дарди-дунёси билан кўз олдингизда «мана - мен» деб туради.

Замонавий руҳшунослик таълимотларидан яхши хабардор адиб қаҳрамон руҳияти таҳлили чоғи онгли ва онгсиз - онг ости жараёнларини ғоят нозик илғайди ва уларни китобхонга назокат билан етказди. Ботир фирқа бутун вужуди билан фирқа, коммунистик эътиқод одами бўлса-да, қалби тубида чин инсоний, миллий, умумбашарий, қолаверса, исломий туйғулар ҳам пинҳона маскан тутган. Пайти келганда улар юзага қалқиб чиқади, ўша машъум замонларда уни имконият доирасида амал қилган эътиқодига зид савоб ишларни ҳам адо этишга ундайди. Қалб тубидаги шу ноёб туйғу бу ғаройиб табиат кимсани бугунги мушкул, чигал руҳий

қийноқлар гирдобидан чиқишида бирдан-бир нажот «калит»и ва-зифасини ўтайди.

Шу тариқа, шоир ибораси билан айтганда, асрлар ғамини сўйла-ган бир-бирига туташ бу икки роман яхлит ҳолда миллат ва мил-лий адабиётимиз тарихидаги туб бурилиш палласи - истибдод ин-тихоси ва истиқлолнинг бошланиши даврида сўз сеҳри орқали қад-росланган беназир бадиий обидадир.

ЯНГИ АСР ОДАМЛАРИ

Ўтган аср 70-йиллари миллий насримиз майдонида бир қагор янги номлар пайдо бўлди: Тоғай Мурод, Мурод Муҳаммад Дўст, Хайриддин Султоновлардан иборат навқирон авлод адабий жара-ёнга ўзгача бир тўлқин, руҳ бахш этди, «адабий аҳоли» сафига ўнлаб бетакрор тирик одамлар образини олиб кирди. Улар сафида қирқ йилдан бери чарх авзоига қараб иккиланмай, оғишмай, товланмас-дан ўзлигига, ҳаётий, ижодий тутумига содиқ қолиб келаётган Эр-кин Аъзам ҳам бор. Эркиннинг «Чироқлар ўчмаган кеча», «Отгойи-нинг туғилган йили», «Анойининг жайдари олмаси», «Байрамдан бошқа кунлар», «Олам ям-яшил», «Жавоб», «Пакананинг ошиқ кўнгли», «Шоирнинг тўйи» каби латиф лиризм, ажиб серзавқ юмор, ғаройиб дилтортар киноя, пичинг, истехзолар билан йўғрилган ҳикоя, қиссалари миллий адабий тафаккуримизнинг узвий қисми, бетак-рор намуналари сифатида адабиётимизда ўзига хос ҳодиса бўлди, адабий-илмий жамоатчилик томонидан эътироф этилди.

Муайян танаффусдан кейин «роппа-роса бир йиллик изланиш-лар маҳсули» бўлган «Жаннат ўзи қайдадир» деб аталган китобини варақлаганда, бир томондан, талабалик йилларидан биз билган, бугун 60 ёш бўсагасида, сочига оқ оралаган чогида ҳам ёшликка хос ўша завқу шавқ, ҳам аччиқ, ҳам шўх-шодон табассумини йўқот-маган, айни пайтда ҳаётда, ижтимоий фаолиятда, бадиий ижодда катта тажриба тўплаган етук қалам соҳиби қиёфаси шундоққина кўз олдингизда намоён бўлади.

Эркин айрим ижодкорлар каби айтадиган гапи «ҳикоя» ёки «қисса» жанри қобигига сиғмай қолгани учун ўзини «роман»га урмади, ҳамон ҳикоя ва қиссанавислигича қолди. Китобдан жой олган «Ёзувчи» ва «Аралашқўрғон» ҳикоялари бу ихчам жанрда ҳам романга татиғулик одамлар қисмати, дарди-дунёсини ифода-лаш мумкин эканлинини тасдиқлаб турибди. Тўпламга «Тафаккур» журналига пешлавҳа тариқасида ёзилган журналхонлар эътибори-ни қозонган публицистик миниатюралари ҳам киритилган. Айни

мухтасар ҳикоя намуналарини эслатадиган бу тур асарларида ҳам кўримли манзаралар орқали кўламли фикр-мулоҳазалар илгари сурилган.

Муаллифнинг сўнги йиллар ижодида янгилик бўлган драма ва киносценария жанри намуналарига келсак, бу борада ҳам ўша биз билган Эркинжон бари бир ўзлигига содиқ қолди, чунончи, «Сув ёқалаб», «Забаржад» асарлари «киноқисса» деб юритилган, «Жаннат ўзи қайдадир» эса «драматик қисса» деб аталган; «Сув ёқалаб», «Забаржад», «Жаннат ўзи қайдадир» асосида ажойиб фильмлар яратилди, аммо учала асар ҳам айна пайтда етук қисса намунаси тарзида шавқ билан ўқилади. Адибнинг дилбар лирик талқинлари, латиф юмори, киноя-кесатиқлари эса аввалгиларига кўра кенгроқ, теранроқ бадиий, ижтимоий-фалсафий кўлам касб этади. Китобга кирган асарларнинг деярли ҳаммаси айна шу кунларимиз, шу кунги одамларнинг – замондошларнинг қисмати, дарди-дунёси, уларни қийнаётган ҳаёт, турмуш муаммолари устида баҳс этади. Бир тизимдан иккинчи бир тизимга ўтиш даври замондошлар табиатида, қарашларида, қисматида, руҳиятида юз бераётган эврилиш, ўзгаришлар жамики зиддиятлари, мусбат ва манфий томонлари, долғалари ва оғриқлари билан кўз олдингизда баралла гавдаланади. Китобда қад ростлаган одамларни хаёлан бир сафга тизиб чиқсангиз, гўё моҳир рассом чизган портретлар галереяси бирма-бир кўз олдингиздан ўтади, пойтахт фуқароларидан тортиб олис тоғ қишлоғи одамлари – фан, таълим соҳаси ходимлари, раҳбар-арбоб, ёзувчи, журналист, шўродан қолган одамлар, оддий уй бекасидан тортиб бозор муносабатлари асносида шаклланаётган жаҳонгашта бизнесменлар... Ўнлаб, балки, юзлаб бир-бирини асло такрорламайдиган тирик одамлар – адабий персонажлар... Китобда қимирлаган жон борки, ҳар бирининг ўз табиати, табиатига яраша ўз қараши, манфаати, дарди-дунёси, қисмати бор. Ёзувчининг ўзи эътироф этганидек, китоб қаҳрамонлари орасида яхшиси ҳам бор, ёмони ҳам бор. Қолаверса, «яхши» деганимизнинг осий банда сифатида ожиз томони, «ёмон»ларнинг эса лоп этиб ижобий фазилатлари ҳам кўзга ташланади. Дарвоқе, ўзимиз шундай эмасмизми? Бегуноҳ фаришта бўлганимизда осмонларда парвоз қилиб юрмасмидик... «Гуноҳкор»лар ҳам Аллоҳнинг бандаси, пайти келиб қалби тубида чўкиб ётган чин инсоний туйғулари бирдан юзага чиқса не ажаб! Китобда айна шу мангу ҳақиқатни тасдиқлайдиган ўнлаб аломат ҳаётини лавҳалар бор.

Илк бор «ЎЗАС»нинг икки сониди эълон этилиши биланоқ эл

оғзига тушган, ижобий маънода шов-шувларга асос бўлган «Ёзувчи» қаҳрамони гарчи ўртамиёна қаламкаш бўлса-да, аслида адабиёт майдонида от суриб юрган донгдор отахону акахонларнинг кўпчилигига нисбатан асл адабиётга яқинроқ, ҳатто унинг содиқ фуқароси; бугина эмас, жафокаш фидойиси, муҳими, у ёлгонни ёзмайди, фирромликни билмайди. Ўлгудек тортинчоқ, хоксорлиги туфайли кўзга кўринмайди. Бутун умри ўз асарини, ўзлигини намоён этолмай, ўзгалар хизмати, ўзгаларни юзага чиқариш билан ўтади. Унинг ноёб истеъдоди - заҳматлари туфайли сўз санъати даргоҳига алоқаси йўқ қанчадан-қанча кимсаларнинг чалакам-чатти чизмалари китоб ҳолига келиб, чоп этилиб, доврўқ қозонади. Ҳикояни ўқир экансиз бу фоний дунёнинг улкан бир ҳақиқати - адолатига тан берасиз: ўзгаларнинг меҳнати, заҳмати туфайли топилган сохта шуҳрат, обрў-эътибор - барча-барчаси ўткинчи, юзага чиқмай қолиб кетган маънавий бисот эса адабий мафтункор туйғу сифатида ардоқли. Қарангки, бир софдил, бечораҳол қаламкаш қора меҳнати заҳматлари эвазига китоблар чиқариб, доврўқ қозонган арбоб умри поёнида бу хил қилмиш-қидирмиш фирт бемаънилик, олғирлик, гуноҳи азим эканига иқрор бўлади. У афсус-надомат билан: «Меҳнатни сиз қилдингиз-ку! Шуни билмай мен бир лодону овсармидим? Нима зарил денг-а! Мана, ҳаммагинаси қолиб кетар экан» дейди. Бир қарашда бечораҳол, факиру ҳақир, ношуднотавон, омадсиз, ҳатто асл номи, исми шарифи ҳам номаълум, шунчаки киноя аралаш «домла», «муҳаррир», «ёзувчи» деб юритилган зот айни ўша абадий мафтункор туйғу тажассуми сифатида қалбингизда қолади; унинг қора меҳнати туфайли топилган обрў олғирларга юқмайди: унинг шаънини топтаганлар, унинг ғарибона кулбаси - «боғи эрам»ига кўз олайтирганларни, охир-оқибат қора ер ютади. Шу тариқа, бошдан-оёқ жўшқин табассум, киноя-кесатиқ, истеъзо, овсарона донишмандлик билан йўғрилган ғаройиб мусиқий куй эзгуликнинг мадҳи, қабоҳатнинг инқирози, инкори бўлиб янграйди.

Чинакам санъат асари бамисоли қалб кўзгуси - китобхон унда ўзини, аниқроғи, ўзининг ожиз жиҳатларини кўради, кўриб андак хижолат тортади. «Аралашқўргон» ана шундай асарлар сирасидан. «Каттаконнинг кучуги» кечаю кундуз аккиллаб қўргон аҳлига тинчлик бермайди. Қўргон аҳли чора излаб, охири Каттаконга очик хат - илтимоснома ёзишга аҳд қилади; ниҳоят, хат тайёр, аммо унга имзо чекишга келганда дўкандор, дайди шопир, фан номзоди, доцент, оқсоқол, мухбир - барчаси ўзини четга олади, чунки

барчасининг тили қисик - Каттакон уларга ўтказиб қўйган... Бири-биридан кулгили лавҳалар билан танишиб, хандон отиб куласиз - айни чоқда беихтиёр кўнглингиздан бир аламли савол ўтади: «Ўша таниш одамлар ўрнида мен бўлсам нима қилардим?!» Бу саволга жавоб тополмай, ўйланиб қоласиз... Ана, асл санъат асарининг сир-асрори, кучи!

Киноқиссаларда ҳаёт панорамаси, қамрови янада кенгайди. «Сув ёқалаб» асарида оддийгина кундалик воқеа қаламга олинади - собиқ раис Болта Мардон икки ўғлини ёнига олиб сувга ташна қўрғонга сув келтиради, шу жараёнда у бир қатор ҳамқишлоқлари билан учрашади, гурунглашади, кечмиш хотиралари хаёлидан ўтади, замон эврилишлари, ҳамқишлоқлари қисмати, ташвишлари, дарду дунёси уни ўйга толдиради. «Раис» деганда хаёлимизга дарҳол «Синчалак»даги Қаландаров ёхуд «Диёнат»даги Отақўзи сиймоси гавдаланади. Болта Мардон асло уларга ўхшамайди. У мансаб-мартаба туфайли айниган, халдидан ошган қаҳрамонлар тоифасидан эмас. Раислик лавозимида юрган кезлари қўлидан келганча одамларга яхшилик қилган, ҳамиша адолат йўлини тутган, ҳалоллиги, қалб саховати билан одамлар меҳрини қозонган. Лекин имконият доирасидан ташқари чиқолмаган, шунча йил раҳбар бўлиб қишлоғига ариқ чиқариб сув келтиришга қурби етмаган. Мана шу нарса армон бўлиб кўнглини кемиради. Одамлар ҳам уни яхши тушунишади. Бугун ҳам ҳурматини жойига қўйишади. Бироқ айрим ғаламислар шармсизларча унинг «даври ўтганлиги»ни юзига солишганда, қалбида андак оғриқ сезади, аммо ўзига эмас, ўша беюз кимсаларнинг ҳолига ачинади. Айниқса, ҳамюртлар орасида авж олган нафс балоси, бу йўлда ўзини ҳар ёққа уришлар, ҳаддан ошишлар, ахлоқ-одоб доирасидан четга чиқишлар қалбини ўртайди.

«Сув ёқалаб» асносида бу азамат донишманд оқсоқолнинг шахсий-интим ҳаёти билан боғлиқ нозик кечинма-туйғулари ҳам намоён бўлади. Болта Мардоннинг тушда ва ўнгда Шарофат билан мулоқотларига оид лавҳалар латиф бир лирик тарзда таъсирчан ифодаланган. Шарофатнинг бахтсиз кечмиши Болта Мардоннинг қалбини ўртайди. Бир ёстиққа бош қўйган аёли ювош, яхши хотин, бири биридан ширин қиз, ўғлонлар туғиб катта қилди. Ўзи ундан бирон ёмонлик кўрмади, лекин кўнгил курғур ҳе-еч... Демак, шоир айтмоқчи:

*Бирин ҳур дейинми, бирин гулоим,
Суймаганим суйганимдан мулоим.*

*Бу қандай кўргилик экан, Худойим,
Кўнглимда бир ёру қўйнимда бир ёр.*

У дунёдан ана шундай армон билан ўтаётир. У умрининг поёнида шу армонини, кўнгил асрорини энг яқин кишиси - ўз зурриётига очади, зурриёти, қолаверса, авлодлар учун бу чигал қисмат бир сабоқ бўлишини истайди... Умр савдоси остонасида иккиланиб турган ўглига қарата: «Кўнглингга қара, болам! Лекин уйлансанг, шундай бировини топиб хотин қилгинки, сира-сира жонингга тегма-син! Неча йил ўтса ҳам! Буниси энди ҳар кимгаям насиб этавермайди, албатта. Бўлмаса, бу савдо - бир умрлик азоб», - дейди алам билан. Айни шу лавҳа асарнинг, қаҳрамоннинг жозиба кучини яна ҳам очиб юборади. Бир умрлик азоб ўлим билан интиҳосига етади.

Ўз билганидан қолмайдиган, ўжар, танги, шаддод қиз-аёл қисматидан баҳс этувчи «Забаржад», бугунги эврилишлар замонида бир оила аъзолари орасида юз берган зиддият, бўлинишлар қаламга олинган «Жаннат ўзи қайдадир» асарлари ҳам жиддий ўй-мушоҳадалар, теран илмий таҳлил, талқинлар учун асос беради.

Қисқаси, Эркин Аъзамнинг бу китоби билан танишар экансиз, биз яшаётган замон жамики зиддиятлари, сон-саноксиз муаммолари, жумбоқларига қарамай, барибир буюк умидлар палласидир. Бийрон соқий тантанавор айтганидай: «Биз дунёда энг бахтли инсонлармиз! Биз янги аср одами бўлдик! Икки аср, икки минг йиллик белбоғида яшамоқ ҳар кимга ҳам насиб этавермайди...»

Дарҳақиқат, тарихнинг мана шундай авж палласини кўрмоқ ва икки аср, икки минг йиллик насибасини татимоқ, бундан ҳам муҳими, буюк аждодлар орзуси - Истиқлол шоҳиди ва иштирокчиси бўлмоқ, аввало, тақдири азалнинг ҳукми, ёруғ пешонамиздаги қутлуг битикдир. Бундай буюк саодат сизу бизга насиб этганининг ўзи илоҳий сийлов эмасми, азиз замондош!

Китобни ёпар экансиз, ўйга толасиз, охир-оқибат ана шундай ифтихор туйғуси қалбингизда жўш уради.

ТАФАККУР ЁҒДУСИ

(Зулфия Куролбой қизига очик хат)

Зулфияхон, очиги, Сизни мен шахсан танимайман. Бироқ ижодингизни, хусусан, матбуотда эълон этилган ҳикояларингизни кузатиб, ўқиб бораман. Ҳаётнинг, айниқса, қишлоқ турмушининг қоқ ўзидан, гирдобидан олинган, чуқур ички бир дард, миллатгами билан йўғрилган ҳар бир чиқишингиз мени ҳар гал ҳаяжонга

солади. Саида опадан кейин асарларида нафис ўзбекона нафосат ва айни пайтда мардона бир шижоат, адолат туйғуси уфуриб турган истеъдодли бир адибанинг кўз олдимизда шаклланиб келаётганлиги миллий насримиз учун қувончли ҳодиса деб биламан.

«Ёшлик»да чиққан «Тафаккур» номли ҳикоянгиз мени Сизга мактуб йўллашга ундади. Бошқа ҳамкасбларимда қандай, билмайман, шахсан ўзим ўртача ёки бўш асарни ўқиганимда ҳар доим «танқидчи» ҳолига тушаман, асарларнинг кам-кўстлари, ожиз жиҳатларини, сунъий-ясамалигини баралла кўриб, йўл-йўлакай таҳлил этиб бораман. Ҳақиқий санъат намуналарига дуч келганимда эса мунаққидлик ҳунаримни бутунлай унутиб муайян муддат ўша асар ичида яшайман, асар персонажлари менинг учун тирик одамларга айланади, воқеалар «иштирокчиси» сифатида персонажлар билан мулоқотга киришаман, уларнинг ташвишу қувончлари, оху зорлари, ўй-мушоҳадаларига шерик тутинаман. Кейинги йилларда миллий адабиётимизда пайдо бўлган икки асар мутолааси чоғи айни шундай ҳолатга тушдим. Олдинроқ бир суҳбатда У.Ҳамдамнинг «Мувозанат» романи мутолааси мени не кўйларга солгани хусусида сўзлаган эдим. Мана энди Сизнинг «Тафаккур»ингиз билан танишиш чоғи кўнглимда кечган армону аламлар, ўй-мушоҳадалар ҳақида гапирсам дейман.

Асарингизда ҳикоя қилинган бир ноёб истеъдод соҳиби - шахмат шайдосининг мусибатларга, ўкинч, армонларга тўла машаққатли умр йўли, фожеий қисмати, аминманки, мен каби ҳар бир миллат фарзандини ларзага солади, маҳзун, аламли ўйларга толдиради. Ҳикоя айни мамлакатимиз ҳаётида қувончли тарихий воқеа содир бўлган, беназир ёш шахмат устаси Рустам Қосимжонов жаҳон чемпионлигини қўлга киритган кезларда дунё юзини кўрди. Бунда қандайдир рамзий маъно бордек. Биламизки, Рустамжон бундай юксак мартабага осонликча эришгани йўқ. Оқ сут бериб, вояга етказган волидаи муҳтарамасидан тортиб мамлакат Президентига қадар қанчадан-қанча хайрихоҳ одамларнинг эътибори, ҳиммати, ардоғи, қолаверса, ўзидаги қатъият, шижоат туфайли Аллоҳ берган ноёб истеъдод ўз куч-қудрати, саховатини намоён этди. Минг афсус, ҳаётда акс ҳоллар ҳам бўлиб туради. Ноёб истеъдодга нисбатан лоқайдлик, эътиборсизлик, бугина эмас, сўқирлик, жаҳолат, шафқатсизлик ўша истеъдод эгасининг ўн гулидан бири очилмай туриб, хазон этади, уни тоғтаб ташлайди. Айниқса, турмуш чигалликлари, тирикчилик ташвишлари гирдобига тушиб қолган хонадону ҳудудларда бу ҳол юз бериб туриши табиий ҳол.

Зулфияхон, Сиз ҳикояда миллатнинг, аниқроғи, миллат одамларининг ана шу фожиаси ҳақида куйиб-ёниб ёзасиз! Биламизки, ўтган асрнинг 60-70-йилларида насрда «шафқатсиз реализм» деган оқим пайдо бўлган, ҳақгўй, жасур адиблар ўз асарларида ҳаёт машаққатларини, хусусан, қишлоқ кишиларининг аянчли турмушини бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан шафқатсизларча ҳалол, ҳаққоний акс эттиришга журъат этган эдилар. Шу руҳдаги асарлар туфайли сўз санъати, сўз усталарининг эл-юрт олдидаги обрў-эътибори, ижтимоий мавқеи бениҳоя юксакликка кўтарилган эди. Табиийки, бу тур асарлар юқори доираларга асло маъқул тушмагани, улар теварагида бетиним фитна, фисқу фасодлар уюштирилганига ўзимиз гувоҳмиз. Кимдир топиб айтган: ҳақ гапга, адолатли танқидга тоқат қилолмайдиган жамиятнинг келажаги йўқ. Тарих буни тўла тасдиқлади. Мангуликка дахлдор мустақил мамлакатимизда ҳақ сўзнинг қадри баланд, ҳақиқатни айтиш, ёзиш имкони кенг. Бундан илҳомланган навқирон адабий авлод «шафқатсиз реализм» анъаналарини янги шароитда ўзгача тарзда давом эттираётирлар. Бу йўлда, айниқса, Шоим Бўтаев самарали изланишлар олиб борапти. Сизнинг ҳикояларингиз, хусусан, «Тафаккур»ни мен айти шу йўналишга мансуб, деб биламан.

Ҳикоя воқеаларини, бош қаҳрамон саргузаштларини Сиз анча олисдан - тарихимизнинг кечаги «қора кунлари»дан бошлайсиз. Мустабид тузум аграр сиёсати туфайли топтаб ташланган, тоғлар орасидаги бир вақтлар шарқираб оққан булоқларнинг кўзи аллақачон бекилиб, биёбонга айланган дуппидек хароба қишлоқнинг бири-биридан аянчли манзаралари ифодаси орқали ўқувчини маҳзун бир муҳит қаърига бошлайсиз. Хўжалик раиси Эшбоевнинг фаровон ва шу хўжаликнинг фақиру ҳақир фуқароси - оддий тегирмончи Довулбойнинг ғарибгина хонадони. Мана шу икки хонадон ва улар орасидаги сокин, аммо моҳиятан зиддиятларга тўла муносабатлар ифодаси жараёнида даврнинг, давр одамлари қисматининг ниҳоятда жиддий, ўткир фожиалари намоён бўла боради. Эшбоев сиртдан халқпарвар, фақиру ҳақирларга мурувватли, меҳрибон раҳбар; фаровон ҳаёт ҳақидаги ваъдалари, ширин сўзлари билан одамларни ўзига мафтун эта олади, ҳатто Довулбойнинг янгиликка ҳаваси, қизиқиши катта бўлган боласи Тангриберди раисникида телевизор кўриб катта бўлган, «Шахмат деган балони телевизорда кўриб» девонага айланган. Бироқ моҳиятан у ўзгача одам: ўз манфаати, роҳат-фароғатидан бошқасини билмайди. Элга берган ваъдалари оғзида қолиб кетади, йиллар ўтса ҳам қишлоқда фаровонликдан дарак йўқ,

қишлоқ аҳли ичи қурбақа тўла зах қудуқ сувини ичишга мажбур. Пихини ёрган бу раҳбар ходим одамларни муҳтожликда, қарамликда ушлаб туриш сиёсатига амал қилади. Агар одамларга эрк берилса, турмуш фаровонлаша борса, уларни бошқариш қийин бўлиб қолишини яхши билади. Тоталитар режимга хос бу мудҳиш сиёсат асарда қаламга олинган мўъжазгина жамоа ҳужалиги, кичик бир мустабид раҳбар ва унинг итоаткор қули муносабатлари, бундай «хукмдорлик» ва «куллик»нинг фожеий оқибатлари орқали ўқувчини ларзага соладиган бир тарзда ифода этилган. Сизнинг энг жиддий бадиий кашфиётингиз ана шунда деб биламан.

Довулбой унчалик анойи кимса эмас, у раиснинг ҳақиқий башарасини, мунофиқлигини озми-кўпми билади, гоҳо унинг кирдикорларини юзига солгиси келади. Бироқ бундай «жасорат»нинг нима билан яқунланишини, қариган чоғида ягона тирикчилик манбаи - ота-боболаридан қолган тегирмондан ажралиб қолишини яхши билади; раис субутсизлик қилиб, шаънини топтаган кезларда ҳам орани бузмаслик учун ялтоқланиб, унинг шаънига «не тўлка мен, бутун халқ сиздан рози» дея мадҳиялар ёғдиради. Қарамлик, муҳтожлик бу кимсани фақат маънавий тубанлик эмас, балки мудҳиш жиноятлар сари етаклайди.

Қарангки, қарқуноқдан булбул чиққандай, мана шундай кимса хонадониди фаройиб ўғлон туғилади. Тангриберди ўз номи билан Аллоҳ берган ноёб истеъдод эгаси - шахмат фидойиси. Бутун фикр-хаёли шахмат билан банд. Илк ўйинлари билан мухлисларини ҳайратда қолдиради, бирин-кетин аввал қишлоқ, сўнгра туман, вилоят миқёсларидаги ўйинларда ғолиб чиқади. Номи эл оғзига тушади. Қария отанинг фикри ёди эса тегирмонни қўлдан чиқармаслик, уни Тангрибердига топшириш. Тангриберди эса отани ҳарчанд ҳурмат қилмасин, ўз аҳдида қатъий. Икки хил майл, манфаатлар кураши, отанинг қаршиликлари, ўғлонга - унинг эзгу туйғулари, орзу-майлларига нисбатан шафқатсиз тазйику таъқиблари, ваҳшиёна ҳамлалари - бири-биридан мудҳиш лавҳаларни ўқир эканмиз, ғалати зиддиятли ҳолатга тушамиз. Айниқса, ўғлоннинг ўйинларда олган нишонуну гувоҳномаларини, ўзи учун муқаддас шахмат тахтасини ота томонидан оловда ёндирилиши лавҳасини ўқиган китобхон алам-ўкинчдан лол бўлиб қолади. Отанинг бу хил шафқатсизликларини асло кечириш мумкин бўлмаса-да, бироқ уни қисман тушунгандай бўламиз. У ҳаётда кўп муҳтожлик, йўқчилик, очлик кунларини кўрган, ҳатто очликдан тош чайнаган онлари бўлган. Муҳтожлик балосидан бениҳоя қўрқади. Ўглининг кела-

жагини ўйлаб нон бермайдиган бекорчи эрмак - шахмат тахтасидан камтарона реал даромад ўчоғи - тегирмонга қайтишни афзал кўради. Бу хил ҳаракат ортида эса, юқорида эслатилгандек, одамларни қарамликка, фақат «қорин гами»га маҳкум этган қудратли куч турибди. Онгли китобхоннинг фикр-хаёли - ғазабни ўжар, тошбағир, бешафқат қарияга эмас, охир-оқибат ана шу «мудҳиш қудрат - куч»га йўналтирилади.

Ота олишувда қисман ғолиб чиқди, ўғлон армияда орттирган устози, севгилисидан юз ўгириб, қишлоқда қолишга, ота-она раъйига кўра суймаган қишлоқ қизига уйланишга мажбур бўлди, не-не орзу-умидлари топталди. Буюк дейишга лойиқ навқирон йигитнинг ана шу драматик дақиқалардаги тигиз руҳий ҳолатлари ифодаланган лавҳаларни ўқиш қийин, ниҳоятда қийин! Ўша дақиқаларда «дод» дегингиз келади. Бу лавҳалар чинакам санъат намунаси. Шуниси муҳимки, ана шундай ўта аламли, мушкул дамларда бирор ўринда бўлсин, ўғлон отасига қўл кўтармайди, кўшиқда айтилганидек, ўғлон ўз ҳаддидан нари ўтмайди. Ана шундай ўринларда унинг инсонлик мартабаси кўз олдимизда осмон қадар кўтарилади! Бунинг учун, Зулфияхон, қаламингизга тасанно!

Ота зуғумлари ҳар қанча оғир, бешафқат бўлмасин, ўғлон бари бир улардан омон чиқади, эҳтимол, у ўз аҳдида собит туриб, эзгу орзу-умидларига эришиши мумкин эди. Бироқ унинг қаршисида бундан-да оғирроқ, даҳшатлироқ куч кўндаланг бўлади. Раис ҳузурда - хўжалик идорасида ишлаб унинг жинойий хатти-ҳаракатларидан яхши хабардор бўлган ўғлон гўллик қилиб унинг сирини фош этмоқчи бўлади. Шундан кейин Раис унга қарши пинҳона жангга киришади. Югурдак жаллодларини ишга солиб, ваҳшийларча калтаклаб, уни ўнганмайдиган фалаж, майиб-мажруҳ ҳолга солади, ақл-хушидан айиради. Тангрибердининг майиб-мажруҳ ҳолати ифодаси асносида Сиз яна бир қатор бадийий ихтиролар кашф қиласиз. Ўжар, шафқатсиз ота, муштипар она энди ўғлон бошида парвона. Ўғлон нимани истаса, ота-она муҳайё қилишга тайёр. Ҳатто ота ўз раъйига қарши бориб шахмат тахтасини ясаб, унинг қаровоти ёнига келтириб қўяди. Бироқ ўғлон энди у шахмат тахтасига қиё боқмайди. Буни кўрган қария кўзларида, унинг ўзи сезмаган ҳолда, беихтиёр ёш қалқийди. Шундан кейин қария ўзига еслолмайди. Мана шу ҳолатнинг ўзи бутун бир асарга арзийди. Қария кўшида беихтиёр қалқиган ёшда унинг бутун армонлари, афсусланоматлари шундоққина намоён бўлган!

Охирида, ҳатто Раис ҳам ўғлонга нисбатан саховат кўрсатади: хўжа-

лик ҳисобидан пенсия тайинлайди, битта аравача инъом этади, яхшилаб даволатишни ўз бўйнига олади. Ўзи майиб-мажруҳга айлантирган одамга бу қадар илтифот, саховат кўрсатиш! Бунақа мунофиқлик, гуноҳи азимни Аллоҳ кечирармикин... Бу телба дунёнинг галати ўйинини қарангки, Раиснинг ногирон кимсага бу хил муруввати эл оғзига тушади, телевизорларда намоиш этилади, ана шундай мунофиқона ҳиммат туфайли у катта лавозимга кўтарилиб кетади...

Хаста ўғлон доғида ота ҳам, муштипар она ҳам оламдан ўтди. Ўғлоннинг турмуш ўртоғи бошқа эр қилиб кетади. Ота, она ўлими тасвири алам-ўкинчларга тўла. Ўзидан кейин ногирон ўғлон не қўйларга тушишини ўйлаб узоқ жон талашган она кўзи очиқ ҳолда фоний дунёни тарк этади. Бақрайиб қолган кўзларини қишлоқ муллasi дуо ўқиб ҳам ёполмайди. Бу лавҳани осойишта ўқиш мумкин эмас.

Бу қадар оғир кўргиликлар, жудоликлар, ғам-ғуссага тўла лавҳалар охири нима билан тугар экан, дея юрак ҳовучлаб турасиз. Кутилмаганда асар охирида ўқувчининг хуфтон бўлиб кетган кўнглини ёритувчи ғаройиб бир ёғду пайдо бўлади. Йигитнинг аёвсиз жангдан кейин хувиллаб қолган қўрғонни эслатадиган шуурида, нақ мурданинг ўзи бўлиб қолган вужудда бирдан жонланиш рўй беради. Ёнгинасида ётган ўзига қуйиб қўйгандай ўхшаш ўғлига боқиб, уни қўлига олгиси, бағрига босиб, эрқалатгиси келади. Сўнг нигоҳлари беихтиёр шахмат тахтасига қадалади. Қарашларида фавқулодда бир зийраклик ва теран маъно акс этади. Шахмат тахтасига кутилмаган жўшқинлик билан шоша-пиша оқ ва қора доналарни теради, кўзлари тафаккур нурлари билан ёлқинланади; телевизорда намоиш этилаётган шахмат чемпиони билан шахмат чемпионлигига даъвогар ўртасидаги кескин жанг пайтида жаҳон чемпионининг хато юриш қилганини пайқаб бир қалқиб тушади, ҳаяжондан пичирлаб, унга энг мақбул йўлни маслаҳат беради...

Қойил, қизим! Донишманд бир адиб ҳикоя учун мақбул хотима топишнинг ўзи улкан кашфиёт деб тўғри айтган. Ҳикоядаги хотимада бир вақтлар шўро адабиёти учун урф бўлган сунъий «оптимизм»дан асар ҳам йўқ. У табиий, ҳаётий. Улуғ истеъдод эгаларини жисман топташ, мавҳ этиш мумкин, бироқ уларнинг руҳини, тафаккур ёғдусини сўндириш асло мумкин эмас! Шахсан мен ҳаётда бу хил ҳайратомуз ҳолатларга бир неча бор дуч келганман. «Тафаккур» ана шу улуғ илоҳий ҳақиқатни яна бир бор тасдиқлайди.

Сизни, Зулфияхон, ана шундай жиддий муваффақият билан чин дилдан қутлайман.

2004 йил октябр.

«ШОИР СЎЗИ ҚУШ КАБИ ЭРКИН...»

(«Гуллаётган юрак « муаллифига очик хат)

Иним Турсун Али!

«Гуллаётган юрак» тўпламини бу йилги қиш фаслининг илк кунларида ўқидим. Қиш кўплаб ҳамкасбларим қатори мен учун ҳам, аввало, мутолаалар айёми, ўзга фасллардаги боғ сайри, тоғ сайри ўрнига улардан-да тотлироқ китоблар уммони сайри... Бу мароқли айёмнинг айна «Гуллаётган юрак»дан бошланганлиги кўнгилга айрича шавқ бахш этди ва мутолаа чоғи дилда кечган айрим ўй-мушоҳадаларимни изҳор этиш учун қўлимга қалам олишга ундади. Аввалги икки китобингиз - «Сокин ҳайқирик» ва «Ой япроғи» каби буниси ҳам дидли, чин нафосат шайдолари қалбидан ўрин олажигига аминман.

Мажмуа мутолааси чоғи туғилган илк таассурот шуки, Сиз бу китобда ҳам шеърият хусусидаги ўз қараш, ақидаларингизга содиқ қолгансиз: мавжуд адабий қонун-қоидаларга бўйсунолмаслигингизни дангал айтгансиз. Сиз учун шеърий ижод бобида «Темир йўлда юргандай юрмоқ йўқ». Бундай «шаккоклик» учун Сизда етарли асослар бор. Зотан, туйғуларни тулпор каби жиллаб бўладими? Сизнингча, эҳтиросни кўл сингари тиниқлаш, сўзларни маҳбус каби қамоққа солмоқ чин ижодкор учун номатлуб юмуш...

*Ахир,
шоир сўзи қуш каби эркин,
бемалол парвоз этмасми юракдан юракка.
Шеърият...
Эркин яралмоғинг,
эркин яшамоғинг шарт
сен менинг қонли юрагимда...*

Аслида, бу гапларда ҳеч қанақа шаккоклик йўқ. Миллий шеъриятимиз пири ҳазрат Навоийнинг «Ани назм этки тарҳинг тоза бўлғай. Улусқа, майли, беандоза бўлғай. Йўқ эрса назм қилгонни халойиқ Мукаррар айламак сендин не лойиқ» деган доно ўғитига садоқатнинг бир кўриниши, исботи, холос. Фикрлашда ҳам, уни ифодалаш йўлларида ҳам «тарҳнинг тоза»лиги, «беандоза»лиги ижодий эркинликнинг шартидир. Зотан, чин эркинлик бўлмаган жойда чин ижоднинг ўзи йўқ.

Албатта, эркинлик бирдан-бир мақсад эмас. Эркинлик бу - қал-

бдаги асов шеърӣ туйғу, бебош поэтик фикрларнинг табиий, таъсирчан, энг муҳими, бетакрор ифодалаш демакдир. Аслида, чинакам ижод намунаси дейишга лойиқ шеърӣ асарда бебош туйғу, асов фикр ўзининг шакл-шамойили билан бирга тугилади. Ижодда фақат қалбингиз буюрганини, етилган шакл-шамойилларни қоғозга тушириш йўлидан бораётганингиз мени қувонтиради. Мен Сизнинг бошқача фикрлаш, ёзишингизни асло тасаввур этолмайман. Қува анорзорларида тугилиб вояга етган, Тошкентдай шахри азимда таълим олиб, Дўрмон ҳавосини сибириб, оби раҳматини татиб, аҳли фузало, ижодкорлар даврасида яшаб, ишлаб қалам тебратиб келаётган, Шарқу Ғарб адабий тафаккури жараёнларидан яхши хабардор етук зиёли даражасига кўтарилиш баробарида, ўша асли қувалик боғбон, деҳқон боласига хос содда - самимийлик, очиқроқ айтганда, бир оз дўлворлигини сақлаб қолган Сиз, азиз укамизнинг, ёзганлари куйиб қўйгандек ўзингизга ўхшайди.

Дарҳақиқат, «Гуллаётган юрак»даги битикларда, бир қарашда, деҳқонча-боғбонча содда самимийлик, иккинчи томондан, ўша содда самимий сатрлар замирида замонавий Ғарбу Шарқ шеърӣ тафаккури, тагдор, рамзий жило-оҳанглари баралла барқ уриб туради. Бу хил фазилатлар танқидчиликда эътироф этилаётир, жумладан, Ҳамидулла Болтабоев «Гуллаётган юрак»ка ёзган сўнгсўзида ҳам бунни таъкидлаб ўтган.

Энди, асосий гапга - мени Сизга мактуб йўллашга ундаган бош омил устида сўзлашга ўтсам, дейман. «Гуллаётган юрак»даги, айниқса, икки шеър - «Сўз денгизи» билан «Рассом устахонаси», мана, бир неча кундирки менга тинчлик бермай келади.

«Сўз денгизи» - тўпламдаги бағишлов шеърлардан бири. Янги миллий назмимизда ижодкорларга бағишланган сон-саноксиз шеърлар бор. Тўғридан-тўғри таърифу тавсифлар, хотирот, қасида, мадҳия, марсия, ўкинч-армон, шу билан баробар фахр-ифтихор туйғулари билан йўғрилган нодир бағишловлар талайгина. Айни пайтда, бутунлай кутилмаган йўллардан бориб, чунончи, она табиатнинг беназир манзаралари фониди, рангин рамзлар воситасида ижодкор сиймосини, қисматини кўз олдимизда гавдалантирган, балки, даҳосини тараннум этган шеърлар ҳам бор. Рауф Парфининг Ойбек хотирасига бағишланган шеъри шулар сирасидан. Бу беназир мўъжаз шеърӣ обида сатрларида Ойбек номи учрамайди, улкан аллома шаънига ҳамду санолар айтилмайди, адиб ҳаётига оид хотиралар ҳам учрамайди. Ойбек ижодий бисотига хос нафис ташбеҳлар, тоғлар аро бир ойдин булоқ, атрофида шивир-

лаб турган ўтлоқ, сувда мангуликдек сузаётган ой, булоқда шаън ва собит чирой; бирдан босиб келган куюн тўзони, ниҳоят, тўзон маҳв этолмаган - фалакларда сузиб юрган ой тимсоли орқали абадиятга дахлдор улуғ сиймо, у қолдирган бебаҳо ўлмас мерос хусусида кўнгилларга нафис эзгу туйғулар улашади.

Турсун Али, Сизнинг замондош-сафдошингиз Шукур Холмирза ҳақидаги «Сўз денгизи» нгиз беихтиёр Рауфнинг ўша машҳур Ойбек хотирасига бағишловини эслатади.

Бироқ ижодкор сиймоси ва қисматини табиат қўйнида рамзлар воситасида ифодалашда Рауфдаги фараҳбахш романтик руҳдан фарқли ўлароқ Сиздаги манзара бошда ўта ҳаётий, соф реалистик: вақт, макон-манзил аниқ; шеър қаҳрамони кўриниши, кийиниши, айрим хатти-ҳаракатлари, қилиқ-одатлари айни ҳаётдагидек. Шеър шундай бошланади:

Қиш.

Дўрмон.

Туманзор қўйнида кезаман.

О, қаршимда,

Шукур Холмирзанинг дала ҳовлиси,

гўёки,

поёнсиз денгизда юзаётган қайиққа ўхшар.

Толғин эшкак эшаётир Шукур Холмирза.

Чекаётган сигарети

ёнади юрак каби.

Бошида чайласи - шляпа, мисоли наср тожи.

Дўрмон, қиш фасли, туман тушган кун, қаршидаги Шукур Холмирза дала ҳовлиси. Ҳар доимгидек, қаҳрамонимиз оғзида сигарета, бошида қишин-ёзин тушмайдиган шляпа... Асар фақат шу хил ҳаётий детал, лавҳалардан иборат бўлганида эди, у оддий мақола, шунчаки хотирадан нарига ўтолмасди. «Қиш», «Дўрмон», «Шукур Холмирзанинг дала ҳовлиси» ҳақидаги маълумот билан баробар «Туманзор қўйнида кезаман» деган сатр келади. Айни шу сатрдан, назаримда, шеър бошланади. Одатда, «туман қўйнида» дейиларди. Сиз «туманзор қўйнида» дебсиз. «Олмазор», «ўрикзор», «гулзор» деймиз. «Туманзор» деб аташ ҳам мумкин экан. Бу хил атама шеърга, қолаверса, лирик қаҳрамон кайфиятига ўзгача руҳ бахш этади. Ҳар куни кўриб юрган қаршидаги таниш дала ҳовли лирик қаҳрамонингиз учун сирли-сеҳрли масканга айланади, унга

кўзи тушганида «О» деб юборади. У энди оддий ҳовли эмас, «гўёки поёнсиз денгизда юзаётган қайиққа» ўхшайди. Сатрдаги «юзаётган» сўзини адабий қилиб «сузаётган» деб беришингиз мумкин эди. Аммо айни ўша тарзда фарғонача-қувача талаффузда келтириш ўринли-табиий чиққан. Айни шундай талаффуз Сизга ярашади. Шукур Холмирза толгин эшкак эшаётган чоғи чекаётган сигаретанинг юрак каби ёниши, бошдан тушмайдиган шляпанинг ёзувчи қурган чайлага, сўнг бамисоли наср тожига менгзалиши шеърхонни асардаги асл мақсад сари етаклайди.

Шеърнинг кейинги бандида дала ҳовли, поёнсиз денгизда ҳорфин эшкак эшаётган адиб ҳақидаги аввалги сатрлар қисман ўзгаришлар билан нақоратдек такрорланади, бу ҳол шеърнинг асосий пафосини яна бир поғона оширади. Сўнг бояги «поёнсиз денгиз» наздингизда поёнсиз «сўз денгизи»га айланади, аниқлик, оддийликдан бошланган сокин поэтик лавҳалар рамзлар билан жилоланган жўшқин романтик манзараларга ўрин бўшатиб беради: туйғулар тугёни мавж уради: сўз тўлқинларининг камалакдек рангин ёллари оловдай ёнади, шуъласи қаҳрамонимиз қўлларин, юзларин, вужудин ёритади, сўз тўлқинлари паризод янглиғ уни эркалайди. Оташин шеърин нутқ бундан-да юксакроқ пардага кўтарилиб «У қоядек тик юзадир ўзи бунёд этган Сўз денгизида» дея мана бундай якуний хулосага келасиз:

*Саросар туманлар оғушида кезаман.
Тоғдек кўринади,
Шукур Холмирзанинг яратган қасри.
Ўтган адибнинг зийрак кўзлари,
Абадият қаъридан жаранглар сўзлари -
Орзудаги ҳикоялари улкан лашкари.*

Пировардида, бағишлов шеър худди залварли мумтоз қўшиқ сингари, бояги нақорат сатрлари орқали секингина интиҳосига етади.

Шеърнинг авж пардадан тушиб, бу хилда сокин тугаши ҳам аслида нозик бир санъат.

Бадий асар учун танланган эпиграф - бош сўзда гап қўп. «Рассом устахонаси» шеърига машҳур америка шоири Уолт Уитменнинг «Қандай ранглар бу, қандай оҳанглар!» сатри бош сўз тарзида ўринли келтирилган. Укажон, шеърда жонли манзара чизиш, манзарадаги сассиз шивирлар, гулдуросларни, ранглар

исини нозик уқиш, ўқувчига уқтириш бобида яхшигина тажрибангиз бор. «Рассом устахонаси»да бу тажриба Сизга қўл келган. «Хонада қалашган суврат - тасвирлар, гўё неларнидир бетин шивирлар. О, қандай ранглар бу, қандай оҳанглар...» Мана энди ана шу сувратлардаги ранглар тилга киради, оҳанглар садо беради. Уларнинг бирида «юз-кўзига қора чаплаган қуёш», бошқасида «кўксига доғ тушган ой, ишвакўр юлдузлар», яна бирида «маммалари очиқ - ғира яланғоч аёл», бошқа бирида «жулдурвоқи кийинган бола», кейинги сувратлардаги манзаралар янада аянчли, кескин-драматик: «девдай одам пойида эзгиланган лола», «тилин ямлар қонсираган шер»; деворда оддий най эмас, «синган най осиглиқ»...

Булар шунчаки оддий манзаралар эмас, балки асримизнинг глобал таҳликали зиддиятлари, умумбашарий муаммоларига ишорадир. Кимга қандай, билмадим, шахсан менга улар она табиатга, жондорларга зуғум, ҳаёсизлик, тинкани қуритадиган қашшоқлик, зўравонлик, санъатнинг инқирози сингари илғор жаҳон аҳлини ўйга толдираётган таҳликали ҳодисаларга дахлдор бўлиб туюлади. Айниқса, охирги икки манзара - кўкка талпинаётган «ярадор қуш» ва «кўзига мунг тўлган тиланчи»нинг тиз чўкканча оломонга боқиб туриши лирик қаҳрамон дилини ёндиради. Булар шунчаки оддий лавҳалар эмас, янги асрда бутун башариятни ҳаяжонга солаётган, ўйга толдираётган глобал муаммоларга - инсон шаънини, она табиатни, нафосатни топташ, шафқатсизлик, ҳаёсизлик, қашшоқлик балоларига рамзий ишоралардир. Шоир энди тоқат қилолмай «О, қандай ранглар бу, қандай оҳанглар» дея ҳайқиради.

Лирик қаҳрамоннинг ўша топдаги ҳолати, кайфияти, ранглар, оҳанглар оғушида туғилган ўй-мушоҳадалари ниҳоятда табиий-ҳаётий:

*Бунда дарё каби шарқирайди ҳаёт.
Энди,
қаён қочиб кетолгайман мен
кўзим диёрига чўккан ранглардан?*

Шеърни шу тарзда тугатиб қўя қолиш ҳам мумкин эди. Лекин бундай хотима Сизни қаноатлантирмайди. «Ногаҳон қизгандим кўзим дунёдан...» деган биргина сатрни илова қиласиз ва унга қўп нуқта қўясиз.

Шу сатр кескин драматик кайфиятлар огушида қолган дилларга қисман таскин беради. Ахир одам боласи умри нуқул драмалар, мусибатлар огушида кечмайди-ку! Асл санъат сеҳри, шукуҳи шунда эмасми?!

Турсун Али укагинам! Сизни шу икки сирли-шукуҳли шеърларингиз билан чин дилдан қутлайман.

2009 йил 9 декабрь.

V.ТАФАККУРДАГИ ЭВРИЛИШЛАР
АДАБИЙ ТАЪЛИМНИНГ ЯНГИ ДАВРИ
(Эссе)

I. Миллий дарслик яратишнинг қувонч ва ташвишлари

Менинг тўлиқсиз ўрта мактаб 5-7-синфларида ўқиган даврим урушдан кейинги оғир йилларга тўғри келган. Дарслик китоблари юзини деярли кўрган эмасмиз. Улар фақат адабиёт ўқитувчиларимиз қўлида бўларди. Ҳақиқатан ҳам адабиёт дастурларида қандай асарлар борлигини билмайман, бироқ синфда «Уч оға-ини ботирлар», «Ёрилтош», «Кавказ асири», «Муму» каби эртақ ва ҳикоялар ўқилганини - ўқитилганини эсламан. Улар менинг мурғак қалбимда чуқур из қолдирган. «Уч оға-ини ботирлар»даги оға-иниларнинг тундаги ғаройиб саргузаштлари, мислсиз жасоратлари бутун эҳшимни эгаллаб олган эди. Бир неча кун ўша саргузаштлар ҳаёли билан юрганман, тушларимда ботирлар изидан кузатиб борганман. «Ёрилтош»ни ёд олган эдим. Етим қизнинг улкан тош қаршисида туриб: «Ёрилтошим, ёрилгин-о, мен опамни кўрайин-о, Дийдорига тўяйин-о...» деб айтган илтижолари юрак-бағримни эзарди; «Муму»даги соқов хизматкор Герасим бой хотиннинг инжиқликлари туфайли қайиқда дарё ўртасига бориб, севиқли итини сувга фарқ этганида йиғлаганман; «Кавказ асири»даги Жилин билан Кастилиннинг ночор аҳвол-руҳияси, қизалоқ Динанинг уларга кўрсатган ҳиммати мени не кўйларга солгани, ўша кезлари кўнглимда кечган ўй-туйғуларни бугун сўйлаб беришга ожизлик қиламан... Айни шу асарлар менинг келажакимни - тақдиримни ҳал қилган, деб дадил айта оламан. Ҳақиқатан ҳам адабиёт муаллими бўлишни, умр бўйи сўз санъати мўъжизалари оламида яшашни, пайти келиб, ўқувчиларга қалбимдаги ҳайрат, ҳис-ҳаяжонларни тўкиб солишни ният қилган эдим. Мана шу ният аввал мени педбилим юртига, сўнг университетнинг филология факультетига, ундан кейин аспирантура даргоҳига бошлади. Аллоҳга беадаб шукрлар бўлсинки, ниятларим рўёбга чиқди, билим юртида Жунайдилла Сангинов, университетда Фулом Каримов, Субутой Долимов, Озод Шарафиддиновдек буюк устоз

адабиётшунослардан сабоқ олиш, аспирантурада эса аллома Озод Шарафиддиновга биринчи шогирд бўлиш насиб этди. Мени янги-ланаётган адабий-танқидий тафаккур йўлига бошлаган Озод ака бўлди, Ғ.Каримовдан одамийлик, С.Долимовдан эса адабиёт ўқитиш, ўқувчи қалбига йўл топиш сир-асрорларини ўргандим.

Университетни битириб, ўрта мактабда иш бошлаганимда бир-данига тўртта 5-синфда она тили ва адабиётдан дарс беришга тўғри келди. Шунда илк бор орзу-ният бошқа, амалиёт бошқалигини, муаллимлик касби нақадар машаққатли ва масъулиятли эканини англаб етдим. Адабиёт дарси шунчаки кўнгилдаги хайратни изҳор этиш эмас экан. Ҳар бир синфда 40 тадан ўқувчи, жами 158 ўқувчининг исми-шарифидан тортиб, ҳар бирининг феъл-атвори, адабиётга майли, билим даражасини билишим керак. Боз устига ҳар бир синфнинг яхлит ўз феъл-атвори бўларкан. Бир синфда бир мавзуда муваффақиятли чиққан дарс усули иккинчисига мутлақо тўғри келмас экан. Тажрибамда яна бир ҳолатни ўзимча кашф этдим: агар синфда 2-3 адабиёт шайдоси («жинниси» дейишга тилим бормайди) бўлса, муаллим учун кони роҳат, улар бутун бошли синфда адабий муҳит яратишга қодир экан. Бунақа муҳитда яйраб-ёзилиб дарс берасан киши. Мабодо, ана шундай муҳит бўлмаса-чи, унда дарс ўтиш дўзах азобининг ўзи деяверинг... Кейинчалик суриштирсам, бундай «оғир синф»лар деярли барча мактабларда бўларкан. Улардан ўқитувчилар қочишар, бундай синфларни «жазо колонияси» деб аташар эканлар. Ўшандай «жазо колонияси»да икки йил ишладим, мақтанишга йўйманг, азизлар, не-не изланиш, машаққатлар билан ўшандай «оғир синфлар»да ҳам «адабиёт шайдолари»ни топишга, у ерда ҳам жўшқин бир «адабий муҳит» яратишга эришдим. Келгуси ўқув йили бошида ўша «оғир синф»да қизиқ бир ҳолатга дуч келдим: синфдаги бир қатор китоб шайдолари адабиёт дарслиги қўлига тушиши биланоқ мустақил мутолаага киришиб бир ҳафта - ўн кун деганда дарсликдаги барча асарларни ўқиб чиқишга улгуршибди. Орадан қирқ йил ўтиб ўзим иштирокимда яратилган 5-синф дарслик-мажмуасини ўқув йили бошидаёқ хатм қилган кўплаб ўқувчиларни учратдим. Нақадар қувончли ҳол бу!

Ўша кезлари матбуотда кетма-кет адабий-танқидий, гоҳо методик характердаги мақолаларим чиқиб тургани учун бўлса керак, учинчи чоракдан бошлаб, юқори синфлардан ҳам қўшимча дарслар беришди. Қуйи синфларда-ку, ҳар ҳолда, адабиёт китобларига санъат намуналари дегудек талайгина асарлар бор эди; 9-10-синфлардаги аҳвол тамомила ўзгача, дастур нукул мафкуравий-сиёсий

йўналишдаги асарлардан иборат. Дарслик Лениннинг «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» мақоласи билан бошланиб, Горькийнинг Ленин ҳақидаги очерки, «Она» романи, Маяковскийнинг совет паспорти ҳақидаги шеъри, Ленин тўғрисидаги поэмаси, Хамзанинг инқилобий шеърлари, Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Ўртоқ Ленин» достони, К.Яшиннинг «Йўлчи юлдуз» драмаси билан давом этарди. «Бой ила хизматчи», «Кутлуғ қон» сингари юксак бадиий асарлар эса давр сиёсатига мослаштирилиб нуқул мафкуравий жиҳатдан талқин қилинарди. Эргаш шоирнинг «Кунтуғмиш», «Равшан» дostonлари қаёқда-ю, «Ўртоқ Ленин» қаёқда! Шўро таълими учун айнан «Ўртоқ Ленин» керак эди! «Ёрилтош» эртагидек юракни «жиз» эткизадиган, кўзга ёш келтирадиган жозибадан маҳрум нуқул сиёсатбозликдан иборат бундай асарлар ҳақида синфда сўзлаш муаллим учун, уни тинглаш эса ўқувчи учун нақадар азоб эканини ўша йиллари юрак-юракдан ҳис этганман. Сўз санъатидек ноёб хилқатдан қўнғилни совутадиган бу хил мавзуларни ўтишдан нега муаллимлар бош тортмади, ўшандай дарслар пайти нега ўқувчилар деразадан ўзларини ташқарига отмади, дея ўзимга савол бераман ва ўша йиллари ҳар икки томонни итоатда ушлаб турган «сирли куч» - жамиятда ўрнатилган «қўркув салтанати» эди, деган хулосага келаман.

Ўтган аср 60-йилларининг иккинчи ярмидан то 80-йилларнинг ўрталаригача бўлган даврни тарихда «турғунлик даври» деб аташ расм бўлган. Ўша кезлари «стабил дарслик» деган ибора юрарди. Назаримда, «турғунлик» психологияси, айниқса, адабиётдан яратилган «стабил дарслик»ларда яққол ифодасини топган. Адабиёт дарсликлари ўн йиллар давомида деярли ўзгаришларсиз қайта-қайта чоп этилар, асарлар, адиблар ҳақидаги «марксча-ленинча методология» - синфийлик, партиявийлик принциплари асосида бир қолипда битилган талқинлар китобдан китобга кўчиб ўтаверар эди. 60-80-йиллар давомида университетга кириш имтиҳонлари комиссиясида она тили ва адабиёт фани бўйича бир неча бор раис ва раис ўринбосари вазифаларида ишлаганман. Гоҳо Озод ака раис, мен ўринбосар бўлардим. Шунда адабиётдан ёзилган неча минглаб иншоларни кўздан кечиришга тўғри келарди; оғзаки имтиҳонларда ўқувчилар жавобини тинглардик. Муайян мавзудаги иншоларнинг, оғзаки имтиҳонларда саволларга берилган жавобларнинг мазмуни ҳайратда қолар даражада бир хилда бўларди; дарслик ва дарсликларда ёзилган фикрлардан ташқарига чиқиш ҳоллари деярли учрамасди.

90-йилларнинг бошларида адабиётдан тузилган янги дастур муҳокамасига бағишланган йиғинда таниқли болалар адиби Худойберди Тўхтабоев латифанамо бир воқеани ҳикоя қилиб ҳаммани қулдирган эди. Эмишки, Худойберди 50-йилларнинг бошларида Қўқон педбилим юртини тугатиб, университетнинг филология факультетига ҳужжат топширибди. Кириш имтиҳонлари, жумладан, адабиётдан иншо темалари олдиндан маълум. Ҳар эҳтимолга қарши, йигирматача мавзу бўйича иншолар матнини тайёрлаб қўйибди. Имтиҳон куни уларни тартиб билан белига жойлаб олибди. Ниҳоят, имтиҳон дақиқалари келиб, иншо мавзулари эълон этилибди. Кутилганидек, «Она» романидаги Пелагея Ниловна образи». Белгиланган жойдан бу мавзудаги матнни секингина олиб, тиззага қўйиб кўчириб, биринчи бўлиб тайёр иншони топшириб, жавобини кутибди. Ўша кезлари ёзма ишлар шу куннинг ўзидаёқ текширилиб, кечгача натижаси эълон этиларди. Натижа кутилганидек: баҳо - «5». Билим юртини бирга битириб, пединститутга ҳужжат топширган ҳамқишлоқ дўсти П. биринчи бўлиб уни қутлайди ва Худойберди тайёрлаган иншолар матнини олиб, эртаси куни дўсти каби уларни белига жойлаб, имтиҳонга киради; не кўз билан кўрсинки, бу ерда ҳам ўша мавзу: «Пелагея Ниловна образи». Дўсти тажрибаси асосида ишни қойиллатади: баҳо - «5». Кечкурун Худойберди билан учрашиб, миннатдорчилик билдиради ва бу омадли иншоларни эҳтиёт қилиб сақлаб қўйишни илтимос қилади. Орадан йиллар ўтиб, Худойбердининг қизи Тошкент пединститутига, дўстининг қизи эса Қўқон пединститутига ҳужжат топширади. Ёзувчи ва унинг дўсти қизларининг омадини қарангки, адабиётдан оталари ёзган ўша иншо мавзуси - «Пелагея Ниловна образи» доскага ёзиб қўйилади. Ардоқли иншолар матни қўл келади - ишлар беш. Орадан яна йиллар ўтиб набиралар ўқишга кирадиган бўлибди. Ота ва қизларга кулиб боққан толе «Пелагея Ниловна образи» мавзуси энди набираларга ҳам насиб этибди. Баҳолар тайин - «5»...

Худойберди ҳикоясини яқунлар экан, ҳазилни давом эттириб «Умарали дўстимдан хафаман, адабиётдан янги дастур тузиб, менинг эвара, чевараларимни «Пелагея Ниловна образи» бахтидан бенасиб этди» деган эди. Худойбердининг ҳикоясида бир оз муболаға, «бадий тўқима» бўлса-да, адабий таълимдаги турғунлик моҳиятини ниҳоятда чиройли очиб берган эди. Дарҳақиқат, ўша кезлардаги адабий таълим бир эмас, бир неча авлодни бир хилда фикрлашга маҳқум, эркин ижодий тафаккурдан эса маҳрум этиш-

га йўналтирилган эди. Зотан, тоталитар режимга ижодий тафаккур эгалари эмас, белгиланган қолипдан чиқмайдиган итоатгўй ижрочи манқуртлар керак эди.

80-йиллар охирларига келиб, мавжуд адабий таълим тизими тоқат қилиш мумкин бўлмаган ҳолга етди. Республика Вазирлар Маҳкамаси, Халқ таълими вазирлиги раҳбарияти ташаббуси билан истиқлолдан бурун 1991 йил мартада мактаб адабиёт дастури ва дарсликларини тубдан янгилаш бўйича ижодий гуруҳ тузилди. Ижодий гуруҳга О.Шарафиддинов, Н.Каримов, Б.Қосимов, Б.Назаров, Б.Тўхлиев, С.Олимов, Қ.Йўлдошев каби ўндан ортиқ таниқли адабиётшунос олимлар, тажрибали методист ўқитувчилар жалб этилди. Камина ижодий гуруҳга раҳбар этиб тайинландим. Ижодий гуруҳ Дўрмондаги ёзувчилар ижод уйида олиб борган изланишлар самараси ўлароқ, умутаълим мактаблари V-XI синфлари учун тубдан янгиланган дастур лойиҳаси тайёрланди. Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Халқ таълими кенгашининг 1991 йил 8 августда бўлиб ўтган мажлисида лойиҳа кўриб чиқилди ва кенг муҳокамага қўйиш учун тавсия этилди.

Дастур лойиҳаси истиқлолимизнинг дастлабки ойида «Маърифат» газетасида эълон қилинди. Айни пайтда А.Зуннунов ва А.Хожиаҳмедовлар томонидан тузилган муқобил дастурлар ҳам муҳокамага қўйилди. Матбуот саҳифаларида, Ёзувчилар уюшмасида, Марказдаги ва вилоятлардаги ўқитувчилар малакасини ошириш институтларида, мактабларнинг методик кенгашларида уч ой давомида қизгин баҳс-мунозаралар бўлди. Кўпни кўрган, таълим тарихидан хабардор адабиётшунос-ўқитувчиларнинг эътироф этишларича, мамлакатимиз тарихида адабиёт таълими муаммолари теварагида бу қадар қизгин, ошкора мунозара бўлмаган экан.

Ниҳоят, биз тайёрлаган лойиҳа голиб чиқди, муҳокамада билдирилган таклифлар асосида такомиллаштирилган нусха Халқ таълими вазирлиги томонидан маъқулланиб, мазкур дастур асосида ўша йилнинг кеч кузида янги дарсликлар устида иш бошлаб юборилди. Дўрмондаги ижод уйида дарсликлар устида кечган жўшқин изланишлар, ўзаро баҳс-мунозаралар, адиблар билан самимий мулоқотлар ижодий гуруҳ аъзолари учун ўзига хос мактаб бўлди. Дарсликлар қайноқ адабий муҳит ичида қад ростлади. Барҳаёт адибларнинг дарсликларга кирган асарлари, асарларидан олинган парчалар уларнинг розилиги билан амалга оширилди. Илтимосимизга кўра улар дарслик учун ўз ҳаёт ва ижод йўллари тўғрисида махсус мақолалар ёзиб бердилар. И.Ғафуров, Н.Комилов каби таржимон-

лар дарсликдан ўрин олган асарлар таржимаси билан қатнашдилар. Янги дарсликларнинг тайёр боблари пешма-пеш кўп нусхада кўчирилиб, мактабларга тарқатилди. Шу тариқа, истиқлолнинг биринчи йилида республикамиз мактаблари истиқлол руҳи билан йўғрилган янги дастур ва янги миллий дарслик боблари асосида иш бошлади.

Янги дастур ва дарсликларнинг энг муҳим янгилиги шундан иборат эдики, биринчидан, уларда адабий таълим коммунистик мафкура, адабий ҳодисаларга синфий-партиявий ёндашиш офатидан халос этилди.

Иккинчидан, адабий таълимдаги руслаштириш сиёсатига чек қўйилди. 90-йилларга қадар V-XI синфларда ўзбек адабиёти учун 700 соат, ўзбек тилида дарс олиб бориладиган синфлар учун рус адабиётига 400 соат атрофида вақт ажратилган эди. Шунга қарамай, ўзбек адабиёти дастури ва дарсликларининг 40-50 фоиз соатлари рус адабиёти намуналарига ажратиларди. Қизиғи шундаки, Горький, Маяковский ижоди, «Капитан қизи», «Ревизор», «Тарас Бульба» каби асарлар ўзбек синфларида «Рус адабиёти» фани бўйича ўтилгани ҳолда, ўзбек адабиёти фани дарсларида ҳам такрор ўқитилар, бу ҳақда бирор кимса «ғик» этмас, эътироз билдирса, балога қолишини биларди. Ўша йиллари ўзбек синфлари учун чиққан «Ватан адабиёти» китобларини бугун бир варақлаб кўринг, уларнинг ярмидан кўпини, ҳаттоки айрим дарсликларнинг 70-80 фоизини рус адиблари асарлари матни ташкил қилар эди...

Янги дастур, дарсликларда рус адабиёти дурдоналаридан бутунлай юз ўгириш йўқ, жаҳон адабиёти намуналари доирасида уларга муносиб ўрин ажратилган.

Янги дастур ва дарсликлардаги яна бир муҳим жиҳат - шўро адабий сиёсати туфайли адабиёт тарихидан бадарга этилган, қатағонга учраган Яссавий, Беҳбудий, Чўлпон, Фитрат каби улуғ сиймоларнинг топталган шаънини тиклаш, шўро адиблари саналмиш Ҳамза, Фафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, М. Шайхзода, Миртемир каби сўз усталари ижодий меросини шўровий талқинлардан тозалаб, холис илмий тарзда ўқувчиларга етказиш йўлидан борилди. Аввалроқ дарсликка киритилган Абдулла Қодирий ижоди ҳам бутунлай янгича талқин этилди.

Нихоят, бугунги замонавий адабиётимиз пешқадам намояндларининг «дарсликбоп» асарлари дастурдан жой олди.

Шўро замони адабиёт дарсликлари бошдан-оёқ «улуғ оға» дарсликларидан андоза олиб яратилганлиги сир эмас. Истиқлол даври

дастур, дарсликлари шу андозадан холи, чинакамига миллий дарсликлар экани билан ҳам қимматлидир.

Янги дастур, дарсликлар Халқ таълими вазирлиги томонидан тасдиқланди, нашр этила бошланди. Бироқ ишнинг энг қийини олдинда эканини бошда пайқамаган эканман; янгиликни амалда жорий этиш ниҳоятда мушкул эканини кейинроқ тушуниб етдим. Менинг асосий иш жойим университетда, бош вазифам «Ҳозирги ўзбек адабиёти» кафедраси мудирлиги саналса-да, амалда Халқ таълими вазирлиги одами эдим. Таълим Марказида 15 йил ўзбек адабиёти кенгашига раислик қилдим. 1989-95 йиллари Республика мактаб ўқувчиларининг ўзбек тили ва адабиёти фанлари бўйича олимпиадалар ҳайъатига сурункасига етти бор раҳбарлик вазифасини бажардим. Сўнг оралатиб, икки бор пойтахтда ўтказилган олимпиадада фан раҳбари сифатида иштирок этдим. Ўша кезлари олимпиадалар навбати билан турли вилоятларда улкан байрамдек ўтарди. Беллашувларни имкон қадар ҳалол ва юксак савияда ўтказишга тиришганман. Таълим марказидаги, олимпиадалардаги фаолиятимдан бош мақсад янги дастур ва дарсликларнинг амалдаги самараларини кузатиш бўлган.

Бугина эмас, ўн йил мутгасил Авлоний номидаги ўқитувчилар малакасини ошириш Марказий институтида ўриндошлик асосида фаолият олиб бордим, адабиёт ўқитувчилари олдида янги дастур ва дарсликлар бўйича маърузалар ўқидим, амалий-ижодий суҳбатлар ўтказдим, деярли барча вилоятлардаги, шунингдек, Чимкент, Жалолободдаги малака ошириш институтларида айни шундай машғулотларни давом эттирганман. Хомчўт қилиб кўрсам, шу йиллар давомида 20 мингга яқин, яъни жами ўзбек адабиёт ўқитувчиларининг тенг ярми билан мулоқотда бўлибман. Боз устига республика матбуоти, радиоси, телевидение орқали адабиёт ўқитиш муаммоларига оид чиқишлар...

Такрор илтижо қиламан, азизлар, мен бу гапларни шунчаки ҳисобот ёки адо этган ишларимни писанда қилиш учун айтаётганим йўқ. Бу соҳадаги меҳнатларимни Халқ таълими вазирлиги, Республика Таълим маркази раҳбарияти ҳар доим қадрлаб келган, мени «Халқ маорифи аълочиси» нишонни билан тақдирлаган. Устоз Фулом Каримов ҳам ўз вақтида шундай нишон билан тақдирланган, домла ҳар доим бу нишонни кўксига - қалби устида тақиб юрардилар. «Нега бошқа нишонларни эмас, айни «Халқ маорифи аълочиси»ни тақиб юрасиз?» деб сўраганимда, домла ўй суриб, секингина уҳ тортиб, «Бу нишон мен учун қимматга тушган» деб

қўярдилар... Кейинчалик суриштириб билсам, Гулом ака 40-йиллар охири, 50-йиллар бошларида бугун Қори Ниёзий номи билан аталадиган Республика педагогика фанлари илмий-тадқиқот институтига раҳбарлик қилган, унинг ғайрати ва ташаббуси билан қисқа фурсатда қатор дарсликлар яратилган, ўзлари эса бир гуруҳ ҳамкасб дўстлари, жумладан, С. Долимов билан ҳамкорликда адабиётдан дарсликлар яратган. Бироқ мана шу хайрли ишлар эвазига Ўзкомпартия Марказий Комитетининг 1952 йил февралда бўлиб ўтган мафкура иши масалаларига бағишланган пленумида ғоявий-сиёсий жиҳатдан кескин танқидга учраган, 1950 йили чоп этилган «Ўзбек адабиёти» дарслиги ман этилган. Орадан кўп ўтмай, вазифасидан бўшатишган. Энг ёмони, ўша машъум пленумдаги маърузанинг дарсликларга оид танқидий қисмини тайёрлашда домла билан бирга ишлаган айрим ҳамкасблари ҳам иштирок этган экан. Инсофли раҳбарларнинг ҳиммати тўғрисида берилган «Халқ маорифи аълочиси» нишони эса устоз учун бир умрга ҳам армон, ҳам ҳалол меҳнати учун ифтихор белгиси бўлиб қолди...

Аллоҳга минг қатла шукр, бизларга бутунлай ўзгача шароитда - истиқлол йилларида адабиётдан дастур ва дарсликлар устида ишлаш насиб этди. Бироқ бу дастур ва дарсликларни турмушга жорий этиш осонликча кечмади. Бу жараёнда мен, шоир ибораси билан айтганда, бошимни зўр ишларга, кони ғалваларга бериб қўйганимга кейинчалик такрор-такрор иқрор бўлдим. Неча ўн йиллар давомида онларга сингдирилган адабиёт ҳақидаги доғмаларни парчалаш, адабиёт муаллимларини янгича қарашлар билан қуроллантириш - булар бир ҳамла билан адо этиладиган юмуш эмас эди. Муаллимлар орасида ҳаётдаги, таълим тизимидаги, адабиёт ва адабиётшуносликдаги янги жараёнлардан бохабар, янгиликка ташна, ўз касбининг чин фидойилари билан баробар, лоқайд, тепса тебранмас, олий ўқув юртини тугатгандан кейин дарсликдан бошқа бирорта адабий ёки илмий асарни қўлига олмаган, адабиёт оламидаги янгиликлардан бутунлай беҳабар, нодонликда Абдулла Қаҳҳорнинг «Адабиёт муаллими» ҳикояси персонажи Боқижон Бақоевни ҳам йўлда қолдириб кетадиган кимсаларни кўриб, ҳафсалам пир бўларди: «Биз не-не машаққат, катта умидлар билан тайёрлаган дарслик ва дастурларнинг ижрочиси шуларми?!» деган савол мени қийнади.

Янги дастур ва дарсликлар эндигина синфларга кириб бораётганида унга гоҳ шахсий манфаат, тамағирлик, гоҳ жаҳолат, гоҳ эса тўғридан-тўғри демагоглик йўли билан тош отишлар, ҳатто

уни ман этишга уринишлар бўлди. Тош отгувчилар назарида гўё дарслик муаллифлари «қора курси»да ўтирган жиноятчилар, улар эса ўзларини қораловчилар каби тутардилар. Дастурнинг Республика бўйлаб уч ойлик ошқора мунозаралари пайти «ғиқ» этиб овоз чиқармаган айрим кимсалар бирдан «Нега Халқ ёзувчиси, шоирлари, Давлат мукофоти лауреатлари қолиб, Х. Султонов, Э. Аъзамов, Ш. Бошбеков, Х. Даврон, Н. Аминов сингари ҳея қанақа унвону мукофотлар олмаган қаламкашлар дастурга киритилган; нега О. Ёқубов, А. Орипов, Э.Воҳидовларга, ҳатто ҳазрат Навоий ва Бобурга бир эмас, бир неча дарсликларда ўрин берилган» дея шовқин-сурон кўтардилар, тегишли идораларга шикоятлар билан чиқдилар. Бугина эмас, дастур ва дарслик муаллифларининг таржимаи ҳолини, ижодий «бисоти»ни титкилашга тушдилар; «Шўро даврида инқилобий адабиёт, Ленин ва адабиёт, коммунист образи, социалистик реализм ҳақида ёзган О.Шарафиддинов, У.Норматов, Б.Қосимовлар истиқлол даври дарсликларини ёзишга ҳаққи йўқ! Улар иштирокида яратилган дарсликлар ман этилиши керак!» деб дағдағалар қилдилар. Ўзлари ҳам шўро даврида айна шу кампанияда фаол иштирок этганликлари жазаво пайтида хаёлдан кўтарилиб кетганини пайқамай қолдилар...

Аллоҳга ҳамду санолар бўлсинки, бунақа демагогик ҳамлалар, дағдағалар ўтмади! Унақа замонлар ортда қолиб кетган эди. Шундай бўлса-да, кўча-кўйда, адабий давраларда кўришиб, саломлашиб юрган таниш одамлар оғзидан шундай совуқ гапларни эшитиш, бари бир, алам қилар экан кишига. Абдулла Қаҳҳор айтмоқчи, мана шундай пайтларда тил қотиб оғизда айланмай қолади, мабодо айланса, муштнинг хизматини қилади... Яширишга не ҳожат, дарсликлар ҳимояси пайтида гоҳо тилни муштга айлантирган пайтларим ҳам бўлган.

Қисқаси, истиқлол даврининг илк дарсликлари қийинчилик билан бўлса-да ҳаётга йўл олди, икки-уч бор қайта нашр этилди, ҳолис ва билимдонлик билан билдирилган танқидий мулоҳазалар, истаклар асосида қайта ишланиб, такомиллаштириб борилди. Янги дарсликлар асосида мактабларда олиб борилган тажрибаларни ўрганишга, янгиланган адабий таълимнинг назарий масалаларини ишлаб чиқишга қаратилган Қ.Йўлдошев, М.Мирқосимова, С.Матжоновларнинг докторлик, ўнга яқин методист олимларнинг номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Илк миллий дарсликлар туфайли мамлакатимиз мактабларида адабий таълимнинг янги даври бошланди.

II. Янги авлод дарсликлари муаммолари

90-йиллар охирларига келиб миллий таълим тизими жаҳон андозалари асосида тубдан ислоҳ қилинди, «Таълим тўғрисида»ги қонуннинг янги таҳрири, «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» каби муҳим ҳужжатлар қабул қилинди. Улар асосида Қ.Йўлдошев бошчилигида давлат адабий таълим стандарти ва Ҳ-IX синфлар учун адабиётдан янгиланган дастур ишлаб чиқилди. 1998-2002 йиллар давомида ана шу дастур бўйича истиқлол даври адабиёт дарсликларининг янги - иккинчи авлоди яратилди ва лотин алифбосига асосланган янги ўзбек ёзувида чоп этилди.

Президентимиз Ислон Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 29 августидаги IX сессиясида «Баркамол авлод - келажак пойдевори» мавзудаги нутқида «Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак. Аммо билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойликдир», деган эди.

Янги авлод дарсликларини яратишда Президентимизнинг ана шу сўзлари дастуриламал қилиб олинди. Юқорида айтилганидек, мустақиллик даври адабиёт дастури, дарсликларининг биринчи авлоди асосан таълимни шўро даври адабий-маърифий сиёсати, коммунистик мафкура асоратларидан, руслаштириш тамойилларидан халос этишга қаратилган бўлса, янги авлод дастур ва дарсликлари эса адабиётга санъат ҳодисаси сифатида қараб, шу асосда ўқувчиларнинг кўнгли, руҳияти, маънавиятини, мустақил фикрлай оладиган шахсни шакллантиришни бош мақсад қилиб белгилади. Мустақиллик фақат сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий соҳаларда эмас, шахснинг фикр эркинлигида ҳам намоён бўлади. Адабий таълимда мустақил фикрлаш муаммоси - бу шунчаки методик соҳа, кимнингдир хоҳиш-истаги ёки мода кетидан қувиш эмас, балки замон тақозоси. Бинобарин, адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш ҳозирги кунда миллат тақдири учун ҳаёт-мамонт масаласи.

Янги авлод дастур ва дарслик муаллифлари бу йўлда жаҳон тажрибаларини ҳисобга олган ҳолда, жиддий изланишлар олиб борди. Бешинчи синфдан бошлаб, аввалгидек болаларга осон тушуниладиган асарлар билан баробар, бир оз мураккаб, улар ақлини зўриқтирадиган, уларни ўйлашга, бош қотиришга мажбур этадиган асарлар ҳам берилди. Дарслик ва мажмуаларда асар ва унинг муаллифи

ҳақида мухтасар маълумот келтирилгани ҳолда, асар матнидан кейин келадиган анъанавий «асар ҳақида» қисмидан, яъни асар матни мазмунини «чайнаб» ўқувчи оғзига солиб қўйишдек жўн усулдан воз кечиш, асар таҳлилинини савол ва топшириқлар кўмагида ўқувчилар ихтиёрига ҳавола этиш мўлжалланди. Бошда аксар ҳолларда тажрибали ўқитувчиларгина эмас, ўқувчиларнинг ўзлари ҳам бу йўлни маъқул кўрган эдилар. Аини шу йўлда тайёрланган дарслик-мажмуа матнлари 1998-99 ўқув йили Тошкент шаҳрининг 274-мактабида, вилоятлардаги қатор синов майдонларида тажрибадан ўтказилди. Дарслик муаллифлари йил бўйи синфларда ўтириб дарслик бобларининг амалдаги ижросини кузатдилар.

Янги авлод дарсликларининг илк китоби - 5-синф адабиёт дарслик-мажмуасини тайёрлаш Наим Каримов билан менинг чекимга тушди. Аини пайтда икковимиз ҳам якунловчи 9-синф дарслиги муаллифларидан эдик. Аввалроқ у билан XI синф ва олий ўқув юртлари адабиёт дарсликлари устида бирга ишлаб эдик. Мен бу аломат - олижаноб инсон, ниҳоятда интизомли, юксак маданиятли, асл зиёли, тиним билмас заҳматкаш, зукко олим билан бирга ишлаш, дарсликлар яратишда маслакдош-ҳамкор бўлганим билан фахрланаман. Унинг ўз ҳамкорини бир оз хижолатга қўядиган одати бор, ҳамиша бирга адо этиш лозим бўлган вазифанинг оғирини ўз зиммасига олишга ҳаракат қилади... Икковимиз ҳам ўша ўқув йили давомида 5-синф дарслиги ҳаёли билан яшадик. Синов майдонлари билангина чекланмай, 5, 9-синф дарсликлари бобларини маҳалламиздаги 29-мактаб синфларида тажрибали адабиёт муаллимлари билан ҳамкорликда синовдан ўтказдик. Ҳар бир мавзу бўйича ҳар бир соат дарс бирма-бир муҳокама қилиб борилди. Ниҳоят, учинчи чорак интиҳосида Халқ таълими вазирлиги раҳбарияти иштирокида Республика бўйича ўтказилган дарслик синовлари якуни муҳокамасига бағишланган кенгаш бўлди. Кенгаш қизгин баҳс-мунозаралар билан ўтди, синов дарсликлари асосан маъқулланиб, нашр этишга тавсия қилинди. 5-синф дарслиги ўша йили чоп этилиб, янги ўқув йили арафасида мактабларга тарқатилди; «Ўзбекистон овози», «Миллий тикланиш», «Маърифат», «Фидокор» газеталарида бирин-кетин у ҳақида ижобий тақризлар чиқди.

Дарслик жузъий тузатишлар билан тўрт бор қайта чоп этилди, ниҳоят, 2003 йили Осиё Ривожланиш Банки кредит маблағлари ҳисобидан ўтказилган танлов шартлари асосида жиддий қайта ишланди, танловда ғолиб чиқиб, дарсликлар айланма жамғармаси учун алоҳида нашр қилинди. Бу хайрли тадбирлар жараёнида дарс-

ликлар тақдири билан боғлиқ бир қатор муаммолар пайдо бўлди. Бу чигал жумбоққа аслида бир йил олдин 9-синф адабиёт дарслиги танлови асносида дуч келган эдик.

Аввало, бундай танловнинг мақбул жиҳатлари хусусида икки оғиз сўз. Танлов шартига кўра, бир ўринга бир эмас, бир неча ижодий гуруҳ ўз ишлари билан иштирок этиш, дарсликлар қўлёзмасидан энг яхшисини танлаб олиш имкони туғилди. Танлов ҳалол, оқилона ташкил этилса, дарсликлар савиясини кўтариш учун катта имконият очилиши турган гап.

Иккинчидан, ғолиб чиққан дарслик муаллифларини моддий жиҳатдан рағбатлантириш хийла кўтарилади.

Истиқлолнинг биринчи авлод дарсликлари устидаги ишларимизни ўтиш даврининг қийинчиликлари энг авжига чиққан кезлари олиб борган эдик. Дарсликлар учун берилган қалам ҳақи матнларни машинкада кўчириш ва қоғоз пулига аранг етарди. Эсимда, Вазирлар Маҳкамаси Бош вазири ўринбосари хонасида бўлғуси дарслик муаллифлари билан ўтказилган кенгашга йиғилганлар ҳар хил баҳоналар билан узр сўраб, бирин-кетин муаллифликдан озод қилишни сўрай бошладилар. Шунда ўша кезлари бош вазир ўринбосари бўлиб ишлаган Эркин Самандаров қўлида амалдаги адабиёт дарсликларини тутган ҳолда кенгаш қатнашчиларига қарата: «Азизлар, фарзандларингизга, набираларингизга раҳмингиз келсин, бугунги кунда мана шу дарсликларни уларнинг қўлига бериш жиноят-ку!» деган эди. Шунда ўтирганларнинг дами ичига тушиб кетди. Икки-уч олимни мустасно қилганда, қолганлар бу кечиктириб бўлмас ишда иштирок этишга қатъий аҳд қилган эдилар.

Моддий рағбатда гап кўп экан. Тендер-танлов баҳона, бир пайтлар ўзларини панага олганлар ҳам бирданига энг шимариб дарслик яратишга шайланди.

Танловнинг тасаввурга сиғмайдиган ғаройиб шартлари бор эди: дарслик билан бирга, ўқитувчилар учун методик қўлланма ҳам тайёрланиб топширилиши, дарслик ҳажми эса 13 босма табоқдан ошмаслиги шарт. Белгиланган 2-3 ой мобайнида дарсликни-ку бир илож қилиб ёзиш мумкин, аммо ўқув-методик қўлланмани шу муддатда тайёрлаш мумкинми?! Методик қўлланма олимнинг ижод столида, раҳбар ходимнинг иш кабинетида эмас, бевосита синфда, дарслар жараёнида, бир неча йиллар ўтказилган амалий тажрибалар натижасида майдонга келади-ку, ахир! Устоз Субутой Долимов 5-синф бўйича адабиёт ўқитиш методикасини ўн йил давомида яратганидан хабарим бор. Шахсан ўзим бир қадар мактаб

ҳаётига яқин, неча йиллар адабиёт муаллимлари билан мулоқотда бўлсам ҳам 9-синф «Адабиёт» методикаси бобларини ишлашда довдираб қолдим, бу ишни узоқ йиллар мактабда ишлаган умр йўлдошим иштирокида аранг эплдим. Келгуси йил 5-синф «Адабиёт» методикасини тайёрлашда ёш адабиётшунос Б. Каримов ва навқирон методист тадқиқотчи, тил ва адабиёт муаллими Комила Усмонованинг иштироки туфайли ишимиз бир оз енгил кўчди. Неча ўн йиллар мактаб остонасини кўрмаган ҳамкасбларимиз қандай қилиб бирданига методик қўлланма муаллифлари бўлиб қолганликларига сира ақлим етмайди...

Яна бир жиддий муаммо. Танлов шартига кўра, муқобил дарслик устида ишлашга аҳд қилган муаллиф мавжуд дастур бўйича ҳам ва, айти пайтда, ўзи тайёрлаб, тақдим этган дастур асосида ҳам дарслик ёзиши мумкин. Бошқаларни билмадим, ўзгалар тузган дастур асосида дарслик ёзишни шахсан мен ўзим учун ор деб билман. Гарчи дастур вазирлик томонидан тасдиқланиб, расмий ҳужжат сифатида қабул қилинган бўлса-да, унинг ўз ижодкорлари борку! У муайян шахс ёки муаллифларнинг ижодий яратиги-ку! Адабиёт дастури муаллифларининг ижодкорлик ҳуқуқи муҳофаза этилиши даркор, деб ҳисоблайман. Оригинал концепцияси, дастурига эга бўлмай, тайёр ошга баковул тарзида тайёрланган дарслик ҳеч қачон чин муқобил дарслик бўла олмайди. Ўзгалар яратган концепция, дастур асосида дарслик яратишга уриниш бировнинг томорқасида экин экиб, ҳосил кўтаришдай гап.

5-синф дастури концепциясини Н. Каримов икковимиз бир неча ойлар давомида тинимсиз изланишлар асносида яратганмиз. Асарларни, асарлардан олинган парчаларни танлаш, улардан қўзланган педагогик ва эстетик мақсадларни белгилаш машаққатларини айтмайсизми! Бошқа синф дарсликларини камситмаган ҳолда олти бўлимдан иборат 5-синф дарслик-мажмуаси, дарслик композицияси, бўлимлар ва бўлимлар ичидаги асарларнинг жойлаштирилиши, мутахассислар фикрича, «аъло» даражада адо этилган. Дарслик-мажмуа шунчаки асарлар тўплами эмас, балки у тугал, яхлит асар; бир бўлим ёки бўлим ичидаги асар ўрни алмаштирилса ёки келтирилган асар матнидан бирор кичик парча қисқартирилса, дарсликка жиддий путур етиши тайин! Қолаверса, умумий ўрта таълим адабиёт дарсликларининг ҳар бири яхлит асарнинг алоҳида-алоҳида китобларидир. Ана шу жиҳатларни ҳисобга олмай, унга нописанд муносабатда бўлишнинг жабрини татиб кўрдик.

У-IX синфлар адабиёт китобларини дарслик-мажмуа тарзида

яратиш мўлжалланган. Айниқса, V-VI синфларда адабиёт фан эмас, предмет сифатида ўрганилади. Бу синфларда муаллим адиблар ҳаёти, ижоди, алоҳида асарлари ҳақида синфда маъруза ўқимайди, балки адабий матнлар устида ўқувчилар билан иш олиб боради. Танловда бу ҳол мутлақо ҳисобга олинмай, 5-синф учун соф дарслик яратиш ва унга қўшимча алоҳида мажмуа-хрестоматия тузиш талаб этилди. Бу педагогик технологияга зид эканлиги неча бор айтилди, бироқ ўша кезлари буни эшитадиган зот топилмади. Ноилож, «ҳийлаи шаърий» йўли тутилди, гарчи танловга тақдим этилган китоб «дарслик» деб аталган бўлса-да, аслида у дарслик-мажмуанинг ўзгинаси эди. Бироқ ҳажм муаммосини ҳал этиш иложи бўлмади. V синф дарслик-мажмуаси 22-23 босма табоққа мўлжалланган эди. Китобни кескин қисқартиришга тўғри келди, қисқартиришлар, асосан, асар матнлари ҳисобига бўлди. Тўғри, ваъдага кўра 5-синф дарслигига илова тариқасида 12 босма табоқли алоҳида мажмуа тайёрланиб чоп этилди. Ноқулай томони шундаки, дарслик 437000 нусхада бўлса, мажмуа бор-йўғи 10000 нусхада чиқди. Бу ҳар бир мактабга бир-иккитадан тўғри келади дегани. Ҳолбуки, дарслик каби мажмуа ҳам ҳар бир ўқувчи қўлида бўлиши даркор! Қаранг, бундан давлат ҳам, мактаб ҳам, ўқитувчи ҳам, ўқувчи ҳам қанча ютқзади. Битта 22 табоқли дарслик-мажмуага руҳсат бериш билан бу чигал муаммони осонгина ҳал қилиш мумкин эди-ку!

Бир йил бурун 9-синф дарслигини яратиш теварагида ҳам шундай можарога дуч келган эдик. «Маънавият» нашриёти директори С.Аҳмедовнинг елиб-югуришлари оқибатида, белгиланган қатъий ҳажм қисман ўзгартирилиб, дарслик ҳажми аранг 16 босма табоққа етказилди. Шунга қарамай, мўлжалланган 10 босма табоқ матн қисқартирилгани учун дарслик ночор аҳволда чиқди. Дарсликка илова тариқасида чиқарилиши лозим бўлган мажмуа ўлда-жўлда ҳолда қолиб кетди.

Энди мана бу ҳангомага қаранг, бошқа мамлакатлардаги аҳволни кўя турайлик. Айни ўша йиллари ўз Ватанимизда русийзабон мактабларнинг 5 ва 9-синфлари учун чиққан дарслик-хрестоматияларга кўз ташлайлик. 5-синф адабиёт китоби 24 босма табоқ, 9-синф дарслиги эса икки китобдан иборат; биринчи китоб 26 босма табоқ - 414 саҳифа, иккинчи китоб эса 28 босма табоқ - 446 саҳифа, жами 54 босма табоқ - 860 саҳифалик дарслик-хрестоматия! Ўзбек мактаблари 9-синф дарслиги эса бор-йўғи 16 босма табоқ - 236 саҳифа... Қараб, кўзларингизга ишонмайсиз. Наҳотки 9-синфда она тилида таълим оладиган миллат фарзандлари адаби-

ётдан мамлакатимиздаги русийзабон ўқувчиларга нисбатан қарийб уч ярим баробар кичик дарсликка эга бўлсалар!..

2003 йил баҳорида Ёзувчилар уюшмасида Республика таълим маркази ходимлари иштирокида адабиёт дарсликларига бағишланган кенгашда шу ҳақида гапирдим, Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов куюниб «Бу миллат болаларига хиёнат-ку!» деди. Таълим марказининг ўша кезлардаги раҳбари Г.Алимова «Бу адолатсизликни тузатиш ўз қўлимизда, албатта тузатамиз» деб ваъда қилган эди, бироқ амалда ҳеч нарса бўлмади. Миллат болалари ўша адолатсизликнинг жабрини чекишда давом этди... Ниҳоят, 2005 йили эълон этилган дарсликлар бўйича танлов шартида бундай ўзбошимчаликка чек қўйилди.

Бир неча оғиз сўз дарсликларга кирган асарларнинг ўқувчилар савиясига, ўзбекчиликка мослиги масаласи хусусида. Биринчи авлод дарсликлари теварагида бу борада кетган баҳсларнинг энг жиддийси «Шоҳ Эдип» трагедияси билан боғлиқ эди. Айрим ҳамкасбларимиз «Бу асар ўзбекчиликка ёт, қаҳрамоннинг ўз онасига уйланиши тўғрисидаги асарни синфга олиб кириб бўлмайди» деб чиқдилар. Наҳотки, йигирма беш асрдан бери жаҳонни ҳайратга солиб келаётган нодир асар шу тарзда тушунилса?! Эдип бошига тушган даҳшатли савдо фақат биз ўзбеклар учун эмас, барча миллат одамлари, бугун эмас, йигирма беш аср бурун ҳам жамики инсон боласи учун ёт, шармандали қисмат саналган. Эдип ўзи мутлақо истамаган ҳолда тақдир тақозоси туфайли ана шундай шармандали кўргиликка гирифтор бўлган. Қаҳрамон ана шу кўргилик туфайли изтироблар оловида куйиб-ёниб, адои тамом бўлади... «Шоҳ Эдип» инсон зоти қалбини поклашга, ҳаёт ва қисмат ҳақида жиддий ўйлашга чорлайдиган асар... Секин-аста бўлса ҳам ҳамкасбларимиз, охир-оқибат, трагедиянинг асл моҳиятини тушуниб етдилар, XXI асрга ўтиб, бу борадаги эътирозлар ўз-ўзидан сўниб қолди.

Иккинчи авлод дарсликларига кирган асарлар, чунончи, 5-синфдаги «Гулнор опа» ҳикояси, «Олтовлон ва еттинчи» ривояти, «Кичкина шаҳзода», 9-синфдаги «Бегона» қиссалари теварагида айрим гап-сўзлар бўлиб ўтди. «Гулнор опа» ҳикоясида қиз билан йигитнинг бир-бирига эркаланиб, суйкалишиб тургани тасвирланган кичик бир лавҳа бор. Бу ҳодиса атрофи баланд деворлар билан ўралган кимсасиз боғ ичида рўй беради. Асад деган бола ўйин пайти боғ ичига учиб тушган тўпини қидириб, у ерга кирганида тасодифан бояги манзарага кўзи тушади...

Баъзи муаллимлар даъвосича, бу лавҳа болаларга тўғри келмас,

улар тарбиясини бузар эмиш. Азиз ҳамкасблар, ўзимизни гўлликка олмайлик, болажонларимиз ҳар куни телеэкранларда неча бор бундан беш баттарини томоша қиладилар-ку! Бугина эмас, кўча-кўйларда, трамвай, айниқса, метро вагонларида киндигини очиб юрадиган қизларнинг йўловчилар - катта-ю кичик кўз олдида йигитлар бўйнига осилиб, беҳаё қилиқлар қилиши - ана шундай шармандали жонли манзараларни ҳар қадамда кўрадилар-ку! «Гулнор опа»даги манзарага синчиклаб разм солинг. Бу ерда қанчалар ўбекона руҳ, шарм-ҳаё бор. Йигит ва қиз рўпарасида ногоҳон бола пайдо бўлганида довдираб қолишади, йигит қочиб ўзини деворга уради, қиз эса бола қаршисида йиғлаб-ялиниб бўлган воқеани бировга айтмасликни илтижо қилади; бола ҳам, ўз навбатида, ошиқ-маъшукларни ноқулай аҳволга солиб кўйганидан хижолат чекади, мурғак қалб изтиробда қолади... Ана, сизга ҳикоянинг асл мағзи, болалар учун тарбиявий қиммати!

Шахсан мен «Гулнор опа» дарсларини кўп кузатганман. Ҳикоя ўқилганида, юқорида эслатилган лавҳадаги интим ҳолатлар болаларнинг ҳаёлига ҳам келмайди, бирорта ўқувчи ёмон ўйга бормайди, Гулнор опа ҳолати, боланинг пушаймонлари болакайлар ҳаёлини банд этади. «Гулнор опа» ана шундай ор-номусли йигит-қизларимиз учун фахр-ифтихор туйғусини уйғотади. Минг афсус, ўқувчи ҳис этган ана шу нафис ҳолатни айрим муаллимлар тушунмайди ёки тушунишни истмайди.

«Олтовлон ва еттинчи» ва «Кичкина шахзода» 5-синф ўқувчиларига оғирлик қилади, улардаги тағмаънони 11-12 ёшлик ўқувчилар уқиб олиши қийин, деган эътирозларга мен асло қўшила олмайман. «Олтовлон ва еттинчи» матнидан кейин дарслик муаллифлари ўқувчиларга шундай мурожаат қиладилар: «Азиз болажонлар! «Олтовлон ва еттинчи» ривояти ушбу дарсликда Сиз ҳозиргача ўқиган ва энди танишадиган асарларга қараганда бир оз мураккаб-роқ, тушуниш қийинроқ. Бундан асло чўчиманг. Ўзингизга ишонинг, асарни эътибор билан ўқисангиз, мазкур ривоят бўйича дарсликда берилган савол ва топшириқларга астойдил жавоб қидирсангиз, асар маъносини бемалол англаб етасиз...»

Сўнг дарсликда тасвир этилган тарихий шароит, ундаги образлар моҳияти хусусида тушунтириш берилади... Кези келганда айтиб ўтай: 9-синф дарслигида, шунингдек, 5-синф дасрслик мажмуасининг 5-нашрида айрим мутахассисларнинг илтимосига кўра, асар ҳақида мухтасар таҳлиллар беришга тўғри келди. Айни пайтда муаллифларнинг таҳлил ва талқинлари асар ҳақидаги узил-кесил

хукм эмаслиги, ўзгача хилма-хил фикрлар бўлавериши мумкинлиги алоҳида ва қайта-қайта таъкидлаб ўтилди. Кузатишлар, сўраб-суриштиришлар шундан далолат берадики, муаллифларнинг тушунтиришларисиз ҳам бу аломат ривоят моҳиятини болалар бемалол англаб олаверади. Мен кейинги йилларда мактабларда бўлганимда нуқул ўқитувчилар билан эмас, ўқувчилар, хусусан, 5-синф болалари билан учрашишини одат қилдим. Айни ўша «ҳазм қилиш қийин» «Олтовлон ва еттинчи» ва «Кичкина шаҳзода»нинг ўзлаштирилиши мен кутганимдан ҳам юқориқ эканини туйиб, гоят қувонаман. «Олтовлон ва еттинчи», «Кичкина шаҳзода»да катталар ҳаётидаги чигал ҳодисалар, мураккабликлар қаламга олинади. Тўғри, асарлар матни тағмаъноси барчага бирдек етиб бормаслиги мумкин. У ёғини суриштирсангиз, шоҳ асарларнинг тағ маъносини болалар у ёқда турсин, катталар, ҳатто мутахассислар ҳам тўла англаб етиши маҳол.

Дарсликларда бир асарга қайта-қайта муурожаат этиш тажрибаси бор; чунончи, «Шум бола»дан парча бошланғич синф ўқиш китобида, сўнг 5-синф ўқув қўлланмасида, кейин 6-синф дарслигида келтирилади. XI синф ва олий ўқув юртлари дарсликларидан у ҳақда батафсил таҳлиллар берилади. Шунингдек, Ч. Айтматовнинг «Қиёмат», А. Экзюперининг «Кичкина шаҳзода»си устида олий ўқув юрти дарсликлари ва дарсларида ҳам гап боради. Қолаверса, «Кичкина шаҳзода» жаҳон болалар адабиётининг энг нодир асарларидан, болаларнинг энг севимли китобларидан саналади. Ўз тажрибамдан бир воқеани айтиб ўтай. Республика радиоси «Кичкина шаҳзода» асосида ажойиб радиопостановка яратган, асар воқеалари ҳикояси, унга жўр бўлган дилрабо мусиқа садолари дилларни оҳанрабодек ўзига ром этади. Мен уни қайта-қайта тинглашдан эринмайман. Бир гал, радиопостановкани тинглаб ўтирсам, олти яшар эртаксевар набирам ёнимга келиб ўтириб, аллақандай ширин ўй-хаёллар оғушига фарқ бўлиб қолди. Мен «Эртакни тушуняпсанми?» деб сўраганимда, «Бобожон, жиминг...» деб илтимос қилди, икковимиз жим ўтириб, бу фаройиб эртак-қиссани охиригача эшитдик. Ерга урса, осмонга сапчидиган шўх-шаддод болакайни жимгина ўтириб тинглашга, хаёл суришга мажбур этган асарнинг нимасидир унга етиб борган. Мана шунинг ўзи катта гап!

Дўстим Худойберди Тўхтабоев 1986 йил кузида Болтиқбўйи республикалари бўйлаб сафарда бўлган эди. Айни ўша йили «Новый мир» журналида Ч. Айтматовнинг «Қиёмат» романи эълон этила бошлаган, ҳали асар нашри охирига етмай туриб, унинг тевараги-

да шовқин-сурон бошланган эди. Болтиқбўйи адиблари бу асарни жаҳонда биринчи бўлиб таржима қилиб, ўз ўқувчиларига етказган эдилар. Худойберди қайси мактабга борса, ўқувчилар сгзида «Қиёмат», мактаб ўқувчиларининг «Қиёмат» ҳақидаги сўзларини эшитиб, ҳайратга тушган, кейинроқ «Маърифат»да чиққан «Болаларга ишонинг, дўстлар» сарлавҳали мақоласида «Қиёмат» билан боғлиқ сафар таассуротларини ҳаяжон билан сўзлаб берган эди.

Бизнинг айрим ҳамкасбларимиз бугунги кунда бутун бошли роман эмас, ундаги бир ривоятнамо ҳикоя 5-синф ўқувчилари учун оғирлик қилади, десалар бунга нима дейиш мумкин?! Азизлар, ўтмишимизни бир эслайлик, ахир ҳазрат Навоий айна 5-синф ўқувчилари ёшида эканида битган шеърлари билан Миршоҳий, Мавлоно Лутфийлар эъгиборини қозонган, ёш шоир Лутфийдек «маликул калом» ўзининг ўн икки минг байтини алмаштиришга рози бўлган ғазалини яратиб қўйган эди. Бобур Мирзо айна шу ёшида тахтга ўтирган, ғоят таҳликали дамларда тож-тахт ҳимояси учун мардона жанглари олиб борган эди. Бу ёшдаги ҳозирги бола-жонлар ҳам анойи эмас, улар катталарбоп жиддий кинофильмларни сизу биздан кўпроқ томоша қилади, кўп нарсаларга ақли етади...

Дарслиқда «Кичкина шаҳзода»дан келтирилган парчани, унга чизилган суратлар шарҳини ўқибоқ, ўқувчи асардаги ўзига керакли жиҳатларни бемалол ўқиб олавериши мумкин. Қолаверса, дарслиқда аввал танишган «Булбул» эртаги, «Жинлар базми», «Менинг ўғригина болам» ҳикоялари, «Олтовлон ва еттинчи» ривояти каби катталар ҳаётининг мураккабликлари акс этган асарларни ўрганиш асносида у «Кичкина шаҳзода»ни қабул қилишга ҳар жиҳатдан тайёрланган.

9-синф дарслиги орқали умумий ўрта таълим адабиёт сабоқлари интиҳосига етади. Дарслик А.Камюнинг «Бегона» ва Ч.Айтматовнинг «Асрга татиғулик кун» асарлари билан якунланади. «Асрга татиғулик кун» хусусида эътирозлар йўқ, «Бегона» борасида яна ўша «ўта қийин, мураккаб асар», «ўқувчи савиясига мос эмас» деган гаплар қулоққа чалинмоқда.

Дастур ва дарслик муаллифлари ҳам «Бегона» мазмун-мундарижаси, бош қаҳрамон табиати, қисматининг бадий талқини жиҳатидан мураккаб, англаб етиш қийин асар эканини билдилар. Шуниси аёнки, «Бегона» XX аср жаҳон модерн адабиётининг нодир намуналаридан; модерн адабиётга хос энг муҳим хусусиятлар,

шахс жумбоғи, бадий ифоданинг янгича йўллари унда жуда ёрқин намоён бўлган. Яна шуниси ҳам аёнки, модернизм XX аср жаҳон адабиётининг етакчи услуби; мактаб адабий таълимининг муҳим вазифаларидан бири жаҳон адабиётидаги ҳар хил оқимга мансуб асарларни ўқиб тушуна оладиган замонавий китобхонни тарбиялашдан иборат. Ўқувчи беш йил адабиётдан сабоқ олса-ю, модерн адабиётнинг намуналаридан беҳабар қолса, буни кечириб бўладими? Кейинги йилларда она тилимизга жаҳон модерн адабиётининг ўнлаб намунаси таржима этилди, бироқ улар орасида мактаб учун энг қулайи, бизнингча, «Бегона».

Мактаб адабий таълими биринчи галда ўқувчиларни ибрат, намуна бўла оладиган қаҳрамонлар руҳида тарбиялашга қаратилган. V–IX синфлар дастур, дарсликлардан жой олган аксар асарлар айнаи шу йўналишда. Айнаи пайтда адабиёт – бу инсонни англаш санъати. Шоир Эркин Воҳидов ўттиз йил бурун «Ота тилаги» шеърида ёзган эди:

*Майли, мушкул бўлсин сен танлаган йўл,
Толе ҳам, майлига, келмасин осон.
Фақат одам қадрин билар одам бўл,
Бўл инсон дардини билгувчи инсон!..*

Адабиёт намуналари орқали ёш авлодни инсон ва унинг қадри, қалби, дардини билгувчи, англагувчи қилиб тарбиялаш ҳам гоят долзарб вазифа. V–синф дарслигидан жой олган «Менинг ўғригина болам», «Гулнор опа», «Олтовлон ва еттинчи», «Hellados»дан тортиб 9–синфдаги «Бегона»га қадар ўнлаб асар айнаи шу вазифа хизматига қаратилган. 9–синф дарслигида берилган жаҳон адабиёти намуналари – «Шоҳ Эдип», «Ҳамлет», «Евгений Онегин»ни тушунган ўқувчи учун «Бегона»ни англаш у қадар мушкул эмас.

Бир вақтлар мактаб дарсликларида мумтоз шеъримиз намуналари, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonлари ҳаддан ташқари «тушунарли» қилиб жўнлаштирилиб бериларди. Устоз Озод аканинг ибратли бир ҳикмати бор: юксак санъат асари маъносини жўн китобхон даражасига тушириш эмас, аксинча, жўн китобхонни юксак санъат асари даражасига кўтариш йўлидан бориш даркор... Янги дарсликларда мумкин қадар айнаи шу йўлдан борилди. Бугунги кунда Навоийнинг ғазаллари, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун»ларнинг маъно-мундарижаси талқини янгича, анчайин мураккаб. Шуниси муҳимки, ана шу мураккаб

жумбоқларни ўқувчига етказиш йўллари қидириляпти ва топиляпти. Навоий асарларини тушуниш «Бегона»ни англашга кўра осон эмаслиги ҳаммага аён. Дарсликда «Бегона»га «очқич» сифатида унинг мухтасар таҳлили, ўқитувчилар учун тайёрланган кўлланмада эса модерн адабиёт ва у билан боғлиқ абсурд, экзистенциализм фалсафаси моҳияти хусусида тушунчалар берилган. Афсус, ҳажм муаммоси туфайли «Бегона» бўйича тайёрланган матннинг учдан бир қисмигина дарсликдан жой олди, холос. Аёнки, дарсликка кирган аксар асарлар ҳозирги янги ёзувимизда чиқмаган. Ана шундай шароитда дарслик мажмуаларни бу қадар қисқартиришга уриниш фирт бемаънилик. Шунга қарамай, тажрибали ўқитувчилар саъй-ҳаракати туфайли бугун «Бегона» ёш ўзбек ўқувчиси учун бегона бўлмай қолди.

Аминманки, «Бегона»ни англамай туриб, ҳозирги ўзбек адабиётидаги янгича йўналишга мансуб Омон Мухтор, Х. Дўстмуҳаммад, Н. Эшонкул, У.Ҳамдам, С. Вафо ҳикоя, қисса, романларини, «Ёшлик» журналида эълон этилаётган ўнлаб асарларни, жумладан, Зулфия Қуролбой қизининг «Тафаккур», «Ҳилола» каби ҳикояларини тушуниш, англаш қийин. Ҳолбуки, бу асарларнинг аксарияти 8-9 синф ёшидаги навқирон авлодга аталган.

2003 йил июнида «Умид» жамғармасининг гранти билан хорижда таълим олиб келган кенжа ўғлим Жамшиднинг Олмония Саарланд университетига танишган дўстлари - паришлик икки йигит хонадонимизда меҳмон бўлди. Уларнинг илтимосига кўра, хонадаги стол ва стулларни бир чеккага йиғиштириб, хонтахта атрофида кўрпача устига ўтириб, гурунг бошладик. Ёшларнинг гоҳ француз, гоҳ немис, гоҳ инглизча эмин-эркин ва жўшқин суҳбатларига қулоқ тутиб қувонаман, айтиб чоғда, бир филолог профессор бўла туриб, бу тилларни билмаганим учун афсусланаман. Шукрки, ўғлим жонга ора кирди, унинг таржимонлиги туфайли бу ажиб гурунг иштирокчисига айландим. Филолог адабиётшунос эканимни билган меҳмонлар «Ўзбекистонда француз адибларини билишадими?» деб сўрашди. Мен эса Флобер, Стендаль, Бальзак, Мопассан, Гюго асарлари ўзбекчага таржима қилиниб, қайта-қайта нашр этилгани, улар бизда ниҳоятда машҳур эканини айтдим. Бугина эмас, «Кичкина шаҳзода», «Бегона» мактаб дарсликларига киритилгани хусусида сўз очиб, дарсликларнинг ўша саҳифаларини кўрсатганимда, паришлик йигитларнинг юзлари ҳайрат ва қувончдан яшнаб кетди. Меҳмонларнинг бири мактабда «Кичкина шаҳзода»ни ёд олганини айтиб, ўзбекча матндан парча ўқиб беришимни

сўради. Илк сатрларни ўқиганимда, «Оҳанги ўхшайди» деб хитоб қилди. Сўнг «Бегона» олтмиш йилдирки, француз ёшларининг энг сеvimли бестселлер асари эканини айтди.

Рости, ўша дақиқаларда, парижликлардан кўра, мен кўпроқ қувондим. Биз, ўзбеклар, мактаб ёшидаёқ Овropa маданияти «бешик»ларидан саналмиш Париж ёшлари каби уларнинг ифтихори саналмиш ноёб санъат дурдоналаридан бахраманд бўлиш шарафига муаяссармиз. Президентимиз гурур билан айтганларидек, биз ҳеч кимдан кам эмасмиз, ҳеч кимдан кам бўлмаймиз!

2005 йил.

ҲАҚИҚАТ ТАҚОЗОСИ

(Адабиёт муаллимлари билан мулоқот пайтидаги ўйлар)

Ҳозир ижтимоий-гуманитар фанлар, жумладан, тарих, фалсафа, руҳшунослик, адабиёт илмида ҳаёт-мамот аҳамиятига молик туб ўзгаришлар жараёни кечмоқда. Энг муҳими, фан табиатига ёт бир хилдаги «якдил» фикрлашдан секин-аста қутулиб бораётирмиз. Президентимиз Ислоом Каримов айтганларидай, «Жамиятда фикр эркинлиги, гоаялар ранг - баранглиги бўлмаса, айниқса, унга йўл берилмаса тараққиёт, олға силжиш қийинлашади. Яқин ўтмишимиз - бунинг яққол далилидир».

Шуни тан олиш керакки, ижтимоий-гуманитар фанлардаги янгиланиш хийла мушкул, зиддиятли тарзда кечмоқда. Ҳамон дадил, мустақил фикрлашдан чўчиш иллатидан қутула олганимиз йўқ. И. Каримов тўғри таъкидлаганидай: «Гўё биров сал бошқача фикрласа, ҳаммаёқ остин-устин бўлиб кетадигандай хавотирга тушамиз. Унга душманзимиздай қараймиз. Энди у замонлар ўтди. Ҳар қандай фикрни муҳокама қилиб, ҳақиқат баҳсларда туғилади, деган ақидага амал қилиб, энг маъқул, энг тўғри йўлни топиш мумкин» («Халқ сўзи», 1995 йил 20 январь).

Бу мулоҳазалар тўлигича адабий ҳаёт ва адабиёт илмига, шунингдек, адабиётдан янги дастур, дарсликлар яратиш соҳасига ҳам тааллуқлидир. Мен истиқлол йилларида умумтаълим мактаблари, олий ўқув юртлари учун адабиётдан янги дастур ва дарсликлар яратиш ишида қатнашиш, Республика Олий педагогика институти, ўқитувчилар малакасини ошириш Марказий институти тингловчилари билан машғулотлар олиб бориш асносида шунга ишонч ҳосил қилаётирманки, адабиёт фанида ҳал этилмаган муаммолар беҳад кўп. Уларни ҳал этмай, бу борада янгича қарашларни дадил ўртага қўймай туриб ўқув-ўқитув савиясини кўтариш, чин маъно-

даги янги дарсликлар яратиш мушкул. Шулардан айримларига эътиборни тортмоқчиман.

Кейинги пайтларда 20-30-йиллари адибларимиз орасида бўлиб ўтган ижодий мунозаралар, қатор ижтимоий-сиёсий, тарихий ҳодисаларга муносабатдаги тафовутлар, ғоявий хилма-хилликлар устида қизгин баҳслар кетяпти. Яқин-яқинларда кимки октябрь инқилобини, шўролар сиёсатини олқишлаган бўлса, уларни «ўзимизники» санаб, танқидий фикр айтган қалам аҳлини эса «душман»га чиқарар эдик. Энди, аксинча, айни ўша адибларимизнинг шўролар тўғрисидаги салбий фикрларини топиб олиб, қахрамонга чиқариш ёки шўрога хайрихоҳлигини рўқач қилиб, камситиш ҳолларига бот-бот дуч келаётимиз... Ахир буни илм деб бўладими! Ҳақиқий фан вазиятга қараб товланавермайди, ҳодисаларни бор ҳолича мураккаблиги, зиддиятлари билан кўрсатиш йўлидан бо-ради.

Ойбекнинг Қодирий, Ҳ. Олимжоннинг Фитрат ҳақидаги тадқиқотларида икки буюк адибнинг замондошлари ижодини ғоявий-мафкуравий жиҳатдан салбий баҳоланиши гўё катта гуноҳ, тоқат қилиб бўлмайдиган бир ҳол, деб қаралмоқда. 30-йиллардаги мудҳиш ижтимоий-сиёсий вазият назарда тутилса, бу хил қарашларда асос бор, албатта. Ўша кезлари бирор адиб ижоди хусусидаги ғоявийликка, мафкурага дахлдор танқидий гап унинг тақдирини ҳал этишда катта рол ўйнаган. Аслида, жамиятда соғлом ижтимоий-ижодий муҳит муҳайё бўлса, улкан адиблар ижодининг ғоявий, мафкуравий асослари тўғрисида ҳам кескин баҳслар юритиш табиий бир ҳол саналмоғи лозим. Жаҳон адабиётида бунинг ёрқин мисоллари кўп. Буюк реалист Л.Толстой даҳо драматург Шекспир ижодини кескин танқид қилиб, йирик трактат ёзган. Ҳеч ким бунинг учун Л.Толстойга таъна тоши ёғдирмайди. Буюк адиб танқиди туфайли Шекспирнинг обрўи тушиб қолган ҳам эмас.

Адабиёт муаллимлари билан мулоқотларда ҳар гал шундай савол кўндаланг қўйилади: адабиёт тарихига, адабий ҳодисаларга, асарларга ягона, мажбурий марксча-ленинча йўл-йўриқлар асосида ёндашиш, уларни «икки хил маданият» қолипи, синфийлик, партиявийлик принципи, совет жамияти, социализм манфаатидан келиб чиқиб баҳолаш удумидан воз кечилган экан, энди қандай мезонлар асосида иш кўраимиз?

Маълумки, «марксча-ленинча адабиётшунослик»ка қадар ҳам у билан ёндош ҳолда, жаҳонда жуда кўп адабиётшунослик мактаблари бўлган. Афсуски, бизга марксча-ленинча йўл-йўриқни дунёда

адабиёт ҳақидаги ягона энг тўғри таълимот, деб ўргатишди, бошқа илмий мактаблар ё умуман рад этилди ёки ҳар боб билан камситилди. Бугунги кунда бундай нохуш ҳолга барҳам берилди. Ҳозир биз учун барча адабий-илмий мактаблар эшиги очиқ. Бироқ биз очиқ эшиклар олдида довдираброқ турибмиз, очиқ эшиклардан ўтиб, муҳташам қасрлардаги ўлмас хазиналардан дадил баҳраманд бўлиш учун бизда уқув-малака, журъат етишмаётир. Жаҳон хилма-хил адабий тафаккури билан таниша борган сари, табиийки, бадиий адабиёт, адабий-илмий мезонлар хусусидаги тасаввуримиз ҳам ўзгариб, бойиб бораверади; адабиёт олами ниҳоятда ранг-баранг, бадиий ижод тайёр қолипларини тан олмайдиган сирли-сехрли ҳодиса эканига ишонч ҳосил қиламиз. Аини пайтда, қанчалар хилма-хил бўлмасин, тараққийпарвар сўз санъатида турли давр, турли оқимларга мансуб шоҳ асарларни туташтириб турадиган муштарак жиҳатлар, хусусиятлар мавжуд эканига иқроор бўламиз. Чунончи, ҳаққонийлик, гуманизм, теран маънодорлик, юксак бадиийлик - эстетик таъсирчанлик, ўқувчини ҳайратга соладиган мўъжизавийлик шундай мангу хусусиятлардандир. Эҳтимол, мана шулар адабий ҳодисаларни ўрганиш, баҳолашга таянч нуқта, бош мезон вазифасини ўтар.

Адабиётни, адабий асарни қай йўсинда ўрганиш масаласи ҳам қизгин баҳсларга сабаб бўлмоқда. Бугунги кунда адабиётни ҳаёт кўзгуси ва дарслиги эмас, бадиий ижод шакли, санъат ҳодисаси сифатида ўрганишга, асарни бадиий ифода, шакл жиҳатидан текширишга бот-бот даъватлар қилинаяпти. Бу ҳолни адабиёт илмида узоқ йиллар ҳукм суриб келган вульгар социологизм ақидаларига, мафкуравий-сиёсий ёндашишга қарши реакция, акс таъсир кўриниши, деб қарамоқ керак. Яқин-яқинларда мактаблар учун мўлжалланган адабиёт дастурлари, дарсликларини варақлаб кўринг. Аввало, барча асарлар, биринчи галда, синфийлик, партиявийлик принципларидан келиб чиқиб танланган; социализм манфаатига, коммунистик мафкурага хизмат қилса, бадиий даражаси қандай эканидан қатъи назар дарсликларга киритилаверган; I-II синфларда биргина Ленин мавзусига бағишланган ўнлаб асар олинган, ҳатто Эргаш Жуманбулбул ўғлидек буюк халқ бахшисининг «Кунтуғмиш», «Равшан»дек шоҳ асарлари қолиб, бадиий ночор «Ўртоқ Ленин» достони ўрганишга тавсия этилган. Асарлар таҳлили, талқини ҳам шунга яраша. Шоир Э. Воҳидов айтмоқчи: адабиёт ўрганиб, унга санъат деб, руҳ неъматига деб эмас, балки сиёсат деб муносабатда бўлдик; ёзувчининг бадиий истеъдодини нари суриб, унинг

дунёқарашини муҳим санадик, шеъриятдан завқ олишни эмас, синфий нуқтаи назардан таҳлил қилишни билдик, асарлардан кўпроқ ижтимоий маъно ахтардик... Бу хил хато-камчиликлардан қанчалик тез қутулсак, шунчалик яхши.

Бироқ адабиётни санъат ҳодисаси сифатида ўрганишга даъватлар асносида бошқа хатарлар шарпаси сезилиб келаётирки, бунинг олди олинмаса, ёмғирдан қутулиб, дўлга дучор бўлиш мумкин. Айрим ёзувчи ва адабиётшунос ҳамкасабаларимиз адабиётни умуман замондан, мафкура ва сиёсатдан айиришга, адабий ҳодисаларни «соф санъат», бадийят ҳодисаси сифатидагина ўрганишга ундаётирларки, бундай йўл ҳам яхши самара бермаслиги аён. Вульгар социологизм, якка мафкурачилик, тор синфий-партиявий ёндашишнинг салбий оқибатларига қарши чиқаман, деб адабиётнинг ижтимоий-мафкуравий қимматини назар-писанд этмаслик ҳам ҳақиқатдан, адолатдан чекинишга олиб келади. Ҳар қандай асардан, образдан, шоирнинг ҳар бир сатридан социал маъно, замонга, сиёсатга ишора қидиравериш тўғри эмас. Шу билан баробар, юксак бадийят намуналарини замонадан, сиёсатдан, мафкурадан айри ҳолда нукул санъат, шакл жиҳатидангина ўрганиш, ўқитиш орқали уларнинг асл моҳиятини очиш, англаш, ҳақиқий қимматини белгилаш қийин. Матбуотда «мафкуравий адабиёт ўлади!» деган гаплар айтилди, аммо бу дабдабали, бир оз дағдағали даъволар илмий асосланиб берилмади. Аслида сохта, ўткинчи мафкурага, калтабин, хато сиёсатга хизмат этган адабиётнинггина умри қисқа. Бироқ мангу, ҳаётбахш ғоялар, ҳақиқат, адолат, ватан, халқ, миллат ғами, тақдири, истиқболига дахлдор сиёсат руҳи билан йўғрилган асарларнинг умри эса боқий. Конфуций, Данте, Яссавий, Навоий, Машраб, Пушкин, Чўлпон, Рауф Парфи каби улуғ шоирлар шеъриятини мафкурадан холи ҳолда тасаввур этиш мумкинми?! Чунончи Яссавий ўзбек, балки умумтуркий адабиётда мафкуравий шеъриятнинг ҳам отасидир. Яссавийнинг ҳар бир сатрини, шеърий санъатини ислом мафкураси, тасаввуфидан холи ҳолда изоҳлаш, тушуниш, тушунтириш мумкин эмаслиги барчага аён.

Демак, бутун гап адабиётнинг мафкура, сиёсат билан алоқадор жиҳатларига қай тариқа ёндашишда, биз бошдан кечирган кўргиликлар боиси сўз санъатига хос ўта нозик масалаларни бузиб талқин қилинганида, ҳамма нарсани зўрлаб, тор синфийлик, партиявийлик, коммунистик мафкура «қарич»и билан ўлчашга уринганликда.

Сир эмас, дарсликларга киритилган талай яхши асарлар ҳам

ўша синфийлик, партиявийлик мезонлари асосида таҳлил қилинган. Бугунги кунда ўша асарларни асл социал-ижтимоий маъноси-ни холислик билан янгича илмий кашф этишга катта эҳтиёж сезилмоқда. Чинакам санъат асарининг туб ижтимоий маъносини очиб бериш, кашф этиш эса осон иш эмас, бу иш ўзига хос санъат, юксак маҳорат, нозик дид, зўр билим талаб этишини асло унутмайлик.

Шўро ҳокимияти йилларида адабий асарлар фақат социологик-ижтимоий маъно жиҳатидангина ўрганилди, бадиият масалалари текширилмади, деган таъналарга тўла қўшилиб бўлмайди. Бадиият, маҳорат, шакл масалалари ҳам текширилган, маҳоратшунос адабиётшунос олимлар етишиб чиққан; кейинги ўттиз йил давомида адабиёт бўйича ёқланган докторлик ва номзодлик диссертацияларининг ярмидан кўпроғи бадиият, поэтика масалаларига бағишланган; улкан ёзувчи, шоирлар ижоди, машҳур асарларнинг деярли барчаси поэтика, маҳорат нуқтаи назаридан, озми-кўпми, ўрганилди. Хўш, шунга қарамай, нега бу ишлардан кўнглимиз тўлмайди, маҳорат, поэтикани текшириш бобида кўз-кўз қилиб кўрсатадиган, фанда чинакам кашфиёт дейишга арзигулик илмий асарларимиз қани? Гап шундаки, шакл, поэтика масалаларини ўрганишда ҳам юзакичилик, муайян қолиплардан чиқа олмаслик мавжуд; кейинги пайтларга қадар бизда адиб санъати, маҳорати орқали асарнинг туб моҳиятига кириб бориш, асар ҳақидаги бор ҳақиқатни айтиш журъати етишмай келди. Бу борада ҳам ўша машъум «тор синфийлик», «партиявийлик» принципи бизга панд берди. Масалан, «Сароб» романи «Ўткан кунлар»дан кейин ўзбек прозаси забт этган иккинчи чўққи, муҳим бадиий кашфиёт сифатида баҳоланди, ёзувчининг тасвир маҳорати, айниқса, қаҳрамон руҳияти ифодаси кенг таҳлил этилди. Минг афсус, ўша ёзувчи маҳорати, санъати заминида ётган асосий маъно моҳияти кўп ҳолларда бир ёқлама талқин этилди. Ёзувчининг ўзи афсус-надомат билан айтганидай, танқид «Сароб»дан нуқул сиёсат излади, одамларнинг дарду дунёсини, оху зорларини эшитадиган бир азамат топилмади. Айни шундай ҳолатни Ойбек, Ф.Фуллом, Ҳ.Олимжоннинг қатор асарлари таҳлилида ҳам кўриш мумкин.

Адабиётнинг, адабий асарнинг мафкура, сиёсат билан алоқаси хусусида сўз борганда, яна бир мунозарали масалани четлаб ўтиб бўлмайди. Янги адабиёт дастури ва дарсликлариди ҳукмрон мафкура руҳи билан йўғрилган қатор асарлардан воз кечилгани ҳолда, ўшандай руҳдан бутунлай холи бўлмаган «Қутлуғ қон», «Зайнаб ва

Омон», «Синчалак» сингари асарларга нега ўрин берилди, деган савол туғилади. Тўғри, бу асарлар ҳукмрон мафкура таъсирида ёзилган, чунончи, «Кутлуғ қон»да ҳодисаларга синфий ёндашиш устун, «Зайнаб ва Омон»да бахтсиз ёшлар совет даврида, колхоз кучоғида бахтини топди, деган ғоя ўтказилган; «Синчалак»да давр ғояларига хайрихоҳлик ўринлари учрайди... Бироқ бу асарларнинг қиммати шулар билан чекланмайди. Тарихдан биламизки, улкан реалист адиблар ижодда кўп ҳолларда ўз қараши, ғоявий ақидаларига зид бориб, даврнинг ҳукмрон мафкураси тазйиқидан банд туриб, оқибат-натижада, ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолганлар, «синфий партиявий ёндашиш» чегарасидан чиқиб, умуминсоний қадриятларни ҳимоя қилишга эришганлар. Биз назарда тутган асарларда ҳам шу ҳол мавжуд: «Кутлуғ қон» муаллифи кўп ҳолларда асримиз бошларидаги халқ ҳаётини, Йўлчи, Ёрмат сингари шахслар онгидаги ўзгариш, ўзликни англаш, қолаверса, халқдаги миллий уйғониш жараёнини ҳаққоний, таъсирчан кўрсатган; синфий кураш йўлини танлаган Йўлчи билан нажот - миллатнинг бирлиги, деган ақидага амал қилувчи Абдишукур қараш ва амалларидаги муайян тафовут ва зиддиятлар ҳам ҳаётий, ҳаққоний ифодаланган. Йўлчи билан Мирзакаримбой ва унинг хонадони аъзолари орасидаги зиддиятларга келсак, бундай ҳодисани фақат синфий ёндашиш оқибати, деб тушунтириш тўғри бўлмас. Бу хил зиддиятлар ҳамма даврларда, барча халқларда учраши мумкин. Ўз нафси, пул, мол-мулкни деб, ҳатто яқин одамларига шафқатсизлик қилган инсофсиз, диёнатсиз бадавлат кимсалар бугун йўқ, деб ким айта олади? «Зайнаб ва Омон»даги бахтли совет даври, фаровон колхоз ҳаёти ҳақидаги сартларни мустасно этганда, Зайнаб билан Омоннинг машаққатли ҳаёт йўли ифодаси - шафқатсиз, мардона ҳақиқатнинг ўзгинаси-ку! Асар бошдан-оёқ ҳамма даврларда тараққий-парвар адибларни ҳаяжонга солган шахс эрки ҳимоясидан иборат. «Синчалак»ка шуҳрат келтирган бош омил унда «партия ролини кўрсатиб берган»ликда эмас, балки «совет ҳаёт тарзи»нинг асл моҳиятини бадиий инкишоф этганлигида, Қаландаровдек жонли, ҳаётий образ яратилганлигида, бу шахс тимсолида давр зиддиятлари моҳирона очиб берилганлигидадир. «Синчалак»ка қадар ўзбек адабиётида совет қишлоқ ҳаётининг реал манзарасини, қишлоқ аёлларининг чин аҳволини бу қадар ҳаққоний, ёрқин ифодалаган асар яратилган эмас эди... Айни шу жиҳатлари назарда тутилган ҳолда, бу асарлар мактаб дастури ва дарслиklarига киритилган.

Шу ўринда яна бир қалтис саволга дуч келамиз. «Синчалак»да-

ги Саида, шунингдек, дастур ва дарсликларга кирган «Уфқ»даги Икромжон, «Олтин зангламас»даги Содиқ каби коммунист образларини қандай талқин этмоқ керак? Ёдда бўлса керак, бир вақтлар ўтмишдан олиб ёзилган асарларда шоҳ ёки мансабдор, бадавлат одам, руҳоний «ижобий қаҳрамон» қилиб берилса, ёзувчи ба-лога қолар эди, бу ҳол ўтмишни идеаллаштириш, синфий ёнда-шиш, бинобарин, ҳақиқатдан чекиниш деб қаралар эди; совет даврига бағишланган асарларда коммунист ёки рус кишиси образ-ларида салбий хусусиятлар тилга олинса, бу ўта қалтис иш сана-ларди... Адабиётга, образга, характерга ўшандай бир ёқлама ёнда-шиш асорати бугунги кунда ҳам ўзгачароқ тарзда кўриняпти.

Бу ҳол характернинг типиклиги масаласида эскича қарашлар доирасида иш кўришининг оқибатидир. Биз узоқ йиллар типик ха-рактер яратиш учун албатта «умумлаштириш» шарт деган ақидага амал қилиб келдик: айрим кишиларга хос бўлган хусусиятлар ти-пик бўлолмайди, конкрет даврдаги кўпчилик кишилар ёки айрим ижтимоий гуруҳларга хос хусусиятларгина типикдир, деган фикр-ни бугун ҳам ҳақиқат деб биладиганлар бор. Ҳолбуки, адабиёт ил-мида, тараққийпарвар адабиётшуносларнинг асарларида, санъат-да, адабиётда ёрқин характерлар яратиш учун «умумлаштириш» принципи шарт эмаслиги, санъатнинг қатор турлари, чунончи, архитектура, мусиқа учун умумлаштириш бегона экани, сўз санъ-атида ҳам, хусусан, ҳужжатли асарларда, тарихий шахслар образ-ларида, буюк сўз усталарининг кўплаб асарларида умумлаштириш унсурлари айтарли йўқлиги исбот этилган.

Умумлаштириш принципини умуман инкор этмаган ҳолда, ҳар қандай образдан, муайян ижтимоий гуруҳга хос умумлашма-ти-пик белгилар қидиравериш ва талаб этиш қатор юксак бадий асарлар, ёрқин характерлар моҳиятини, бадий қимматини топ-таб, бузиб талқин этишга олиб келганлигини, бу хил қатъий талаб адабиётимизда, охир-оқибат, схематизмга йўл очиб берганлигини унутмаслик керак. «Ўткан кунлар»дан тортиб «Юлдузли тунлар»га қадар кўплаб етук асарлар шу хил қарашларнинг «қаҳри»га учради. Ҳатто «Ўткан кунлар»ни ўз даврида қаттиқ ҳимоя қилиб чиққан айрим олимларимиз ҳам Отабек, Юсуфбек ҳожи, Ҳасанали тим-солида ўша образлар мансуб бўлган синфга хос хусусиятлар ро-манда егарли ифода этилмаганини танқид қилиб ўтганлар; «Юл-дузли тунлар»даги Бобур жаҳонгир шоҳларнинг типик вакили си-фатида кескин «фош этилмагани», «қораланмагани» учун таъналарга дучор бўлди...

Саида, Икромжон, Содик каби образларга, менингча, фақат муайян социал гуруҳ, ижтимоий кучнинг вакили, умумлашма тим-соли деб эмас, балки биринчи галда, жонли, бетакрор шахс, ҳақиқат, адолат учун курашчи, инсофли, диёнатли одамлар сифатида қарамоқ даркор. Аслида, бу қаҳрамонларга хос виждон, адолат туйғусини «коммунистга хос хусусият» деб билиш тўғри эмас. Партия билети йўқ, аммо калбида виждон, имон, адолат туйғуси бор ҳар қандай инсон, ориятли ўзбек ўшандай вазиятда Саида, Икромжон, Содиклар тутган йўлдан боравериши табиий. Демак, бу образлар аввало ҳаётгийлиги, умуминсоний хислатлари билан эътиборга сазовор.

Кези келганда айтиб ўтай - айрим ҳамкасблар назарида «тарафкашлик» руҳида битилган «Сароб»да ҳам холис чизилган реал ҳаёт манзаралари, ўқувчини ларзага соладиган драматик лавҳалар, ўта нозик, теран ифода этилган руҳий кечинмалар беҳисоб, характерлар бисотида умуминсоний жиҳатлар анчагина. Чинакам санъат асарини унинг бош пафоси мунозарали эканига қараб бутунлай йўққа чиқариб бўлмайди.

Ниҳоят, яна бир баҳсли масала устида тўхталмоқчиман. Адабиётимиз тарихининг муайян босқичларига, ҳукмрон мафкура таъсирида бўлган адиблар ижодига баҳо беришда холис бўлиш, ҳақиқат, адолат мезонлари асосида иш кўриш адабиётшунос олим, педагогнинг виждоний бурчидир. Қатор чиқишларда 20-йилларнинг охири, 30-йилларга келиб, деярли барча ёзувчилар, ҳатто Чўлпон, Фитрат, Қодирий ҳам замонасозлик йўлига ўтди, бу даврдаги барча асарлар «социалистик реализм қолипи»да битилган, ҳукмрон коммунистик мафкура руҳи билан йўғрилган, деган қарашлар илгари сурилмоқда. Дарҳақиқат, ўша йиллари ижод қилган етакчи адибларнинг талай асарларида замонасозлик хийла кучли. Узоқ давр худди ўша руҳдаги асарлар кенг тағриб ва ташвиқ этилди, дастур ва дарсликларга киритилди. Кузатишлар шуни кўрсатаётирки, ўша кезлари шу хилдаги асарлар билан баробар, ҳукмрон мафкура таъсири, тазйиқидан холи, «социалистик реализм қолипи»га тушмайдиган талай шеър, дostonлар, роман, қисса ва ҳикоялар ҳам яратилган. Қизиқ ҳол: 30-йиллари шеърятда замонасизлик йўлига кирган Чўлпон насрда «Кеча ва кундуз»дек замона зайлига зид роман билан чиқди; муайян даражада тарафкашлик позициясида туриб ёзилган «Сароб»дек роман муаллифи А. Қаҳҳор «Томошабоғ», «Санъаткор», «Адабиёт муаллими» сингари холис ҳикоялар битди, 30-йилларнинг «замонасоз» адиби сифатида танилган

Фафур Гулом «Шум бола»дек замонаси билан асло сифиша олмай-диган қисса яратди. Бундай «зиддиятли ҳолат»ни Ойбек, Ҳ. Олим-жон бисотида ҳам учратиш мумкин.

Шу хил асарлардан бири - «Шум бола» қиссасининг айрим жиҳатларига эътиборни тортмоқчиман. «Шум бола»да инқилоб ара-фаси, Биринчи жаҳон уруши давридаги халқ ҳаёти акс этган. Маълумки, совет ҳокимияти йилларида шаклланган, аниқроғи, шакл-лантирилган тасаввурга кўра, бу даврда халқ орасида синфий зид-дият, курашлар авж олган, меҳнаткаш халқ инқилобга тайёр тур-ган, халқ орасидан етук инқилобчи раҳнамолар етишиб чиққан; табиийки, ўша давр ҳақидаги ҳар бир асардан, биринчи галда, ўшандай тасаввурга мос хусусиятлар ифодаси талаб этилган. «Шум бола»да эса тамомила бошқа манзарага дуч келамиз: бу ерда син-фий зиддият, курашлардан, инқилобий руҳдан асар ҳам йўқ; қис-сада бирорта ҳам синфий кураш, инқилоб ҳақида ўйлайдиган кимса образини, у ёғини суриштирсангиз рисоладагидай «ижобий қахра-мон»ни кўрмайсиз; асар воқеалари асосан бозору такяхонада ўтади; одамлар - бою камбағал, савдогару косиб, домла, эшон - барчаси ўзларининг кундалик тирикчилик ташвишлари билан банд. Қисса-да қаламга олинган халқ ҳаётининг, бир қарашда, унча муҳим бўлиб туюлмайдиган фаройиб лавҳалари - бозор ҳангомалари, ҳар хил томошалар, кисавур-ўғрилар базми, кишиларнинг интим ҳаёти, эшон ойимнинг кўнгил очишлари, ўйнашларнинг дийдор-лашуви, аза-дафн ташвишлари, такяхонадаги васвасалар, Шум бола шумликлари - буларнинг барчаси, бир чеккаси, ўша кезлари авж олдирилган сиёсатбозликдан зада бўлган кўнгилларга ором, ўзгача кайфият бахш этади, озгина бўлсин, замона галваларидан ҳаёлни четга тортгандай бўлади.

Бироқ сиртдан қарагандагина шундай. Аслида, бошдан-оёқ бебош бир йўсинда битилган, фаройиб олди-қочди саргузаштлар-дан иборатдай туюлган тасвирлар заминида жуда муҳим инсоний, ижтимоий маъно мужассам. Гуё бу қисса қолипларга тушмайдиган бебош, асов ҳикоя тарзи билан ўша кезлари яратилган сохта сиё-сий-мафкуравий асарларга ўзига хос пародия - киноя каби туюла-ди. Аввало, қиссадаги ҳар бир персонажни адиб ҳаётдаги ижтимо-ий мавқеидан қатъи назар, ўта самимият билан холис кўрсатади, бой, камбағал ёки руҳонийни улар мансуб бўлган ижтимоий гу-руҳнинг умумлашма - типик вакили эмас, балки инсон сифатида беради; Сарибой, Домла, Сарроф ҳинди, Ҳожи бобо, Султон кисавур - барчаси зиддиятлари, табиатидаги мусбат ва манфий

томонлари билан бор ҳолича тақдим этилади; ашаддий ўғри Султон кисавур айни пайтда мард, танги одам; хасис, худбин, қиморбоз, маишатпараст Сарибой табиатан инсонийликдан бегона эмас, ёш хотин билан айш-ишратга берилиб кетган бу одам ўғли ҳақидаги шум хабарни эшитганда ҳушдан кетиб йиқилади, афтодаҳол бир ҳолда асл масканига - хонадонига қайтади.

Адиб бир неча ўринда латифанамо воқеалар орқали сезилар-сезилмас бир тарзда даври учун жуда жиддий, қалтис гапларни айтиб юборади. Асар бошида Тошкентда жиннилар кўпайиб кетгани ҳақида сўз боради, жинниларга доир бир неча латифалар келтирилади. Хўш, Ф. Фуломдек улкан адиб жиннилар ҳақидаги латифани асарга нега киритди? Мақсад жиннилар устидан кулишми? Асло! Ўша латифалардан бирини эслайлик. Бир жинни кўчада кетмон дастаси билан ўтган-кетганни қувлаб, уриб-сўкиб: «Ҳамманг бир томонга юр, тарқалиб юрма! Тартиб керак, интизом керак... Нимага одамлар бир томонга юрмасдан ҳар қаёққа тарқалиб юради? Николай пошшо замонида тартиб-интизом керак, бир томонга юрсин-да!» дейди. Бошқаси унга шундай жавоб беради: «Ер ахир тарозига ўхшаган нарса бўлади, ҳамма бир томонга юрса, ер баркашдай бир ёққа оғиб, ҳаммамиз Қурдум дарёга фарқ бўлиб кетамиз-ку».

Хўшёр китобхон жиннилар тилидан айтилган бу гапларда, аслида жиддий, ўта қалтис маъно борлигини - гап Николай пошшо замони эмас, балки барчани бир йўлдан бир томонга зўрлаб юргизиш сиёсати кетаётган советлар даври устида бораётганини сезади; бундай зўравон сиёсатнинг хунук оқибати ҳақидаги огоҳлантиришлар ҳақ бўлиб чиққанини, ҳаммани бир йўлдан бир томонга калтак билан зўрлаб юритиш туфайли ҳаёт посангиси ост-уст бўлиб кетганлигини бугун баралла кўриб турибмиз.

Қиссадаги оммавий саҳналар, оломон талқини ҳам ўзига хос, хийла қалтис; бир эмас, икки ўринда оломоннинг бебош, онгсизларча ҳамласи туфайли мутлақо бегуноҳ бандалар ҳалоқ бўлади. Аянчли жиҳати шундаки, кимларнингдир кутқуси билан гуноҳ ишда иштироқ этганлар қилғиликни қилиб қўйиб ўзларини билмасликка оладилар... Шу хил аянчли лавҳалар 30-йиллардаги оломон кайфиятига ишора эмасми! Қисса айни қизил қатағон авжига чиққан бир паллада - 1936-1937 йилларда матбуот саҳифаларида чиқа бошлаганини унутмайлик!

Адабиётдан тузилган янги дастур ва мажмуада «Шум бола» аса-ри мактабларнинг битирувчи синфларига тақдим этилган экан,

етуклик ёшидаги ўқувчиларга бу ноёб асарнинг шу хил маъно жиҳатдан тағдор ноёб моҳиятини очиб бериш даркор. Шу тариқа бир асарда замонасозлик йўлини тутган адиб бошқасида тамоми-ла ўзгача йўлдан борган. Шу фактнинг ўзиёқ биз учун жиддий сабоқ бўлиши керак: айрим ҳолатларгагина таяниб, улкан адиблар ижоди, адабиётимизнинг муайян даврлари ҳақида бир ёқлама хулосалар чиқаришга шошилмайлик, адибларимиз бисотида, қатағон йилларида бошқача руҳдаги асарлар ҳам борлигини, қолаверса, танқид қилинаётган асарларнинг ўзга жиҳатлари ҳам мавжудлигини эсдан чиқармайлик. Бу борада ҳақиқат, адолат туйғуси сизу бизни асло тарк этмасин.

1995 йил февраль.

АДОЛАТНИНГ МАШАҚҚАТЛИ ЙЎЛЛАРИ

Чўлпон тугилган куннинг юз йиллиги республикамызда муносиб нишонланди. Бу кутлуғ санага яхши тайёргарлик кўрилди. Би-ламызми, Чўлпон бор-йўғи 41 йил умр кўрди, шоир умрининг ярмидан кўпроғи қизгин ижтимоий-ижодий фаолиятда ўтди; гарчи унинг шеърляти, насрий асарлари, «Кеча ва кундуз» романи, драмалари адабиётимизда, маданий ҳаётимизда, миллий адабий тафаккур ривожиди чуқур из қолдирган бўлса-да, ижодкор меҳнати, тоталитар тузум шароитида, тириклигида қадрланмади, аксинча, буюк адиб таъқибу таҳдидлар остида яшади, охири қатағон этилди; қатл этилгандан кейин ҳам узоқ йиллар номи «қора рўйхат»дан тушмай келди. 80-йиллар охирлари, асосан, истиқлол даврига келиб, унинг қулуғ номи, шаъни тиклана бошланди, ижодий мери-роси халққа қайтарилди, мукамал асарлар тўпламлари чоп этишга киришилди, ҳаёти, ижоди ҳақида жиддий тадқиқотлар майдонга келди, асарлари театр сахналари, телевидение экранларига чиқди, мактаб ва олий ўқув юртлари адабиёт дастури, дарсликларидан муқим ўрин олди. 1991 йили Қодирий, Фитрат қатори Алишер Навоий номидаги Давлат мукофоти билан тақдирланди; бугунги кунда унинг номида институт, нашриёт, кўплаб маданий муассасалар, махсус мукофот бор. Буларнинг барчаси истиқлол йилларида рўй берди. Хўш, авваллари-чи?!

20-30-йиллари Чўлпон бошига тушган қора кунлар, унинг ижоди теварагида кетган машмашалар, ниҳоят, 37-йилда ҳибса олингани, 38-йилда қатл этилгани, сўнг кўп йиллар давомида асарлари таъқиб остида бўлгани тўғрисида архив ҳужжатлари, замондошлари хотиралари, тадқиқотчилар асарлари орқали анча-мунча нар-

саларни биламиз. Мен бу ерда 50-йиллар ўрталаридан ўзим университетда ўқиган, аспирантурада таълим олган, ниҳоят, 80-йиллар бошларида республика адабиёт илмининг муътабар марказларидан бири деб тан олинган ўзбек адабиёти кафедрасида ишлаган кезлари ўзим бевосита шоҳид бўлган айрим воқеаларни эслатиб ўтмоқчиман.

Бир неча йиллардан бери Америкада яшаб, у ерда олий ўқув юрглари талабаларига сабоқ берган, жиддий тадқиқот ишлари олиб борган ҳамкасбимиз Хайрулла Исматуллаев «Би-би-си» радиосида 1997 йил 23 октябрь куни Чўлпон ижодининг хорижда ўрганилишига оид мазмундор суҳбатида мунозарали бир фикрни ўртага ташлади. Унинг даъвосига кўра, 60-80-йиллар давомида хориждаги тадқиқотчилар Чўлпон меросини ҳолисона ўрганиш, тарғиб қилиш соҳасида катта жонбозлик қилганлари ҳолда, адабнинг ўз юртидаги адабиётшунослар бу борада «лом-мим» демай қўл қовуштириб турган эмиш. Бу даъвога қўшилиб бўлмайди.

Хайрулланинг ўзи ҳам 60-70-йилларда университетда ишлаган, яхши билади: ўзбек адабиёти кафедрасида, С. Долимов, А. Алиев, Н.Худойбергенов, Б. Акрамов, Т. Солиҳов, А. Расулов, биринчи галда, О.Шарафиддинов каби кафедра аъзолари кўнглида Қодирий, Фитрат, айниқса, Чўлпонга нисбатан хайрхоҳлик руҳи ниҳоятда кучли эди. Бу руҳ талабаларга ҳам кўчиб ўтган эди. Ҳар қанча эҳтиёт чоралари кўрилмасин, университет аудиторияларида Чўлпон сатрлари янграб турарди. Талабалар қўлида «Кеча ва кундуз», «Тонг сирлари»нинг кўчирилиб муқоваланган қўлёзма нусхалари айланиб юганини билардик, билиб, ўзимизни билмасликка олардик. Ўша кезлари университетда таълим олган, шу ерда етишган деярли барча шоирлар ижодида Чўлпон шеърияти руҳи мавжудлигини пайқаш қийин эмас.

Хориждаги чўлпоншунослардан фаркли ўлароқ, ўз юртидаги, жумладан, университетдаги олимлар бу борада қандай оғир шароитда иш олиб борганликларини унутмаслик даркор.

Устоз Озод ака 60-йиллардаёқ Чўлпон ижодининг энг жонкуяр, ботир, жасур тадқиқотчиси, тарғиботчиси сифатида танилган эди. У XX съезддан кейин Ёзувчилар уюшмасида Чўлпон ижодий мероси бўйича тузилган комиссия аъзоси сифатида мустақил фаолият олиб борган эди; олим тез орада Чўлпоннинг ўз вақтида чоп этилган, фидойи китохонлар қўлида сақлаб қолган деярли барча асарларини тўплашга эришди. Унинг ташаббуси билан 1967 йил босилган ва чиқар-чиқмас ман қилинган «Тирик сатрлар» тўпла-

мига Чўлпоннинг йигирмадан ортик шеърлари киритилди. Худди ўша йили «Адабиётимизнинг ярим асри» тўпламида эълон этилган «Йиллар ва йўллар» мақоласида олим Чўлпон ижодига, шеърятига ижобий баҳо беришга ҳаракаат қилди. Мазкур мақола учун Озод ака «Чўлпоннинг тарғиботчиси», бинобарин, миллатчиликка майли бор одам сифатида «қора рўйхат»га тиркалди.

Бу орада Ёзувчилар уюшмасида марказкомнинг идеология бўйича котиби иштирокида ўтган катта бир анжуманда «Фан» нашриёти чиқарган адабиёт тарихида Чўлпон шеърятини асоссиз, ғайриилмий йўсинда танқид остига олинганлигини «Баҳорни соғиндим» шеъри таҳлили мисолида домла гоят ишонарли кўрсатиб берди. Залда ўтирганларнинг кўпчилиги, билиб турибман, Озод ака томонида. Бироқ марказком котиби охириги сўзида Озод акага эътироз билдирди, уни чимдиб ўтди, «Чўлпон бизнинг шоир эмас, у ҳеч қачон бизники бўлмаслиги»ни уқтирди.

70-йиллари университетда олий ўқув юртлири муаллимларининг малакасини ошириш курслари, жумладан, ўзбек адабиёти кафедраси ташкил этилган, ўша кезлари бу кафедра жўшқин фаолият олиб борар, Озод ака каби етук ҳақиқатгўй домлаларнинг маърузалари гоят мароқли ўтар эди. Озод ака ўзига хос жасорат билан ўзбек адабиёти тарихи, жумладан, Қодирий, Чўлпон, Фитрат ижоди ҳақида бор ҳақиқатни айтишга интилар, хусусан, Чўлпон ижоди устида ёниб сўзлар, шоир шеърларини бемалол тингловчиларга ўқиб бераверар эди. Эҳтиёт юзасидан домла тингловчиларга таништириш учун кўпроқ Чўлпоннинг сиёсатдан йироқроқ туюлган пардали ёки советларга хайрхоҳлик руҳидаги шеърларини танларди. Шунга қарамай, тингловчилардан бири, ортодоксал коммунист, фан номзоди, ташқаридан келган эмас, балки Озод ака билан бирга ишлайдиган муаллима домланинг «универсиетдек муқаддас даргоҳ»да миллатчи, аксилинқилобчи Чўлпон шеърларининг ўқишига тоқат қилолмай» зудлик билан университет парткомитга арз билан кирази. Раҳбарият дарҳол факультет декани, кафедра мудирини чақириб, Озод ака иштирокида бу «қалтис масала» муҳокама қилинади. Озод ака муҳокама чоғи аудиторияда ўқиган Чўлпон шеърлари билан муҳокама қатнашчиларини таништириб, уларнинг нимаси «зарарли» эканлигини сўрайди. Табиийки, тайинли жавоб бўлмайди. Озод ака бу ишни бундан кейин ҳам давом эттираверишини айтади. Муҳокама Озода акага бунақа масалада «бир оз эҳтиёт бўлиш зарурлиги»ни эслатиш билан якунланади. Ҳар ҳолда ўша йиллари университет тепасида юксак

маърифтли, бағри кенг одамлар турганлигини эсдан чиқармайлик.

Яна бир воқеа сира ёдимдан чиқмайди. «Вопросы литературы» журналининг 1986 йил 12-сонида Н. Худойбергановнинг танқидчиликдаги провинциализм ҳақидаги жиддий мақоласи чиқиб қолди. Мақолада, жумладан, Чўлпон ижодий мероси эътибордан четда қолаётгани, асарлари босилмаётгани айтилган эди. Орадан сал фурсат ўтмай маказкомдан университет парткомига қўнғироқ қилиниб, тезликда бу мақолани муҳокама қилиш, унинг муаллифига париявий чора кўриш топширилди. Бу масалада парткомга Озод ака билан мени чақаришди. Озод ака котибга ётиғи билан мақола моҳиятини тушунтирди, Норбой партия аъзоси эмаслигини эслатди; бунинг устига, мақола Москва нашрида чиққанлиги, ундаги гаплар ҳозир жиддий шов-шувлар учун асос бўлмаслигини, агар шундай қилинса, университет шаънига доғ тушиши мумкинлини айтди. Котиб иккиланиб қолди, марказком билан телефон орқали боғланиб, бўлган гапларни юқорига етказди. Марказком ходимлари ўз сўзларида туриб олдилар, мақолани эътиборсиз қолдириб бўлмаслигини, албатта, муҳокама қилиб, муаллифга чора кўриш ва бу ҳақда марказкомга ёзма ахборот бериш топширилди. Менинг қўлимда марказком учун 1986 йил 13 мартда тайёрланган айни шу хусусдаги батафсил тушунтириш хати сақланади. Озод ака маслаҳати билан Норбой иккаламиз тайёрлаган бу тушунтириш хати ўзи бутун бир бошли тадқиқот экани, Чўлпон ўша шароитда айланма йўллар билан ҳимоя қилинганлигини эслаб, ҳайрон қоламан. Бугун тушунтириш хатидаги даъво-фикрлар жуда жўн, арзимас гаплар бўлиб туюлиши мумкин. Унда шўро нашрларида шоир тўғрисида айтилган барча илиқ гаплар келтирилган эди. Қаранг, ўша кезлари Чўлпон ҳақида шу гапларни юқорига етказиш ҳам нақадар машаққат, борингки, жасорат бўлган!

1983 йили Аҳмад Алиевнинг «Адабий мерос ва замонавийлик» деган китоби менинг мухтасар сўз бошим билан босилиб чиқди. Китобдаги 20-йиллар адабиётига, жумладан, Фитрат, Чўлпон ижодига оид айрим мулоҳазалар, илиқ гаплар катта шов-шувларга сабаб бўлди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да китоб хусусида катта бир танқидий мақола чиқди. Ўзбек адабиёти кафедрасидаги «носоголом муҳит»ни, «мафкуравий-сиёсий оғиш»ларни тафтиш этиш учун махсус комиссия иш бошлади... Яна мен ҳайрон қоламан, катта дағдағалар билан бошланган комиссия фаолияти негадир натижасиз якунланди, факультетда, кафедрада ҳеч кимнинг бурни қонамади.

Бу сирли хайрли ишларда қандайдир соғлом кучларнинг, биринчи галда, университет раҳбариятининг қўли борлиги аниқ.

Ниҳоят, яна бир кичик ва ўз даври учун жиддий воқеа. 1985 йил февралда университетда анъанавий навоийхонлик анжумани ўтказилди. Анжуманда талабалар ҳам маърузалар билан қатнашди. Жумладан, истеъдодли талабалардан Раҳмон Қўчқоров Навоий ва замонавий адабиёт мавзусида чиқиш қилди. У «Фарҳод ва Ширин» достонидаги бир поэтик лавҳа билан Чўлпон шеъриятидаги муштараклик хусусида сўз очиб, «Гўзал» шеърини ёддан гоят таъсирчан ўқиди. Раҳмоннинг бу иши залдагиларни лол қолдирди, президиумда ўтирганлар орасида саросима бошланди; маърузачини тўхтатишнинг иложи йўқ, тўхтатмаслик эса кўнгилсиз оқибатларга олиб келиши мумкин... Шунда президиумда ўтирган таниқли бир шоир бу «қалтис воқеа»дан ўзини четга олиш мақсадида секингина ўрнидан туриб, ғойиб бўлди. Бу воқеа ўша куниёқ бутун шаҳарга овоза бўлиб кетди: нима дейсан, университетда катта анжуманда Чўлпон шеъри декломация қилинибди.

Эртаси эрталабданоқ текшир-текшир бошланди. Мендан дарҳол «Гўзал» шеърининг матнини топиб бериш, тушунтириш хати ёзиш сўралди. Масъул шахс шеър ва тушунтириш хати билан танишгач, «Гўзал» шеърида сиёсат йўқлиги тўғри, лекин пессимиз аломати бор экан, уни катта минбарларда талабалар олдида ўқиш ножоиз деган фикрни айтди. Шундай қилиб, бу гал ҳам, одатдагидек, можаро хийла силлиқ ҳал бўлди.

1986 йил 7 февраль куни марказкомнинг мафкура бўйича котиби хонасида бўлиб ўтган республикамизнинг таниқли олимлари, адиблари иштирокидаги кенгашда мен ҳам қатнашган эдим. Чўлпон, Фитрат ижоди, меросига муносабат масаласида кетган қизгин баҳслар чоғида Озод аканинг мардона туриб бу алломаларни, айниқса, Чўлпонни ҳимоя қилганлиги ёдимда. Муҳокама қанчалар жиддий, кескин тусда ўтган бўлмасин, ўша йиғилишдан кейин бу алломаларга муносабатда юмшаш рўй бера бошлади. Орадан кўп ўтмай Чўлпон асарлари халққа қайтарила бошланди; «Кеча ва кундуз» романи Озод ака сўз бошиси билан «Шарқ юлдузи» журналида эълон этилди, олимнинг таҳрири билан «Яна олдим созимни» номи остида Чўлпоннинг танланган асарлари чиқди. 1992 йили университет раҳбарияти ташаббуси билан Ҳозирги ўзбек адабиёти кафедраси ҳузурида 20-30-йиллар адабиётини тадқиқ этувчи махсус илмий марказ ташкил этилди; марказ қисқа фурсат ичида Қодирий, Чўлпон, Фитрат меросини халққа қайтариш, ижодини тадқиқ этиш

соҳасида самарали ишларни амалга оширди; жумладан, Чўлпоннинг уч жилдлик асарлари, «Адабиёт надир» номи остида шоирнинг адабий-танқидий мақолалари ва у ҳақидаги хотиралардан иборат китоб чоп этилди, «Чўлпон дунёси» деган тадқиқотлар тўплами нашрга тайёрланди; «Чўлпон», «Чўлпонни англаш», «Рухий дунё таҳлили» каби рисоалар нашр этилди; бир қатор истеъдодли чўлпоншунослар етишди, Замира Эшонова, Дилмурод Куронов, Улуғбек Султонов, Нормамат Йўлдошевлар Чўлпон ижоди бўйича номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилдилар; Д. Куронов «Чўлпон насри поэтикаси» мавзусидаги докторлик диссертациясини интиҳосига етказди. Чўлпон таваллудининг 100 йиллигига бағишлаб Ўзбекистон Фанлар академияси мажлислар залида ўтказилган илмий анжуманда устоз Чўлпон ҳақида роппа-роса қирқ йил кўнглида асраб юрган оташин сўзларини тўкиб солди.

Бу кунларга етганлар бор, етмаганлар бор... Истиқлол шарофати билан Чўлпоннинг 100 йиллик тўйи нишонланган қутлуғ кунларда XX аср янги ўзбек адабиётининг буюк намояндаси Чўлпон ҳақидаги адолатнинг не-не машаққатлар билан юзага чиқишида университетдаги адабиётшунос-олимларнинг ҳам муносиб ҳиссаси борлигидан қувонаман.

1997 йил, ноябрь.

ТАРИХИЙ РОМАНЛАРИМИЗДА КЕЧМИШ САБОҚЛАРИ

«Гўзаллик жаҳонни асрайди», деган доно нақл бор. Эҳтимол, бошқа омиллар ҳам кўпдир, шахсан мен адабиётшунос сифатида дадил айта оламанки, адабиёт, санъат туфайли, бой маданий меросимиз туфайли, Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ойбек, Я. Камол, Ҳ. Жовуд, М. Авезов, Ч. Айтматов каби буюк сўз усталари, уларнинг ўнлаб издошлари ижодий жасорати туфайли биз ўзлигимизни, миллий онгимизни, тилимизни, дилимизни асраб қола билдик.

Қизик бир ҳол - парадокс, шўролар даврида олиб борилган адабий сиёсатнинг энг қалтис жиҳати шу бўлдики, ёзувчи-шоирлар ҳар боб билан замонаси, замондошлари ҳақида ёзишга, совет даврини улуглашга даъват этиларди, «замонавийлик - адабиётнинг қалби» деган шиор ниҳоятда машҳур эди. Аксинча, ўтмиш ҳақида ёзиш ҳар хил йўллар билан камситилар, буни замондан юз ўгириш, ҳаётдан ажралиб қолиш, дея баҳоланар эди. Ажабки, шу жохил сиёсатга қарамай истеъдодли, виждонли адиблар - Ҳамза, Қодирий, Чўлпон, Фитратдан тортиб 60-80-йиллар ўзбек адаби-

ётининг йирик намояндалари О. Ёкубов, П. Қодиров, А. Орипов, Э. Воҳидов, Р. Парфи каби сўз усталари ҳаёлини тарихий ўтмиш воқеалари, буюк аждодларимиз кечмиши ўзига тортаверди. Бугун аср охирида адабиётимиз босиб ўтган йўлни сарҳисоб қилиб баралла айта оламиз, аср давомида яратилган энг яхши баркамол, халқ орасида шуҳрат қозонган, миллий адабий тафаккурда инқилоб ясаган, янги-модерн миллий адабиёт довруғини жаҳонга ёйган, айни пайтда, муаллифлар бошига катта кулфат-мусибатлар келтирган ҳам айни шу тарихий мавзудаги асарлар бўлди. Қодирий «Ўткан кунлар», Чўлпон «Кеча ва кундуз», Фитрат «Абулфайзхон» асарлари учун маломатлар «бўрони»га дуч келди, Ойбек «Навоий» романи теварагидаги машмашалар туфайли оғир хасталикка учраб тилдан қолди, «Жалолиддин» муҳокамасидаги дағдағалар М. Шайхзодани қатагон домига улоқтирди, қатор гўзал тарихий қиссалар муаллифи М. Осим бир умр эътибордан четда, сиқувда яшаб ўтди. Ҳатто истиқлол арафасида П. Қодиров Бобур ва бобурийлар ҳақидаги романи учун ўтмишни идеаллаштириш, «синфий ёндашиш»дан чекинишда айбланди. «Юлдузли тунлар», «Авлодлар довони» романлари нашри бир неча йиллар орқага сурилди, Э. Воҳидовнинг «Ўзбегим» шеъри узоқ вақт жамият учун номақбул асарлар рўйхатида юрди.

Шўро адабий сиёсатининг тутуруқсизлиги шу даражага бориб етган эдики, «кўпмиллатли совет адабиётининг жиддий ютуғи» сифатида Сталин мукофоти билан тақдирланган Ойбекнинг «Навоий», Ҳамза номидаги Республика мукофоти билан сийланган П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романлари орадан сал фурсат ўтмай, ғоявий-мафкуравий жиҳатдан «зарарли асарлар» деб эълон этилди.

Бироқ шундай қудратли мустабид тоталитар режим гарчи Қодирий, Чўлпон, Фитратларни жисман йўқ қилган, омон қолган адиблар бошига оғир савдолар солган, улар яратган шоҳ асарларни таъқибу таҳдид остига олган бўлса-да, бари бир, уларни маҳв этолмади, бўҳтон, таҳдиду таъқибларга қарамай, яширин ҳолда қўлмақўл ўқилди, 40-50- йилларнинг мудҳиш шароитида давраларда «Жалолиддин» драмасидан монологлар ёд айтилганлигининг гувоҳимиз, «Ўткан кунлар» романини бошдан-оёқ ёд олиб гап-гаштакларда айтиб юрган хўжандлик бир оддий китобхон 80-йилларда ҳам ҳаёт эди. Қодирий, Чўлпон романларини қўлёзма ҳолда кучириб тарқатганлар кўп бўлган. Ўша таъқибу таҳдид йилларида бирорта тўй-маърака «Ўзбегим» ашуласи ижросисиз ўтмаган. Ўша кез-

лари «Ўзбегим», шунингдек, А. Ориповнинг «Ўзбекистан - ватаниманим» шеърлари ўзбекларнинг ғайри расмий Давлат мадҳияси каби янгради. Халқни ўз ўтмишидан, миллий қадриятларидан бенаиб этиш сиёсати олиб борилган, мактабларда, асосан, Россия тарихи ўқитилган бир шароитда тарихий романларимиз, шеър ва театр асарларимиз халқимиз учун тарих дарсликлари, сабоқлари вазифасини ўтади.

Шу келтирилган далиллар ҳам тарихий-бадиий асарларнинг XX аср истибдоди шароитида туркий улусларнинг бир бутун, Э. Воҳидов ибораси билан айтганда, «кўҳна тарих шодасида бир маржон» саналмиш ўзбекларнинг ўзлигини сақлаб қолишда бениҳоя улуг хизмати борлигини тасдиқлайди.

Бошқа туркий халқларда қандай, яхши билмайман. Аммо бизда, Ўзбекистонда, хусусан, ёш адабиётчилар орасида ҳозир адабиётга «соф санъат» сифатида қарашга мойиллик ортиб, адабиётнинг ижтимоий-маърифий жиҳатига, жамиятда тугган мавқеига менсимай қараш ҳоллари кучайиб бормоқда. Адабиёт, биринчи навбатда, санъат ҳодисаси экани, адабиётни ҳаддан ташқари сиёсатлаштириш, мафкуралаштириш, ёзувчиларни ҳокимиятнинг хизматчисига, ҳукмрон мафкура тарғиботчисига айлантиришга уриниш қанчалар нохуш оқибатларга олиб келганлигини биз ўз аччиқ тажрибамиздан яхши биламиз. Айни пайтда, буюк сўз усталари ҳаёт ҳодисаларига, дунёда юз бераётган воқеаларга бефарқ кузатувчи сифатида қарамасликларини, асар яратиш шунчаки «кўнгили иши», «соф санъат» ҳодисаси эмаслигини ҳам яхши биламиз. Айни пайтда, «мафкурага хизмат қилган, сиёсатга аралашган ҳар қандай адабиёт ўлимга маҳкум» деган даъволарга тўла қўшилиб бўлмайди, Аҳмад Яссавий, Юнус Эмро, Боқирғоний, Сўфи Оллоёр каби мутасаввуф шоирларнинг ислом, тасаввуф ғоялари тарғиботига хизмат қилувчи шеърлари, айни пайтда, санъат ҳодисаси сифатида асрлар оша яшаб келаётир. XX аср янги аср ўзбек адабиёти намоянадалари - Ҳамза, Чўлпон, Фитрат, Қодирий асарларини даврининг энг илғор ғоялари - жадидчилик, миллий истиқлол мафкураси, шахс эрки, ғурури туйғусидан айри ҳолда тасаввуф этиб бўладими?

*Кўнгили, сен мунчалар нега
Кишанлар бирла дўстлашдинг?
На фарёдинг, на додинг бор,
Нечун сен мунча сустлашдинг?*

*Ҳақорат дилни оғритмас,
Тубанлик мангу кетмасми?
Кишанлар парчаланмасми?
Қиличлар энди синмасми?*

*Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсан,
Кишан кийма, буйин эзма,
Ки, сен ҳам хур туғулғонсан!..*

Шўро салтанатининг дастлабки йилларида янги истибдод билан муроса йўлини тутганларга, кўнгил куллигига қарши исён тарзида битилган Чўлпоннинг бу оташин сатрлари санъат учун бегонами?! Чўлпон шеърояти яхлит ҳолда халқ миллий озодлиги, шахс эрки гоёларини шоирнинг «кўнгил иши», чинакам санъат ҳодисасига айлантиришнинг ноёб намунасидир. Афсуски, бутунги шеърят шу мўътабар анъаналардан бир оз чекинмоқда.

«Ўткан кунлар»дан тортиб бугунги энг яхши ўзбек тарихий романларига хос муҳим хусусият – улар шунчаки миллат тарихига, улкан тарихий сиймолар ҳаётига оид қизиқарли воқеалар ифодасидан иборат эмас, балки миллат тарихи, у босиб ўтган йўл, унинг парвози ва инқирози сабаблари, истиқболи ва истиқлоли ҳақидаги ўй-мушоҳадалари, кечмишдан чиқарган ибратли сабоқлари билан қимматлидир. Бу асарларни халқимиз бежиз қадрлаган эмас, уларда миллат ўзлигини, ўзбеклигини, ўзининг ҳам кучли, ҳам ожиз томонларини кўрди.

Қодирий «Ўткан кунлар»га ёзган сўз бошида икки жиҳатга эътиборни тортади. Биринчидан, романни янги даврнинг, шу замоннинг «Тоҳир Зухра», «Фарҳод ва Ширин»ларидан эканини айтади, иккинчидан, асар мавзусини «тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгилаганлигини таъкидлайди. «Ўткан кунлар»нинг немисча таржимаси «Тошкентлик ошиқлар» деб аталиши тасодифий эмас. Романда Отабек билан Кумушнинг ишқий саргузаштлари, фожиаси катта маҳорат билан ифода этилган. Асардаги ишқий саргузашт китобхонни ҳаяжонга солади, бундан ҳам муҳими, Отабек билан Кумушнинг чўнг гўзал бахтини барбод этган омиллар кишини ўйга толдиради. Қаранг, Отабек билан Кумуш тотли турмушини, бахтини бегоналар эмас, Отабекнинг қоқоқ, феодал удумлар тутқуни бўлмиш туққан меҳрибон онаси, қолаверса, донишманд отаси барбод эта-

дилар. Муаллиф бу билан чекланмайди, Отабек ва Кумуш ишқий саргузашти баҳонасида улар яшаган давр, Туркистоннинг ўтган аср ўрталаридаги, рус босқини арафасидаги ахволи, қора кунлари билан бизни ошно қилади. «Ўткан кунлар»нинг маъно-мундарижа доираси кенг, унда хилма-хил ижтимоий, маънавий муаммолар кўтарилган. Улар орасида, менингча, энг муҳими - юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллиги масаласидир. «Ўткан кунлар» романига қадар ҳам, асар ёзилган пайтда ва ундан кейин ҳам ҳеч ким ўтган асрда миллат тақдири учун ҳаёт-мамот аҳамиятига молик тарихий ҳодисаларни, ўлканинг тутқунликка тушиб қолиш сабабларини Қодирийчалик чуқур, холис, таъсирчан бадиий таҳлил этолган эмас. Қодирий талқинича, тутқунликка тушишнинг бош сабаби жаҳолат, қолоқлик ва ўзаро ички низолардир. Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабек саволига жавобан айтган бу ёниқ сўзлари миллат тақдири учун ҳаёт-мамот аҳамиятига моликдир:

«Мен кўп умримни шу юртнинг тинчлиги ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилмадим. Иттифоқни не эл эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб, ичган мансабпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди. Биз шу ҳолда кетадирган, бир-биримизнинг тагимизга сув қуютурган бўлсак, яқиндирки, ўрис истибодди ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булғатар ва биз бўлсак ўз қўлимиз билан келгувси наслимизнинг бўйнига ўрус бўйинтуруғини кийдирган бўлармиз. Ўз наслини ўз қўли билан кофир қўлига тутқун қилиб топширувчи - биз кўр ва ақлсиз оталарга худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим! Боболарнинг муқаддас гавдаси мадфун Туркистонимизни тўнғизхона қилишга ҳозирлаган биз итлар яратувчининг қаҳрига албатта йўлиқармиз! Темур Кўрагон каби доҳийларнинг, Мирзо Бобур каби фотиҳларнинг, Форобий, Улуғбек ва Али Сино каби олимларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилганлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрагувчи албатта тангрининг қаҳрига сазовордир, ўғлим!»

Бошқа бир ўринда ҳожи гофил мансабдорларга қарата ички аламизтироб ила дейди: «Буродарлар! Ўрус ўз ичимиздан чиқадиранг фитна-фасодни кутиб, дарбозамиз тегида кўр тўкиб ётибдир. Шундай машҳар каби бир кунда биз чин ёвга берадирган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсак ҳолимиз нима бўлади. Бу тўғрида ҳам фикр қилгувчимиз борми? Кунимизнинг

кофир қўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши ҳозирлик қўриб қўйганмизми?!

Бундан қарийб бир ярим аср бурун қўйилган савол бугун ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Кези келганда айтиб ўтай, рус босқинига қарши кескин даъват руҳида битилган бу романда ўзга элларни камситиш ёки турли эл-юртлар орасига нифоқ солиш нияти йўқ. Аксинча, муаллиф асарда Россиянинг нисбатан илғор тартиботи, юксак маданияти ҳақида эҳтиром билан сўз юритади. Бу бошқа барча тарихий романларимизга ҳам хос фазилат.

Жаҳоннинг кўплаб тилларига, жумладан, анадоли туркчасига ҳам таржима этилган О. Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романида ҳам турк дунёси учун муштарак ҳаяжонли муаммолар қаламга олинган. Ч. Айтматов бу роман муносабати билан унинг муаллифига йўллаган мактубида романни ўқиш асносида гоёқ ҳаяжонланганлиги, асар уни ларзага солганлигини, чуқур ўйга толдирганлигини айтади. «Романни ўқирканман, - деб ёзади адиб, - кўнглимда туркий халқларимиз тарихи учун ифтихор туйғуси жўш урди. Улуғбек шундай даҳоки, у асрлар оша тарихимизга, заминда тутган мавқеимизга гувоҳ. Улуғбек - бизнинг дилдаги оҳимиз, ҳасратимиз. У буюк инсоний тажрибалар ҳақида, дунё ҳақида юксак мезонларда туриб мулоҳаза юритиш, ҳукм-сабоқлар чиқариш учун асос берадиган шахс... Улуғбек мен учун ўрта асрнинг атоқли олими бўлгани учунгина эмас, балки халқларимиз тарихидаги энг мураккаб ва оғир фожиани бошдан кечирган аллома бўлгани учун ҳам улуғдир».

Роман Улуғбек салтанатининг сўнгги таҳликали дамлари тасвиридан бошланади. Шу оғир, фожиали дақиқаларда шоҳ ва олим Улуғбек кўп нарсалар ҳақида ўйлайди, мураккаб руҳий ҳолатга тушади. У, аввало, шоҳ - теурийзода, тож-тахт тақдири учун жавобгар шахс. Нима қилиб бўлса-да, у ҳокимиятни қўлда сақлаб қолишга тиришади. Аммо у риёкор, жоҳил рақиблар қуршовида. Ўз ўғли улар қўлида қўғирчоқ, тож-тахт, мансаб деб отага қарши бош кўтарган, бу ҳол буюк алломани ададсиз қийноқлар гирдобига тортади. Ўша мушкул дамларда Улуғбек садоқатли шогирди Али Қушчига дейди:

«Тагин бир нарсадан - келгувси авлодлар бандаи ожиздан ҳазар қилмасму, деб қўрқамен. Мирзо Улуғбекдай коинот сирларини очмоқни тилаган, фозилликни даъво этган мавлоно, ҳайҳот, охир-оқибат барча шоҳ, барча тахт соҳибларидай салтанатни деб, ўз

пушти камаридан бўлган фарзанди билан тожу тахт талашибдур-да, деган ном қолдирмоқдан кўрқаман...»

Улуғбекнинг ана шу ўта зиддиятли, иложсиз ҳолат, вазиятдаги руҳий изтироблари, ўй-мушоҳадалари ифодаси романни умумбашарий миқёсларга кўтаради.

Турк дунёси тарихи шу қадар бойки, ҳар қадамда шекспирона трагедия, улкан достон, романлар учун тайёр қаҳрамонлар, драмалар, сюжетлар тўлиб-тошиб ётибди. П. Қодиров Бобур ва бобурийлар ҳақидаги романлари устида иш олиб борар экан шундай хулосага келади: «Асрлар китобини ўқиганингиз сари, - дейди у - тарих томонидан яратилган драмалар, фожиалар, сюжетларни алоҳида ёзувчининг фантазияси билан яратиб бўлмаслигига ишонч ҳосил қиласиз. Шу сабабли мен Бобур, Ҳумоюн ва Акбарларнинг кўрган-кечирганларини тасвирлар эканман, ўз фантазиямдан кўра «тарих фантазияси»га, яъни чиндан содир бўлган воқеаларга кўпроқ асосландим».

Бироқ «Юлдузли тунлар», «Авлодлар довони» романи оддий хроника, солнома, жангнома эмас. Улар кенг қамровли, тарихий ҳодисаларни, тарихий шахслар тақдирини теран бадиий таҳлил этувчи, ўтмиш ҳодисаларидан сабоқ берувчи ўй-мушоҳадалар романидир. Ҳиндистон кўп миллатли ва кўп динли мамлакат. Ҳиндистон халқи узоқ йиллар давомида миллий ва диний айирмалар, адоватлар жабрини кўп чеккан. Бу юртнинг тараққийпарвар фарзандлари дину миллат айирмай, турли миллат, ҳар хил эътиқод кишиларининг иноқ, тотув яшаши гоёсини илгари сурганлар. Кабир каби шоирлар шу гоёни тарғиб этган. Ҳумоюн, айниқса, Акбар шу умумбашарий гоёни амалга оширмоқ йўлида астойдил кураш олиб борган. Акбар бобоси Бобур, отаси Ҳумоюн васиятларига содиқ қолиб, барча халқларни низо, диний адоват балоларидан халос этишнинг янги йўларини излайди, ҳамма эллар ва эътиқодларни тенг деб эълон этади, жаҳонда биринчилардан бўлиб «сулҳи кулл» - ҳар тарафлама тинчлик-тотувлик сиёсатини ўтказди. «Авлодлар довони» романида шу эзгу гоёнинг туғилиш тарихи, бу йўлдаги машаққатлар билимдонлик ва катта маҳорат билан ёритилган.

«Ўткан кунлар»даги каби П. Қодиров тарихий романларида ҳам эл-юртни ичидан емирувчи ўзаро низолар, уларнинг фожией оқибати ифодаси ўқувчи қалбини ўртайди; айти пайтда, ҳаётда эзгуликни ўзида мужассам этган нурли сиймоларнинг мавжудлиги киши кўнглига таскин беради, қувонч бахш этади. Бу жиҳатдан, айниқ-

са, Бобур - Ҳумоюн - Акбар, яъни бобо - ўғил - набира орасидаги муносабатлар ибратомуз ҳодисадир. Атоқли француз тарихчи олим Э. Ренан буюк темурий тождорлар - Бобур, Ҳумоюн ва Акбар орасидаги оқилона ворисийликни «тарихда фақат бир бор содир бўлган нодир ҳодиса» деб баҳолайди. Дарҳақиқат, Бобур ҳалокатга юз тутган Темур салтанатини янги асосда қайта тиклаб, Темур руҳига садоқатини намоён этди, унинг садоқатли, фидойи ўғли Ҳумоюн эса Ҳиндистонда отаси асос солган янги салтанатни таҳдиду тажовузлардан омон сақлаб қола билди, ниҳоят, набираси Акбар бу салтанат довругини жаҳонга ёйди.

П.Қодиров романларига хос яна бир фазилат - уларда бобурийлар, бинобарин, туркий темурийлар сулоласига мансуб аломат аёлларнинг образи катта эҳтиром, зўр меҳр-муҳаббат билан қаламга олинганлигидадир. Айниқса, Хонзодабегим, Ҳамидабону образлари тарихий романчилигимизда муҳим янгилик. Хонзодабегимнинг иниси Бобурга чексиз меҳри, садоқати, ўз шахсий ҳаётини қурбон қилиб, қўнгли тиламаган одам Шайбонийхон шартига қўниб, унинг никоҳига ўтиб, иниси ҳаётини қутқариб қолиши, бинобарин, ўз шахсий ҳаётини, бахтини ўртага қўйиб, темурийлар салтанатини асраб қолиш ишига улкан ҳисса қўшгани - эртак ва дostonлардаги аёл қаҳрамонлар шижоати ва жасоратини эслатади. Аслида, бу ҳаётда чиндан бўлган ҳодиса! Ёзувчи Хонзодабегимнинг жасорати, фожиаларга тўла ҳаёт йўлини реалистик бўёқларда ёрқин гавдалантирган. Ч. Айтматов фикрини давом эттириб айтиш мумкин: «Улуғбек хазинаси» каби П.Қодировнинг бобурийлар ҳақидаги романини ўқиганда ҳам қўнглимизда туркий халқларимиз тарихи учун ифтихор туйғуси жўш уради.

Ниҳоят, ўзбек адабиётида кейинги пайтларда пайдо бўлган тарихий мавзудаги икки салмоқдор ва қўламдор асар устида озгина тўхталиб ўтмоқчиман. Улардан бири Эркин Самандарнинг «Тангри қудуғи» романи, иккинчиси А. Ориповнинг «Соҳибқирон» шеърый драмаси. «Тангри қудуғи» муаллиф режалаган трилогиянинг биринчи китоби. Унда Хоразм тарихининг энг мураккаб, чигал, айна пайтда нурли палласи - жаҳонга машҳур «Шажараи турк» муаллифи, буюк ислоҳотчи тождор Абдулғози Баҳодирхон даври, айниқса, Абдулғози султоннинг тахтга келиш олдидаги ўта таҳликали дамлар, фожеий воқеалар, мусибатларга тўла тарихий вазият қаламга олинади. Баҳодирхоннинг падари бузруквори - Арабмуҳаммадхоннинг тахтдан четлаштирилиши, оға-инилар орасидаги тож-тахт учун кетган мурасасиз курашлар, бундай

шармандали ички низолар туфайли эл-юрт, юртнинг чин ўғонлари бошига тушган кулфатлар бутун драмаси, даҳшатлари билан кўрсатилади. «Тангри қудуғи»да ёзувчи фантазияси - бадий тўқима маҳсули бўлган ўринлар, сюжет йўналишлари ҳам бор. Бироқ асардаги энг ҳаяжонли, мафтункор ўринлар Пиримқул Қодиров романларида бўлгани каби «тарих томонидан яратилган драмалар, фожиалар, сюжетлар»дир. Трилогиянинг бундан ҳам ҳаяжонли китоблари - Баҳодирхоннинг тарих саҳнасидаги фаолияти, буюк ишларини ақс эттирувчи қисмлари ҳали олдинда.

«Соҳибқирон» шеърый драмасининг ибратли жиҳатларидан бири шундаки, муаллиф Амир Темурнинг тарих олдидаги буюк хизматларини эътироф этиш баробарида, бу буюк аллома билан айрим жиддий масалалар ҳусусида баҳслашишга журъат этади. Асарда Хизр, Яссавий образлари бор. Амир Темур хаёлан Яссавий билан мулоқотга киришади. Яссавий Темурнинг буюк хизматларига тан берган ҳолда унинг жанглардаги қирғинларини асло кечиролмайди, дангалига дейди:

*Ният қанча жозибали бўлса ҳам, Темур,
Қилич билан мурод ҳосил бўлмоғи гумон...
Тилимиз бир, дийнимиз бир, иймонимиз бир.
Бир хил юмуш юкланмишдир иккимизга ҳам...
Сен тиг билан, мен сўз билан бошқардик уни.
Бироқ сенинг йўригингни ёқлай олмайман.*

Ўзгаларнинг фитнаси, гиж-гижлаши туфайли Соҳибқирон билан Елдириим Боязид орасидаги юз берган қонли тўқнашув, сўқишувлар драмада афсус-надоматлар билан қаламга олинади. Шоир кўнглидаги армон, афсус-надомат бизларни ҳам изтиробга солади, аламли ўйга толдиради. Бу икки буюк туркий саркарда, қолаверса, Тўхтамиш ўзаро низоларга чек қўйиб, бир ёқадан бош чиқариб иш тутганларида, турк дунёси тарихий тақдири, борингки, Овруро, жаҳон тарихи бутунлай бошқача ўзанда кетган бўлармиди, деган хаёлга борасиз!

Хуллас, XX аср давомида ўзбек адиблари турк дунёси тарихини бадий инкишоф этиш бобида оғир шароитларда кўп хайрли ишлар қилдилар, аминмизки, XXI асрда бу хайрли ишлар давом этажак, янги марраларга кўтарилажак.

1997 йил.

ҲАЁТ-МАМОТ МУШОҲАДАЛАРИ

Шогирдлардан бири хузуримга келиб: «Илмий иш қилмоқчи-ман: адабиётшуносликда ишланмаган жиддийроқ мавзуни тавсия этсангиз» деб қолди. Бу қизимизнинг тайёргарлик даражаси, иштиёқини назарда тутиб: «Бугунги адабиётимизда ҳаёт ва ўлим муаммосини ишласангиз яхши бўларди» дея маслаҳат бердим. Шунда бирдан суҳбатдошимнинг ранги бўзариб, каловланиб қолди. Мен унинг ўша топдаги аҳвол-руҳиятини тушуниб турибман. Ўлимдан чўчимайдиган инсон зоти йўқ, айниқса, ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган қизнинг бу гапни эшитганда дафъатан шундай ҳолатга тушиши табиий. Бир оздан сўнг у ўзини тутиб олди. Суҳбатимиз қизиб кетди. Бу фоний дунёда барча муаммоларнинг ечими топилади. Фақат ўлимнинг чораси йўқ. Биз гоҳо ўлимни енгган мардона одамлар ҳақида ҳайрат билан гапирамиз, лекин ўша мардона инсонлар ҳам, охир-оқибат, ажал олдида таслим бўлганлар-ку, ахир! Имом Ғаззолий «Ўлимни эслаш» китобида қатъий тарзда шундай саволни ўртага қўяди: «Айтинг-чи, дунёда ўлимдан сақлайдиган бирор қалъа ёки куч борми?! Бор бўлса, у билан ҳимояланинг, қани, ўзингизни ўлимдан тўсиб кўринг-чи!» Афсус, бунақа қалъа, куч оламда йўқ. Шундай экан, Имом ҳазратлари айтганидек, бандай мўъмин «ўлим ва у билан боғлиқ жиҳатларни такрор-такрор эсламоғи, тафаккур ва басират билан бу манзараларни хотирида доимий қарор топтиромоғи керак. Чунки бу ўй ва зикрлар бандани оғир сафарга тайёрлайди, доимий сафарбарликка ундайди».

Аслида, ҳеч қанақа ажабланидиган жойи йўқ. Жаҳон ақл-заковат соҳиблари қадим-қадимдан бу масалага жиддий эътибор бериб келади, бугун ҳам унга бағишланган тадқиқотлар олиб борилади, халқаро анжуманлар ўтиб туради. Чинакам санъат асарларида ўлим тасвири нуқул ваҳм, даҳшатдан иборат эмас. Инсон умри, қисмати моҳияти, характери, руҳияти нағмалари, сир-синоати, айниқса, ҳаёт-мамот тасвири ва талқинида ўзига хос тарзда ёрқин намоён бўлади. «Шоҳ Эдип»дан «Ҳамлет»гача, «Иван Ильичнинг ўлими»дан «Жиноят ва жазо», «Бегона»ю «Исо Масих изтироблари»га қадар жаҳон санъати ва адабиёт аҳли бу муаммо устида бетиним теран ўй-мушоҳада юритганлар. Берироқ келиб, қирғиз адаби Ч. Айтмаговнинг «Оқ кема», «Асрга татиғулик кун», «Қиёмат» номли қисса ва романларини эслайлик. Ўзимизнинг «Ўткан кунлар»даги Қумуш ва Отабек, «Сароб»даги Саидий ва Мунисхон, «Қутлуғ қон»даги Йўлчи ва Гулнор ўлими, «Навоий»даги Мўмин Мирзонинг қатл этилиши ифодаси... Бу рўйхатни давом эттираве-

риш мумкин. Ҳозирча эпик ва драматик асарларни тилга олдик, лирикада эса ўлим худди муҳаббат каби кўҳна ва мангу мавзу, ҳар бир чин шоир унинг янгидан-янги қирраларини кашф этади ва этаётир.

Шуниси ҳам борки, шўро даври адабий сиёсати ўлим тасвири, талқинида ҳам ўз асоратларини қолдирди, ҳатто ўлим ҳам давр сиёсати ва мафкура тарғиботига хизмат эттирилди. Ўлим билан мардона олишиб ўлимни доғда қолдирган кишилар образининг бутун бир галереяси яратилди. Ўша кезлари «коммунистик гоёлар йўлидаги ўлим фожиа эмас, бахт-омад» деган фикр кенг тарғиб этилар, ҳатто «оптимистик трагедия» - «ҳаётбахш фожиа» деб аталган назария пайдо бўлган эди. Совет кишиларини «ёрқин туйғулар руҳида тарбиялаш» шиори остида ўлим ифодаси у ёқда турсин, ҳар қандай ғам-ғусса кўринишларига қарши «уруш» эълон этилган эди. Қизиқ, қатағонлар авжига чиққан, мамлакат жаҳон уруши комига тортилган, неча миллионлаб одамларнинг ёстиғи қуритилган 30-40-йилларда ҳаёт-мамот ҳақида кам ёзилди, ёзилганлари эса аксар ҳолларда «ҳаётбахш-оптимистик» руҳ билан йўғрилган эди. 60-йилларга келиб, ўлим билан яқунланадиган фожеий қисматлар акс этган «Даҳшат», «Ўтмишдан эртақлар», «Бир фельетон қиссаси», «Жон ширин», «Севгим, севгилим», 70-йилларда «Руҳлар исёни», «Жаннатга йўл», «Ҳаким ва ажал», «Ойдинда юрган одамлар», «Баҳор қайтмайди» каби асарлар қанчалар шов-шувларга асос бўлгани ёдимизда. 80-йилларга ўтиб, бу анъана одатий тус ола бошлади, «Ёзнинг ёлғиз ёдгори», «Жимжитлик», «Икки эшик ораси», «Лолазор», кейинроқ «Тушда кечган умрлар», «Отамдан қолган далалар», «Адолат манзили», «Хотирам синиқлари»... Бу хил асарлар туфайли ўлимни бадий фалсафий англаш бобида жиддий бурилиш юз берди.

Яқин кечмиш адабиётида ғаройиб парадоксларга ҳам дуч келамиз. «Шодлик ва бахт куйчиси» деб ном олган ноёб истеъдод соҳиби шоир Ҳ.Олимжон 1936 йили «Ўлим» деган таъсирчан бир шеър битган. Шоир унда ўлим ҳақ эканлигини мардона тан олади. Ўлим даҳшатлари хусусида рўй-рост ёзади:

*Учрашармиз бир кун албатта...
Лопиллатиб олиб кетарсан,
Бор нарсадан этарсан маҳрум,
Маскан бўлар мангу тор зиндон
Ва тиқарсан кўзларимга қум.*

Шоир шу хилдаги нохуш лавҳалар ифодасидан сўнг ўша дамдаги ҳолат-кайфияти ҳақида сўз очиб, ўта самимият ва ростгўйлик билан мана бундай дейди:

*Ўйлаганда сени доимо
Юрагим орқага тортади
Ва босади муздай совуқ тер,
Сесканаман, ғамим ортади.*

Тўғри, бу шеър шоир тириклигида матбуот юзини кўрмаган, эҳтимол, шоирнинг ўзи уни эълон этишга юраги чопмагандир. Бироқ шундай фикр-мулоҳазаларни қоғозга туширишнинг ўзи ўша кезлари катта гап эди...

Шулар ҳақида сўз борганида суҳбатдошим чеҳраси ўзгариб гапга аралаша бошлади: «Дарҳақиқат, ўйлаб кўрадиган гаплар кўп экан. Истиқлол ижодкорга «у берди, бу берди», дея кўп гапирамиз-у, бу сўзларнинг моҳиятига унча эътибор бермаймиз. Биргина дафъатан совуқ эшитиладиган ўлим, инсон боласининг бу дунёю у дунё ташвиш-ғамлари билан боғлиқ ўй-мушоҳадалари ифодаси бобида сўз санъатида қанчадан-қанча ўзгариш-янгилинишлар бўлмади, дейсиз, буларнинг барчасини табиий бир ҳол, деб биламиз. Ҳолбуки...»

Мен эса қизимиздаги ўйчан кайфиятга жўр бўлиб, сўзлашда давом этаман. Ўтган аср 90-йиллари, янги аср бошлари миллий шеърятимиз даргалари Э. Воҳидов, А. Орипов, О. Матжон, С. Саййид, И. Мирзо, марҳум Р. Парфи, Муҳаммад Юсуф лирикасига бир назар ташланг, уларда инсон руҳиятининг бу тарздаги фақат илми ғайб орқалигина тушуниш, тушунтириш мумкин бўлган сир-синоатлари, хилма-хил нағмалари устида нақадар таъсирчан ўй-мушоҳадалар юритилган. Шу ўринда Эркин Воҳидовнинг «То жаҳонда бор эканман...» туркумига кирган айрим шеърлари хусусида тўхталиб ўтсам.

«Йўл тадориғи» шеърида айтилганидек, ёшлигингда йўл юриш, юрт кезиш, олам кўриш бисёр яхши; кексалик келгач, насибанг йўлга боқиб ўлтириш...

Едимда, М. Шолохов 60 ёшга тўлган кунлари, мухбирлар ёзувчидан кайфиятини сўрашганида, кутилмаган жавоб қайтарган, «Донликлар хонадони олдида қўлбола скамейкалар бўлади. Ўша скамейкаларда ҳассасига таяниб, хаёлга чўмиб, аранг пашшасини кўриб охиратини кутиб ўтирган нафақахўр қарияларни кўрасиз.

Менинг ҳозирги ҳолат-кайфиятим ўша юртдошларимникидан айтарли фарқ қилмайди» деган эди. Эркин Воҳидов шеърда ўша улуг адиб кайфиятига мос ҳолатни кўрамиз:

*Энди манзил ҳеч харита -
Ичра номи йўқ диёр,
Кексалик - ул мамлакатга
Йўл тадоригин кўриш.*

«Кексалик илтижоси»да эса шоир гапни айлантирмай, асл муддаони рўй-рост тўкиб солади:

*Беш маҳал дуога қўл очади чол:
- Оллоҳим, оз оғриқ, осон ўлим бер.
Ақрабо жонига тегмай жоним ол,
Йўлга қаратмасдан сўнги йўлим бер.*

Охиратини ўйлаб ўтирган донлик қариялар, шунингдек, улуг адиб ҳолатини яққол тасаввур этамиз-у, бироқ улар кўнглида-руҳиятида кечган туйғу, ўй-мушоҳадалар биз учун қоронғи. Эҳтимол, олтмишинчи йиллар шароитида буни ошкор этиш имкони бўлмагандир. Эркин шеърларида эса яширадиган гап қолмаган. Қариялар имон-эътиқодли, ўлимни ҳақ деб биладиган кишилар, уларнинг Аллоҳга илтижо-муножотларида тушкунлик-пессимизм эмас, чин самимият, асл тантилик бор.

Рауф Парфининг сўнги шеърларидаги мана бу сатрларга қаранг:

*Аллоҳим, билурсан қай сори кетдим,
Аллоҳим... мен ўлдим... Мен Сенга етдим...*

* * *

*Дунёлари ёлғон, мен ўлдим чиндан...
Улуғ Тангрим, сени аччиқ соғиндим.*

70 йил давомида бирорта шўро шоири Аллоҳга чин дилдан талпиниб, топиниб шу хилдаги самимий сўзларни айта олганми? Бу саволга жавоб бериш қийин.

Ҳаёт-мамот бобида бор гапни дангал самимият билан айтиш, ифодалаш баробарида, бугунги адабиётимизда бу кўҳна муаммога кутилмаган, янги томонлардан ёндашиш тамойили устувор бўлиб

бораётгани қувонарли ҳолдир. Халқимизда узоқ умр кўрган, ҳаёт-севар, бахтиёр қарияларни «пири бадавлат» дея эҳтиром билан тилга олиш, ардоқлаш одати бор. Адабиётимизда ана шундай бахтиёр қариялар образининг бутун бир гуруҳи яратилган. Уларнинг узоқ умрлик ҳаёт йўллари силлиқ кечмайди, кўплаб машаққат, драматик ҳолатларга дуч келадилар, шу жараёнда уларнинг қалб бисоти, олижаноблиги, фақат ўзи, ўз жони учун эмас, ўзгалар, эл-юрт гами деб куйиб ёнишлари, шу йўлда жон фидо этишга тайёр туришлари сизни мафтун этади, ҳаяжонга солади.

Бошқачаси ҳам бўлиши мумкин. Зулфия Куролбой қизининг «О, ҳаёт!» ҳикоясидаги Назар чол ҳам кўпни кўрган қария, фарзанду келинларга ота, сон-саноқсиз невара, чевараю эвараларга бобо, бобокалон. У ҳам ҳаётсевар, ўлимни яқинига йўлатгиси келмайди, ҳаётдан, яшашдан асло қўнгил узолмайди. Қария шу ёшга етиб, «у дунёнинг борлигига ўзини ишонтира олмади...» Унинг учун у дунё ҳақидаги гаплар ҳаммаси ёлғон, «руҳ бўлиб яшагандан нима фойда!». Унинг бош муддаоси «шу ёруғ дунёни тарк этмаса бас», бошқаси керак эмас, «фақат яшаш, яшаш, яшаш! Қанийди, мангу яшаса!..» Яратганнинг марҳаматини қарангки, бу бандаи гумроҳнинг ниятига яраша узоқ умр берди, лекин у бари бир берганига қониқмайди; фарзанди, умр йўлдоши, келинлари, неварачеваралар, эваралар бирин-кетин оламдан ўтиб зурёдлар ҳам бегоналашиб боради; кўриш, эшитиш, юриш, еб-ичиш лаззатидан маҳрум, юролмайдиган, ўзини бошқаролмайдиган ҳолга тушади; шунчалар хору зорликларга қарамай тушқунликка тушмайди, тирик эканидан таскин топиб яшашда давом этади... Шу тариқа қариядаги яшашга чексиз иштиёқ маънисиз - абсурд, телбаларча бир уринишга, бесамар чиранишга айланади. «Руҳлар исёни»даги «Абадият ҳақида ривоят» қаҳрамони оби ҳаёт чашмасидан татиб, мангу умр азобига мубтало бўлган зот Назар чолдан фарқли ўлароқ, афсус-надомат билан дейди:

*Умр кўрдим ҳаддан бисёр,
Ҳеч тоқатим қолмади.
Ер юзида
Менинг бирор
Ҳамсуҳбатим
қолмади.*

*Азоб борми
Бундан улуг,*

*Даҳшат борми
зиёда?*

*Менга ерда
тириклик йўқ,
Ўлим ҳам йўқ дунёда.*

Назар чол фожиаси шундаки, у мана шу оддий ҳақиқатни англаш, инсоний пушаймон туйғусидан ҳам маҳрум... Ҳикояни ўқиб вужудингиз увишиб кетади, ҳаёт каби мамот - қазо ҳам яратганининг бандасига ноёб бир эҳсон, вақтида топган Ўлим унинг учун бу фоний дунё азоб-уқубатларидан халос бўлиш, энг сўнгги нажот, толе эканига амин бўласиз.

Дунёнинг ишлари қизиқ, Зулфиянинг бошқа бир ҳикояси персонажи Ҳилола тугма хасталигига, шифокорлар ман этишларига қарамай, қизлик шаъни, кўнгил майли, деб охири ҳалок бўлишини била туриб, Ўлимга тик боради, ёш жонини қурбон қилади, унинг ушалган орзуси - никоҳ тўйи сурури, капалак умрига тенг висол дамлари азага айланади.

Адибанинг яна бир ҳикояси «Аёл қиёфасидаги ажал» сизу бизни кўнгил кўчаларининг ўзгача ғаройиботлари билан ошно этади. Хуршид Дўстмуҳаммад ёзганидек, бу ҳикоя воқеаси фавқуллода топилма, ўқувчини қалб, умр ва қисмат ҳақида оғир ўйларга толдирадиган ҳикоя... «О, ҳаёт!»да персонаж онгли равишда Ўлимдан қочади, «Ҳилола»да кўра-била туриб Ўлим билан юзлашади, «Аёл қиёфасидаги ажал» асаридаги мулла Ашур эса ўзи билмаган ҳолда, ишқ, висол, завқ-шавқ оғушида, ажал комига тушиб қолади. Биламизки, инсон зоти реал ҳаёт, реал кечинмалар билан баробар, рўё, тахайюл-хаёлот, тасаввур оламида ҳам яшайди, ўй суради, руҳан завқланади, изтироб чекади, олишади, баъзан мағлуб, баъзан ғолиб келади, гоҳо ҳалокат, ажал домига тушиб қолади. Ҳикоянавис мулла Ашурнинг ҳам реал, ҳам хаёлот оламидаги айни шу хил ҳолати ва қалб драмаларини ўзига хос «магик (фусункор) реализм» ифода йўсинида жонли гавдалантиради. Мулла қишлоқнинг нафаси ўткир дуохони, муриду мухлисларининг сон-саногии йўқ. Бири кам дунё, деганларидек кўпнинг мушкулани осон қилган мулла ўз дардига даво тополмай, изтиробда яшайди. У - бефарзанд, икки бор уйланган, аммо тирноққа зор. Ҳаммадан ҳам уни эл орасида машхур бир ярим асрлик сулола кўрғонининг тақдири, эгасиз қолиши ташвишга солади. Ҳар қанча мушкул бўлмасин, ҳаётда бу савдо чораси топилиши мумкин. Бироқ шу орада кутил-

маган ҳол юз беради: мулла беихтиёр ўзи каби тирноққа зор соҳибжамол аёлга ошиқи шайдо бўлиб қолади. Мулла икки марта уйланган бўлишига қарамай, бундай гаройиб ҳолга биринчи марта тушиши. Ёши бир жойга етган, эл кўзидаги тақводор одам бошда хушёр тортиб, шайтонга ҳай бериб, бу қилмиши учун гуноҳ, тавақи лаънатни бўйнига олишдан чўчиб, ичида дуолар ўқийди. Ҳарчанд уринмасин, тоат-ибодат қилмасин, рўпарасида ўша соҳибжамол «лоладек қизариб», ибо билан ҳали у ерда, ҳали бу ерда унга қараб, жилмайиб тургандек бўлаверади. У бамисоли Шайх Саънон ҳолига тушади. Бора-бора тоат-ибодат ҳам унутилади, бо-бомерос муқаддас китоб мутолааси, намоз чоғлари, кўча-кўйда ўнгда ҳам, тушда ҳам кўз олдида ўша маъшуқа... Шайх Саънон қиссасидан фарқли ўлароқ, Мулланинг «ишқ савдоси» ўзгалар, эл-юрт назаридан панада, ошиқ кўнглида, хаёлида, тасавурида пинҳона кечади. Мулла ишқ сурурида қанчалар ўртанмасин, жунун ҳолига тушмасин, ундаги ибо, ички ор-номус туйғуси бошга тушган ишқ савдосини ўзгаларга ошкор бўлишидан асрайди. Адиба персонаж ҳолати, руҳияти, кўнгилнинг киши иродасига, ихтиёрига бўйсунмайдиган асов нағмалари ифодасида, бу одамни тушунган ҳолда, андак ачиниш, андак латиф табассум, нозик бир ибо билан қалам тебратади. Бироқ персонаж тушида ўша соҳибжамол билан кимсасиз масканда қўл ушлашиб юрганини қаламга олганда ўзини тўхтатолмай «кўнгил ўлсин!» деб юборади. Ахир, халқ маталида айтилганидек, бунақа ошиқона шўхликлар ёшликда ярашади-да! Ўша рўё тасвирини давом эттирар экан, ҳикоянавис назокат ва ибо ила шуларни ёзади: «Майин қўллари билан юзларини силаётган аёл шамдай эриб бораётган мулланинг кўксига бош қўйибди... Қолганини мулла эслашга-да уялади...» Қаранг, шу қалтис интим дақиқаларда ҳам персонаж кўнглини шарм-ҳаё, ибо туйғуси тарк этмайди. Иккинчи бор айни шундай висол мулла учун ҳаёт-мамотга айланади, бу гал у сеҳргар маъшуқа қўлида жон таслим этади...

Хўш, тақводор, дуохон одамнинг эс-хушини ўғирлаган, кексайган чоғида уни не-не қўйларга солган, пировардида, бу фоний дунёдан олиб кетган соҳибжамол ким - бу жумбоқ ўқувчини ўймушоҳадаларга ундайди: у бандасини йўлдан оздирувчи иблисми, нафс тимсолими? Ё ажал фариштасими? Хуршид Дўстмуҳаммад италиялик машҳур адиб Дино Буцаттининг «Етти қават» ҳикоясидан таъсирланиб, уни эркин таржима қилиб, унга назира ўлароқ, аломат бир ҳикоя ёзди. Таржима ва назирани яхлит асар шаклига

келтириб «Жимжитхонага йўл» номи остида чоп эттирди. Хуршиднинг олдинроқ яратган «Оқимга қарши оққан гул»и каби бу ҳикоядаги ижодий тажрибаси махсус ўрганишга арзийди. Мазкур ҳикоянинг мавзусимизга дахлдор жиҳати шундаки, ҳаёт-мамот миллат танламайди. Бедаво хасталик туфайли шифохонага тушиб қолган итальян Дино Корте билан ўзбек Зоҳид Яқинни олдинда бир хил қисмат - ўлим кутмоқда. Эътибор, малакали муолажа, дори-дармон, яхши муомала, кўнгилга таскин, далда, овутишларга қарамай, ҳар икки бемор қабатма-қабат кўчиб, қадам-бақадам ажал коми томон бормоқда. Шу ўринда беихтиёр А.Қаҳҳор персонажларидан бирининг мана бу гаплари ёдга тушади: «У ёғини суриштирсангиз, мен одам боласининг ўлим кутишига, яъни дунёдан умид узишига ишонмайман. Ҳатто тилдан қолган касалнинг розилик тилашиб қарагани ҳам дунёдан умид узгани эмас, балки «розилик тилашгани ҳали эрта» дермикин деган умид билан, дунёда тенги йўқ, тимсоли йўқ зўр умид билан қарагани деб биламан». «Жимжитхонага йўл»даги Дино Кортега ҳам, Зоҳид Яқинга ҳам ҳеч ким - на шифокорлар, на теварак-атрофдагилар ҳақ гапни - икковини ҳам ажал кутиб турганини айтмайдилар, айтолмайдилар, аксинча, сўнгги дамларга қадар кўнгилга таскин берадилар. Бу инсонийлик одоби, бунақа «ёлгон»ни ҳатто муқаддас китоблар ҳам оқлайди. Жон - ширин. Шўрпешона беморлар ёлғон далдаларга ишониб, согайиб кетишга умид боғлайдилар. Аммо дард билан олишув, хусусан, ажал таҳдиди бостириб келган дақиқаларда бу икки бемор - икки олам экани аён бўлади. Дино Корте дардга, ажалга қарши охиригача бетиним исён кўтаради. Минг бор тўполон қилиб, ўзини ҳар ёнга урмасин, қаёққа борарди, бундай беҳуда хатти-ҳаракатлари билан одамлар кўнглида нохуш таассурот қолдириб, охиروқибат, бари бир жон таслим этади. Зоҳид Яқин эса яшашдан умидвор ҳолда, тақдирга тан беради, итоат йўлини тутади, ўлимни ҳақ деб билади, ундан қочиб қутилиб бўлмаслигини дил-дилдан туйиб туради. Муаллиф қаҳрамоннинг сўнгги дақиқалари ҳақида ички бир мамнуният билан шундай ёзади: «У умрида ўзгаларга малолли келишини сира истамади, бошқаларга оғири тушмай яшашни саодат деб билди, мана, қароватини гилдиратиб бораётганларга ҳам малолли келмаяпти! Ўзингга шукур, деди Зоҳид Яқин. Етказганингга шукур». Мана шу мангу жудолик дақиқаларида муаллиф фаройиб бир жозибани кашф этади. Персонажлардан бири «Зоҳид Яқиндек инсонларгагина насиб этадиган жозоба бу» дейди. Аслида Зоҳид Яқиндаги бу ноёб фазилат - илоҳий жозоба бутун ҳикоя даво-

мида қадам-бақадам намоён бўлиб, пировардида, қаҳрамон умрининг сўнги дақиқаларида энг олий нуқтасига кўтарилади. Қаҳрамондаги айни шу ноёб хислат Хуршидни «Етти қават» ҳикоясидаги талқин билан баҳс олиб боришга, ўзига хос қиёсий назира-ҳикоя ёзишга ундаган.

Биз юқорида баҳс юритган асарлардаги ҳаёт-мамот тасвири ва талқини ижтимоий омиллардан деярли холи. Бироқ бундай соф «кўнги» нағмалари, тақдир «ўйин»лари ифодаси ҳар қандай ижтимоийликдан муҳимроқ ва абадийроқдир. Инсон ҳаёти, қисмати, руҳияти билан боғлиқ, бундай соф инсоний, табиий муаммоларга қизиқиш бугунги миллий адабий жараённинг характерли хусусиятларидандир. Ҳаёт-мамот жумбоғини нуқул моддиюнча социал-ижтимоий омиллардан қидириш ҳам сўз санъати имкониётларини чеклашга олиб келиши мумкинлигига ўтган аср тажрибалари орқали иқрор бўлди.

Айни пайтда ҳаёт-мамот бобида анъанавий бадиий талқиннинг янгича, замонавий жаҳон адабиёти тажрибаларига ҳамоҳанг кўринишлари ҳам намоён бўлмоқда. Биргина мисол келтирмоқчиман. Ўтган аср 80-90-йиллари ва янги аср бошларида мустабид тузум қатағонлари, қатағон жиноятчилари ва қурбонлари ҳақида кўп ёзилди. Сохта ғояларга учиб, ўз жони, мансаб-у шон-шухратини деб нафақат ўзгалар эмас, ўз яқинларини ҳам аямаган оқпадар гумроҳларнинг қаро қилмишлари фош этилган асарлар ҳам ёзилди. Назар Эшонқулнинг «Ажр» ҳикояси айни шу йўналишда. Бироқ ҳикоя муаллифи бутунлай ўзгача йўлдан боради, оқпадар қотил ўғлон билан шаҳид кетган отанинг ўлимдан кейин ажал водийсидаги дийдорлашуви, руҳий қийноқларини кўз олдимизда бор даҳшатлари билан гавдалантиради. Қотил ўғлон ўзи қатл этган падари бузрукворини, бинобарин, залворли гуноҳ юкини елкасида кўтариб, ажал водийсида сар-сари кезади. Бу йўлнинг, бу йўл азобининг вақти-соати, охири йўқ, абадий давом этади. Бу ажал водийсида фақат ота эмас, ёруғ дунёда қирқ йил давомида ўғил ва унинг сафдошлари қўлида жабр кўрган, ҳалок бўлган сон-саноксиз марҳумлар уни таъқиб этиб боради. Рўё, тахайюл, тасаввур орқали гавдалантирилган мудҳиш манзаралар айни реал ҳаёт ҳақиқати каби сизу бизни даҳшатга солади, ўйга толдиради, алал-оқибат, айни шундай бўлажакка сизу бизни тўла ишонтиради.

Маълум бўляптики, ўлим-қазо талқини қадимдан илғор сўз санъатида бўлганидек бугунги адабиётда ҳам яратганнинг бандасига беназир инояти саналмиш ҳаётни қадрлашга, умрни мазмунли,

мардона ва ҳалол ўтказишга даъват каби янграмоқда. Дарвоқе, Ғаззолий инсон қисматининг ўлим билан боғлиқ жиҳатлари устида тўхталиб: «унга тириклигида ошкор бўлмаган нарсалар ўлимдан сўнг ойдинлашади. Бу ҳолат бамисоли, уйкуда аён бўлмаган нарсалар уйғоқликда намоён бўлганига ўхшайди. Одамлар уйқуладирлар, ўлгач уйғонадилар. Вафотидан сўнг инсонга энг аввал зарар берадиган ёмонликлар ва фойда берадиган яхшиликлар кўринади. Булар инсон қалбининг ичкарисига яширилган китобда битилгандир. Дунё ташвишлари инсонни бу китобга диққат қилишдан чалғитган эди. Ташвишлар кесилгач, унга барча амаллари кўринади. Ёмонликларини кўриб, шу даражада ҳасрат чекадики, бу ҳасратдан халос бўлиш учун ҳатто оловнинг тубига ўзини отишни афзал билади», - деб ёзади.

Шулар ҳақида гапирганимда, суҳбатдошим тўлқинланиб, мавзуга доир мен тилга олмаган устоз Саид Аҳмаднинг янги ҳикояларини, Эркин Аъзамнинг «Сув ёқалаб» киноқиссасини, О. Мухтор, У. Ҳамдам романларини, яна бошқа асарларни бирма-бир санай кетди. Миллий адабиётимиз ҳаёт-мамог тасвири, талқини бобида улкан тажриба тўплагани, улар жиддий ўй-мушоҳадалар учун асос бўла олишига имон келтирди. Ниҳоят, бу мавзуда илмий иш олиб боришга қатъий қарор қилди.

ҚАЛБДАГИ БЕНАЗИР ЗИЁ

Талабчан устоз Абдулла Қаҳҳор бир анжуманда «Адабиёт дарёси қуриб-қақшаб ётгандан кўра, лойқа бўлса ҳам тўлиб оқгани маъкул, бутана сув ҳам, охир-оқибат, тинади-да, ахир», деган эди.

Ҳозир бизда айни шундай жараён кетяпти: миллий адабиётимиз дарёси тўлиб-тошиб оқяпти, бу оқимда хас-хашаклар, кўпигу қуйқалар беҳисоб. Дидли китобхон ҳафсаласини пир қиладиган хашаки «ижод намуналари» билан баробар, гавҳарга арзигулик бадий топилмалар ҳам йўқ эмас. «Танқид бу - сараламоқдур» деган эди Беҳбудий. Бугунги адабий жараённи синчиклаб кузатиб, астойдил сараланса, адабиётимизнинг ҳозирги куни ва эртасига умид уйғотадиган ҳаётбахш тамойилларни ўзида мужассам этган ижод намуналари ҳам мавжуд эканига амин бўламиз.

Президентимиз Ислом Каримов «Адабиётга эътибор - маънавиятга, келажакка эътибор» рисоласида ҳозирги кунда ижодкорлар олдида турган долзарб вазифалар устида тўхталиб, жумладан, шундай дейди:

«Барчамизга аёнки, XXI аср интеллектуал салоҳият, тафаккур

ва маънавият асри сифатида инсоният олдида янги-янги уфқлар очиши билан бирга, биз илгари кўрмаган, дуч келмаган кескин муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Бугунги мураккаб ва таҳликали замонда ёзувчининг башариятнинг эртанги кунини ўйлаб одамларни эзгуликка, инсоф-диёнат, меҳр-оқибат ва бағрикенгликка даъват этишга қаратилган ҳароратли сўзи ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Яъни, ёзувчи «Эй, одамзод, кўзингни оч, сен нима учун яшайсан, инсон деган номга муносиб бўлиш учун нима қиляпсан?» деган саволларни китобхон олдида, жамият олдида қатъий қилиб қўя олсагина, ўйлайманки, ўзининг инсоний ва ижодий бурчини бажарган бўлади».

«Бундай маънавий ҳуқуққа эга бўлиш учун, - дея сўзида давом этади Президентимиз, - ижодкорларимиз, аввало, катта билим ва ҳаётий тажрибага, кенг дунёқараш, юксак ижодий маҳоратга эга бўлиши, энг муҳими, бу ўта оғир, кучли иродани талаб этадиган жабҳада ҳақиқий фидойилик кўрсатиши лозимлигини яхши тушунамиз».

Чоп этилган сон-саноқсиз асарлар орасида айнан шу «Эй, одамзод, кўзингни оч, сен нима учун яшайсан, инсон деган номга муносиб бўлиш учун нима қиляпсан?» деган саволларни қатъий қилиб қўядиган, уларга баҳоли қудрат жавоб излайдиган, одамларни эзгуликка, инсоф-диёнат, меҳр-оқибат ва бағрикенгликка даъват этадиган ялт этиб кўзга ташланадиган, ўқувчини ларзага соладиган, ўй-мушоҳадаларга ундайдиган ҳикоя, қисса, романларга ҳам дуч келамиз. Узоққа бормайлик, асосан, ўтган 2009 йили дунё юзини кўрган Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Қичқирик», Эркин Аъзамнинг «Ступка», Улуғбек Ҳамдамнинг «Тош», «Яхши одамлар», Зулфия Куролбой қизининг «Ёзсиз йил» ҳикоялари, «Армон асираси», олдинроқ чиққан «Машаққатлар гирдоби» романлари шу хил асарлар сирасидан.

Бу ҳикоя ва романларнинг барчаси бугунги кунимиз, ҳозирги глобаллашув даври, бозор иқтисодига ўтиш палласида одамлар қисмати ва руҳиятида кечаётган эврилишлар ҳақида баҳс этади. Муаллифлар айти шу эврилишлар чоги чин инсоний қиёфасини - қалбдаги ноёб хазина - имон-эътиқод, меҳр-мурувват, муҳаббат туйғуларини сақлаб қололган асл инсонлар, айти пайтда, нафс балоси туфайли юз тубан кетган кимсалар, бундан ҳам ёмони, турмуш чигалликлари гирдобиди нажот йўлини, ўзлигини тополмай, аросатда сарсари кезиб юрган ношуд-нотавонлар қисмати

устидә әхтирос билан қалам тебратадилар. Миллий заминда қатъий турган ҳолда, шахс жумбоғига ҳозирги жаҳон адабий-фалсафий, руҳшунослик тафаккури даражасида туриб, кутилмаган томонлардан ёндашиш тамойиллари шаклланаётганлиги, энг муҳими, асл инсонлар қалбидаги меҳр-мурувват туйғусининг сеҳрли жозиба кучини бадиий кашф этиш йўлида ижодий-бадиий изланишлар олиб борилаётганлиги кишини қувонтиради. Зулфия қизимизнинг роман ва ҳикояларини шу жиҳатдан бир қур кўздан кечирайлик.

Кундай равшан: бир тизимдан иккинчи бир тизимга - бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш осонликча кечаётгани йўқ. Кўз олдимизда қисқа фурсатда бизда ҳам тараққий этган мамлакатлардаги каби асл мулкдор, тадбиркор ва бизнесменлар тоифаси шаклланди, улар ўзлари учун ҳам, эл-юрт фаровонлиги учун ҳам кўп хайрли ишларни амалга оширяпти. Айни пайтда, узоқ йиллар моддий-маъанавий тизгинда, сиқувда кун кечириб келган оломон эндиликда эркинлик шароитида бориға қаноат қилмайдиган, фаровон ҳаёт йўлида ҳеч нарсадан тап тортмайдиган бўлиб бораётир; нафс илинжида ўзини ҳар ёққа урадиганлар, ўз юртини қўйиб ўзга юртлардан жаннат қидирадиганлар кўпайди. Ўзга юртларда эса бу хил соддадил бандаи ожизларни тузоққа илинтириб, қулга айлантириб, улар кучидан, ҳалол меҳнатидан, ҳатто танидан катта даромад топадиган устомон фирибгарлар пайдо бўлди. XXI асрда «одам савдоси» деб аталган бу хил шармандали иллат қурбонлари ҳақида гапириш, ёзиш осон эмас, бироқ индамай туриш ҳам инсофдан эмас. Чин ижодкор виждони бунга йўл қўймайди. «Машаққатлар гирдоби» романида айни шу гирдобга тушиб қолган юртдошларимизнинг одам ақли бовар қилмайдиган кўрғиликлари, одам қиёфасини йўқотган махлуқларнинг мислсиз шафқатсизликлари ҳақида ҳикоя қилинади. Худди эртак саргузаштларини эслатадиган реал ҳаётий ҳодиса-воқеалар ўқувчини ларзага солади, чуқур аламли мушоҳадаларға толдиради. Асарнинг энг муҳим, бениҳоя ибратли, ёрқин жиҳати шундаки, ана шу гирдоб зулмати исканжасида ҳам ўзлигини, асл инсоний фазилатларини йўқотмаган, зулматни ёритишга, унинг темир қафасларини ёриб чиқишга, ёниб, тутқунлик азобларига кўниккан ғафлат бандаларини уйғотишга қодир асл инсонлар ҳам бор. Асардаги Гулруҳ ана шундай кучларнинг олдинги сафида турувчи ёрқин сиймо тарзида гавдаланади.

Ёзувчи бу аёлни персонажлардан бирининг сўзлари билан «эзгулик ва ёруғлик фариштаси» деб атайди. Дарҳақиқат, бу фаришта

аёл асарда пайдо бўлиши билан зулм ва зулмат масканида бамисоли зиё чакнайди, кетма-кет давом этган машаққатлар, зўравонликлар силсиласига дарз кетади, воқеалар ижобий ўзгаришлар томон юз ўгиради, қаҳрамоннинг ўз сўзлари билан айтганда, «ўз атрофида бутунлай бошқача атмосфера яратиш»га эришади; унинг янгидан-янги хислатлари намоён бўла боради. Бу ҳамшира аёлнинг нафақат нинаси, балки тили ҳам ўткир, санчган жойидан қон чиқармаса, қўймайди. Зулмат масканидаги шикоят қилиш ва овқатланишдан бошқасини билмайдиган йиғлоқ аёллар қарши-сида у бутунлай бошқача, бетакрор гўзал, содда ва ёнига йўлаб бўлмайдиган даражада мағрур. Тутқунлар орасида ўзини руҳан тутқун ҳисобламайдиган, тушкунликка берилмайдиган биргина инсон шу Гулруҳнинг ўзи! Уни йўлдан оздирмоқчи бўлган, жамики эзгу мақсадларига қарши турган ашаддий рақиб ҳам охири унинг олдида руҳан таслим бўлади. Бунинг гувоҳи бўлган ҳикоячи-қаҳрамон беихтиёр «гул япрогидаги шудрингдай покиза, бокира, олий мақсад йўлида ҳеч қандай тўсиқни писанд қилмайдиган бундай оқила аёлни учратмагандим» дея ҳаяжонини яширолмайди.

Бу беназир мардона ҳамшира аёл шижоати туфайли ажал ёқасида инграб ётган беморлар ҳаётга қайтади, ашаддий золимлар, устмон фирибгарлар шаштидан тушади, ғафлат бандалари хушёр тортади, ниҳоят, ўзи ҳам, яқинлари ҳам қуллик исканжасидан халос этилади. Асар бахтли хотима билан якунланади. Икки севишган ёш - ҳикоячи қаҳрамон Даврон билан унга тақдирдош Гулруҳ кўп кўргиликлар поёнида она юртига қайтиб, шу табарруқ заминда чин бахтини топадилар.

Эҳтимол, айрим ўқувчиларга қаҳрамоннинг шижоати бир оз ошириб юборилгандек, бахтли хотима эса эртақлардагидек силлиқ кечгандек, олдинда ҳали янги тўсиқлар борлигига лоақал имо-ишоралар ҳам йўқдек туюлар... Асарда гоҳо фавқулодда ҳодисаларга маҳлиёлик, воқеанавислик устунлик қилиб кетган ўринлар учрайди. Нима бўлганда ҳам, айти шундай романтик руҳдаги ёшлар учун ҳам ибрат, ҳам сабоқ бўла оладиган қаҳрамонларга эҳтиёж, ташналик ниҳоятда катта эди. Зулфия қизимизнинг шундай ташналикни муайян даражада қондиришга интилишининг ўзиёқ таҳсинга лойиқ.

«Армон асираси» романида ўтиш даври талотумлари палласида тирикчилик важидан нафс илинжида асл касб-кори қолиб, ўзини бозорга урган бир гуруҳ оломон қаламга олинади. Бозор асарда асл маъносидан кўра бамисоли рамзий театр сахнасини эслатади. Бу

сахнада роман персонажлари синовдан ўтадилар. Бошда улар бири-биридан унчалик фарқ қилмайди. Ўтаётган кунлар ҳам, персонажларнинг юмуш, ташвишлари ҳам деярли бир хил, бир хил, бир хил... Шунчаки тирикчилик, нафс илинжи уларни қиёфасиз оломонга айлантириб қўйган. Бу зерикарли, шунчаки кун ўтказиш мавсумининг охири борми ўзи? Дониш, Насиба, Ҳулкар, Беҳзод, Талгат, Зухра каби миллатнинг асл фарзандлари бўлишга лойиқ зотлар шаҳар чеккасидаги ташландиқ, бадбўй, диққинафас маконда нима қилиб юрибди, деган аламли савол ўқувчи қалбини изтиробга солади, Бора-бора бу маскан кўз олдингизда зулматга айланади. Зулфиянинг аввалги романи «Машаққатлар гирдоби»да бўлгани каби бу романида ҳам секин-аста зулматни ёритувчи зиё ёлқинлари бўй кўрсата бошлайди. Асар бошида бир қадар муштипар, содда, ишонувчан-лақма аёл тариқасида намоён бўлган Насибанинг қалби тубида пинҳон ётган табиий эзгу туйғу, фазилатлар юзага қалқиб чиқиб, у ҳақидаги аввалги тасаввурларингизни ўзгартира бошлайди. Асар персонажлари орасида ҳаёт синовларидан, турмуш чорраҳаларидан эсон-омон ўтиб олган зот - айти шу Насибанинг ўзидир. Энг муҳими, гоят чигал, таҳликали дамларда ҳам у ўзлигига содиқ қолади, аёллик шаъни, ор-номуси, латофати гард юқтирмайди. Бу аломат аёл жамики қийинчиликларни, рўзгор «юк»ини бўйнига олиб, турмуш чорраҳалари комига тушиб қолган умр йўлдоши Донишни ҳалокатдан халос этишга уринади. Афсус, бу фаришта аёл табиатидаги бебаҳо фазилатларни, қалб тубидаги эзгу туйғуларни бошда кўплар, ҳаттоки умр йўлдоши ҳам пайқамайди, қадрига етмайди.

Роман мутолааси чоғида мана шу ҳол бир армон бўлиб ўқувчи қалбини тирнайди. Ниҳоят, асар охирига бориб, қутилмаганда, яна бир ғаройибтабиат одам - Талгат аёлдаги ана шу пинҳона жозибани ўзича кашф этади. Аслида эса аёлнинг нозик-нафис, сезгир кўнгли сирдан қараганда тунд, тушуниксиз бу кимсанинг қалби тубида чўкиб ётган, бошқалар сезмаган ноёб инсоний хислатларни биринчи бўлиб иллаган, уни вужудига илашган ғуборлардан поклаб, асл ҳолига қайтаришга аҳд қилган. Бу эзгу ният йўлидаги қатъият, қалбдаги чексиз меҳр-мурувват ўз кучини кўрсатади. Бошда истеъдодли олим, асл инсон, вафодор эр саналган бу кимса суюкли умр йўлдошини хиёнат устида кўриб, чавақлаб ташлаган, бунинг учун муносиб жазо ҳам олган. Шундан кейин инсон, хусусан, аёл зотига ишончини йўқотиб ночор, тунд, тушкун, руҳан хаста қасоскорга айланган. Ана шундай кимса Насибанинг қалб

саховати туфайли, аввало, ўлим тўшагидан оёққа туради, секин-аста аёл зотига бўлган қаршида ҳам ўзгариш юз беради. Руҳиятида бутунлай бошқача, аввалгиларига сира ҳам ўхшамайдиган янги, кучли, ҳар қандай газабу нафратдан холи бир туйғу ҳукмронлик қила бошлайди. Бу ўзгариш нафақат унинг қиёфасида, балки онгишуурида, онгининг зим-зиё тубида ҳам юз беарди. Қандайдир кўзга кўринмас куч - гуё қалбида улуғ кимёгар нафратни муҳаббатга, ёвузликни эзгуликка, худбинликни меҳрибонликка айлантираётгандай...

Ана шу жараёнда унинг Насибага муносабати ҳам ўзгача тус олади. Авваллари Насибани хушламаган, ичида унга кек сақлаб юрган одам назарида Насиба «ўз қадрини билмайдиган» ношуднотавон эмас, балки «қадри-ю шаънини жуда юқори кўядиган фаҳм-фаросатли», «ўта ақлли ва сабр-тоқатли» аёлга айланади. Насиба бошлаган ишини «охирги чизикқа довур етиб боришини кутиб яшайдиган» жасур инсон. Тўғри, тирик инсон, аёл сифатида гоҳо «кўрқади, ваҳимадан юраги ёрилгудек бўлади, лекин, барибир, шу кўрқув сари бостириб бораверади. Унинг ҳатто қайғусида ҳам кучли алланима бордай...»

Талгат кашф этган Насиба ана шундай аломат зот!

Насибанинг қалб саховати туфайли фақат Талгат эмас, бозор гирдобига тушиб қолган, турмушда ҳам, ижодда ҳам «бозор одами»га айлана бошлаган ноёб истеъдод соҳибаси Хулқар ҳам ўзлигига қайтади, яна бир ёрқин истеъдод Беҳзод васлига эришади. Муҳими, буларнинг барчаси романда қуруқ ҳикоя қилинган эмас, персонажлар руҳиятидаги эврилишлар ҳосиласи тарзида берилган. Шу жиҳатдан «Армон асираси»да адиба илк романига нисбатан анча олдин кетган.

Шу тариқа армон асираси Насибанинг қалб саховати, эзгулик йўлидаги фидойилиги ва бу ноёб хислатларининг ҳаётбахш ёғдулари асарнинг асосий пафосини белгилайди. Шуниси ҳам борки, романда бу умидбахш руҳ ҳеч қанақа дабдабасиз, осойишта, табиий бир йўсинда намоён бўлади. Романни ўқиб тугатар экансиз, беихтиёр, шоирнинг мана бу тўртлиги ёдга тушади:

*Инсон билан тирикдир инсон,
Муҳаббатдан ҳаётнинг боши.
Одамларга бахш этади жон,
Одамларнинг меҳр қуёши.*

Адибанинг «Ёзсиз йил», шунингдек, «Куёш нега чиқаверади?», «Бахтсизлик маликаси» ҳикояларида персонажлар тушиб қолган чигал вазият, ўша кезлари улар қисмати, табиати, руҳиятида юз берган эврилишлар, қабоҳат ва эзгу туйғулар маҳорабаси ифодаси «Машаққатлар гирдоби», «Армон асираси» романларидагидан бутунлай ўзгача. Романларда инсон қисмати, табиати, руҳиятидаги жараёнлар ҳаётдаги ижтимоий силсилалар билан алоқадорликда содир бўлса, ҳикоялардаги бу ҳолат тушуниш ва тушунтириш мушкул бўлган, қисман, «илми ғойиб»га дахлдор қисмат жумбоғи, тақдири азалнинг «шева»лари, қолаверса, шахс тафаккури, «онг оқими» нағмалари, инсон табиатидаги туғма фазилат ва иллат, улғворлик ва тубанлик, даҳолик ва ожизлик, нафосат ва дағаллик орасидаги азалий зиддиятларнинг ҳосиласи тарзида талқин этилади.

Зулфия олдинроқ яратган айрим асарларидаги каби «Куёш нега чиқаверади?», «Бахтсизлик маликаси» ҳикояларида миллий адабиётимизда нисбатан кам ишланган реаллик билан ҳаёлот-тасаввур оралиғида содир бўлган қисмат ва руҳият жумбоқлари бадиий талқини, ижтимоийётдан холи «қўнгил лирикаси»га яқин турадиган адабий-ижодий тажрибаларни дадил давом эттирган.

«Куёш нега чиқаверади?» ҳикояси ўқувчини аламли ўйлар гирдобига тортади. Тақдири азалнинг шафқатсизликлари, адолатсизликлари туфайли кўксида яшашга, одамларга меҳр ҳисси сўнган инсоннинг фожиаси, руҳий ҳолатлари алам-изтироб билан қаламга олинади. Ҳикоядаги вазият, жавобсиз саволлар Сизу бизни ҳам ўйга толдиради. Асардаги Турсуной ҳар жиҳатдан бекаму кўст, баркамол қиз. Унда чирой, ақл-заковат, иқтидор - барчаси мужассам. Асар персонажларидан бири айтганидай, у истаса, бахтли бўлиши мумкин, бунинг учун барча имкониятлар муҳайё. Қизиғи, у буни хоҳламайди. Ёзувчи «нега», «нима учун» деган саволларни ўртага қўяди. Саволга ҳар хил йўллар билан жавоб ахтаради. Бу қиз мавжуд ҳаёт одами эмас, у ўй-хаёллар бандаси. «Мен кўп, жуда кўп ўйлайман, - дейди Турсуной. - Нега шундай? Нега бу дунёда тўқис бахт йўқ? Ҳаммаси Унинг, ёлғиз Унинг ихтиёрида бўлса, нега дунёни бекаму-кўст яратмади? Атиги бир марта, бир мартагина дунёга келадиган инсонни азоб-уқубатларга гирифтор қилмасликнинг иложи йўқми?» Шу тарздаги исёнкорона саволларни қўйиш учун унда муайян асослар бор.

Ота-онасининг дунёга келган тўртта фарзанди турмаган, Тур-

суной тугилгач, кетма-кет юз берган ўлимлар тўхтайди, аммо ундан кейин яна йўқотиш... Турсуной бунга тоқат қилолмайди. Ахир тўқсон олти ёшга кирган амма ҳамманинг жонига тегиб ҳаётнинг этагига ёпишиб олиб яшаб юрибди-ю, муштдай укагинаси оламга сифмади...» Нега?... Нима учун?... У ҳам яшаб юраверса бўларди-ку!... Анави ёнғиллаётган асаларига қара. Шунинг ҳам ҳаётда ўз ўрни бор. Шугина жонзотнинг-а. Менинг укагинам... ахир у инсон эди-ку! Яшашга ҳаққи бор эди-ку!...» - дея ўртанади қиз.

Персонаж ана шундай мушкул тигиз руҳий изтироблар оғушида қолган кезлари яқин тенгдоши уни англашга, дардига малҳам бўлишга чоғланади. Дугонасининг бундай ҳолатга тушувида «жин»ларнинг хуружидан, аллақандай телбалик аломатидан холи бошқа бир нарса мавжудлигини сезади, Турсунойнинг онги ва шуурида юз бераётган «чақин»лар ўз-ўзини ҳамда дунёни англашнинг фавкулудда кучайган ҳолати, деган хулосага келади. «Нега? Нима учун?» - жонига ёпирилиб хужум қилаётган ушбу саволларга жавоб излашдан безор бўлиб кетганидан, у ҳаётдан аламли, аччиқ бир лаззат ичида ўч олаётир, деган тахминларга боради. Турсуной аламли савол ва ўйларининг авж пардага кўтарилган чоғлари неча бор ўз жонига қасд қилади. Қизиқ, ҳар гал ажал сиртмоғидан омон қолади. Бу ҳол тақдиру азалнинг бир каромати! Афсус, у буни ҳозирча англаш даражасига етгани йўқ. Атрофдагилар, ҳатто яқин дугонаси буни англашга қобил эмас. Турсуной ўша мушкул дамларда бир донишманд, нажоткор раҳнамога муҳтож. Ҳикояда шу тарзда мушкул жумбоқ очиқлигича қолади.

Бу чигал жумбоққа жавобни ўқувчи галдаги ҳикоя - «Бахтсизлик маликаси»дан топгандай бўлади. Бу ҳикояда ҳам персонажлар қисмати, руҳиятидаги эврилиш, драмалар ижтимоий омилларга алоқадор бўлмаган ҳаёт тасодифлари, тақдири азалнинг гаройиботларидан иборат. Маликанинг отаси, онаси, тугишган иниси, опаси бирин-кетин тасодифлар чангалида оламдан ўтадилар, биргина Маликага эса жин ҳам урмайди. Мудҳиш кўргиликни қарангки, вақти соати келиб, унаштирилган йигити ҳам тўй куни автоҳалокатга учраб, дунёдан кўз юмади. Сўққабош аламдийда қиз бу кўргиликлар оловида қанчалар қоврилиб ёнмасин, ота-она хонадони чироғини ёқиб, опаларидан қолган тўрт фарзандга «она» бўлиб, рўзғор тебратишда давом этади. Эл орасида бундай аёл зотини «шумқадам» дея камситишдек ғайриинсоний удум бор. «Дард устига чипқон» деганларидай бу ҳол ҳам қизни аламли ўйларга толдиради... Тақдири азал каромати, ҳимматини қарангки, тани-

даги мислсиз ирода - бардош учун Малика яратганнинг чексиз марҳаматига - Аброр исмли аломат йигитнинг севгисига мушарраф бўлади. Кеча кетидан кундуз, ёвузлик ортидан эзгулик келганидай, айни ўша яратганнинг беназир тухфаси, эзгулик фаришта-си Аброр туфайли Малика учун бахтсизликлар вақт шамолининг қанотида узоқларга ғойиб бўлади...

Аммо «Машаққатлар гирдоби»даги Гулруҳ каби ҳикоядаги Аб-рор сиймоси ифодасида афсона, эртақ қаҳарамонларига хос жўмардлик, ҳодисалар талқини ва ечимида эса эртақларга хос бахтли хотимани кўриб, талабчан китобхон бурун жийириши мумкин. Ахир инсон қалбидаги ҳар қандай жўмардлик ҳам осонликча рўёбга чиқмаслиги аён. Кўп ҳолларда замонавий бадиий ифода даражасида туриб қалам тебратаётган адибамиздан сирли-сехрли ҳодисалар тасвири, ибратли қаҳрамон талқинида, шахс жумбоғи ечими борасида ҳам янги, салмоқдор бадиий ихтиролар кутишга ҳақлимиз.

Юқорида тилга олинган икки асардан кўнглимиз тўлмаган жиҳатларни «Ёзсиз йил» ҳикоясидан топамиз. Бу асарда муаллиф ўта чигал вазиятга тушиб қолган одамлар қисмати ифодасида руҳий-психологик таҳлил йўлидан бориб ўзининг замонавий-бадиий тас-вир ва талқин маҳоратини намоён эта олган.

Жаҳон адабиётида ҳамиша она-Ватан каби бош ҳарф билан ёзи-лишга лойиқ табаррук Она зотининг мушкул дамларда туққан фарзандига беқиёс меҳр-муруввати хусусида кўп ва ҳуб ёзилган. Миллий насримизда ҳам ўшалар қаторида туришга лойиқ асарлар бор. Устоз Саид Аҳмад қаламига мансуб «Уфқ» романидаги Она-хоннинг гуноҳдор - қочоқ ўғлига нисбатан армон, алам-ўкинч билан йўғрилган парвоналиги ифодаси адабиётимизда жиддий ҳо-диса бўлган эди. Зулфия эса шу йўналишда бутунлай ўзгача Она тим-солини яратишга эришган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳикоянинг сюжет қурили-ши пухта ишланган, воқеалар тадрижи персонажлар руҳий эври-лишлари таҳлили билан уйғунликда моҳирона ифодаланган. Гоҳ қувонч-таскин, тенгсиз умид, гоҳ дард хуружи, азоб-уқубат, таҳқи-ру надомат, гоҳ йилт этган сурур, хаёлдаги алдамчи фароғат, аслида эса адоғи йўқ мусибатлар билан ўтган икки бандайи ожиз - она ва ўғлон кўргиликлари - бутун бошли бир романга татиғулик беором дақиқалар, кунлар, ойлар, йиллар силсиласи биргина ҳикоя бағри-дан муносиб жой олган. Ҳикояда тигиз вазиятлар бот-бот такрорла-нади ва ҳар гал муаллиф беназир зот - Она танида мужассам беқи-ёс меҳриғиёнинг янги-янги қирраларини кашф этишга эришади.

Асар билан таниш ўқувчи билади: Собир автоҳалокат туфайли ногирон бўлиб қолган, энг ёмони, у эркаклигидан маҳрум бўлган. Бу мудҳиш фалокатнинг азоб, изтироби ўғлидан кўра ҳам онахон - Бувгул хола тани жонини қовуради. Ҳикоя давомида хола вужудини ёндирган оташ, хаста ўғил кўнгли, ороми деб чеккан заҳматлари алангаси тафтини ўқувчи ҳар доим сезиб, ҳис этиб туради. Ҳаётнинг турфа нағмасини қарангки, Собир шу ҳолда қишлоқнинг тенги йўқ сулув қизи Марваридга кўнгил берган, қиз ҳам, ўз навбатида, йигитга ошиқу шайдо. Уларнинг Лайлию Мажнун севги достонини эслатадиган ишқий мулоқотлари ҳар қандай тама, ҳирс ва нафс майлларидан холи, икки фаришта ошиғу маъшуқанинг соф қалб талпинишларидан иборат. Айни шу жиҳати билан асар бугунги замонавий адабиётда урф бўлган ишқий кечинмалар талқинидан бутунлай фарқ қилади. Икки ёш орасида яширадиган ҳеч қанақа сир йўқ. Ҳар икки томон ҳам орадаги мудҳиш кўрғиликдан воқиф. Аммо бу ҳол уларнинг кўнгил майлларига асло тўсиқ бўлмайди. Улар бир умрга бирга бўлишга қатъий аҳд қилганлар. Висол дамларида Собир дардини бутунлай унутади, яйраб-яшнаб кетади. Қиз раъйи, истагига кўра, Онасини қизниқига совчиликка боришга ундайди...

Ҳалокат, хасталик, ногиронлик асоратларидан ҳам кўра мушкулроқ драмалар ана шу дақиқалардан бошланади. Йигит томонда жоҳил, қалбан сўқир ака, қиз томонда эса бағритош ота икки ошиқ - ёшлар майлига тиш-тирноғи билан қарши турадилар. Фақат Она-изоргина ўғлон билан қиз қалбининг, қиёси йўқ чин муҳаббатининг ягона ҳимоячисига айланади. Биласиз, қишлоқ муҳитида гап ётмайди. Шахсий-оилавий интим сир дарҳол ошкор бўлади, ҳар хил ғийбат, паст-баланд гап-сўзлар ўрмалайди. Бу ҳол катта ўғил билан қиз отаси хуружини аланга олдиради. Ана шундай тиғиз дамларда катта ўғил дағдағаларига, қиз отаси ёғдирган маломат тошлари, одамларнинг таъна-дашномларига, таҳқиру надоматларига, қўйингки, жамики бало-қазоларга шу муштипар Онахонгина мардона қарши туриб беради. Хаста, аммо чин ошиқ ўғлон кўнгил майли учун ҳар дақиқа жонини, жаҳонини беришга тайёр.

Начора, жоҳиллар қўли баланд келади, Марваридни яқин қариндоши ўғлига зўрлаб узатадилар, у қайтиб келади, сўнг уни оёқ етмас тоғ қишлоғи одамига унаштирадилар. Ошиқ йигит жим туrolмайди, хасталигига қарамай қиш чилласида унинг изидан боради, маъшуқасининг албатта қайтиб келиш ваъдасини олиб, бир дунё қувонч, ёрқин умид билан қайтади... Энди ҳам ўғлон, ҳам

Она кўксида умидсизлик бир дам чекиниб, яшаш иштиёқи жуш уради.

Афсус, бу қувончли дақиқалар узоққа бормайди, ваъда ушалмай қолади.

Биз юқорида ўқувчини таништириш учун келтирган воқеалар тафсилоти шунчаки қуруқ ҳикоя қилинмайди, балки руҳий-психологик ҳолатлар таҳлили жўрлигида китобхонни ларзага соладиган тарзда берилади. Ҳикояни ўқий туриб, руҳий изтироблар оғушида хаёлга толасан киши: ҳаётда муъжизалар ҳам рўй бериши мумкин-ку! Эҳтимол, бедаво дарддан ҳам хавфлироқ одамлар - жохил, қаҳри қаттиқ кимсалар қаршилиқ қилмаганида, бу икки ёш қовушганида Собир бутунлай соғайиб, тўкис турмушга қайтиши ҳам мумкин эди-ку! Ахир ҳаётда шу ҳолда ҳам тотув яшаб ўтган жуфтликлар бўлган. Бундан кейинги ҳижрон ифодаси, кундан-кун танни емириб бораётган хасталик азобларини ўғил ва Она баббаравар тортади, икки вужуд бир жон -бир тан бўлиб ёнади. Ҳижрон аламлари худди мумтоз газалиётимиздаги поёнсиз фиғонлар каби авж пардаларда акс-садо беради.

Галдаги лавҳа бундан-да ҳаяжонли. Марварид янги йил арафасида келишга ваъда қилган эди. Хаста Собир маъшуқасини интизорлик билан кутаётир, аммо ундан дарак йўқ. Ўша топдаги Она билан боланинг моҳир рассом гавдалантиргандек унсиз драматик ҳолатлари тасвири кўнгилларни зир титратади. Аниқ кўриб, ҳис этиб турасиз: деразадан кўчага интизор тикилиб турган Собирнинг бир маҳал елкалари силкина бошлайди, Бувгул хола, кўнгли вайрон ҳолда, ўғлига томон талпинади. Шу пайт бирдан Собир Она томон ўтирилади. Дунёнинг бутун дард-алами кўзларида жам... Унинг қонсиз юзида йирик-йирик томчилар думалайди. Энди Собирга ҳаммаси аён, ўзининг узоқ яшамаслигини ҳам, Марвариднинг келмаслигини, келтирмасликларини ҳам билади, билади-ю, онасидан яширади, худди онаси ундан яширгандай... Машхур «Асрор бобо»даги чол билан кампирнинг мудҳиш сирдан воқиф ҳолда, бир-бирини асраш ниятида бир-биридан сир сақлаш ҳолатини - кўнгилларни зир титратадиган вазиятни эслатадиган, аммо тақлиддан бутунлай холи ноёб бадий лавҳа!

Ўша мудҳиш дамларда Она вужудини кемираётган изтиробни билдирмасликка ҳарчанд уринмасин, ўзини тутолмайди, бари бир оналигига бориб, ўгли бошини кўксига босади. «Қайноқ кўз ёшлар энди унинг кўксини куйдириб, юрагига томчилар ва ундан қон бўлиб, томирларига сизиб оқарди» деб ёзади ҳикоянавис. Бу жум-

лаларни қаламга тушириш чоғи муаллифнинг қўли титраб турганлигини баралла ҳис этасиз.

Бундай тигиз санъаткорона чизилган лавҳаларни шарҳлаш қийин, ҳар қандай шарҳ унинг асл жозибасини, сеҳрли руҳини тушириб юбориши мумкин. Энг муҳими, ҳикоянавис персонажларни ана шундай мушкул вазиятлардан эсон-омон олиб ўта билади. Бу энди чин санъат мўъжизаси.

Қарангки, ошиқ йигитнинг ҳаёт шами ўчай деб турганида ҳам, ҳаётга иштиёқи, висолга умиди бутунлай сўнмайди. Ажаб, энди мавжуд ҳаётда амалга ошмаган висол ҳаёт-мамот юзма-юз келган дамларда, кечинмалар жазаваси авжида ҳаёлда, тасаввурда содир бўлади. Машраб қисматини ёдга туширувчи ошиқ йигит тақдирида мўъжиза рўй беради, гуё Машраб янглиғ аршнинг кунгурасида ёр висолига эришади. Ўша висол чоғи Марварид Собирга қарата асл муддаосини ошкор этади; фақат унинг юрагинигина севишини, бошқаси асло қизиқтирмаслигини дангал айтади. «Бошқа ҳеч бир аёл бундай демаган бўларди. Шунинг учун ҳам уни телбаларча севиб қолдим-да» дея оназонига сўнгги дил розини изҳор этади. Висол базми чоғи Онаизор «Бахтли бўлинглар, илойим... Қўша қариб юринглар... илойим»... дея дуо қилади. Шу сўзларни айтаётганида «Бувгул хола ўкириб юборишдан базўр ўзини тийди» деб ёзади муаллиф. Шу лавҳани ўқиётиб, ўқувчи ҳам аини Она ҳолига тушади.

Тасвир яна заминга, мавжуд ҳаётга қайтади. Катта ўғил, ҳиссиз нодон кимсалар гуё Онаизорни авайлаш мақсадида уни кунни битган ўғилдан ажратишга уринадилар, бу ният ўтмагач, ўжар кампирни «иймонсиз»га чиқарадилар. Шунда у «Менинг иймоним - болам!» дея ҳайқиради. Ниҳоят, ўғил жон таслим қилади, онаизорнинг устунга суянганича «Мен ёмон қолдим, сен яхши бор, болам» деган сўзларни дуодай ожизона такрорлаб турганини кўриб, юрак-бағрингиз эзилиб кетади. Сўнг бундан-да залворлироқ ҳолатга дуч келамиз. Пировардида, онаизор бирдан осмонга тикилиб: «Одамни эрмак учун яратиб, уни эплай олмай қолганиндан кейин ўлимни ўйлаб топдингми?» дея савдойиларча шивирлайди.

Бундай исёнкорона шивирлаш асло тақдири азал ҳукмига нисбатан шаккоклик эмас, балки Она қалбидаги фарзандига бўлган илоҳий меҳрнинг сўнгги - якуний тасдиги каби янграйди.

Миллий адабиётимизда пайдо бўлган бу ноёб янгилик - муазам, мунгли меҳр-муҳаббат қўшиғи шу тарзда интиҳосига этади, охир-оқибат ҳикоя Она шаънига битилган қасида каби янграйди.

Маълум бўляптики, Зулфиянинг бир вақтлар танқидчиликда менсимай қараладиган, унча хуш кўрилмайдиган ижтимоийликдан холи соф «кўнгил майллари нағмалари» талқини адабий тажрибалари йўлидан бориб яратган қатор ҳикоялари, айниқса, «Ёзсиз йил» ўзининг бадийий-маънавий таъсир кучи жиҳатидан соф ижтимоий йўналишдаги етук асарлардан асло қолишмайди.

Адибанинг инсон шаънини ҳимоя қилиш ва улуғлашдек муътабар мавзунини янада теранроқ ва кўламдорроқ ёритиш, муаммоларнинг бетакрор ечимини топиш йўлидаги изланишларида омад тилаб қоламиз.

2010 йил, январь.

VI. АДАБИЙ СУҲБАТЛАР

ҲАРАКАТДАГИ ЭСТЕТИКА

(Ёзувчи Пиримқул Қодиров билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ: Кейинги йилларда адабий-танқидий асарларни нашр этиш бирмунча яхшиланди, уларнинг мавзу-муаммолари доираси ҳам кенгайди, адабий асарларга, ҳодисаларга хилма-хил томондан ёндашиш, адабий жараёни комплекс тарзда таҳлил этишга интилиш кучайди; энг муҳими, танқид бу йилларда «ҳаракатдаги эстетика» эканини амалда яна бир бор исбот этди; танқидчиларимиз маънавий ҳаёт ва адабиётнинг энг долзарб, мураккаб муаммоларини ҳал этишга дадил интиладиган бўлиб қолдилар.

Шахсан мен адабий танқид фақат адабиёт учун эмас, умуман, маънавий ҳаёт учун зарур эканини яна ҳам чуқурроқ ҳис этаётirman. Қаранг, ҳозир бирор диққатга сазовор асар пайдо бўлиши билан, бу ҳақида танқидчилар нима дер экан, дея бу саволга ёзувчилар ҳам, китобхонлар ҳам интизорлик билан жавоб кутадиган бўлиб қолган.

ЁЗУВЧИ: Танқид ҳақида фикр юритишдан аввал озгина «лирик чекиниш» қилсақ, тарихни эсга олсақ.

Альпинист ҳали забт этилмаган баланд чўққига чиқиб бораётганда унга қалб кучи ва жисмоний салоҳиятдан ташқари жуда катта ақл, фаросат ва зийраклик ҳам керак. Агар альпинист тик қоя бўйлаб кўтарилаётганда ҳар бир қадамини қанчалик тўғри қўяётганини аниқ билмаса, ички бир ҳакам унинг ҳаракатларини ўз вақтида таҳлил қилиб, адолатли баҳолаб турмаса, арзимаган хато унинг бутун меҳнатларини йўққа чиқариши ва аввал эришилган юксаклик қўлдан кетиши мумкин.

Менимча, бадиий адабиёт янги чўққиларни забт этаётганда мана шу фаросати зўр, зийрак ички ҳакамнинг вазифасини адабий танқид бажариб туради. Бадиий адабиётдаги кўтарилиш ҳаммиша адабий танқиддаги юксалиш билан қўшилиб боради. Адабиёт тарихидаги инқироз даврлари эса адабий танқиднинг ҳам нечоғли орқага кетганини кўрсатиб туради.

Ўзбек мумтоз адабиётида Навоий, Бобур ва Машраблардан

кейин Огахий, Муқимий ва Фурқатларгача бўлган бутун-бутун асрларда адабий танқид узоқ-узоқ пинакка кетгани, бадиий адабиёт эса ўзанини йўқотган дарёдек бўлиниб-сочилиб, гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа юз тутиб, яхши ривожлана олмай қолгани тарихдан маълум. Бунинг кўп сабабларидан бири шуки, ўша даврларнинг адабий танқиди Навоий ва Бобур эришган улкан бадиий ютуқларнинг мағзини чақиб, кейинги адабий авлодлар кўлига эстафета тарзида тутқазмаган.

ТАНҚИДЧИ: Айни пайтда, бунга жаҳон адабиёти тарихида ибратли мисоллар кўп...

ЁЗУВЧИ: Адабиёт авлоддан-авлодга ўтганда аввал эришган юксалишларни йўқотиб қўймаслиги учун адабий танқид унга жонкуяр ва доно бир ички ҳакам бўлиб хизмат қилса, бунинг қанчалик катта самара беришини XIX аср тажрибаси - рус мумтоз адабиёти кўрсатиб турибди.

А. С. Пушкин ва М. Ю. Лермонтов ижодлари билан бошланган улкан кўтарилиш улардан сўнг Н.В. Гоголь, И.С. Тургенев, Ф.М. Достоевский ижодларида тўхтовсиз давом этгани ва Л.Н. Толстой, А.П. Чехов, М. Горький ижодларида энг баланд чўққиларга чиққани жаҳон адабиёти тарихида кам учрайдиган ажойиб бир ҳодиса бўлди. Лекин шу улуг ҳодисани В.Г.Белинский, Н.А. Добролюбов, Н.Г. Чернышевский каби танқидчиларнинг ижодлари ва фаолиятларисиз тасаввур этиб бўладими? Йўқ, чунки бу танқидчилар улкан ёзувчиларнинг асарларини бениҳоя ўткир фаҳм-фаросат ва дид билан таҳлил қилиб, адабиёт учун шундай жонкуяр, адолатли ҳакамлар вазифасини ўтадиларки, уларнинг ёрдамида аввалги улуг авлодларнинг ютуқларини кейинги авлод ёзувчилари бениҳоя тез ва чуқур ўзлаштирдилар. Белинскийдай буюк танқидчилар Пушкиндай улуг алломалар эришган ҳамма ютуқларнинг мағзини чақиб, кейинги авлоднинг улкан истеъдодларига гўё эстафета тарзида қолдирдилар. Ниҳоят, бу эстафетани Лев Толстойдай даҳолар мисли кўрилмаган юксакликларга олиб чиқдилар.

Мана шу фактларнинг ҳаммаси - бадиий адабиётни ривожлантиришда адабий танқид қанчалик катта иш кўрсатиши мумкинлигини айтиб турибди.

ТАНҚИДЧИ: Танқид ҳақидаги баҳсни, менимча, танқидчи истеъдоди масаласидан бошлаш керак, чунки мунозараларда айрим ҳамкасблар танқидчилик ҳунарини ўта сирли, ваҳимали қилиб кўрсатадилар чинакам танқидчини улар қандайдир қомусий билим эгаси, хилма-хил ижодий хислатларни ўзида жамлаган ғайри-

оддий бир шахс сифатида тасаввур этадилар. Ёки, аксинча, баъзи ҳамкасблар танқидчилик истеъдодига менсимайроқ қарайдилар, танқидчи бу шунчаки ўқимишли китобхон, деб атайдилар.

ЁЗУВЧИ: Йигирманчи асрнинг жуда кўп улуғ кашфиётлари фанларнинг бир-бирига чапишган жойларида юз беряпти. Биология билан кимё чегарасида, улар гўё бир-бири билан чапишиб, биохимия деган улкан бир фанни юзага келтирди. Бионика фанида, хусусан, физиканинг кимё ва бошқа фанлар билан чапишган жойларида қилинган катта илмий кашфиётлар кишини ҳайратга солади. Бу ўринда, умуман, инсон фаолиятининг зўр бир қонунияти ўзини кўрсатади. Маълумки, энг яхши мева навлари, энг яхши гуллар пайвандлаш натижасида ва турли навлардаги фазилатларни бир навга йиғиб, синтез қилиш оқибатида пайдо бўлади.

Менинг тасаввуримда, адабий танқид ҳам фан билан бадиий ижоднинг чегарасида, улар бир-бирига пайванд бўлиб чапишган ва ҳар икки соҳанинг фазилатлари бирлашиб, синтезга айланган жойда юзага келади. Шунинг учун баркамол адабий танқид фан ва бадиий ижоднинг кучга тўлган юксак босқичларидагина шаклланади.

Улуғ мунаққидлардан бири туғма танқидчилик истеъдодининг ёзувчилик ёки олимлик истеъдодига нисбатан хийла кам учрашини айтган эди. Чунки бир соҳанинг талабига жавоб беришдан кўра ҳам фаннинг, ҳам адабиётнинг талабига жавоб бериш қийинроқ.

ТАНҚИДЧИ: Демак, Сизнингча ҳам, адабий танқидчиликнинг ўзига хослиги бу соҳа соҳиби учун фавқулудда иқтидор, истеъдодни талаб этади. Адабиёт тарихида истеъдодли ёзувчиларга қараганда истеъдодли танқидчилар ниҳоятда кам эканлиги ҳам шундан бўлса керак.

Яна бир жумбоққа эътиборингизни тортмоқчи эдим. Хабарингиз бор, матбуотда адабий танқид билан адабиётшунослик орасидаги тафовутларни аниқлашга интилишлар бўлди.

ЁЗУВЧИ: Тўғри, бизда адабиётшунослик фани билан адабий танқидни бошқа-бошқа соҳа деб ҳисоблайдиганлар бор. Бу икки соҳа орасида маълум фарқлар йўқ эмас. Лекин асл эътибори билан чинакам танқидий асарда илмий аниқлик ва теранлик бўлади, ҳақиқий адабиётшуноснинг иши эса танқидчиликнинг вазифасини ҳам бажаради.

Боя сиз тилга олган «танқидчи ўқимишли китобхон» деган фикрга келганда шуни айтишим керак. Бу сизга танқидчилик истеъдодига нисбатан менсимай қараш бўлиб туюлаётир. Мен эса бу фикр-

ни бошқачароқ маънода тушунаман. Танқидчи - жуда доно ўқувчи - китобхон ҳам бўла билиши керак. Агар у янги бадиий асарни ўқиётганда фақатгина ўзининг танқидчилик вазифасини ўйлайверса, унинг янги асарга холисаниллик ёндашиши ва мукамал таассурот олиши қийин бўлиб қолади. Биз биламизки, холис китобхон асарни ўқиётганда, у ёзувчи билан бирга ижод ҳам қилади. Шунинг учун оддий ҳарфлар билан тўлган оддий китоб саҳифаларида жонли одамлар, ғаройиб воқеалар гавдаланади. Ёзувчи сатр замирига сиғдирган жуда кўп маъноларни китобхон ўз фаҳм-фаросати ёрдамида кашф этади ва бу унга завқ багишлайди. Ёзувчи эзмалик қилмасдан қисқа ва лўнда шаклда чизган тасвирларнинг кўпгина тафсилотларига китобхон ўз ҳаётий тажрибасидан келиб чиқиб қўшимча қилади... Хуллас, ҳақиқий китобхоннинг асар ўқиши - бу асарни қайта ижод этиш даражасига этади.

Танқидчи ҳам янги асарни ўқиш пайтида доно бир китобхонга айланиб, ундан мумкин қадар тўлиқ ва холис таассурот олиши, ўқиётган асарини китобхонлик шуури билан фикран қайта яратиб чиқиши керак. Шундан кейинги босқичда китобхон эплай олмай-диган ишни бажариши - асардаги ғоявий-бадиий маъноларнинг мағзини илмий-танқидий тафаккур ёрдамида чақиб бериши керак. Лекин бу босқичда танқидчига олимлик иқтидоридан ташқари ёзувчилик қобилияти ҳам жуда керак - чунки у ўз танқидий асарини одамлар қизиқиб ўқийдиган ёрқин шаклга солиб ёзиши керак. Демак, танқидчи ҳам бир доно китобхоннинг бегараз, холис кўзи билан кўриши, истеъдодли олимнинг теран илмий мантиқи билан таҳлил қилиши, сўнг бу таҳлилни санъаткорлик иқтидори билан қоғозга тушира билиши керак. Бунчалик кўп томонлама салоҳиятни бир жойдан топиш чиндан ҳам осон эмас.

ТАНҚИДЧИ: Модомики шундай экан, танқидчилик иқтидорига эга ёшларни саралаш, тарбиялаш жуда муҳим иш.

ЁЗУВЧИ: 1976 йили «Литературное обозрение» саҳифаларида бўлиб ўтган «Танқидчини қандай тайёрлаш керак» мавзусидаги мунозара шуни кўрсатдики, танқидчи кадрлар билан ишлаш ҳозирча талаблар даражасида эмас. Хусусан, менга шу мунозарада илгари сурилган истеъдодлар билан мустақил иш олиб бориш хусусидаги мулоҳазалар, Озод Шарафиддинов мақоласида илгари сурилган конкрет таклифлар маъқул тушди.

ТАНҚИДЧИ: Бошқа олий ўқув юртларини билмайман-у, кейинги йигирма йил ичида Тошкент Давлат университетига ўқиб танқидчилик майдонига йўлланма олган истеъдодлар «тарихи»дан

қисман хабардорман. Иброҳим Фафуров, Норбой Худойбергенов, Анқабой Қулжонов, Азим Раҳимов, Абдуғафур Расулов, Михли Сафаров, Маҳкам Маҳмудов, Бахтиёр Назаров, Бегали Қосимов, Санжар Содиқ каби ўнлаб истеъдодларни илк бор ҳурматли устозлари Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддиновлар кашф этган эдилар.

Устозларнинг ёшлар билан ишлашдаги бир тажрибаси мени беҳад қувонтиради. Сир эмас, шундай устозлар ҳам борки, улар шоғирдларини нуқул «ўзларига тортишлари»ни, чизиб берган чизикларидан юришларини истайдилар; бизнинг устозларимиз эса илк танишувдан бошлаб, шоғирдларининг ҳар бир хатти-ҳаракатига кўз-қулоқ бўлиб турадилар, айти пайтда уларни худди бургут боласини парвозга ўргатганидаги каби ўз ихтиёрларига қўйиб берадилар. Ҳамиша мустақил фикрлашга, баҳслашишга, ҳатто ўзлари билан тортишишга даъват этадилар.

ЁЗУВЧИ: Устоз фикрини ўйламай-нетмай маъқуллайверадиган шоғирд чинакам шоғирд эмас, бу билан фан олға бормади, устоз айтмаган гапни айтган, унинг ишини лоақал бир қадам илгари силжитган истеъдод эгасигина чинакам шоғирд деган номга муносиб... «Устозига тортган танқидчи» фандаги оддийгина хушомадгўй дастёр бўлиб қолаверади.

ТАНҚИДЧИ: Шоир Андрей Вознесенский «Литературная газета»да босилган «Илҳом машаққатлари» мақоласида: «Талантлар авлод-авлод бўлиб етишади», дейди. Чинакам истеъдод эгалари бир-биридан қанчалик фарқ қилишларига қарамай, уларда маълум бир авлодни бир-бирига яқинлаштирадиган хислатлар ҳам мавжуд. Воҳид Зоҳидов, Иззат Султонов, Ҳомил Ёқубов каби устозларимиз ҳар бири ўзича бир дунё, айти пайтда уларнинг адабий манфаатлари, салоҳияти ва таҳлил принципларида қандайдир муштараклик мавжуд. М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов, Л.Қаюмов ва улардан кейинги авлод ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин.

ЁЗУВЧИ: Дарҳақиқат, танқидчиликда ҳам авлод кетидан авлод етишиб келяпти. Бир авлод бошлаган яхши ишни кейинги авлод янада баланд босқичга кўтаряпти. Ҳамза ижодини атрофлича ўрганиш ва адолатли баҳолашда Юсуф Султондан сўнг Лазиз Қаюмовнинг қилган катта ишларини эсланг. Ёки А. Қодирий ва Ойбек асарларини ҳассослик билан таҳлил қилишда М. Қўшжоновнинг И. Султон ва Ҳ. Ёқубовдан сўнг олға қараб қўйган йирик қадамларини мисолга олинг.

ТАНҚИДЧИ: Худди шунингдек, И. Фафуровнинг М. Шайхзо-

да, Миртемир, Ҳ. Фулом ҳақидаги мақолалари, П. Шермухамедовнинг ўзбек болалар адабиётига доир ишлари танқидчиликда олға ташланган қадам, ёш авлоднинг янги сўзи бўлди.

Менимча, 70- йиллар танқидчилигида янги ўзига хос авлод туғилиб келяпти. Бир-икки мақоласи билан ярқ этиб кўзга ташланган Муҳаммадали Қўшмоқов, Абдулла Матёкубов, Абдулла Шер, Аҳмад Аъзамов, Нурмухаммад Холлиев, Сулаймон Раҳмонларни назарда тутяпман. Булар, биринчи навбатда, ўз тенгдошлари ижодини, уларнинг руҳиятини, дардини ниҳоятда нозик ҳис этадилар. Очиги, 70-йилларда адабиётга кириб келган ёшлар шеърятини улар тажрибали танқидчилардан кўра нафисроқ таҳлил этипти.

ЁЗУВЧИ: Ҳақиқий танқидчи фақат ўзидан олдин ўтган ва мумтоз деб тан олинган ёзувчилар ижодигагина эмас, ўзи билан тенгдош ёхуд ўзидан кейин адабиётга кириб келган ёш истеъодларга нисбатан ҳам жонкуяр бир ҳакам бўлиши керак. Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов шеърӣ истеъодларига матбуотда илк бор муносиб баҳо берган ва уларнинг дастлабки асарларига «оқ йўл» тилаб, кенг жамоатчиликка танитган танқидчи Озод Шарафиддинов биз айтган жонкуяр ҳакамлик ва истеъодшуносликнинг яхши намунасини кўрсатди.

Мен шу фактлардан келиб чиқиб айтмоқчиманки, ҳозир адабий ҳаракатда иштирок этаётган ёш танқидчилар ўз тенгдошлари ҳақида яхшироқ ёзишлари мумкин деган фикр унчалик тўғри эмас. Ким билсин, эҳтимол, ҳозирги ёш танқидий истеъодлар орасида Ойбекни ёки Фафур Фулом ижодини биздан ҳам теранроқ ҳис қиладиганлари, биздан ҳам ёрқинроқ, таъсирлироқ шаклда очиб берадиганлари бордир? Ёзувчилик истеъодлари турлича бўлганидек, танқидчилик истеъодлари ҳам жуда хилма-хил. Бу истеъодлар қайси соҳада, қайси жанрда ўз имкониятини тўлиқ юзага чиқара олса, ўша соҳани, ўша жанрни беҳато топсин. Биз бу ишда қўлимиздан келган ёрдамни аямайлик.

ТАНҚИДЧИ: Адабий асар, адабий ҳодиса кейинги авлодлар томонидан ҳам қайта-қайта баҳоланади, аввалги авлод айтмаган гапни кейингиси айтади. Бироқ, менимча, ёзувчининг ўз замондош танқидчиси, кўнглини яқиндан билган, кўнглидагиларини бевосита ҳис этган одам томонидан берган баҳоси бебаҳо. «Евгений Онегин», «Момақалдироқ», «Обломов», «Арафа» каби асарлар ҳақида турли даврларда яратилган юзлаб тадқиқотлар бор, аммо уларнинг ҳеч бирида В. Белинский, Н. Добролюбов мақолаларидаги каби ҳиссиётни топиб бўлмайди. Мен аминманки, М. Қўшжо-

нов Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор билан кўп йиллар ҳамфикр, ҳамсуҳбат бўлмаганида, уларнинг шахсиятини яқиндан билмаганида, эҳтимол, улар ҳақидаги тадқиқотлари бу қадар чуқур, нафис ва самимий чиқмас эди.

ЁЗУВЧИ: Шундайку-я, лекин адабий асарни, адабий ҳодисани одилонга баҳолаш учун бир оз дистанция ҳам керак. «Меҳр кўзда», деган гап бор, одамнинг юзи иссиқ, кўз кўзга тушиб турганда ҳақ гапни айтишга баъзан истиҳола қиласан, киши. Ўзингиз биласиз, асарнинг кам-кўстларини кўра-била туриб, юз-хотир қилиб, ҳар хил андишалар билан кўнгилдаги гапларни авторга айтолмай юрадиган танқидчилар ҳам бор.

ТАНҚИДЧИ: Танқидчиликдаги юз-хотир самимиятга путур етказди. Самимиятни қўлдан бермаган, адабий танқиднинг юсак вазифасини юракдан ҳис этган танқидчи энг яқин ёзувчи дўстига ҳам ҳақ гапни дангал айта олади. Ҳозирги кунда шу таомилга амал қиладиган танқидчилар кўп. Матёқуб Қўшжонов Ойбек ва Абдулла Қаҳҳорни ҳар жиҳатдан эъзозлаш билан баробар «Олтин водийдан шабадалар», «Кўшчинор чироқлари» романларининг камчиликларини вақтида рўйи рост айтган эди. О.Шарафиддинов Ф. Фулом истеъдодини юсак қадрлаган ҳолда 50-йиллар шеъриятидаги айрим камчиликларга эътиборни тортган эди.

ЁЗУВЧИ: Адабиётнинг манфаатини кўзлаб ёзилган адолатли танқидга, гарчи у ачиқ туюлса ҳам, ёзувчилар тан беради. Мен бу ўринда яна бир фактни - Матёқуб Қўшжоновнинг «Хаёл бошқа, ҳаёт бошқа» деган мақоласини, ёзувчи Иброҳим Раҳимга «Очик хати»ни эслатиб ўтмоқчиман.

ТАНҚИДЧИ: Биз адабиётнинг замонавийлиги тўғрисида кўп гапирамиз. Танқидий тафаккурнинг замонавийлиги ҳам ниҳоятда муҳим масала. Модомики адабий танқид «ҳаракатдаги эстетика» экан, у замон нафасини, бугунги куннинг эҳтиёжларини сезгирлик билан ўзида мужассам этиши лозим. Афсуски, адабий ҳодисаларга эскирган мезонлар билан ёндашиш ҳоллари ҳамон учраб қоляпти. Бир мисол. Н. Шукуров истеъдодли, тажрибали танқидчиларимиздан. Унинг Ф. Фулом, Зулфия, А. Мухтор шеърияти ҳақидаги тадқиқотлари ҳаммага маълум. Яқинда мен унинг «Шарқ юлдузи»да «Шеъриятда гражданлик руҳи» сарлавҳали мақоласини ўқиб қолдим. Мақолада қатор нозик кузатишлар бор, айти пайтда мақоланинг умумий руҳи, хусусан, авторнинг танқидий мулоҳазалари менга у қадар ботмади. Танқидчи ҳозирги ёшлар шеъриятидаги гражданликни нуқул катта авлод анъанаси мезони билангина ўлчаётган

ди, ҳозирги ёшлар шеъриятида гражданлик мотиви ўзига хос тарзда намоён бўлаётганлигини чуқур, атрофлича очиб бермайди, гражданлик мотивини, «салмоқли маъно»ни кўпроқ шеърнинг мавзусидан қидиради. Жумладан, Рауф Парфи шеърларини шу жиҳатдан кескин танқид остига олади. «Рауф Парфи анча оригинал тафаккур юритиб, ўзига хос шеърлар яратиш йўлида изланаётган шоирлардан» эканлигини айтиб, сўнг: «Бироқ унинг кўпгина (диққат қилинг: кўпгина! - У. Н.) шеърларида буюк ўзгаришларни гражданлик руҳи билан таҳлил қилиб баҳолаш тенденцияси кўзга ташланмайди», деб ёзади. Бундан чиқдики, Рауф Парфининг кўпгина шеърлари гражданлик мотивидан махрум. Энди танқидчининг далил-исботига эътибор берайлик: «Шоирнинг аксарият шеърлари қор, ёмғир, булутлар, жавобсиз севги изтироблари ҳақидадир». Булар ҳақида ёзмаслик керак экан-да, деган андишага борасиз. Шундай эътироз туғилишини назарда тутиб, дарҳол танқидчи: «Бу ҳодисалар ҳақида ҳам ажойиб замонавий шеърлар яратиш мумкин», деб изоҳ беради. «Рауф Парфининг «Акс-садо» тўпламидаги аксарият («аксарият» сўзига эътибор беринг - У. Н.) шеърлар салмоқли маъно-мазмунга эга эмас». «Бу шеърларнинг лирик қаҳрамони, - деб давом этади мақола муаллифи, - ёмғир ёғишини, қор бўралашини, булутларнинг кезишини, тун қоронғилигини кузатади-ю, бироқ ҳаётнинг қайноқ оқимини ҳис этмайди. Давр ҳодисаларига гражданлик ҳисси билан қараб, уларнинг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратмайди».

30 - 40-йиллар танқидчилигида интим ва пейзаж лирикасига шундай талаблар қўйилар, ҳар бир шеърдан, ҳаттоки марсиядан ҳам «ҳаётнинг қайноқ оқимини» кўрсатиш, давр ҳодисаларининг «сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб бериш» талаб этилар эди.

Поэзия танқидчилиги каттагина тажриба тўплаган ҳозирги кунда шеърятга шу хилда ёндашиш кишига ғалати туюлар экан...

ЁЗУВЧИ: Мезонлар ҳақидаги баҳс, хусусан, бу мезонларнинг қайсилари замонавий, қайсилари эскирган, деган савол бизни жуда узоққа олиб кетиб қолиши мумкин. Гап танқидчилик истеъдодидан бошланган эди. Шунинг учун бу ерда фақат битта бош масала - истеъдод ҳақида сўз юритиш кифоя қилар, деб ўйлайман. Табиатда ёмби олтин қанчалик кам учраса, истеъдод ҳам шундай кам учрайди. Гёте, қобилиятдан юқориси истеъдод, истеъдоддан юқориси даҳолик, деган эди. Демак, ҳақиқий талант билан даҳолик бирибидан кўп ҳам узоқ эмас. Биз талант ҳақида гапирганда мана

шунин унутмаслигимиз керак. Ҳолбуки, оддий қобилиятни ҳам «истеъдод» деб «кўтар-кўтар» қиладиган пайтларимиз бўлади. Лекин «ҳалво» деган билан оғиз чучимади.

ТАНҚИДЧИ: Даврнинг адабий-танқидий тафаккури даража-сида туриб фикр юритиш ҳам танқидчилик талантининг муҳим белгиси.

Баъзан адабий фактларни ҳаёт билан «боғлаш»ни юзаки тушу-ниш ҳолларига дуч келаётимиз. Масалан, танқидчи бирор адабий ҳодиса ёки конкрет асар, образ устида сўз очар экан, ҳаётдан қиёс-лар ахтаради, сафарда, завод ёки қишлоқда кўрган воқеаларини хотирлайди, ўша кўрганлари асосида адабий ҳодиса моҳияти, асар-нинг ютуқ ва камчиликлари устидан ҳукм чиқаради. Бу хил қиёс-лаш усули кўпинча утилитаризмга олиб бораётир, Абдулла Қаҳҳор таъбири билан айтганда, адабиётнинг «атомдан кучли» қудратини ўтин ёришга сарфлашдек бўлиб қолаётир. Адабий фактларни ҳаёт билан боғлаш борасида яна ўша мумтоз танқидчилардан ибрат оли-шимиз, ўрганишимиз керак. Асарда, унинг қаҳрамонларида танқ-идчи ўзи ҳаётда кузатиб, ўйлаб юрган ҳодисаларни ўқиши, чуқур ҳис этиши, уни таҳлилга сингдириши, ҳам ёзувчини, ҳам ўзини тўлқинлантирган туйғуларни кенг жамоатчиликка етказиши ҳази-лакам иш эмас, албатта.

ЁЗУВЧИ: Истеъдод - бу кишини ҳайратга соладиган инсоний бир қудратдир. Бир ўзи ўн кишининг юкини кўтарадиган паҳла-вонлар одамни ҳайратга солади. Талантли адибнинг паҳлавонлиги - унинг ҳис-туйғу оламида, ақл-идрокида, зеҳнида, сўз билан су-рат чиза билиш қувватидадир. Лев Толстой Мопассан ижоди муно-сабати билан айтадики, талантли ёзувчи ички бир қудрат ёрдами-да ҳаётнинг бошқаларга унча кўринмайдиган янги томонларини кўра билади, шу кўрган янги нарсаларини хотирасида, кўз олдида узоқ тутиб туриб, унинг бутун моҳиятини санъаткорларча очиб бера олади. Талантли танқидчи эса фақат ҳаётни янги томонданги-на кўриб қолмасдан, шу ҳаёт тасвиридан иборат бўлган адабий асарнинг бошқалар кўзига унча аниқ ташланмаган ёки сезилма-ган хислатлари, фазилатлари ёхуд нуқсонларини ўткир қалб кўзи билан жуда равшан кўради ва уларни илмий-танқидий тафаккур тили билан қоғозда таъсирли ифодалаб беради.

ТАНҚИДЧИ: Танқидчилик истеъдоди бошқалар кўрмаган нар-сани кўришда, деган фикрга қўшилган ҳолда, танқидчининг диқ-қати нимага қаратилиши, танқидчи талантининг йўналиши, мақ-сади масаласи ҳам ниҳоятда муҳим эканлигини айтиб ўтмоқчиман.

Қўлга қалам олган танқидчи ким учун, нима учун ёзаётганлигини унутмасин. Танқидий асар ҳам ёзувчига, ҳам китобхонга, ҳам адабиёт ҳақидаги фанга хизмат этиши лозим. Яшириб нима қиламиз, шундай мақолалар эълон этилаётирки, улардан на ёзувчи озиқ олади, на адабиётшунос танқидчилар; энг ачинарлиси - улар кенг жамоатчиликни чалғитади.

Бир неча йилдан бери давом этаётган, эндиликда «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали саҳифаларига кучган конфликт ҳақидаги баҳсни эслайлик. Катта бир адабиётшунос олимимиз қанчадан-қанча вақтини сарф этиб, конфликтнинг тури нечта, деган масалани аниқламоқчи бўлади, ўзича схемалар тузиб, уларга назарий тус бериб, ғаройиб терминлар билан конфликтни иккига ажратади, шу схемага мос тушмайдиган фикрлар айтган танқидчиларнинг мақолаларидан жиддийғоявий хатолар қидиради... Бора-бора конфликт ҳақидаги баҳс оддийгина тавтологияга, схоластик тортишувга айланади. Ўйлаб қоласан киши, бундай баҳслар ким учун керак?! Шу орада «Литературное обозрение» журналида адиб Борис Можаевнинг ҳозирги асарларнинг конфликтга бағишланган мақоласини (1976 йил, № 7) ўқиб қолдим. Эҳтимол, мақола муаллифининг барча фикр-мулоҳазаларига қўшилиб бўлмас, аммо бу конфликт ҳақидаги чинакам баҳс. Ҳа, ундаги гаплар ёзувчини ўйга толдиради, танқидчини баҳсга тортади, китобхонга катта маънавий озиқ беради; мақола автори бутун адабий жамоатчиликни тўлқинлантираётган масалаларга жавоб ахтаради...

Бу хил мақолалар танқидчиликнинг обрў-эътиборини кўтаради, табиийки, бояги хил баҳслар унинг қадрини ерга уради.

ЁЗУВЧИ: Танқидчи истеъдодининг йўналиши унинг самарадорлигини белгилайди. Айни пайтда эса танқидчи қалбида унинг бутун фаолиятини бошқариб турадиган маёқ ҳам бўлади. Бу унинг виждонидир. Мана шу маёқ ёнмаса ёки хира тортиб қолса, иш чаппасига кетди деяверинг. Озод Шарафиддинов юқорида тилга олинган «Литературное обозрение»даги мақоласида бу хусусда гоёя куйиб-пишиб гапиради. Мен унинг ташвишларига тўла қўшиламан. Адабий танқидга менсимай қарашни келтириб чиқарадиган кўп сабаблардан бири ҳам аслида айрим танқидий мақолаларнинг адабиёт манфаатларини эмас, қандайдир шахсий манфаатларни кўзлаб ёзилганлиги, бўш асарни кўра-била туриб, кўкка кўтариши ёки яхши асарни атайлаб камситишга интилишидир.

Адабиётимизни жонли бир организм деб тасаввур этсак, танқидчилик - шу вужуднинг қонини тозалаб турадиган жигар вазифа-

сини ўтайди. Тирик организмда жигар қанчалик катта меҳнат қилиши ва бутун аъзоларни зарарли нарсалардан қанчалик яхши ҳимоя этиши кўпчиликка маълум. Шунинг учун одам одамни ўзига жуда яқин олганда «жигарим» дейди. Лекин адабий организмда жигарнинг вазифасини бажармай, фақат юмшоқ жойларга ёғ бўлиб ўрнашиб, кун кўрадиган танқидчилар ҳам учраши мумкин. Албатта, тирик организмга ёғ ҳам керак – айрим аъзоларни совуқдан асрайдиги ва юмшоқ тутайди. Лекин ёғ босган организмнинг ҳаракати сусайиб қолади, ортиқча вазн юракни қийнаб қўяди. Шунинг учун адабий организмнинг ёғ босишига мутлақо йўл қўймаслигимиз керак.

ТАНҚИДЧИ: Кузатишлар шуни кўрсатадики, баъзан танқидчи яхши асарни ерга ураётганда ёки ёмон асарни мақтаётганда, бу ишни ўзига ишонган ҳолда, онгли равишда қилади, тўғри йўл тутаяпман, деб ишонади. Бу ерда бадиий дид масаласи келиб чиқади. Кимдир «Истеъдод бу – дид» деган экан. Масаланинг мураккаблиги шундаки, баъзан истеъдодли танқидчилар ҳам дид бобида ҳар доим бир мезонда тура бермайдилар. Биргина мисол. Мен ёш танқидчи Маҳкам Маҳмудовнинг истеъдодига тан бераман, унинг «Талант ва ижод фалсафаси» китобидаги кўп фикрларига, хусусан, Абдулла Қодирӣ, Абдулла Қаҳҳор ижодига оид мулоҳазаларига тўла қўшиламан. Баъзан шундай нозик дидли танқидчи имзоси билан чиққан мақолаларни ўқиб, кўзларимга ишонмай қоламан. Чунончи, унинг Ҳамдам Содиқов билан ҳамкорликда ёзган «Зулмат қаъридан истиқбол сари» («Шарқ юлдузи», 1975, № 12) мақоласини ўқиганда ҳайрон бўлиб қолдим. Муаллифлар бадиий жиҳатдан ночорлиги ҳар бир китобхонга маълум бўлган Исоқ Содиқов романларини прозамизда ҳар жиҳатдан янгилик деб атайдилар, асарда «...муаллифнинг кўрган-кечирганлари бадиий умумлашмалар воситасида рўйирост гавдаланади», деб ёзадилар; трилогиядаги Мамасодиқни Гофир, Йўлчи билан бир қаторга қўядилар; «Мамасодиқ ҳаёти ва фаолиятида халқ образи ўз аксини топган», дейдилар; булар билан ҳам чекланмай, асарни озодлик учун курашган халқимиз шаънига қўйилган ажойиб ҳайкал, деб юборадилар. Афсуски, бундай фактлар И. Фафуров, П. Шермухамедов каби тажрибали танқидчиларимиз фаолиятида ҳам учраб қолаётир...

ЁЗУВЧИ: Танқидчининг диди ҳақидаги гапларингизга қўшиламан. Дидсизлик ёмон офат. Дидсизлик билан ёзилган мақоланинг аянчли томони шундаки, у бошқаларга, хусусан, тажрибасиз китобхонга ҳам ёқиб қолиши мумкин.

Дидсизликни Сиз танқидчи руҳиятидаги зиддиятлар билан боғ-
лаяпсиз. Эҳтимол, бу гапда асос бордир. Бироқ буни мен кўпроқ
танқидчининг ҳафсаласизлигида деб биламан. Баъзи бир истеъдод
эгалари қилаётган ишларига ҳафсаласизлик билан қарайдилар, бу
ишнинг меҳнатидан қочадилар. Баъзи танқидчи ҳамкасблар мақо-
ласини наридандан-бери қоғозга тушириб, уни қайта ишламасдан ва
меъёрига етказмасдан босмага берадилар. Бунинг оқибатида савия
тушиб кетади. Чунки истеъдодга меҳнат зарблангандагина ишнинг
сифати ошади. Дейлик, қобилият беш бўлса, меҳнат ҳам беш бўлса,
улар бир-бирига зарбланади-ю, ҳар бирининг натижаси йигирма
беш даражага етади. Қобилият беш бўлгани билан меҳнат ноль бўлса,
натижа ҳам ноль бўлиб чиқади. Нолни қанча катта рақамга зарбла-
манг, натижаси ноль бўлиб қолаверади. Ёки, аксинча, меҳнат беш
бўлгани билан қобилият ноль бўлса натижа яна ўша ноль...

ТАНҚИДЧИ: Баҳсимиз танқидчи маҳорати муаммосига келиб
тақалаётир. Сиз кўпдан бери бадиий насрдаги тил маҳорати устида
тадқиқот олиб боряпсиз. Сизга таниш шу соҳа хусусида ҳам озгина
тўхталиб ўтсак. Танқидий асарнинг тили масаласи бадиий асар ти-
лига қараганда мураккаброқ. Ёзувчи асар тили устида ишлаётган-
да, асосан, китобхонни назарда тутати. Танқидчи эса ҳам китоб-
хонни, ҳам ёзувчини, ҳам ҳамкасаба дўстларини - илмий жамоат-
чиликни кўз олдига келтириб қалам тебратати. Адабий танқид,
аввало, фан. Ҳамма фанлар каби унинг ҳам ўзига хос тили - ибор-
ралари, терминлари, формулалари бор. Бошқа фанлардан фарқли
томони шундаки, ўзга фанлар, айтилик, химия тилини ўз мута-
хассислари тушунса, кифоя, кенг омма учун англашилари бўли-
ши шарт эмас. Адабий танқид, адабиётшунослик тили эса кўпчи-
ликка ҳам тушунарли бўлиши шарт. Бунинг устига танқиднинг
объекти бадиий адабиёт, бинобарин, образлиликка дахлдор.

Биз кўпинча танқидий асарлар тили устида ишлаётганимизда
кимлар учун ёзаётганлигимизни унутиб қўямиз, баъзан илмий
жамоатчиликни назарда тутиб ёзувчи ёки китобхонни эсдан чиқа-
рамиз ёки, аксинча, кенг китобхонлар оммасига гапираман деб
илмийликка путур етказиб қўямиз.

ЁЗУВЧИ: Адабий танқид - фан ва санъатнинг синтези, дедик.
Фанда тадқиқот йўли билан қилинган ихтирони ишлаб чиқаришга
жорий этадиган корхоналар бор. Адабий танқид эса илмий тадқи-
қот ва таҳлил йўли билан яратган янгиликларини ўзи жорий қила-
ди. Унинг «корхонаси» ўзида. Бу «корхона»дан чиққан танқидий
маҳсулот тўппа-тўғри китобхоннинг қўлига боради. Танқидчи ўзи

очган янгилигини китобхонга таъсирли сўзлар воситаси билан етказиб беради. Шунинг учун ёзувчи сўз устида қанча меҳнат қилса, танқидчи ҳам шунча заҳмат чекиши керак. Лекин кўпгина танқидий ишларимизда сўз маҳорати етишмайди. Бу ҳақида Сиз айтган гаплар ўринли. «Пичоқни ўзингга ур, оғримаса бировга ур», деган мақол бор. Танқидчи сўз санъати ва маҳорати бобида ёзувчига катта талаблар қўяр экан, бу талабларга, аввало, ўзи жавоб бера биличи керак. Бўлмаса: «Домланинг айтганини қил, қилганини қилма», деган гап келиб чиқади.

ТАНҚИДЧИ: Танқидчилик истеъдоди ёзувчилик истеъдодига яқин. Улкан ёзувчиларнинг аксарияти айни пайтда танқидчилик иқтидорига эга бўлганлар. Бевосита адабий танқид билан шуғулланмаган ёзувчининг бир-икки мақоласидан ҳам ундаги танқидчилик иқтидорини пайқаш мумкин. Мен шунга амин бўлдимки, ёзувчида танқидчилик иқтидори қанчалик юксак бўлса, унинг адабий таланти ҳам шунчалик баланд бўлади. Навоий, Бобур, А. Пушкин, Л. Толстой, М. Шолохов, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Ч. Айтматов каби устозлар тажрибаси буни тўла тасдиқлайди. Танқидчилик иқтидори, менимча, ёзувчилик иқтидорининг табиий, зарурий йўлдоши, бироқ ёзувчининг бевосита адабий танқидчилик билан шуғулланиши ёки шуғулланмаслиги бошқа гап.

ЁЗУВЧИ: Танқидчилик иқтидори имконият тарзида бўлса ҳам ҳар бир ёзувчида, албатта, бор. Лев Толстойнинг машҳур гапини яна бир эслагим келади: «Мен ишлаётганимда, ярмим ёзувчи бўлиб асар ёзса, ярмим танқидчи бўлиб, бу асарнинг қандай чиқаётганини айтиб туради. Кечаси ишламайман, чунки тунда дилимдаги танқидчи «ухлаб қолади». Ҳақиқий ёзувчи дилидаги танқидчининг (биз бошда айтган ўша адолатли ҳакамнинг) ҳамшиша уйғоқ бўлишини истайди. Бусиз адабиётнинг ҳали забт этилмаган баланд чўққиларига кўтарилиб бўлмайди. Абдулла Қодирий, Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, М. Шайхзода - ҳаммалари ёзувчи бўлишдан ташқари, адабиётимизнинг ҳақиқий заршунослари ҳам бўлганлари, том-том адабий-танқидий мақолалар ва илмий ишлар яратиб қолдирганлари кўпчиликка маълум.

Мен ўзимнинг кичкина тажрибамдан шуни биламанки, илмий иш қилиб бўлиб, бадиий ижодга қайтганда ақл-идрок гўё қайралиб, аввалгидан ўткирроқ бўлиб қолади. Бадиий асарнинг замиридан чиқиб келиб илмий иш қилганда эса ижод жараёнининг ҳали очилмаган сирлари ичдан равшанроқ кўринаётгандек туюлади. Лекин: «Икки қайиқнинг бошини тутган фарқ бўлади», деган ма-

қол ҳам эсга тушиб туради. Шу сабабли бадиий ижод билан фан ва танқидчиликнинг ҳар бири ўз елкани ёрдамида сузиб бораётган мустақил кемалар эканини ҳеч қачон унутмасликка тиришаман.

1977 йил, январь.

ИСТЕЪДОД КЎЛАМИ

(Ёзувчи Одил Ёқубов билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ: XX аср жамики зиддиятларига қарамай ўзбек маданияти, адабиёти ва санъати учун ўзига хос ренессанс - уйғониш даври бўлди. Бу йилларда худди қадим ренессанс вақтида бўлгани каби қомусий билим, универсал истеъдод, кўп қиррали ижод соҳиблари етишиб чиқди. Шулардан бири - Ойбек. Адибнинг яқингинада ниҳоясига етказилган ўн тўққиз томлик «Муқаммал асарлар тўплами»ни кўздан кечирарканмиз, унинг шахсий иқтидорига, истеъдод кўламига, ишчанлигига қойил қоламиз. У ҳам ажойиб лирик шоир, ҳам шеърий эпик, драматик истеъдод эгаси, қатор эпик поэмалар, драматик достонлар муаллифи, айни пайтда бадиий проза устаси; ўткир публицист, ҳикоя, қисса, хусусан, баркамол романлар муаллифи; шу билан баробар, болалар адабиётининг етук намояндаси, улкан адабиётшунос олим, танқидчи, тарихчи, моҳир таржимон...

ЁЗУВЧИ: Гап фақат Ойбек домла истеъдодининг кўламдорлиги, серқирра эканида, унинг хилма-хил соҳа билан банд бўлганида ва ҳар хил адабий тур, жанрларда қалам тебратганидагина эмас. Ҳар бир соҳа, адабий тур ва жанрда у юксак чўққига кўтарила олган.

ТАНҚИДЧИ: Дарҳақиқат, шеъриятда ҳам, насрда ҳам, адабиёт илмида ҳам, таржимада ҳам етук аллома Ойбек мероси ҳали адабиётшуносликда тўла ўрганилган эмас. Бу соҳа - улкан бир хазина. Бизда том маънодаги янгича интеллектуал поэзия Ойбекдан бошланган. Унинг лирикаси сиртдан тинч, босиқ-вазмин, аммо унда фикрлар, туйғулар сермавж. Ойбек лирикасини тўла тушуниш, унинг бағридаги фикр, ҳис-ҳаяжонни чуқур ўқиб етиш учун муайян маънода муаллифнинг ўзи даражасига кўтарилиш керак. Биргина «Наъматак» шеърини эслайлик. Бу асар, адабиётшуносликда таъкидланганидек, сўз сеҳри билан қад кўтарган гўзалликнинг тенгсиз обидасидир... Қизиқ, кейинги йилларда Ойбекнинг шеърий тажрибасига қизиқиш ғоят кучайди. Ҳозирги ёшлар шеъриятида, янгича поэтик мушоҳадага мойил қаламкашларнинг излаишларида Ойбек лирикасига бориб туташидиган жиҳатлар кўп...

Шоир дostonлари-чи! «Ўч», «Даврим жароҳати» асарлари бадиий баркамоллик томонидан бу жанрнинг ҳар қандай нодир намуналари билан беллаша олади. Мен аминманки, Ойбек ижодий мероси фақат лирик шеърлар ва дostonлардан иборат бўлганида ҳам, у адабиётимизнинг классиги бўлиб қолаверар эди.

Ойбек таржималари, хусусан, «Евгений Онегин» таржимаси адабиётимизда улкан воқеа бўлган. Унинг адабиётшунослик, танқидчилик соҳасидаги фаолияти, айниқса, Навоий ҳаёти ва ижоди-га оид тадқиқотлари бир етук олим умр бўйи эришиши-улгуриши маҳол, кўплар учун эса орзу бўлган чўққидир. У ўрта мактаб ва олий ўқув юртлари учун адабиётдан бир қатор дарслик ва хрестоматиялар ҳам яратган... Аммо булар, гўё йўл-йўлакай амалга оширилган ишлар. Ойбек энг аввало ёзувчи-романнавис сифатида ўзбек адабиётини бир қадар олға силжитган санъаткор. Қисқаси, Абдулла Қаҳҳор айтганидай, Ойбек 400 йилга тенг келадиган 40 йиллик ижодий фаолиятининг бир лаҳзасини ҳам самарасиз ўтказган эмас.

ЁЗУВЧИ: Чамаси, ижтимоий-маънавий тараққиёт, адабиёт ва санъат ривожининг кескин бурилиш, дадил кўтарилиш паллаларида кўпинча шундай кўп қиррали истеъдод соҳиблари етишиб чиқади, шекилли. Сиз айтган хусусиятлари билан Ойбек домла рус адабиётининг мумтозларига, хусусан, янги давр реалистик рус адабиётининг асосчиси, отаси А.С.Пушкинга ўхшаб кетади. Ахир Пушкин деганда, биз фақат гўзал шеърлар, «Мис чавандоз», «Боқ-часарой фонтани», «Руслан ва Людмила» каби ўлмас поэмалар, тенгсиз шеърый роман «Евгений Онегин» муаллифинигина эмас, «Борис Годунов»дек етук трагедия, «Дубровский», «Капитан қизи» сингари ажойиб повестлар, Пугачев кўзғолони тарихига бағишланган худди бугунги ҳужжатли наср намуналарига ўхшаб кетадиган асарлар ва ўзи асос солган «Литературная газета»да эълон этилган ўз даври адабиёти ривожининг долзарб масалаларига бағишланган кўплаб теран адабий-танқидий мақолалар муаллифини ҳам тушунамиз. Биласиз, Ойбек домланинг Пушкинга ихлоси ниҳоятда баланд бўлган, Пушкиннинг ижодий жасорати, у яратган асарларнинг реалистик қудрати, маҳорат, санъат сирлари ҳамиша уни ўзига мафтун этган. Ойбек домла ҳам устоз изидан бориб, ҳам шеъриятда, ҳам насрда, ҳам таржима ва адабиётшуносликда бирдек маҳорат билан тенгсиз асарлар яратганки, бу ҳол бизни қойил қолдиради.

ТАНҚИДЧИ: Ойбекнинг серқирра ижтимоий фаолияти, инсоний жўмардлиги, ташкилотчи-раҳбар, жамоат арбоби сифати-

даги хислатлари ҳам ғоят ибратли. Ёзувчилар уюшмасининг раҳбари, Фанлар академиясининг академиги, ношир сифатида қилган ишлари, фан заҳматкашлари, ижодкорларга кўрсатган ҳиммат-саховатларини айтмайсизми!

ЁЗУВЧИ: Адабиёт тарихидан маълумки, ҳар бир улкан истеъдод эгаси, айни пайтда, улкан шахс ҳам бўлган, унинг қалбида ўз замонасининг жамики қувончу ташвишлари, орзу-умидлари, дарду изтироблари жо бўлган. Ўз даврининг, халқининг жонкуяр фарзанди, чин маънодаги фуқароси бўлмаган адиб ҳеч қачон улкан адиб бўла олмайди! Улкан истеъдодларнинг ҳаммаси фақат ўз ижоди, тор профессионал машғулотлари доирасида ўралашиб қолмай, ҳамиша катта ижтимоий ҳаёт «қозони»да қайнаганлар. Истеъдоднинг кўлами қанчалик катта бўлса, унинг ижтимоий манфаат доираси ҳам шунчалик кенг бўлади. Адабиётимиз тарихида Навоий, Бобурга тенглаша оладиган истеъдодлар йўқ, ҳисоб. Зотан, ҳеч қайси адиб ўтмишда ижтимоий ҳаёт «қозони»да уларчалик қайнаган эмас. Тўғри, ижодда истеъдод бирламчи, аммо катта ижтимоий манфаат ва фаолият улкан истеъдод учун кенг уфқлар очади. Янги давр ўзбек адабиётининг асосчилари ижод билан ижтимоий фаолиятни бирга қўшиб олиб боришнинг ажойиб намунасини кўрсатдилар, жўшқин ижтимоий фаолият улар ижодининг ижтимоий-эстетик пафосини тайин этади. Ойбек домла ҳам устозлари Ҳамза, Қодирий каби алломалар давомчиси сифатида майдонга чиқди, ўз сафдошлари Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳорлар билан биргаликда кўп қиррали ижодий фаолиятни қайноқ ижтимоий фаолият билан қўшиб олиб борди. Мени, айниқса, Ойбек домланинг иккинчи жаҳон уруши йилларидаги серқирра, ғоят маҳсулдор фаолияти ҳайратга солади. Ўз тажрибамдан биламан, бир йирик романни ёзиб битириш учун 4-5 йил вақт кетади. Қаранг, Ойбек домла салкам тўрт йиллик уруш даврида, ниҳоятда оғир бир шароитда «Навоий»ни битирди, «Маҳмуд Торобий» драматик достонини яратди, «Куёш қораймас»га қўл урди, ўнлаб жанговар лирик шеърлар, публицистик мақолалар ёзди, уруш оловлари ичида жангчилар орасида бўлиб, оташин сўзлари билан уларни жасоратга чорлади. Жанггоҳларда кўрган-кузатганларини қоғозга туширди, Фанлар академияси аъзолигига сайланиб, қизғин илмий ишлар олиб борди... Ойбекнинг сўнги йигирма йиллик ҳаёти, фаолияти ҳам мислсиз жасорат намунаси! Бу табаррук зот ўша йиллар давомида оғир хаста ҳолида «Куёш қораймас»ни охирига етказди. «Улуғ йўл», «Болалик»ни яратди, яна ўнлаб лирик шеърлар, по-

эмалар, адабий-танқидий мақолалар битди, сўнгги нафасигача янги ижодий режалар билан яшади, ишлади...

ТАНҚИДЧИ: Ойбекни яқиндан билганлар уни одамларга, ҳам-касб дўстларига ниҳоятда меҳрибон, ўта кўнгилчан, сахий қалб эгаси сифатида таърифлайдилар. Бу хислат унинг ижодий фаолиятида, асарларида ҳам кўринади. Унинг шеър, дoston, роман ва мақолаларида қалб саховати шундоққина уфуриб туради. Айни пайтда, бу одамда шер ҳамласи ҳам бор, унда қабохатларга нафрат, қаҳр-ғазаб туйғуси ҳам жуда кучли, у адолатсизликларга қарши мардона жангга кирган одам. Бу жиҳатдан унинг биргина 30-йиллар бошларида авж ола бошлаган сиёсий жазавалар шароитида ёзилган «Танқид соҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик» мақоласини эслаш кифоя. Мақолада қаламкаш дўсти Ҳамид Олимжонни асоссиз танқидлардан қаттиқ туриб ҳимоя қилади, вульгар социологизм концепциясига қақшатқич зарба беради.

ЁЗУВЧИ: Чинакам Ватан, халқ фарзанди саналмиш адиб тева-рак-атрофда, жумладан, ўз соҳаси - адабиёт оламида юз берган адолатсизликни кўрганда жим туролмайди, виждони бунга йўл қўймайди. Ойбек домла учун ҳам бу хислат бегона эмас эди.

ТАНҚИДЧИ: Ойбек насрининг баркамол шоҳ асарлари «Кутлуғ қон» билан «Навоий»нинг адабиётимизда тутган ўрни сизнингча қандай? Бу асарлар ўзбек адабиётига қанақа янгиликлар олиб кирди?

ЁЗУВЧИ: «Кутлуғ қон» ва «Навоий» романларининг адабиётимизда тутган ўрнини аниқлаш сиз адабиётшуносларнинг вазифаси. Бу борада муайян ишлар қилинган. Яхшиси, мен бу ерда ҳар икки асарнинг ўзимга кўрсатган таъсири ҳақида гапира қолай. Мен «Кутлуғ қон»ни ўн олти ёшимда, шу ёшдаги ҳозирги ўспиринлар мендан кулмасинлар, ўзимни йўқотар ҳолга тушиб, гоҳ қувончдан танамга сиғмай, гоҳ алам-изтироблар ичида ўзимни қўярга жой тополмай, гоҳ йиғидан ўзимни тутолмай, қаттиқ ҳис-ҳаяжон ичида ўқиб чиққанман. Асар менинг мурғак қалбимни шунчалар ларзага солганки, унинг зарбини ҳануз унутолмайман. Романдаги жамики катта-кичик персонажлар худди тирик одамлардек шундоққина ёнимда турарди, мен уларнинг, аниқроғи, асардаги яхши одамларнинг дарду ташвишларини худди ўзимга яқин кишиларнинг ташвишлари тарзида қабул қилган эдим. Асар билан илк танишувда хотирда қолган чеҳралар ҳамон хаёлимда, кўнглимда... «Кутлуғ қон» романи аллақачон дарслик ва хрестоматиялардан жой олган, бир неча ўн йиллар давомида халқимизнинг бир неча ав-

лоди шу романни ўқиб, тарбия олди, шу роман бўйича иншо ёзиб, етуклик аттестатига эга бўлди, олий ўқув даргоҳларига кирди. Эҳтимол, уларнинг кўпи роман билан танишганда менинг ҳолимга тушгандир... Демак, асар бутун халқнинг ҳаётига, онгига сингиб кетган. Табиийки, бундай асар адабиёт ривожигагина эмас, халқнинг маънавий ҳаётида ҳам бутун бир даврни ташкил этади... «Навоий» романи билан танишувим бошқачароқ, бу ҳақда кейинроқ гапираман.

ТАНҚИДЧИ: Дарҳақиқат, «Қутлуғ қон», шунингдек, «Навоий» романлари «Ўткан кунлар» ва «Сароб»дан кейин ўзбек прозаси ривожига янги босқични ташкил этади. Менинг назаримда, «Ўткан кунлар», «Сароб», «Қутлуғ қон», «Навоий» яхлит ҳолда ўзбек романчилигига замин бўлган, кейинги тараққиёти, етакчи тенденцияларини белгилаб берган асарлардир. Сўнги қирқ, эллик йил давомида ўзбек романчилиги, асосан, шу тўрт асар ғоявий-поэтик бойлиги доирасида ривожланиб келди. Бу ҳақда ҳам кейинроқ тўхталамиз. Бу ерда мени ҳаммадан кўпроқ Ойбекнинг шоҳ асарлари «Қутлуғ қон» билан «Навоий»нинг туғилишидаги адиб кўнглида кечган маънавий-руҳий, ижодий, психологик ҳолат, жараён қизиқтиради. Бу икки асар кетма-кет ва жуда қисқа муддат ичида ёзилган бўлса-да, адиб ҳар икки романга ёндош ҳолда узоқ вақт маънавий-руҳий жиҳатдан тайёргарлик кўрган. Чунончи, Октябрь тўнтариши арафасидаги ҳаёт, зулмга қарши исён, оддий халқ онгидаги ўзгариш, уйғониш, инқилобий руҳ ҳақида битилган талай шеърлар, дostonлар, 1928 йилдан Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишга киришиш, 30-йиллар ўрталарида ёзила бошлаган илмий тадқиқотлар, Навоий сиймосини гавдалантирувчи дoston ва шеърлар... Улкан реалист адиблар ижодий тажрибасини ўрганиш, «Евгений Онегин» таржимаси, Абдулла Қодирий ҳақидаги тадқиқот, буларнинг устига университетда сиёсий иқтисод фани билан бевосита шуғулланиш, маърузалар ўқиш, янги давр адабий танқидий тафаккури билан курулланиш - барчаси бўлгуси улкан адабий кашфиёт учун маънавий тайёргарлик, муайян товланишдан далолат беради. Ана шу тайёргарлик жараёнидаги бир ўрин, айниқса, диққатга сазовор. Шубҳа йўқки, «Қутлуғ қон», «Навоий» романлари бўш жойда эмас, биринчи галда, миллий адабий анъаналаримиз, ўзбек реалистик насрининг илк тажрибалари, аввало, Абдулла Қодирий романлари, улкан адиб реализми сабоқлари замида майдонга келди. Адабиётшуносликда кўпинча адабий воқислик, анъаналар бир ёқлама, силлиқ, осон кўчадиган ҳодиса

тарзида талқин этилади. Аслида улкан санъаткорларда устозлардан ижодий ўрганиш гоят мураккаб, баъзан эса кескин баҳс-мунозара тарзида кечади. Навоийнинг буюк салафларига муносабатини эсланг. У «Хамса»га қўл урар экан, ўзидан олдинги хамсанавис устозларига чуқур хурмат-эҳтиромини сақлаган ҳолда, улар билан қизгин баҳсга киришади. Баҳс пайтида ўз «Хамса»си, унинг етакчи қаҳрамонлари зиммасига юклаган муддаосини баён этади... Улуғ Толстой улуғ Шекспир ва бир қатор замондош адиблар билан кескин тортишувларда ўзининг реалистик принципларини илгари суради... Шундай ижодий-руҳий жараёни Ойбекнинг Қодирийга муносабатида ҳам кўриш мумкин. Ойбекнинг «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» тадқиқоти 1936 йили - айна «Қутлуғ қон» ва «Навоий» асарига ҳозирлик кўриш пайтида майдонга келган. Тадқиқотда Абдулла Қодирий ижодининг, романларининг бир талай фазилатлари, адиб реализмининг ўзига хос хусусиятлари катта билимдонлик, нозик дид билан инкишоф этилган. Айна пайтда, адиб кўп ўринларда Қодирий билан жиддий баҳс олиб боради. Ойбекнинг танқидида ўша кезлари хийла кенг ёйилган вульгар социологизм таъсири ҳам сезилади. Аммо унинг баҳсларига, танқидий мулоҳазаларига синчиклаб қарасангиз, улардан кузатилган асосий мақсад Қодирий романларининг камчиликларини «очиб ташлаш» эмас, кўпроқ, адибнинг ўз ижодий принциплари, концепцияларини белгилашга интилишдан иборат эканлигини сезиб турасиз; гўё ёзувчи Қодирий романларига, реализмга хос бир қатор хусусиятларни танқид қилиш билан ўзининг бўлғувси романларига хос ижодий принципларини баён этади: тадқиқотдаги тарихий роман, романда тарихий шахслар ва тарихий ҳодисалар муносабати, социал типлар, социал типларнинг шароит билан алоқаси, ижтимоий-синфий конфликтлар ифодаси, оддий меҳнаткаш халқ вакилларининг асардаги ўрни, бадиий талқини билан боғлиқ қатор мулоҳазалар кейинчалик «Қутлуғ қон» ва «Навоий» романларида муаллифнинг ўзи амал қилган принциплар бўлиб қолди.

ЁЗУВЧИ: Кузатиш ва мулоҳазаларингиз тўғри. Умуман, улкан санъаткорлар ўзларидан олдин ижод этган ёки ўзларига замондош адибларнинг шакл, услуб, тил бобидаги тажрибаларини, изланишларини ҳеч қачон тўлиқ қабул қилган эмаслар. Адабиётдан узоқроқ баъзи кимсалар учун Толстойнинг Шекспирга салбий муносабати, Тургенев асарларини ёқтирмагани ёхуд Достоевскийни тўлиқ қабул этмагани эриш, ғалати туюлиши мумкин. Аслида бунда ҳеч қандай гайритабиийлик йўқ. Улкан адиблар орасидаги баҳс-

мунозараларга дуч келганда, буни қандайдир бир-бирини кўролмаслик ёхуд ҳасадгўйлик деб билмаслик лозим. Бу хилдаги баҳслар, зиддиятли қарашлар улкан санъаткорлардаги ижодий принципларнинг ўзига хослиги туфайли келиб чиқадиган ҳолдир.

ТАНҚИДЧИ: Шуниси ҳам борки, Ойбек амалий фаолиятда, хусусан, «Навоий» асарида Қодирий романлари муносабати билан айтган баъзи танқидий қарашларидан хиёл чекинади. Масалан, адиб «Ўткан кунлар»да Отабек, Юсуфбек ҳожи сингари савдогар табақа намояндалари ўзларида социал кучларнинг хусусиятларини атрофлича тўла ёритиб бермаганини айтади, улар асарда савдогарлар табақаси моҳиятини ташувчи шахслар эмас, балки ўз даври учун нисбатан илғор қарашларни акс эттирувчи кишилар эканлигини етарли ҳисобга олмайди. Ёзувчи «Қутлуғ қон» романида айтиши шу ўзи илгари сурган концепцияга тўла риоя қилади, ундаги ҳар бир қаҳрамон, персонаж муайян табақа, социал кучнинг моҳиятини ташувчи хусусиятларга эга, уларнинг ҳар бири бевосита социал тип, ё ёзувчи-эксплуататор ёки эзилувчи-меҳнаткаш ишчи-деҳқон синфи вақили... «Навоий» романида эса ўзгачароқ манзарага дуч келамиз. Ҳаётини ҳақиқат, мавзу-материал, асарнинг ғоявий-бадиий проблематикаси, бадиий ният табиати-моҳиятидан келиб чиққан ҳолда адиб қаҳрамонлар танлаш ва уларнинг талқинида энди муайян даражада Қодирий тажрибасига таянади, қаҳрамонларнинг ижтимоий келиб чиқиши, мавқеи билан уларнинг ирода йўналиши, асарда тутган ўрни, кураш, интилишлари ифодасида, В. Белинский айтган анохронизм, бадиий ниятга кўра, тарихий ҳодисаларни «ўзгартириб кўрсатиш» принципидан ҳам фойдаланади. Чунончи, Навоий ижтимоий мавқеи жиҳатидан катта мулк эгаси, саройда улкан мансабларни эгаллаган, бош вазир лавозимида кўтарилган арбоб. Ойбек Навоий ҳақидаги тадқиқотларида бу ҳолатни алоҳида таъкидлаб ўтади, аммо ёзувчи романда Навоий ҳаёти билан боғлиқ бу жиҳатларни атайин четлаб ўтади, Навоий образида катта мулкдорга, мансабдорга хос социал хусусиятларни очишга асло уринмайди, уни, асосан, халқпарвар, эрқпарвар, адолатпарвар аллома сифатида талқин этади; саройдаги яна айрим илғор тарихий шахслар ҳам шу тарзда берилган. Шу жиҳатдан қараганда шахсан менга «Ўткан кунлар»даги Юсуфбек ҳожи Навоий образининг поэтик модели бўлиб туюлади. Юсуфбек ҳожини қийнаган кўпгина ҳаётини жумбоқлар, ўзаро урушларга, беҳуда қон тўкишларга қарши туриш, мансабдорларни адолатга, инсофга ундаш, халқнинг бирлиги, осойиши, фаровонлиги учун

кураш, ақл-идрок тантанасига ишонч - булар кейинчалик Навоий образида ҳаётий фактлар асосида ўзгача бир тарзда, қўламда намоён бўлган.

Шу тариқа, «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»нинг таъсири, ҳар икки роман тажрибаларидан ижодий ўрганиш, уларни ижодий ривожлантириш самараси бўлган ўринлар «Навоий» асарида бир талай. Дўстга садоқатли, фидойи Султонмурод «Меҳробдан чаён»даги Султоналини эслатади. Дилдор билан Арслонқулнинг севги саргузаштлари, Дилдорни ҳарамдан қутқариш, саройдаги муҳит, хилма-хил интиригалар ифодасида ҳам Қодирийга бориб туташадиган ўринлар йўқ эмас.

ЁЗУВЧИ: Адабиёт ривожидида ғалати қонуниятлар бор. Гарчи улкан санъаткорлар орасида қизгин баҳслар кетса-да, ҳар бир ижодкор ўз принципларига амал қилиб ўз йўлидан боришга ҳаракат қилса-да, у ўзгалар тажрибасини баъзан онгли равишда, баъзан эса беихтиёр тарзда қандайдир даражада ўзлаштиради. Сиз «Навоий» билан Қодирий романлари орасида параллеллар мавжудлигини айтгисиз. Дарҳақиқат, бу романлар орасида мавзу, материал, ҳаётий проблематика, қаҳрамон ва конфликт жиҳатидан муштаракликлар кўп. Агар синчиклаб ўрганилса, сиз Қодирий принципларидан кескин фарқ қиладиган асар саналган «Қутлуғ қон»да ҳам, хусусан, унинг поэтикасида, айрим сюжет линияларида «Ўткан кунлар»ни эслатадиган ўринларни топиш мумкин. Масалан, Йўлчининг ўғирланган Гулнорни қутқариш воқеаси «Ўткан кунлар»даги Отабекнинг Қумушбиби шаънини ҳимоя қилиш учун Ҳомид билан олиб борган жанг-тўқнашувини эсга солмайдими? Демак, Ойбек улкан санъаткор сифатида Қодирий билан тортишган-баҳслашган, ўз принципларини тайин этиб, ижодда ўз йўлидан борган бўлса-да, устоз романларидан, шубҳасиз, таъсирланган, ижодий ўрганган.

ТАНҚИДЧИ: Адабиётдаги чинакам новаторона кашфиётлар, шу тариқа, анъаналар билан мураккаб алоқада майдонга келади. «Қутлуғ қон» ва «Навоий» адабиётимизда чинакам оригинал бадиий кашфиёт, улкан новаторона ҳодиса бўлди. Ойбекнинг энг буюк адабий хизмати, новаторлиги шундан иборатки, у бутун бир халқнинг тимсоли бўла оладиган, халқ тарихининг энг муҳим палласи ҳақида тасаввур берадиган, халқнинг тақдири, савия-даражаси, орзу-интилишларини ўзида акс эттирадиган ўлмас образлар яратди; адиб даҳоси маҳсули бўлган Йўлчи ва Навоий образлари, Сиз айтгандай, аллақачон халқнинг қалби тўридан жой олган, мангу

Улмас сиймолар сифатида унинг онгига, маънавий ҳаётига сингиб кетган.

Ойбек санъатининг сеҳри шундаки, у оддий меҳнаткаш деҳқон йигити Йўлчини ҳам, тарихда ўтган буюк зот Навоийни ҳам бирдек давр қаҳрамони, халқ руҳияти ифодачилари, халқнинг фахри даражасига кўтара олди.

ЁЗУВЧИ: Бу гапларга яна шуни илова қилиш керакки, реалист санъаткор ҳаётий ҳақиқатга таянгани ҳолда, оддийликдаги ғайри оддийликни ва, аксинча, улғувор ҳодисалардаги оддийлик, одмиликни кашф эта олди. Ойбек улкан санъаткор сифатида реализмнинг шу икки муҳим хусусиятларини ўз ижодида ажойиб тарзда намойиш эта билган. Қаранг, «Кутлуг қон»даги Йўлчи ўта оддий, камсуқум, меҳнаткаш йигит, лекин у бора-бора тарихий жараённи ҳаракатга келтирувчи улкан бир кучга айланади; «Навоий»даги Навоий улғу шоир, давлат арбоби, Ойбек айни пайтда мана шу фавқуллодда улғувор шахс характеридаги оддий одамлар дилига яқин жиҳатларни очиб беради.

Ойбекнинг «Кутлуг қон»даги энг катта новаторлиги, оригиналлиги яна шундаки, адиб ҳаётдаги ижтимоий типларни чинакам бадиий типлар даражасига олиб чиқа олди. Боя Сиз айтганингиздек, «Кутлуг қон» қаҳрамонлари ё эзувчи мулкдор, ё эзилувчи меҳнаткаш халқ вакили; асар конфликтни ҳам синфий кураш асосига қурилган. Биласиз, 20-30 - йилларда яратилган қатор насрий асарларда синфий курашни асарга шундоғича жўнгина кўчириш, персонажларни эса эзувчи бой ёки эзилувчи камбағал синфининг оддийгина шарҳидан иборат қилиб бериш ҳолларига дуч келамиз. Улардан фарқли ўлароқ, «Кутлуг қон» ҳодиса моҳиятини чуқур бадиий таҳлил этиш, ижтимоий зиддиятларни чинакам таъсирчан бадиий конфликт, ижтимоий кучларни эса тирик одам, тўлақонли ёрқин пластик характер - бадиий тип даражасига кўтариш санъати билан ажралиб туради.

ТАНҚИДЧИ: Ойбек «Навоий» романи билан ўзбек адабиётида том маънодаги тарихий романга, аниқроғи, тарихий-биографик романга асос солди. Бу роман чуқур илмий ва юксак бадиийлик синтезидан туғилган. Адиб Қодирий ҳақидаги тадқиқотларида, жумладан, шундай дейди: «Ҳақиқий реалист санъаткор билан илмий методология ила қурулланган тарихчи маълум нуқталарда учрашувлари керак. Уларнинг тарихий ҳаётни текширишлари, ҳодиса ва воқеаларни танлашдаги йўл ва приёмлари қанчалик айрим бўлмасин, охириги пайтда, сўнгги натижада улар учрашувлари ло-

зим, яъни тарихчининг ҳақиқати ила санъаткорнинг ҳақиқати мувофиқ, ҳамоҳанг бўлиши керак. Қисқача айтганда, бадиий ҳақиқат тарихий ҳақиқатга мос келсин». Адиб романида бу принципга тўла риоя қилган. Навоий ҳаёти, даврини жуда чуқур билган, у ҳақда ажойиб тадқиқотлар яратган Е.Э.Бертельс: «Романнинг катта муваффақияти шундаки, унга киритилган барча воқеалар бизгача етиб келган тарихий ҳужжатлар билан тасдиқланади», деб гувоҳлик беради.

Ойбек Навоийнинг ҳаёти, шахсияти тасвирида тарихий фактларга таянади. Навоий ҳаётини «тўлдирадиган» тўқималардан мумкин қадар ўзини тияди; эҳтимол, тарихда аниқ фактлар бўлмагани учун унинг муҳаббат изгироблари жабҳасини очиқ қолдиради. «Алишер Навоий» драмаси муаллифлари эса Навоийнинг севгиси, севгилиси билан боғлиқ ҳодисаларни асар тўқимасига сингдириб, ижодий фантазия маҳсули бўлмиш Навоий - Гули - Бойқаро можароларини асардаги етакчи конфликтнинг узвий қисми сифатида берадилар.

Аммо «Навоий» романида бошқа хилдаги тўқима воқеалар, персонажлар бор. Арслонқул, Дилдор, Султонмурод, Зайниддин, Тўғонбек сингари бадиий тўқима йўли билан яратилган персонажлар Навоий образи билан турли даражада мулоқотга киришадилар, романнинг умумий сюжет йўналишида улар муайян ўрин тутадилар... Шундай усул билан яратилган образлар «Юлдузли тунлар»да ҳам, Сизнинг хар икки тарихий романингизда ҳам бор. Кейинги романингиз «Кўҳна дунё»да ҳатто ижодий фантазия маҳсули бўлмиш Ибн Шаҳвоний етакчи персонажлардан бирига айланган Ибн Шаҳвоний билан боғлиқ можаролар Ибн Сино, Беруний билан салтанат, Султон Маҳмуд орасидаги зиддиятларнинг энг муҳим халқасини ташкил этади. Тарихий романларда тарихий шахсларни тўқима образлар билан мулоқатга киритиш бу шунчаки адабий анъаналар кўринишими ёки бадиий эҳтиёж, зарурият тақозосими?

ЁЗУВЧИ: Тарихий романда илмий ҳақиқат билан бадиий ҳақиқатнинг муносабати гоят нозик ва мунозарали масала. Адабиёт тарихида шундай асарлар борки, улар илмий жиҳатдан асосланган тарихий фактларга тўла мос келадиган ҳужжатларга таяниб ёзилган. Ойбек домла улкан олим, тарихчи, файласуф бўлгани, Навоий ҳаёти, ижоди, у яшаган даврни пухта билгани учун ҳам, эҳтимол, тарихий фактлардан унча чекинган эмас. Айни замонда шундай тарихий асарлар ҳам борки, уларда, умуман, тарихий

ҳақиқатга таянилгани ҳолда, ёзувчи ҳаёлотли - фантазияси орқали тарихий фактни қайта идрок этиш муҳим ўрин тутади, тарихий ҳодисалар, шахслар муаллиф бадиий нияти асосида ўзгача талқин этилади. Адабиёт тарихида бунга мисоллар кўп. Навоий достонидаги Искандар тарихий шахс Александр Македонскийдан кескин фарқ қилади. Мария Стюартни Фридрих Шиллер ўзича, Вальтер Скотт бошқача, Стефан Цвейг яна ўзгача талқин этади. Степан Разин ҳақидаги асарларда ҳам бу машҳур тарихий шахснинг бадиий талқини ҳар хил... Мен бу гапларни Ойбек домла «Навоий» романида тутган йўл, амал қилган принципни камситиш ё рад этиш учун эмас, балки тарихий асар яратиш йўллари ҳар хил эканлигини таъкидлаш учун айтаётирман. Шахсан мен тарихий асарда ёзувчи ҳаёлотли-фантазиясига тўла эрк бериш, «тарихчи олим иши туганган жойда ёзувчи иши бошланади» деган қараш тарафдориман.

Навоийнинг интим ҳаёти, севгиси билан боғлиқ масалада мен Ойбек домла йўлини ҳеч камситмаган ҳолда Иззат Султон ва Уйғун драмасидаги талқинни ҳам тўла қўллаб-қувватлайман. Модомики Ойбек домла ҳам тарихий фактларга изчил риоя қилган романда бадиий тўқимага ҳаёли меваси бўлган образларга ўрин берган экан, бу ҳар қандай тарихий асар учун табиий, зарурий, қонуний бир ҳол. Дўстим Пиримқул ҳам, мен ҳам ўз асарларимизда шу қонуний асосида иш кўрганмиз.

ТАНҚИДЧИ: Шундайку-я, лекин «тарихий асар» тушунчасидаги «тарихий» сўзининг маъно, аҳамиятини қадрлаш ҳам керак. Том маънодаги тарихий-бадиий асар тарихий ҳақиқатга, аниқроғи, фанга яқинлиги, ҳамоҳанглиги билан ўтмиш ҳақидаги бошқа тур бадиий асарлардан ажралади.

Тарихий романда, хусусан, улкан тарихий шахслар ҳаётидан олинган асарда энг қийин ижодий муаммо ўша тарихий шахсларнинг бадиий концепциясини белгилаб олишдан иборат бўлса керак. Мен кейинги пайтларда Ойбекнинг Навоий ҳақидаги тадқиқотларини роман билан қиёсан ўқиб чиққанда, шунга амин бўлдимки, адибда Навоий образининг концепцияси анча аввал мукамал тарзда шаклланган, илмий жиҳатдан асосланган экан. Кейинчалик романда ўша илмий жиҳатдан асосланган концепция бадиий тус олган. Навоий ҳақидаги тадқиқотларда Ойбекнинг улуғ сўз санъаткори, унинг ҳаёт йўли, ижтимоий фаолияти, ижодий мероси, шахсияти, дунёқараши, замонаси ва замондошлари билан муносабатлари, хусусан, Ҳусайн Бойқаро билан унинг орасида кечган ҳам дўстона алоқалар, ҳам кескин муросасиз зиддиятлар, улар-

нинг ижтимоий замини хусусида ўз сўзи, ўз концепцияси жуда якқол, ошқора, эҳтирос билан баён этилган. Шу хил қарашлар романга ҳам кўчиб ўтган.

Навоий ҳақидаги тадқиқотлар билан танишганда туғилган яна бир таассурот шуки, Ойбек Навоий ҳаёти ва ижодини тўла эгаллаган, Навоийга оид жамики фактлар унинг учун миридан-сиригача аён, энг муҳими, Навоий ҳаёти, ижоди, шахсияти моҳиятини тегран англаб етган, бениҳоя чуқур ҳис этган.

ЁЗУВЧИ: Тарихий шахслар бадиий концепциясини белгилаб олиш ва уни жонли гавдалантириш, бадиий образга айлантириш тарихий асардаги ёзувчи меҳнатининг туб моҳиятини ташкил этади, ёзувчи меҳнатининг бутун машаққати ҳам ана шунда. Ойбек домла «Навоий» романининг ёзилиш тарихига оид мақоласида асар яратиш каби мушкул, огир иш дунёда йўқдир, чуқур ҳис этиш, қалбнинг зўр ҳаяжони, ўткир фикр, фаҳм, ажойиб илҳом... билмадим, яна ва яна кўп хислатлар керак, дейди. Ҳа, асар яратиш, бинобарин, тарихий шахс концепциясини тайин этиш, жонли гавдалантириш машаққатини, бунинг учун жуда кўп хислатлар зарурлигини бошдан кечирган кишигина чуқур тушунади, ҳис этади. Ойбек домла «Навоий» романига тайёргарлик жараёни ҳақида тўхталиб: «Кўп тарихий фактлар, материалларни йиғдим, уларни таҳлил этиб, мағзини чақиш учун чуқур ҳис этишга, ўйлашга бошладим», деб ёзади. Сиз сўраган тарихий шахслар концепцияси худди ўша - тарихий факт, материалларни таҳлил этиш, мағзини чақиш, уларни тушуниш, ҳис этиш орқали шаклланади. Бундан кейингина қўл қаламга боради. Ойбек домла романнинг ёзилиш жараёни ҳақида гапириб дейди: «Бу ишга шу қадар ғарқ бўлган эдимки, романнинг иш плани қоғозда йўқ эди, у менинг кўнглимда, ёдимда эди, бутун борлигимни банд этган эди. Юрсам-турсам ҳаммиса Навоийни ўйлар эдим». Бу ҳар бир ҳақиқий ижодкор учун таниш ҳолат, шундай ҳолатга тушмаган ижодкор, яхшиси, қўлга қалам олмагани, ёзув столига ўтирмагани маъқул.

Боя сиз тарихий асарда анохронизм, тарихий фактларни бадиий ниятга кўра «ўзгартириб кўрсатиш» принципи ҳақида гапирдингиз. Ҳатто Ойбек домладек тарихий фактларга изчил риоя қилган реалист ёзувчи ҳам Навоий талқинида унинг ижтимоий маъқеи билан боғлиқ баъзи жиҳатларни атайи четлаб ўтгани тўғри. Бугина эмас, романдаги Мажиддин образи ҳам ҳаётдаги, аниқроғи, В.В. Бартольд таърифлаган Мажиддиндан бошқачароқ, ёзувчи бу одамнинг олим қайд этган ижобий фазилатларини деярли

эсга олмайди. Буларнинг барчаси худди ўша тарихий шахс образи концепцияси билан алоқадор масалалардир. Яна бошқа мисолларни эслайлик. Тарихий шахсларга оид айрим хусусият ва фактларни шу хилда четлаб ўтиш А. Толстойнинг «Улуғ Пётр» романида, С. Бородиннинг қатор асарларида ҳам бор.

ТАНҚИДЧИ: Маждиддин образи ҳақидаги гапларингизга қўшилган ҳолда, романдаги бир ўринни хотирга солмоқчиман. Маждиддин ўз фаолиятининг сўнггида ҳаёт йўлини, қилган ишларини сарҳисоб этиб чуқур афсус ва кайғу билан дейди: «Умримдаги энг катта хато - Алишер Навоийга душманлигим бўлди. Мен йигирма йилдан ортиқ Алишерга қарши ҳаракат қилдим... Алишер юраги тоза одам эди». Бу гапларни гарчи боши деворга урилиб, кўзи «ярқ» этиб очилган дақиқаларда айтган бўлса-да, ҳар ҳолда шундай адолатли хулосага келган одамнинг табиатида, кўнглида озми-кўпми инсоф, диёнат бўлиши керак! Қаранг, реалист адиб озгина бўлса-да, шунга ишора қилиб ўтади.

Атоқли адабиётшунос олим Матёқуб Қўшжонов «Ойбек маҳорати» китобининг «Навоий» романига бағишланган бобини «Буюк шахс фожиаси» деб атайти. Олим асарни бадиий маҳорат нуқтаи назаридан атрофлича таҳлил этади-ю, негадир романда «буюк шахс фожиаси» масаласини етарлича ёритиб бермайди. Бунинг муайян сабаби бор. Асарда Навоий, унинг улуг идеаллари, орзу-интилишлари, гуманизми билан замонаси, аниқроғи, салтанат орасидаги зиддиятлар кенг тасвир этилади, адиб бу зиддиятлар туфайли шоир қалбида кечган руҳий кечинмаларни, шунингдек, қарашлардаги айрим ожиз жиҳатларни ҳам беради, лекин бу ҳол, менинчга, асарнинг асосий пафосини ташкил этмайди. Навоий даҳоси, ундаги акл-идрок, мушоҳадакорлик, тадбиркорлик ҳамиша биринчи планга олиб чиқилади... Кейинги йилларда яратилган тарихий романларда эса улуг шахсларнинг фожиаси, қалбидаги руҳий драматик туғённи пафос ҳолига кўтариш характерли хусусият бўлиб қолаётир.

ЁЗУВЧИ: Бу ердаги фарқнинг сабаби материалнинг характерида бўлса керак, деб ўйлайман. Навоий тўғрисидаги романга кўра, Ибн Сино, Улуғбек, Бобур ҳаётидан олинган асарларда драматизм, фожей тасвирнинг кенг ва чуқурроқ бўлиши табиий. Чунки, ҳазрат Навоий бошига тушган кулфатлар қанчалик оғир бўлмасин, Улуғбек ёки Бобур бошига тушган савдолар характери бошқача, кескин ва даҳшатли. Навоий билан Хусайн Бойқаро ва ўша даврнинг қоқоқ, тубан кимсалари орасида кечган зиддият, тўқна-

шувлар бошқа-ю, Улуғбек билан ўз ўгли - оқпадар Абдуллатиф ва мутаассиб дин пешволари ўртасидаги қарама-қаршилик, курашлар табиати, зарби, шиддати ўзгача! Бадиий конфликт, гарчи унинг ифода тарзи, хиллари қанчалик турли-туман бўлмасин, пировард натижада, ҳаётдаги зиддиятларнинг инъикоси-ку! Шу маънода, сўнгги романларда улкан тарихий шахсларнинг фожиаси кескин тарзда тасвирланган экан, бунга «Навоий»дан ўзиб кетиш деб қарамаслик керак.

ТАНҚИДЧИ: Гапингиз тўғри, асарда кўп нарса ҳаётгий материалнинг характериға боғлиқ. Аммо бунда ижодий принципларнинг ўрни ва аҳамиятини ҳам назардан соқит қилиб бўлмайди. Сўнгги йиллар адабиётида ҳаётни, характерларни бутун мураккаблиги, зиддиятлари, ҳаётгий муаммоларни ўткирлиги, кескинлиги билан кўрсатиш тенденцияси хийла кучайдики, бу ҳол тарихий мавзудаги асарларға, жумладан, Ибн Сино, Улуғбек, Бобур образлари талқини, ифодасиға ҳам дахлдордир.

Тарихий роман, умуман, тарихий асар учун яна бир мушкул ижодий муаммо - тарихий давр, тарихий шахслар руҳиятини, колоритини ифода этишдан иборат. Ойбек даҳоси, истеъдод сеҳри яна шундаки, «Навоий» романининг илк сатрларини ўқий бошлашингиз биланоқ, ҳаёлингиз беш аср бурунги макон ва замонға кўчади-қолади: қадимги Ҳирот манзаралари кўз олдингизда жонланади, фақат ўша даврға хос манзаралар, Ҳиротдаги мадрасаларнинг ҳайбатли гумбазлари, хонақоҳлар, катта-кичик ҳужралар эмас, давр руҳини берадиган аллақандай нурлар ва тасвирдаги ички бир ҳиссий оҳанг сизни ўзига асир этади. Кўкнинг тиник ферузасида мадрасанинг ҳайбатли гумбази устида порлаган баҳор кўёши, кўёш шуълаларида азамат пештоқларнинг нақшлари ҳавойи бир чаманзор каби турли-туман олов ранглар чақнатиши, кабутарлар дам учиб, дам сирпаниб қўниб гумбаз теварағида қувонч билан иноқ ўйин қилиши - булар ҳаёлингизни тамомила ўзига тортади. Бутун асар давомида сизни романдаги ана шу сеҳрли руҳ-кайфият асло тарк этмайди. Шу билан баробар, мадраса толиби илмлари аҳвол-руҳияти, уларнинг тирикчилик ташвишлари, уларни қизиқтирадиган ҳаётгий муаммолар, Навоий, Бойқаро ҳақидаги гурунглари тасвири орқали муаллиф бизни даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳодисалари ичига олиб киради... Китобхон бутун асар давомида шу ҳодисалар руҳи билан нафас олади.

ЁЗУВЧИ: Тарихий асарда тарихий давр, тарихий шахслар руҳияти, колоритини ҳаққоний ифода этиш учун экзотик лавҳа, де-

талларни қалаштириш шарт эмас. Бунинг учун ҳаммадан бурун ўша қаламга олинган даврни теран ўрганишгина эмас, уни юракдан ҳис этиш ҳам керак. Чуқур ҳис этилган ботиний кечинма қоғозга тушгандагина, давр руҳини ифода этадиган ҳиссий оҳанг туғилади. Ойбек домлада бу хислат жуда кучли бўлган.

ТАНҚИДЧИ: Навоий умрининг ўттиз йиллик даври, ўша йиллари Хуросонда Хусайн Бойқаро ҳукмронлик қилган музофотда кечган муҳим тарихий ҳодисалар роман фабуласини ташкил этади. Бир роман доирасида ўттиз йиллик тарихий ҳодисаларни қамраб олиш, хронологик тарзда ифода этиш, энг муҳими, бош қаҳрамонни шу тарихий жараёнлар ичидан олиб ўтиш, ҳодисаларга муносабатини, ўрни келганда, уларга кўрсатган таъсирини ифодалаш, шу жараёнда унинг қалбида, онгида кечган хилма-хил туйғу, ўй-мулоҳазаларни, дарду ташвишларни кузатиш, тасвир этиш гоят мушкул ижодий вазифа... Кейинчалик Пиримқул Қодиров «Юлдузли тунлар» романида шу йўлдан бориб, Бобурнинг тарих саҳна-сига чиққан кундан тортиб то умрининг сўнги дамдаригача ўтган салкам қирқ йиллик ҳаётини хронологик тарзда ифода этди, бошқа-чароқ қилиб айтганда, асар сюжети бош қаҳрамон Бобурнинг умр йўлида кечган узоқ даврлик саргузаштлар, тарихий воқеалар асосига қурилган.

Сизда эса бошқача, Улуғбекка бағишланган романингизда ҳам, Ибн Сино ва Беруний ҳаётидан олинган асарингизда ҳам хронологик сюжет принциpidан қочасиз, тарихий шахслар ҳаётининг муайян босқичини, муҳим воқеаларни танлаб олиб, уларни кенг ифода этиш йўлидан борасиз. Сизда анохронизм жуда кучли. Бу йўл ҳам ўзини оқлаган. Демак, тарихий романларда тарихий шахсларни, ҳодисаларни ифода этиш йўллари, сюжет поэтикаси хилма-хил бўлавериши мумкин экан.

ЁЗУВЧИ: Русларда «Ғолибларни айбламайдилар» деган нақл бор. Модомики тарихий романчиликда Сиз айтган ҳар икки йўл ҳам ўзини оқлаган экан, бундан фақат қувониш керак. Бу йўлнинг қай бирини танлаш эса ёзувчининг майли, услуби, ижодий тажрибаси, қолаверса, бадий ният ва ҳаётий материалнинг характери-рига боғлиқ деб ўйлайман. Ойбек домла ўз ижодий услуби, тафаккур тарзи жиҳатидан эпик ёзувчи. Бу хусусият унинг насрий асарларида ҳам, поэзиясида ҳам, боринги, адабий-танқидий ишларида ҳам яққол кўринади. Пиримқул Қодиров ҳам шундай услубга мойил. Мен, эҳтимол, бир маҳаллар «чалғиб» драма жанрида машқ қилиб юрганимда воқеа ва ҳодисаларни қисқа драматик шаклда

идрок этишга одатланиб қолгандирман, бу одат, тажриба кейинчалик қисса ва романларимга ҳам кучиб ўтгандир... Шунинг ҳам ҳисобга олиш керакки, ҳозир жаҳон адабиётида узоқ даврлик воқеаларни қамраб олиш, бош қаҳрамоннинг таваллудидан то ўлимига қадар босиб ўтган ҳаёт йўлини бутун тафсилотлари билан тасвирлаш усули унча «мода»да эмас. Бу жиҳатдан Ч. Айтматовнинг «Асрга татиғулик кун» ёки Г. Маркеснинг «Патриархнинг кузи» романлари жуда характерли. Бу асарларда асосий воқеалар қисқа муддатда, ҳаттоки бир кун ичида бўлиб ўтади, қаҳрамон ҳаётидаги энг тигиз, драматик, ҳаёт-мамог аҳамиятига молик бир босқичи олиниб, бошқа воқеалар шу қисқа муддатга жо этилади. Бу ерда ҳам аслида қаҳрамоннинг умр йўли, тақдири бор, аммо унинг ифода усули қаҳрамон ҳаётини бир бошдан тадрижий тарзда берадиган асарлардан фарқ қилади, вақт ва масофа ўзгача идрок ва талқин этилади. Шахсан менга шу усул маъқул, «Улуғбек хазинаси»да ҳам, «Кўҳна дунё»да ҳам шу йўлдан боришга ҳаракат қилганман.

ТАНҚИДЧИ: «Навоий»га бағишланган бир катор адабий-танқидий ишларда романда улуг шоирнинг ижод психологияси яхши очилмагани, буюк шоир асарларининг яратилиш жараёни йўл-йўлакка қайд этиб ўтилгани айтилади. Шундай эътироз кейинги пайтларда яратилган тарихий романлар, жумладан, «Кўҳна дунё»га нисбатан ҳам билдирилди. Бундай танқидий мулоҳазалар ҳақида нима дер эдингиз?

ЁЗУВЧИ: Атоқли адиб Чингиз Айтматов билан суҳбатларимиздан бирида у тарихий роман ҳақида фикр юритиб шундай деган эди: «Мени шоҳлар, улкан лашкарбошилар олиб борган сан-саноқсиз жангу жадаллар мутлақо қизиқтирмайди. Бундай асарлар даври ўтди. Ўтмиш ҳақида, ўтмиш сиймолари ҳақида ўйлаганда мени, биринчи навбатда, уларнинг тафаккури, фалсафий ўйлари, бошқачароқ қилиб айтганда, уларнинг ҳаётий-маънавий концепцияси, кўнглида кечган ғоялар драмаси, қалбидаги туйғулар тугёни қизиқтиради. Асло жанг тафсилотлари эмас!»

Мен ўшанда унинг бу фикрини тўла қўллаб-қувватлаган эдим. Албатта, шоҳ ёки саркарда ҳақида ёзилган асарда жанг манзаралари, олим ҳақидаги асарда илмий қарашлар, шоир ҳаётига бағишланган асарда эса, ижод психологияси, асарларининг яратилиш жараёни, тарихи бир қадар бўлса-да, ифода этилиши даркор. Лекин мен, бари бир, биринчи навбатда, тарихий шахснинг касбкори, хунари, машғулоти эмас, унинг ҳақиқат, адолат учун олиб борган курашлари, бу йўлда чеккан машаққатлари, изтироблари,

уй-кечинмалари биринчи планга қўйилиши керак, деб ҳисоблайман. Чунки адабиётнинг бош вазифаси, оқибат-натихада, яхшилик билан ёмонлик орасидаги курашни, адолат ва адолатсизлик орасидаги тўқнашувларни кўрсатишдан, қаҳрамоннинг маънавий оламини забт этишдан иборат. Шу маънода мен ўзимни асло оқламаган ҳолда, аввало, Беруний, Ибн Синоларнинг илмий-ижодий фаолиятини эмас, уларнинг жоҳил феодал жамиятда инсоф ва адолат йўлида олиб борган курашлари, чеккан заҳматлари, қалб туғёнларини ифода этишни асосий мақсад қилиб қўйганман. Ўйлайманки, Ойбек домла ҳам шу мақсадни кўзлаган.

ТАНҚИДЧИ: Тарихий романда замон, яъни асар яратилган давр руҳини ифода этиш, тарихий асарнинг замонавийлиги, бугунги кун учун аҳамияти ниҳоятда муҳим масала. Бу ҳақда кўп гапирилади. Баъзан асарнинг замонавийлиги утилитар - тор амалиётчилик тарзида, баъзан эса ўта мавҳум тарзда талқин этилади. Шахсан сиз тарихий романнинг конкрет ҳолда «Навойи» асарининг замонавийлигини нималарда кўрасиз? Ойбекнинг: «Мен, ёзувчи қайси бир тарихий даврга мурожаат қилмасин, мабодо у даврнинг ғайри ёки ҳаттоки ғалати кўринган барча хусусиятлари орасидан ўзига таниш бўлган ҳис-туйғулар ва фикрлар изласа, пировардида, мутлақо хато қилмайди, деб ўйлайман... Бегона даврни билиш, яъни унинг бизнинг давримиздан нимаси билан ажралиб туришини тасаввур қилишнинг ўзигина етмайди. Уни яна тушунмоқ, яъни уни бизнинг давримиз билан боғлаб турган нарсаларини кўрмоқ лозим», деган сўзлари, менингча, бу масала моҳиятини очиш учун «калит» бўла олади.

ЁЗУВЧИ: Дарҳақиқат, тарихий асарни бугунги кун билан боғлиқ томонлари, замонавий қимматини белгилашда бир ёқламаликлар, чунончи, тарихий асарда акс этган ҳодисалар билан бугунги воқеалар орасида кўпгина параллеллар қидириш ҳоллари учраб туради. Мен, умуман, тарихий асар бугунги кунга батамом ҳамоҳанг бўлиши керак, деган гапга қўшила олмайман. Бундан беш юз йил ёки минг йил бурунги давр акс этган асардан бугунги кунга мос келадиган ўринларни қидириш ақлдан эмас. Беш юз ёки минг йил олдинги феодал даври қаёқда-ю, бугунги давр қаёқда! Аммо масаланинг бошқа бир нозик жиҳати бор. Бу шундан иборатки, инсоният ҳамиша ўзи босиб ўтган йўлга бот-бот назар ташлаб туриши, ундан тегишли сабоқлар чиқариши лозим. Минг афсуски, ўтмишнинг аччиқ сабоқлари гоҳо унутилади, тарихда йўл қўйилган хатолар такрорланиб туради. Ахир, Гитлер давлат тепа-

сига келиб, инсон тафаккурининг энг буюк маҳсули бўлмиш даҳолар яратган асарларни ўтда ёққанида Улуғбек замонида ҳам айна шу ҳодиса юз берганини, бу улкан хато, йўқотиш, жоҳиллар учун тавқи лаънат бўлганлигини ўйлаш лозим эмасмиди? Йўқ, у буни ўйламади! Тарихнинг аччиқ сабоғидан ўзи учун хулоса чиқармади. Ёки у ўз замонасининг буюк истеъдод соҳибларини қувғин остига олганида минг йиллар аввал кечган ҳодисаларнинг - ўтмишда яшаб ўтган мустабид ҳукмдорлар ҳам шундай қабих ишлар қилганини ўйлаши лозим эди-ку! Йўқ, ўйламади! Демак, адабиётнинг вази-фаларидан бири бундай аччиқ тарих сабоқларини эслатиб туришдан ҳам иборат. Иккиламчи, инсон руҳиятида кўп ҳолат ва хусусиятлар - яхшилик ва ёмонлик, саҳийлик ва худбинлик, мурувват ва тошбағирлик, адолат ва адолатсизлик - даврлар ўтиши билан шаклан ўзгариши мумкин, аммо ботинан ўз кучини, асл моҳиятини сақлаб қолаверади. Модомики шундай экан, кишилар орасида шундай қарама-қарши хусусиятлар туфайли келиб чиқадиган зиддиятлар, фожиалар ҳамма давр учун хос, аҳамиятли бўлиб қолаверади, долзарблигини йўқотмайди. Демак, ёзувчи беш юз ёки минг йил бурунги воқеалар, одамлар характерини тасвирлаганда мана шу жиҳатларни назардан четда қолдирмаслик керак. Ойбек домла ўтмишдан ўзига, бинобарин, ҳозирги давр кишисига таниш ҳис-туйғулар, фикрлар излаш, ўтмишни бизнинг давримиз билан боғлаб турган жиҳатларни кўриш лозимлиги ҳақида гапирганда, эҳтимол, шуларни назарда тутгандир. Буларсиз тарихий роман чин маънодаги замонавий аҳамият касб эта олмайди.

ТАНҚИДЧИ: Ниҳоят, «Навоий» романининг тили, Ойбекнинг тарихий роман тили бобида тутган йўли, умуман, Ойбек тажрибасининг кейинги йиллар тарихий романчилигимиз учун аҳамияти, роли ҳақида нима дер эдингиз?

ЁЗУВЧИ: Бу саволга жавоб қайтаришдан олдин суҳбатимизнинг бошида чала қолган бир гапни давом эттирсам - «Навоий» романининг шахсан менга кўрсатган таъсири ҳақида озгина сўзлаб ўтсам, дейман. Менинг «Навоий» романи билан танишувим ўзгачарок, «совуқроқ» бошланган. Мен армияда, Узоқ Шарқда хизмат қилиб юрган кезларим «Навоий» романи довругини эшитиб, уни таниш-билишлардан сўраб-суриштириб, почта орқали олиб ўқий бошладим. Лекин бу асар негадир «Кутлуғ қон»чалик мени ўзига мафтун этмади. Кейинчалик армиядан қайтиб, Тошкент Давлат университетиде таълим олиб юрган кезларим бу асарга яна қайта муурожаат этдим, диплом ишим учун мавзу қилиб шу романни тан-

ладим. Асарни синчиклаб ўргана бошладим. Секин-аста бу етук асар бағрига жо бўлган улкан ҳаёт ҳақиқати, бой тарихий материал, теран маъно, чуқур туйғуларни, адибнинг реалистик маҳорат сирларини ўзим учун кашф эта бошладим. Шунда билдимки, бу асарни чуқур тушуниш, тўла қабул қилиш учун ҳам китобхонда муайян тайёргарлик бўлиши зарур экан. Эҳтимол, бир чекаси, менда тарихий ўтмишга, тарихий мавзуга майл шу романни ўзим учун кашф этган кезлари тугилгандир... Ф.Достоевский «Бизларнинг ҳаммамиз Гоголнинг «Шинел»идан чиққанмиз» деб ҳақ гапни айтган. Шу сўзларни сал ўзгартириб, биз тарихий мавзуда қалам тебратган барча ўзбек ёзувчилари Ойбекнинг «Навоий»сидан таълим олганмиз, десам хато қилмайман. Ойбекдан кейин тарихий ўтмишга, буюк зотлар ҳаётига қўл урган бирорта адиб «Навоий» тажрибасини четлаб ўтган эмас. Мирмуҳсин ҳам Пиримқул Қодиров ҳам, мен ҳам тарихий мавзуда бирон муваффақиятга эришган бўлсак, бунинг учун, биринчи галда, Ойбек домлага қуллуқ қиламиз. Кўп соҳаларда, жумладан, тил бобида, ҳеч шубҳасиз, Ойбек тажрибаси биз учун катта мактаб бўлган.

1984 йил, октябрь - ноябрь.

ЁЗУВЧИ ВА ЖАНР

(Ёзувчи Мирмуҳсин билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ: «Ёш куч» журналининг 1936 йилги сонларини варақлаб ўтириб Мирмуҳсин имзоси билан босилган «Шералининг мардлиги», «Овчи болалар» ҳикояларига кўзим тушиб қолди. Мирмуҳсин ака, Сизнинг илк шеърингиз ҳам худди ўша йили матбуотда - «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида босилган эди. Демак, Сиз бадиий ижодни ҳам проза, ҳам поэзияда баробар бошлагансиз, мана, қирқ йилдан ошдики, бу икки соҳани баробар давом эттираётирсиз. Истеъдод адабий тур, жанрлар билан узвий алоқадор, бадиий ижодга лаёқати бор одам исталган тур ва жанрда қалам тебрата олиши шарт эмас; одатда, улкан истеъдодлар кўпроқ бир, нари борса, икки-уч тур ва жанрдагина ёрқинроқ ўзини кўрсатиши мумкин. Прозада жуда яхши асарлар яратиб, шеърятда бирор сатр ҳам ёзишга қўли келмайдиган, ёки аксинча, шеърятда катта довруг қозонса-да, прозага бирор марта қўл урмаган адиблар кўп. Ҳар ҳолда, проза билан поэзия, аниқроғи, шеърый истеъдод билан насрий талант орасида маълум фарқ бор. Бир одамда бу икки хил истеъдоднинг баробарига намоён бўлиши катта фазилат. Бу, бир чеккаси, адабиётдаги анъаналар, қолавер-

са, адабиёт ривожининг ҳолати билан боғлиқ. Бизнинг халқ достонларимиз наср билан назм жўрлигида айтилган, барча халқ бахшилари ҳам шеърят, ҳам наср усталари бўлганлар. Ўзбек мумтоз адабиётининг чўққилари Навоий ва Бобур назм билан насрнинг тенгсиз дурдоналарини яратганлар. Бу анъана янги ўзбек адабиётида ҳам давом этди, жумладан, Сизга тенгдош адибларнинг аксарияти - Асқад Мухтор, Ҳамид Гулом, Шўхрат ҳам яхши шоир, ҳам истеъдодли прозаик саналадилар.

Мени, аввало, Сизда наср ва назмга майлнинг туғилиш тарихи қизиқтиради. Илк бор ҳам назм, ҳам насрга қўл урганда, онгли равишда, бир ҳавас, тажриба тарзида атайи шундай йўл тутганмисиз ёки бу беихтиёр, ички бир эҳтиёж тариқасида рўй берганми?

ЁЗУВЧИ: Ҳурматли Умарали Норматович, сиз ёзувчилар билан бўлган кўп суҳбатларингизда, дафъатан, асосий масалага ўтасиз. Ижод сирлари, ҳар бир қалам аҳли маҳоратининг ўзига хосликларини билишга қизиқасиз. «Увертюра» қилиб ўтирмай «хужум» қилиш лозим бўлган жойга от соласиз. Бу яхши, менга ёқади. Баъзи танқидчи ўртоқлар гапни жуда узоқдан бошлайдилар, асосий масалага етиб келмай суҳбат ҳам тугайди, гўё чўмилгани анҳор бўйига бориб, соатларча қирғоқда сесканиб ўтиришади. Чўмилмай, бошқатдан кўйлагини кийиб кетадиганлар ҳам бор.

Наср ва назм аслида эгизак - Ҳасан ва Фотима деган гап. Мумтоз меросимизда маълум даврларда шеърят юқори бўлиб, насрни «қора сўз» ҳам дейилган. Ҳатто табототда дори-дармон ҳам шеър билан ёзилган. Маълум даврларда Саъдий ҳикоятлари, «Зафарнома», «Бобурнома», «Қобуснома», «Оинаи Акбар» ва ҳоказолар, жанғномалар қўлдан-қўлга ўтиб ўқилган. Қалам соҳиби икки жанр ва ҳатто бир неча жанрларда ҳам маҳорат билан яхши асарлар яратиши мумкин. Лекин бир адабий турда у устун бўлади. Сиз ҳам шу фикрни маъқуллаяпсиз. Бизнинг ҳам фикримиз шундай. Яхши кулол қўлидан ёмон идиш чиқмаганидек, уста санъаткор наинки бошқа турда, ҳамма жанрда ҳам ёмон ишламайди. «Ишқ бошқа, ҳавас бошқа, бу йўлда хато қилма», деганларидек, камина, бу йўлга ишқ билан кирган...

ТАНҚИДЧИ: Ижодий йўлингизга назар ташлаганда шундай ҳолатга дуч келамиз: гарчи Сиз назм билан насрий ижодни баробар бошлаган бўлсангиз ҳам, илк китобингиз насрда Саид Аҳмад билан ҳамкорликда ёзилган, 1942 йили чоп этилган «Эр юрак» тўплами саналса-да, 60-йилларга қадар шеърят баланд келган, ўша кезлари, асосан, шоир сифатида танилгансиз. Кўплаб шеър-

лар, ўндан ортиқ поэма, шеърий роман - «Зиёд ва Адиба» ўша йиллари пайдо бўлган. 50-йилларнинг охири, 60-йиллардан бошлаб наср олдинги ўринга ўта бошлади, олти роман, ўнга яқин қисса, ўнлаб ҳикоя, ҳажвиялар мана шу йиллари ёзилди. Ижоднинг маълум босқичида шеърий ҳолат, бошқа бир палласида насрий майлнинг устун келиши боисини билсак бўладими?

ЁЗУВЧИ: Буни билиш жуда осон. Бу ҳам қалб иши. 50-йилларнинг ўрталарига қадар шеърият устун келгани, эҳтимол, менинг ўша кезлардаги ҳолатим, кайфиятим, майлим билан алоқадордир. Ҳар қандай ижодкор ёшлик, йигитлик пайтида шеъриятга яқинроқ бўлади. Лекин мен ўша кезлари ҳам насрни тарк этганим йўқ. Маълум йилларда мен мактабгача ёшдаги болалар учун ҳам кўпгина жажжи хикоялар ёздим. Шу ишга жуда берилиб кетган эдим. Менга Лев Толстой бобо илҳом берган эди. 50-йилларга қадар бизнинг болалар адабиётимизда яхши шеърлар, қиссалар, пьесалар бор эди-ю, кичик хикоялар йўқ даражада эди. Гап фақат бунда ҳам эмас. Сизга бир сирни очиб қўяйин. Пединститутда ўқиб юрган 1939-1940 йиллари «Профессор Саидовнинг боши» номли фантастик роман ёзган эдим. Асар адабиётшунос Алимухамедов раҳбарлик қиладиган тўғарақда муҳокома қилинган эди. Кўпинча одам боласининг боши энди ақл-заковатга тўлганда, у оламдан ўтади, шу ақл-заковатга тўла бошни ўзи билан олиб кетади. Уни олиб қолиб бўлмасмикан - мени шу масала қизиқтирган эди; айтиб қўяй, ўшанда йигирма ёшда эдим, бу муаммо ҳамон менга тинчлик бермай келади. Роман ҳақида ҳам илиқ, ҳам танқидий гаплар бўлган эди, лекин ундан кўнглим тўлмади, босилмай қолиб кетди. Урушдан кейин «Олтин куз» номли повесть ёздим, «Шарқ юлдузи» ундан каттагина бир парча босди, сўнг «Коммунизм чироқлари» қиссасини ёздим, ҳар иккала қисса ҳам кўнгилдагидек чиқмади... Шундан кейин мен кўпроқ кичкинтойлар билан «гаплашадиган» бўлиб қолдим; мен насрда илк бор кичкинтойлар билан тил топдим, десам, хаҳо бўлмас, бу соҳадаги тажриба секин-аста катталар кўнглига ҳам йўл оча бошлади... Дарҳақиқат, кейинги ўн-ўн беш йил мобайнида мен ўзимни насрда яхши сезяпман. Ёзувчи ҳаётида шундай ҳол бўлар экан. Мени ўз ҳолимга қўймай ёзишга ундаётган фикрлар, воқеалар кўпроқ наср қиёфасида кўринмоқда. Эҳтимол, поэзияга қайтиш вақти ҳам келиб қолар. Биз ҳар доим устозлардан ибрат оламиз - Навоий ҳам ўрта ёшларида насрга мурожаат этган, давримизнинг буюк шоири Ойбек ҳам. Қолаверса, улкан адиб Виктор Гюго ҳам беҳисоб шеърлар ёзган. Бу фақат қаламкаш муҳабба-

ти, қалб амригина эмас, турмуш тақозоси, китобхоннинг талаби-га ҳам боғлиқ. Кишилар бизга насрий асарлар ёзиб бер деса, шу ишинг маъқул бўляпти деса, иложимиз қанча! Биз ҳаммамиз ҳам шу юрт фарзандларимиз, шу халқ, шу мамлакатимиз, еримизни яхши кўраимиз, илдизимиз ердан чиқиб қолса, қуриймиз. Китобхонлар мендан насрий асар ёзишимни сўрашяпти. Халқ истаги мен учун қонун. Лекин ёзаётган асарларимизнинг ўзига ярашур нуқсонлари ҳам бор, бу айтиляпти, буни эътироф этмаслигимиз - шаккоклик бўлади. Олтмиш ёшгача наср билан қаттиқ шуғулланишим аниқ. Омонлик бўлса, олтмишдан кейин шеърийят ҳам мени соғинтириб, жамолини кўрсатса керак. Баъзи нарсаларни қоралаб кўряпман, лекин кейинчалик эълон қилсам керак.

ТАНҚИДЧИ: Адабий тур, жанрлар ривожига фақат ижодкорнинг майли, истеъдоди йўналишигагина боғлиқ бўлмай, боя айтилганидек, адабиёт ривожининг ҳолати, давр талаби, эҳтиёжи, адабий прогресс билан ҳам алоқадор. Маълум бир даврда жуда катта доврў қозонган, истеъодларнинг тўла намоён бўлишига имкон берган адабий тур, жанрлар бошқа бир даврда ўз мавқеини йўқотиб қўйиши мумкин. Ижодкор буни ҳаммиша назарда тутиши керак. Шеърий роман масаласини олайлик. Пушкиннинг «Евгений Онегин» романидан кейин рус адабиётида шеърий роман ёзишга жуда кўп уринишлар бўлди, лекин ҳеч ким «Евгений Онегин» даражаси у ёқда турсин, унга яқин ҳам келадиган шеърий роман ярата олмади. Буни баъзилар Пушкин даҳоси билан изоҳламоқчи бўладилар. Бу унчалик тўғри эмас. Пушкиндан кейин ҳам рус адабиётида буюк даҳолар кўп ўтган. Гап шундаки, «Евгений Онегин» ҳали рус адабиётида поэзия етакчилиқ қилган, реалистик проза ва драматургия эндигина оёққа туриб келаятган бир даврда майдонга келган эди, Пушкин гениал санъаткор сифатида кўнгилдаги романбоп гапни фақат шеърий шаклда ифода этиш мумкин эканлигини, рус насрининг ўша кезлардаги тажрибаси, ҳолати бунга имкон бермаслигини, яъни у кезлари ҳали насрда тўлақонли роман яратиб бўлмаслигини ҳис этиб, роман учун шеърий шакл танлади ва тўғри қилди.

Янги ўзбек адабиётида илк бор Сиз шеърий романга қўл урган эдингиз. Сиздан кейин Ҳ. Шариповнинг «Бир савол»и пайдо бўлди. Бу икки асар адабий тажриба, факт сифатида маълум қимматга эга бўлса-да, очиги, у қадар шуҳрат қозонолмади. Масалан, мен «Бир савол» романини маҳорат жиҳатидан Ҳ. Шариповнинг «Қуёшга ошиқман», «Боғ кўча болалари», «Сотволдидан салом» сингари

достонлари билан бир ўринга қўя олмайман. Сиз ҳам «Зиёд ва Адиба»дан кейин бу жанрга қайтмадингиз, бутунлай насрий роман йўлига ўтиб кетдингиз. Буни қандай изоҳлаш мумкин? Ўз тажрибангиздан келиб чиқиб, шеърий романнинг истиқболига қандай қарайсиз?

ЁЗУВЧИ: Фикрингиз тўғри. Шеърий роман шоир ҳаётида, менимча, бир марта яратиладиган - туғиладиган ҳолат. Алишер Навоийнинг «Хамса»сига кирган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» асарлари ҳам шеърий роман. Адам Мицкевичнинг «Пан Тадеуш»и ёки Фозил ота Йўлдош ўғлининг «Алпомиш»и ҳам шеърий роман, Гап лавҳада эмас, мазмунда. Бу машаққатли жанрда ҳозир салмоқдор асарлар яратилмаётган экан, бундан «жанр инқирози» ҳақида ҳукм чиқаришга шоянмаслик керак, эҳтимол, келажакда бир шоир чиқар, Сиз билан бизни лол қолдириб, бир яхши шеърий роман ёзиб берар. Мен оптимист кишиман. Сиз шеърий романнинг туғилишини адабиёт ривожининг ҳолати билан изоҳлаётирсиз, бу, бир жиҳатдан, тўғри, бироқ адабиёт ривожидида фан «қолип»ларига тушмайдиган, қутилмаган вазиятлар рўй бериши мумкин, эҳтимол, яна бирдан шеърий роман даври келиб қолар...

ТАНҚИДЧИ: Шундай бўлиши ҳам мумкин. Бироқ адабиёт илмида гипотезадан кўра адабий тажрибадан келиб чиқадиган қонуниятга таяниб иш кўриш маъқулроқ. Шу ўринда яна бир ғалати жумбоққа эътиборингизни жалб этмоқчиман. Шеърий ва насрий истеъдоднинг баробар намоён бўлиши, бир адибнинг бир неча жанрда бирдек қалам тебратиши адабиёт ривожининг муайян ҳолати, босқичи билан алоқадор дедик; одатда, кўпроқ миллий адабиётларнинг бурилиш паллаларида ўшандай универсал истеъдодлар майдонга чиқади, шекилли. Яна рус адабиёти тажрибасини эслайлик. XIX асрнинг бошларида, рус реализмининг туғилиб шаклланиш даврида Пушкин, Лермонтов сингари даҳолар проза, поэзия, драматургияда бирдек маҳорат кўрсатдилар, кейинчалик рус реализмининг юксак босқичида поэзия билан баробар проза ва драматургия ўз мавқеини тўла тиклаб олган кезлари бундай ҳол, хусусан, наср билан назмда баробар шуҳрат қозонган истеъдод эгаларини деярли учратмаймиз; ўзбек адабиётида ҳам шунга ўхшаш ҳолатга дуч келамиз, янги ўзбек адабиётининг асосчилари, биринчи ва Сиз мансуб бўлган иккинчи авлоднинг бир талай вакиллари наср ва назм ривожидида бирдек ижод қилиш шарафига муяссар бўлдилар. Эндиликда аҳвол ўзгача. Ҳозирги кунда ўзбек адабиёти қадимий бой шеърий анъаналаримиз билан беллаша оладиган

насрий тажрибаларга ҳам эга. Бир соҳанинг сиру асрорини эгаллашнинг ўзи бир одамдан жуда катта билим, истеъдод, ақл-заковат, меҳнат талаб этадиган бўлиб қолди. Ёдингизда бўлса керак, давримизнинг атоқли адиби Василий Шукшин охириги интервьюларидан бирида ўз истеъдодини хилма-хил соҳаларга сочиб юбораётганидан нолиб, келгусида фақат проза билан машғул бўлишга аҳд қилганлигини айтган эди. Ўзбек адабиётининг кейинги бўғинига мансуб истетедодлар тажрибаси ҳам шуни кўрсатаётирки, бизнинг кунларимизда адабий тур, жанрлар бобида универсалликка интилавериш ўзини оқламаётир. А. Абдураззоқ, Сайёр, Ю. Шомансур, Тўлқин каби шоирларнинг насрдаги тажрибаси кўнгилдагидек чиқмади. У. Назаров, Ў.Умарбековдек яхши, оригинал насрий қалам соҳибларининг кино билан яқиндан алоқаси бошда баъзи ижобий самаралар келтирган бўлса-да, секин-аста насрдаги истеъдоднинг сусайишига олиб кетаётир. Булар менинг шахсий кузатишим. Бу масалага Сиз қандай қарайсиз?

ЁЗУВЧИ: Бу борадаги кузатишларингиз ҳам эътиборга лойиқ. Мен фикрингизга тўла қўшиламан. Истеъдодни соҳаларга сочиб юбориш тўғри эмас. Хусусан, бизнинг кунларимизда! Маълум даврда бирон адабий тур, жанрга берилиб кетиш мумкин. Аммо таъбга маъқул бирон жанрда муқимроқ туриш керак. Созанда ҳар қанча уста бўлмасин сетору най, скрипкаю пианинода баробар маҳорат билан куй чалолмайди. Давид Ойстрах пианино ва виолончелда ҳам ижро этар экан, лекин скрипкачи сифатида беқиёс ва жаҳонга машҳур. Созанда Ориф Қосимов гижжак, танбур ҳам чалади, лекин дуторда унинг тенги йўқ.

Бир жанрга юрак кўрини тўкиш керак. Айниқса, соқолига оқ тушмаганлар.

ТАНҚИДЧИ: Хилма-хил тур ва жанрда ижод этган адибларнинг маълум бир тур, жанрда ўз истеъдодини, қалбини тўлароқ намоён этиши бор ҳодиса. Бир суҳбатда Саида Зунунова: «Мен шеър ёзганда қалбим бамисоли симобдек қалқиб туради, ўзлигимни тамомила унутиб қўяман, шеър битгандан кейин ҳам талай вақт ўзимга келолмай юраман. Шеър туғилиш дамлари ҳаётимнинг олий палласи десам бўлар, бундай дамлар мен учун мислсиз азоб ва тенгсиз роҳат. Прозада эса ўзгача, насрий асар устидаги ишларим нисбатан осойишта кечади», деган эди. Яширишнинг кераги йўқ, гарчи С. Зунунова қатор яхши қисса ва ҳикоялар яратган бўлса ҳам, аввало у шоира сифатида танилди, истеъдодини, қалб туғёнларини шеърятда тўлароқ, гўзалроқ намоён этди.

Мен Сизнинг ҳам насрий ва шеърий шаклларда ижод этаётган дамлардаги ҳолат, кайфиятингизни билишни истар эдим.

ЁЗУВЧИ: Ижод жараёни ҳар кимда ҳар хил кечиши мумкин. Шахсан мен учун наср ва назмда қалам тебратиш бирдек боради. Хоҳ насрда, хоҳ назмда бўлсин, ҳар бир йирик асаримни ёзиб тугатганимда янгидан дунёга келгандек бўламан. Қаттиқ берилман, озиб кетаман. Менинг учун энг асосий гап шу бўлади. Баъзан мажлисларда қилт этмай ўтирсам ҳам, ҳаёлан ё Уста Гиёс, Нажмиддин Бухорий, ёки чандиқ Қоражон билан бирга юраман. Ижодий ишимга алоқадор ҳар бир нарса кўзимга тўтиё бўлади. Қаҳрамонимга ўхшаш сувратларни ҳам йиғиб юраман. Қаҳрамон оналар ҳам бирорта фарзандини тухум қўйгандек туққан эмас-ку! Осон иш йўқ. Эҳтимол, шу тухум қўйиш ҳам машаққатдир, буни паррандадан сўраш керак.

ТАНҚИДЧИ: Кўпинча биз «ҳикоя устаси», «қисса мастери», «машҳур романнавис» сингари ибораларни ишлатамиз. Дарҳақиқат, ёзувчининг маҳорати, санъаткорлиги жанрнинг сиру асрорини чуқур эгаллаганида, жанрнинг талаб ва имкониятларидан келиб чиқиб иш кўрганлигида, жанрнинг мукаммал намунасини ярата олганлигида ҳам кўринади.

Сизнинг проза жанрлари устидаги изланишларингиз шундан далолат берадики, Сиз учун ҳикоя, қисса ва романнинг сиру асрорини эгаллаш энгил кўчган эмас. Гарчи Сиз ҳикоя жанрида кўп йиллар машқ қилган бўлсангиз ҳам, бу жанрнинг чинакам намуналарини 50-йилларнинг иккинчи ярмига келиб яратишга муваффақ бўлдингиз. Мен «Араб ҳикоялари» туркумини назарда тутяпман. Ёдимда, «Зиёд ва Адиба» ҳақида анча кескин танкидий гап айтган Абдулла Қаҳҳор бу туркум, аниқроғи, шу туркумга кирган «Йўқолган жавоҳир» билан «Искандария кўрфази» ҳақида мамнуният билан: «Буларни асар деса бўлади, бу ерда ҳаёт бор, қалб бор, катта дард, одам боласининг ташвишига чуқур ҳамдардлик бор», деб эди. Бу фикрга қўшимча қилиб, шу ҳаёт, қалб тугёни, катта дард ўзининг яхши ифодасини, бадий шаклини ҳам топган, «Йўқолган жавоҳир» билан «Искандария кўрфази» - бири ҳикоянинг, иккинчиси қисса жанрининг яхши намунаси, дер эдим. Худди шунингдек, «Оқ мрамор» ва «Чўри» ҳам қиссаларингиз орасида шакл жиҳатидан мукамаллиги билан ажралиб туради. «Жамила», «Тунги чақмоқлар» ҳақида бундай дейиш қийин...

ЁЗУВЧИ: Миннатдорман. Асарнинг таъсир кучи ҳар хил. Сиз

билан биз бир сафда-ю, лекин икки хил соҳада иш тутаётган қалам-кашмиз. Сизнинг «Ўткан кунлар» романи ҳақидаги мақолангиз зўр, «Обид кетмон» ҳақидаги мақолангизга бундай дейиш қийин. Худди танқидчиликда бўлгани каби бадиий ижодда ҳам барча асарлар бирдек жаранглай бермайди. Қолаверса, бир асар ҳар кимга ҳар хил таъсир қилади.

ТАНҚИДЧИ: Роман спецификаси ҳозирги кунда энг жиддий муаммолардан бири бўлиб турибди. Ёзувчилар, хусусан, ёшлар орасида ҳозир романга майл жуда кучли. Бу, бир жиҳатдан, яхши. Иккинчи томондан, романга ўта маҳлиё бўлиб кетиш туфайли кўпинча жанр масъулияти унутилиб қўйилаётир. Ёзувчи Одил Ёқубов билан «Шарқ юлдузи»даги суҳбатда бу тўғрида батафсил гаплашган эдик. Модомики, проза жанрлари устида сўз очган эканмиз, роман хусусида, романнинг ҳозирги ҳолати, жанр муаммолари устида тўхталмай илож йўқ. Бу жанрда беш-олтита асар яратиб, унинг пасту баландини, иссиқ-совуғини татиб кўрган ёзувчи сифатида Сизнинг тажрибангиз ёшлар учун муайян сабоқ бўлиши мумкин.

ЁЗУВЧИ: Ҳар қандай зинапояни бирма-бир босган маъқул. Учасини битта қилиб интилиш «халтура» деган оқибатга олиб келади.

Адабиёт тарихида ишни бирданга йирик жанрдан - қисса ёки романдан бошлаб довуғ қозонганлар ҳам бор. Аммо оз. Аксари адиблар кичик жанрда куч синаб, тажриба тўплаб, сўнг каттасига ўтганлар. Моҳир сўз усталари ёшларга ҳам шуни маслаҳат берадилар.

Мен ўз тажрибамдан шунга амин бўлдимки, ҳар ҳолда, ишни кичик жанрдан бошлаган маъқул экан. «Шарқ юлдузи»нинг муҳаррири сифатида жуда кўп ёшларнинг қўлөзмаларини ўқишга тўғри келади. Шуниси қизиқки, ёшлар орасида ҳикоядан кўра қисса ёки романи афзал биладиганлари кўп. Умрида бирорта ҳикоя ёзмай туриб, дафъатан роман ёзишга журъат этган укажонларимдан, рости, хафа бўлиб кетаман. Йўқ, мен уларнинг журъатига қарши эмасман, шаштини қайтармоқчи ҳам эмасман, «зўри беҳуда миён мешиканад» қабалида иш кўрганларидан, ҳали ҳаётгий, адабий тажрибага эга бўлмай туриб, бу ишга қўл уриб, ўзларини қийнаб қўйганлари учун ачинаман. Боя айтдим, босилмай қолган илк роман ва қиссаларим ҳаётгий ва адабий тажрибанинг етишмаслиги оқибати эди. Кичкинтойларга аталган жажжи ҳикоялар мен учун йирик жанрларга ўтишда ҳақиқий машқ майдони, тажриба мактаби бўлди.

ТАНҚИДЧИ: Жажжи ҳикоялардан ташқари, «Зиёд ва Адиба» билан «Чиниқиш» ҳам менга роман йўлидаги бир тажрибадек кўрилади. Гарчи ҳар иккала асар «роман» деб аталган бўлса-да, романдан кўра поэма ва қиссага яқинроқ. Жанрнинг хусусияти аввало қаҳрамон билан уни қуршаб олган муҳит, шароит орасидаги муносабат кўламига қараб белгиланади. «Чиниқиш»даги ана шундай муносабат кўлами ҳали роман имкониятлари даражасида эмас, инфантилизм касалига мубтало бўлиб қолган йигитнинг катта ҳаёт йўлига чиқиб олиш тарихи қиссага хос торроқ доирада ифода этилади. «Умид»да шу доира анча кенгайди, характер билан шароит орасидаги муносабат хийла кўп қиррали бўлиб қолади, «Дегрез ўғли», «Меъмор», «Чотқол йўлбарси» романларида эса бу хусусият тобора чуқурлашиб борганлигини кўраимиз... Қаҳрамон билан муҳит, шароит орасидаги муносабат кўпқиррали бўла борган сари роман сюжети сертармоқ бўлиб кетади, бинобарин, табиий равишда асар ҳажми кенгайди, эҳтимолки, режа бир китоб қобигига сифмай дилогия, трилогия, балки, ундан кенгроқ шаклларни тақозо этиб қолади. Кейинги «Илдизлар ва япроқлар» асарингиз устидаги иш жараёнида шу ҳол кузатиляпти.

ЁЗУВЧИ: Кузатишларингиз, асосан, тўғри. Асарларимиз ҳақида гап кетганда, биз яхши дейилса ҳам, ёмон дейилса ҳам итоат сақлаймиз, бу - одоб тақозоси. «Илдизлар ва япроқлар» асари устида бир неча йилдан бери иш олиб боряпман. Асар, асосан, пахтакорлар ҳақида. Биринчи китоб воқеалари жанубда - Сурхондарё вилоятида кечади. Персонажлар характерининг моҳияти, ҳаракати, ривожи, Сиз айтгандай, қаҳрамонлар билан муҳит, шароит орасидаги кўп қиррали муносабат кенг майдонни талаб этипти, иккинчи, учинчи китобга ҳам ўтишни тақозо қиляпти.

ТАНҚИДЧИ: Кейинги пайтларда: «Ҳозир йирик асарларнинг даври ўтган, бугунги китобхонга ихчам асарлар керак, замон талаби - шу», қабалидаги гаплар кўп айтиляпти. Шу хил фикрни фақат танқидчилар эмас, атоқли ёзувчилар ҳам илгари сураётирлар. Чунончи, Валентин Катаевдек улкан адиб «Правда»нинг 1979 йилги янги сонидида босилган мақоласида узундан-узун романларга кескин эътироз билдириб, буни эскича йўл, деб атайди, «Янги винони эски мешга қуймаслик керак», дейди. Янка Бриль «Неман» журналинда эълон қилинган кундаликларида, «қисқалик, лаконизм талантнинг синглисигина эмас, эндиликда уни замонавийликнинг мезони дейиш керак», деб ёзади. Лекин шунга қарамай, узун, йирик романлар яратилипти, муваффақиятли чиққанлари китобхон-

лар орасида катта қизиқиш уйғотяпти. Сиз йирик эпик полотноларнинг ҳозирги ҳолати ва истиқболи ҳақида қандай фикрдасиз?

ЁЗУВЧИ: Агар яхши бўлса, қўлдан қўлга ўтиб ўқиладиган бўлса, катта романлар керак, ҳатто кўп жилдлик трилогия, тетрологиялар ҳам керак. Қани, «Тинч Дон»лар кўпроқ бўлса! Қозоқ адабиётида Абдужамил Нурпеисов «Қон ва тер» номли кўп жилдли романини ёзди. «Қамал» ва «Мангу даъват» асарлари ҳам қизиқиш билан ўқияпти. Кўп серияли телефильмлар катта довруқ қозоняпти, бошқа ҳар қандай ишимизни йиғиштириб қўйиб, уларни томоша қиламиз, галдаги сериясини орзиқиб кутамиз. Гап келганда отангни ҳам аяма деганларидек, ҳурматли В. Катаев фикрларига шахсан мен қўшилмайман. «Янги винони эски меш»га ўхшатиш ҳам жоиз эмас. Дубдан қилинган ём (бочка) ёки қимиз соладиган мешнинг эскиси яхши бўлади. Чоллар қизиқ сўз айтишни яхши кўришади. Устоз Валентин Петрович қизикроқ гап айтмоқчи бўлган эканлар, яхши. Лекин тўғри эмас. Белорус адиби, дўстим Янка Бриллининг «қисқалик» (лаконизм) ҳақидаги фикри, умуман, тўғри, лекин бу ихчамлик катта асарлардаги фикру ибораларга ҳам жуда мос, аммо дўстимнинг «қисқалик - замонавийлик мезони» деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Унинг ўзи кичик ҳикоялар устаси. Ҳаммамиз ўзимиздан келиб чиқавермаслигимиз керак. Ўз ашуламизга ўзимиз маҳлиё бўлавермаслигимиз керак. Бу ашулани одамлар эшитяптими ёки қулоғини беркитяптими, буни ҳам зийраклик билан эътиборга олишимиз лозим.

ТАНҚИДЧИ: Характер билан шароит орасидаги муносабатнинг кўп томонламалиги роман жанрининг муҳим бир белгиси, дедик. Айни пайтда, характерга хилма-хил томондан ёндашиш, шахсни универсал тарзда таҳлил этиш - романнинг яна бир хусусияти. Бу жиҳатдан роман тенгсиз имкониятларга эга; ҳикоя, қисса, драма, поэма - буларнинг ҳеч бири бу борада роман билан тенглаша олмайди. Шу жиҳатдан қараганда ҳам Сизда романдан романга ўсиш, улғайиш бор. «Чиниқиш»да етакчи персонажлар - Алижон, Бўрихўжа, Холниса характери фақат бир томондан кўрсатилади, бинобарин, бўёқлар ҳам бир хилда. «Умид»да бўёқлар бир оз ранг-баранг тус олса-да, ҳали характерлар тасвирида чинакам реалистик романга хос сербўёқлилик етишмайди. Маълумки, «Чиниқиш» билан «Умид» Сиз «Муштум»га муҳаррир бўлиб турган, ҳалжвий ижодингиз гуркираган бир даврда яратилган эди; эҳтимол, ўша кезлардаги ҳолат, кайфият ҳам ҳар икки романда ўз муҳрини қолдиргандир, характерлар тасвирида кўпинча сатирик, юмористик

бўёқнинг қуюқлашиб кетишига, баъзан жиддий қаҳрамонларнинг ҳам карикатурага айланиб қолишга шу ҳолат сабабчидир. «Чиниқиш»даги Бурихўжа, «Умид»даги Жанна образларида сатирик бўёқ ўзини оқласа-да, шахсан менга Салимхон Обидийдек жиддий, мураккаб, балки фожасий бир шахснинг роман охирида карикатурага айланиб қолиши унчалик ботмайди.

Кейинги романларингизда манзара бошқача. Хусусан, етакчи қаҳрамонлар - «Дегрез ўғли»даги Арслон, «Меъмор»даги Нажмиддин Бухорий, «Чотқол йўлбарси»даги Қоражон - буларнинг ҳар бири хийла кўп қиррали шахс, улар тасвиридаги бўёқлар ҳам ранг-баранг.

ЁЗУВЧИ: Фикрингизда жон бор. Дарҳақиқат, ҳажвни яхши кўраман. Ҳажв масаласи мураккаб, ҳамманинг ҳам кулгиси келади. Лекин ҳажв ҳаммага ҳам ёқа бермайди. Шунга қарамай ҳажв керак. Абу Али ибн Сино дорининг ширин-чучугидан манфаат йўқ, деган эди. Ҳажвнинг, сатирик ва юмористик бўёқнинг романдаги ўрни масаласига келганда шуни айтишим мумкинки, ҳажв зарурят туғилганда жиддий роман, ҳаттоки жиддий образ учун ҳам керак. Бу ёзувчининг истеъдоди хусусиятига ҳам боғлиқ. Табиатида юмор туйғуси йўқ ёзувчи кулгили қилиб ёзолмайди. Аксинча, табиатида юмор туйғуси бор одам кулги қўшмасдан гапиролмайди. Саид Аҳмадни эсланг. Кулги аралашмаган асари деярли йўқ... Сиз «Чиниқиш» билан «Умид»ни тилга олдингиз. Эҳтимол, улардаги айрим образларда ҳажвий бўёқ бир оз қуюқлашиб кетгандир. Лекин кейинги романларим ҳам ҳажвдан холи эмас. Худди Сиз айтгандай, характер ранг-баранглиги, характерни хилма-хил томондан очиш учун ҳам сатира ва юмор керак.

ТАНҚИДЧИ: Биз йирик эпик шаклларни ҳимоя этаётирмиз. Бу - яхши. Айни пайтда, кичик эпик форманинг ҳолати ва тақдирига ҳам бепарво қарамаслигимиз лозим. Биз кейинги йилларда қисса билан романга ўта маҳлиё бўлиб кетиб, энг машхур ва оммавий жанр - ҳикояни маълум даражада ўз ҳолига ташлаб қўйдик. Очиғи, ҳозир бизда ҳикоя, асосан, бошловчи қаламкашларнинг, «уста кўрмаган шогирд»ларнинг қўлида қолди. Ҳикоя йирик жанрларга ўтишда тажриба мактаби, дедик. Бу - тўғри, бироқ ҳикоя - шунчаки машқ, тажриба ўтказадиган «майдон»гина бўлиб қолмай, юксак санъат намуналари яратишга, даврнинг катта гапларини айтишга имкон берадиган мукамал абадий шакл. Майдони тор бўлса-да, имконияти чексиз. Қизиқ бир ҳол. Бир вақтлар ҳикояга меҳр қўйиб, бу жанрда фаол иш олиб борган, жанрнинг яхши намуна-

ларини яратган, шу тариқа жанр ривожига муносиб ҳисса қўшган қатор тажрибали адибларимиз йирик жанрларга ўтгач, ҳикоя майдонини тарк этиб юбордилар. Чунончи, таниқли ҳикоянавис Саид Аҳмад «Уфқ»дан кейин баъзи ҳажвияларини ҳисобга олмаганда, бу жанрда айтарли ёзмай қўйди. «Умид»дан кейин Сиз ҳам бу жанрни тарк этиб юбордингиз. Сизлардан кейин адабиётга ҳикоянавис сифатида кириб келган О. Ёқубов, П. Қодиров, Ў. Умарбеков, Ш. Холмирзаев, У. Назаров, У. Ҳошимов каби истеъдодли носирларнинг ҳам қисса ва романдан кейинги ҳикояга қўнгиллари чопмай турибди. Мен Саид Аҳмаддан бунинг сабабини суриштирганимда ҳазил-мутойиба билан: «Роман - кенг майдон, кенг майдонга ўрганиб қолган одамнинг ҳикоянинг «тор қафаси»га қайтишга юраги дов бермай қолар экан. Ҳикояни ўйласам нафасим сиқилади», дея жавоб қилган эди. Бу борада Сиз нима дейсиз?

ЁЗУВЧИ: Ҳикоячилигимизнинг ҳозирги ҳолати ҳақидаги ташвишларингизга мен ҳам шерикман. Ҳикояни ўз ҳолига ташлаб қўйиш инсофдан эмас. Бу хусусда бонг урадиган пайт келди. Ҳикоя муаммоси йўл-йўлакай ҳал этиладиган масала эмас. Бу махсус, батафсил гаплашиб олишни тақозо этадиган соҳа. Мавриди келса, бу масалага бошқа сафар қайтармиз...

Жанрларга муносабат бобида ёзувчининг руҳий ҳолати хусусида Саид Аҳмад айтган ҳазил-мутойиба гаплар тагида маълум ҳақиқат бор. Узоқ вақт дуторда машқ қилиб юрган созанданинг танбурни қўлга олганида машқ келишавермаганидек, ёзувчининг бир жанрдан иккинчи жанрга ўтишида ҳам маълум руҳий қийинчиликлар бўлади. Лекин романдан кейин ҳикояга қайтиб яхши асарлар яратган адиблар кўп. Менинг ҳам ҳикояга қайтиш ниятим йўқ эмас. Қўнглимга тугиб қўйган ҳикоябоп гапларим анчагина, вақт бўлмай турибди. Ҳозир фикри хаёлим «Илдизлар ва япроқлар»ни поёнига етказиб олиш билан банд. Омонлик бўлса, ниятлар рўёбга чиқар, қўнгилдаги ҳикоялар қоғозга тушар.

1979 йил, февраль.

ҲАЁТ ВА ҲАЖВИЁТ

(Ёзувчи Худойберди Тўхтабоев билан суҳбат)

«Ҳажвчилик - сатира ва юморни ривожлантириш зарурлиги ҳақида кўп гапирилади. Лекин шунга қарамай, нега яхши сатирик асарлар ниҳоятда кам?»

Умринисо Асқарова, Окқўрғон.

Синглим Умринисо, Сизнинг бу саволингизга ҳажвчи ёзувчи Худойберди Тўхтабоев билан қилган суҳбатимизда маълум даражада жавоб топилар, деб ўйлайман.

У. Норматов.

ТАНҚИДЧИ: Худойберди, Сиз бадий ижодни ҳажвчиликдан бошлаган эдингиз; кўп йиллар фельетон устида иш олиб боргансиз, ҳажвий қисса, ҳикоялар ёзгансиз. Демак, ҳажвчиликнинг «иссиқ-совуғи»ни бевосита татиб кўрган одамсиз. Шунинг учун ҳам бу гал мен Сизни ҳажвиёт ҳақида суҳбатга таклиф этмоқчиман.

ЁЗУВЧИ: Мен ҳам шундай суҳбатни кўпдан кутардим. Йиғилиб қолган анчагина гаплар бор, майли, келинг, гаплашайлик.

ТАНҚИДЧИ: Аввало, ҳажвиёт - сатира ва юморнинг бугунги ҳаётимиздаги, адабий жараёндаги ўрни, мавқеи ҳақида гаплашиб олсак. Ҳозирги кунда сатира ва юмор учун йўл кенг очилди, майдон ниҳоятда кенг. Биргина республикамизнинг ўзида сатирик журнал «Муштум» ойда икки марта катта тиражда чиқиб турибди, деярли барча журнал ва газеталарда ҳажв минбари бор; радио ва телевидениенинг махсус ҳажвий кўрсатув, эшиттириш дастурлари мавжуд; кино ва театрларимиз ҳам чинакам сатирик, юмористик асарларни «жон» деб қабул қилади. Очигини айтиш керак, шундай қулай имкониятлар бўла туриб, сатира ва юморнинг ҳозирги ривожи кўнгилдагидек эмас, кенг омма қалбидан жой оладиган, эслаганда кулиб юрадиган асарлар ниҳоятда кам.

ЁЗУВЧИ: Бу гапингиз тўғри. Ҳажвиётнинг ҳозирги аҳволига баҳо беришдан олдин сатира нима, юмор нима, кулги нима - шулар ҳақида ўзимнинг баъзи бир кузатишларим, мулоҳазаларимни айтиб ўтмоқчиман. Физика қоидасига кўра, табиатда манфий ва мусбат зарядлар бор. Шу иккови тўқнаш келса, ногаҳоний олов чақнаб кетар экан, фазода иссиқ ва совуқ ҳаво тўқнаш келиб қолса, бир-бирининг зарядини қабул қилолмасдан, тўсатдан портлаб, чақмоқ чақиларкан, момақалди роқ гулдираркан; тўқнашув катта-

роқ майдонда юз берса, кўпроқ масса тўқнашса, чақмоқ ҳам каттароқ чақиларкан, овози ҳам узоқ-узоқларга кетаркан. Мен кулгини табиатнинг ана шу ҳодисасига ўхшатгим келади. Ахлоқ билан ахлоқсизлик тўқнашган жойда, меъёр билан меъёрдан чиқиш юз берган жойда, бутун халқ ва давлатнинг иродасини акс эттирган қонун билан қонунсизлик тўқнашган жойда кулгига сабаб бўладиган бир руҳий ҳолат юзага келадигани, бу руҳий ҳолатнинг катта-кичиклигига, салмоғига қараб, гоҳ майин, латиф бир кулги, гоҳ эркаловчи жилмайиш, гоҳо заҳархандали қаҳқаҳа содир бўлиши мумкин. Айтмоқчиманки, кулги одамлар жамият бўлиб таркиб топгандан буён, жамиятнинг қонун-қоидалари пайдо бўлгандан буён ва шу қонун-қоидаларнинг бир «кўриқчиси» сифатида, қонун-қоидаларнинг бузилишини огоҳлантириб турувчи бир «жом қўнғирок» сифатида ҳамиша яшаб келган. Бу кулгининг қувноқ, оромбахш, беғубор бўлиши ёки аччиқ заҳарханда бўлиши жамиятда юз бераётган тартиб бузилишларининг катта-кичиклигига, жиддий-ножиддийлигига ва, ниҳоят, муаллифнинг қайси позицияда туриб ёзишига боғлиқдир.

Ҳажвчи ўз қаҳрамонидаги енгил-елпи камчиликларни шунчаки таъкид қилиб, унинг устидан енгилгина кулиб қўймоқчими ёки шу иллатии ташувчи қаҳрамонни шармандаю шармисор қилиб, уни ер билан яксоқ қилмоқчими - ана шунга қараб, асарни ё «юмористик» ёки «сатирик» деб атаймиз.

ТАНҚИДЧИ: Ҳажвиётнинг икки тури - сатира ва юмор орасидаги фарқни яхши таърифлаб бердингиз. Қизик, эътибор берилса, кейинги йилларда кескин фош этувчи, заҳарханда кулги асосига қурилган сатирик асарларга кўра қувноқ, эркаловчи, ҳаётбахш юмористик асарларнинг салмоғи ортиқроқ. Ҳар ҳолда, сатирага кўра юмор иисбатан яхшироқ ривожланмоқда; сатиранинг кескин фош этувчи турлари - памфлет, карикатура, фельетон тобора камайиб борапти, ҳаттоки уларнинг ўрнига ҳазил, «ижобий фельетон»лар пайдо бўляпти.

ЁЗУВЧИ: Бунинг боисини жамиятимиз табиатидан қидириш керак. Айрим шахслар у ёки бу маънода жиноятчи бўлиб қолар экан, уларни бутунлай тамом бўлган одамлар деб қарамаймиз. Инсонпарварлик туйғуси бунга йўл қўймайди, жамият ёки қонун-қоидалар таъсирида уларни қайта тарбиялаб олиш мумкин, деб қаралади. Шунинг учун ҳам бундай шахслар устидан кулаётганимизда заҳарханда - заҳарли қаҳқаҳа билан эмас, балки шифобахш, оромбахш кулги билан кулишимиз керак. Машҳур фельетончи Зас-

лавскийнинг «Кимнинг устидан кулаётган бўлсанг, лоақал фельетонни ёзиб тугатгунингча, ўзингни қаҳрамонинг ўрнига қўйиб кўр», деган гапи фельетончилар орасида жуда машҳур бўлиб кетган. Рус фельетончилигининг оталаридан бири Михаил Кольцов: «Мен инкор қилувчи сатирани эмас, балки тасдиқловчи сатиранинг тарафдориман», дейиши бежиз эмас. Фикримни хулосалаб шуни айтмоқчиманки, бизда сатирага нисбатан юмор устунроқ ривожланиб бораётган бўлса, бу гуманизм табиатидан келиб чиқаётган бир ҳолдир.

ТАНҚИДЧИ: Кескин фош этувчи сатира нисбатан сустроқ ривожланаётганлигини унинг инсонпарварлик туйғуси билан изоҳлаётирсиз. Бу гап, бир, жиҳатдан, тўғри. Лекин шуни ҳам унутмаслик керакки, узлуксиз тараққиётда, тараққиёт бор жойда, табиийки, муммолар, зиддиятлар, қийинчиликлар, бинобарин, танқид, жумладан, сатира ва юмор учун ҳамиша асос, материал ҳам бўлади. Замонавий адабиёт, одатдагидек, ҳозирги кунда ҳаётбахш позицияда тургани ҳолда, ҳаётдаги ўткир муаммоларни далил ўртага қўймоқда, турмушда учрайдиган камчиликларни шафқатсизлик билан рўй-рост кўрсатиб бермоқда. Жиддий адабиёт, хусусан, бадий проза, поэзия бу борада ибратли йўл тутаётир. Бугунги кунда танқидий руҳдан холи бирорта яхши роман, повесть, поэма ёки шеърий тўпламни эслай оласизми? «Диёнат», «Чотқол йўлбарси», «Гирдоб», «Нур борки, соя бор», «Сўнгги бекат», «Ёз ёмгири», «Тубсиз осмон», «Руҳлар исёни», «Жаннатга йўл», «Ҳаққуш қичқириги», «Тирик сайёралар», «Юзма-юз»... Ҳаётдаги камчиликларни кўрсатиш, фош этишда, ўткир муммоларни дадил кўтариб чиқишда сўнгги йилларда буларга тенглаша оладиган янги бақувват сатирик асарларни топиб бера оласизми? Бу тур асарларнинг муаллифлари танқид бобида гўё ҳажвчиларни мусобақага чақираётирлар.

ЁЗУВЧИ: Гарчи Сиз тилга олган асарлардаги танқид, танқидни ташувчи салбий персонажлар билан тенглаша оладиган сатирик ва юмористик персонажли асарлар оз бўлса-да, ҳар ҳолда, бор. Саид Аҳмаднинг «Келинлар қўзғолони» комедиясини, Неъмат Аминовнинг «Елвизак» повестини, шу муаллифнинг қатор сатирик ҳикояларини мен бугунги ҳажвий адабиётимизнинг жиддий ютуғи деб биламан.

Сиз жиддий асарларда танқидий пафос кучли эканлигини таъкидлаб, ҳажвчиларни улардан ибрат олишга чақираётирсиз. Шуни ҳам унутмаслик керакки, жиддий адабиётда яратилган салбий қаҳра-

мон билан ҳажвиётда яратилган қаҳрамонлар ўртасида моҳият жиҳатдан фарқ йўқ. Иккови ҳам жамият тараққиётига тўғоноқ бўлиб қолган шахслар, лекин биринчисининг атрофида бир қанча ижобий, олижаноб шахслар бор бўлади, иккинчисининг атрофида кўпроқ ўзига ўхшаган «салбий қаҳрамонча»лар бўлади. Биринчиси кўпроқ ижобий фонда талқин қилинса, иккинчиси, салбий фонда талқин этилади. Ана шу талқин этиш фони сатирик ёзувчиларнинг психологиясига муттасил таъсир этиб турса керак. Турмушни нукул қора томондан кўрсатиб қўяётган бўлмайин тагин, деган ўринли-ўринсиз ваҳимани ҳам келтириб чиқариб турса керак. Сатирик ёзувчиларга нисбатан жиддий услубда қалам тебратадиган ёзувчиларнинг танқид бобида дадилроқ бўлиши ана шу ҳолатнинг психологик таъсиридир.

Мана шу мураккаб руҳий ҳолат ҳажвиётга, ҳажвчиларга нисбатан ниҳоятда эҳтиёткорлик, билимдонлик ва меҳр билан муносабатда бўлишни, бинобарин, ҳажв доимо рағбатни талаб этади. Агар рухсат берсангиз, мен бу ўринда Сиз адабиётшунос танқидчиларни озгина танқид қилиб ўтмоқчиман. Фарҳод Мусажонов, Анвар Муқимов, Неъмат Аминов, Саъдулла Сиёев, Эргаш Раимов каби табиатан сатира ва юморга мойил бўлган таланти ёзувчиларимиз бор. Сизлар шуларнинг ижодини яхши рағбатлантирмайсизлар. Буларнинг асарлари ҳақида фикр-мулоҳазалар кам айтиляпти. Ҳатто Саид Аҳмаддек улкан ҳажвчининг ижодий хазинаси ҳам ҳали тузукроқ таҳлил этилган эмас. Ҳар бир миллий адабиёт ўзининг талантилари билан кучли. Ҳар бир истеъдод, қанчалик қудратли бўлмасин, бари бир, у рағбатга муҳтождир. Нодир Думбадзенинг рус тилига таржима этилган асарлари кейинги «Абадият қонуни» романи каби кучли эмас эди, бироқ илк рағбат унга катта парвозлар учун қанот бергани кўриниб турибди.

ТАНКИДЧИ. Ҳажвиётга унинг ўзига хосликларини ҳисобга олган ҳолда, эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш керак, деган фикрингизга тўла қўшиламан. Бирор адабий тур, жанрнинг гуркираб ривожланишида унга кўрсатилган меҳр-эътибор ҳам муҳим ўрин тутаети. Бироқ ҳозирги кунда сатиранинг нисбатан сустроқ ривожланиши боисини фақат танқидчиларнинг унга эътиборсизлиги билангина изоҳлаш тўғри бўлмаса керак. Бунинг боисини адабиёт ривожининг умумий қонуниятларидан қидирган маъқулроқмикин? Шу ўринда мунозарали бир мулоҳазани ўртага ташламоқчиман. Менинг назаримда, ҳозир адабий тафаккур, бадиий ижод шундай бир босқичга кўтарилдики, шахсга хилма-хил томондан

ёндашиш, ҳаётни мураккаблиги, ранг-баранг жилолари, товланишлари билан кўрсатиш характерли тенденциялардан бирига айланди. Адабий-бадий тафаккурнинг, реализмнинг ҳозирги бо-сқичида нуқул бир хил бўёқ, бир хилдаги оҳанг билан ҳаётнинг ҳаққоний манзарасини, шахснинг туб моҳиятини кўрсатиш, очиш қийин. Сатира, ҳар ҳолда, истайсизми-йўқми, кўпроқ бир хилда-ги қора бўёқни тақозо этади. Эҳтимол, шунинг учундир, сатира мустақил адабий тур сифатида равнақ топишга бир оз ийманаёт-ганга ўхшайди, у бора-бора бошқа шаклларга, тасвирий ифода усулларига сингишиб, улар бағридан жой олмоқда. Ёки йирик ада-бий шаклда эмас, кўпроқ кичик жанрлар шаклида ривож топмоқ-да. Юморга келсак, ундаги бўёқлар ранг-барангроқ, ҳаётни мурак-каблиги, мусбат ва манфий томонлари билан, инсон шахсини эса универсал тарзда кўрсатишга мойилроқ. Бинобарин, у реализ-мнинг табиатига ниҳоятда мос. Шунинг учун ҳам юмор нисбатан яхши ривожланмоқда...

ЁЗУВЧИ: Сатирага нисбатан юмор тезроқ ривожланыпти, пар-вози баландроқ бўляпти, реализм шуни талаб қиляпти, натижа-да, сатира хусусиятлари бошқа турларга сингишиб боряпти, у кўпроқ кичик жанрлар шаклида ривожланыпти, деган мулоҳаза-ларингизни ўйлаб кўриш керак. Эҳтимол, бизда шундайдир. Лекин сатира ва юмор бир адабиётнинг, бир адабий методнинг тури, жанри эмас-ку! Яқинда фин ёзувчиси Марти Ларнининг «Зўраки муттаҳам» номли романи ўзбек тилига таржима этилди. Бу асар сатирик романнинг энг гўзал намунаси. Хорижий тилларда ярати-лаётган ўнлаб шунга ўхшаш йирик асарларни санаб беришим мум-кин. Айтмоқчиманки, турфа зиддият, қарама-қаршилик авж олган хорижий мамлакатлар муҳитида сатира, ҳажв қўл келиб турибди, ҳаёт йирик сатирик асарларга материал беряпти. Бунга америка сатириги Арт. Бухвальднинг фельетон ва памфлетлари ҳам мисол бўлиши мумкин. Турк сатириги Азиз Несиннинг ҳажвиялари жа-ҳонга машҳур...

Ҳалидан буён баҳслашяпмизу, лекин бир нарсани аниқлаб ол-ганимиз йўқ. Сиз «сатира оз, юмор кўп» деганингизда, буни нима билан ўлчаяпсиз? Масалан, сатира ҳамма вақт ҳамма адабиётларда бўлган. Лекин ўша Сиз жиддий деб атаётган адабиётнинг маълум улушини, ирмоғини ташкил қилган. Масалан, ҳазрат Навоидан тортиб то Фурқатгача барча шоирларда ҳажвий асарлар учрайди, лекин ижодининг асосий қисмини ташкил этган эмас. Демак, са-тира бадий ижоднинг маълум улушини ташкил этар экан-да; ҳаёт

фақат кулгидан, фақат инкор қилишдан иборат бўлмаганидек, адабиётда ҳам сатира ҳеч қачон устун ривожланмас экан-да... Хуллас, бу фикрни якунлаб шуни айтмоқчиманки, адабиётимизда юморнинг кучайиб бориш тенденцияси мавжуд, аммо сатира ўз хусусиятлари, жанговар томонларини тортинчоқлик қилиб, бошқа жанрларга бериб қўйяпти, деганингизга негадир қўшилгим келмаяпти...

ТАНҚИДЧИ: Ўзимиздаги аҳволга - конкрет адабий тажрибанинг ўзига келайлик. Моҳир ҳажвчимиз Саид Аҳмад, кўп йилдирки, соф сатирик асарлар ёзмай қўйди, сатира унинг юмористик ёки жиддий асарлари бағрида ёрдамчи восита вазифасини ўтаб келяпти. Бир вақтлар қатор ўткир ҳажвий ҳикоялар ёзган Мирмуҳсин кейинги ўн беш йил давомида бевосита сатирага қўл ургани йўқ, лекин жиддий йирик асарларида сатира бир элемент сифатида ҳамиша мавжуд. Ўзингизга келсак, Сиз бошда ҳажвчи-фельетончи сифатида танилган эдингиз. Бора-бора сатирадан узоқлашиб, юмор томонга ўтдингиз. «Жонгинам, шартингни айт» қиссаси аслида юмористик асар. Ҳажвий бўёқлар билан жило берилган романларингизда ҳам оқибат натижада, юмор устунлик қилади. Тўғри, «Сариқ девнинг ўлими»да сатирик бўёқ куюкроқ, шуниси ҳам борки, ўша романдаги кескин фош этилган, куюқ сатирик бўёқларда чизилган Одил баттолга кўра юмористик ранглар билан жилланган қувноқ йигитча Ҳошимжон образи жонлироқ, ҳаёттироқ, таъсирчанроқ чиққан.

ЁЗУВЧИ: Ҳар бир асар қаҳрамонини ҳаётнинг ўзи беради, модомики, бугунги адабиётимизда сатирабоп воқеалар, сатирик қаҳрамонлар камроқ учраётган экан, бунинг сабабини сатирик жанрнинг имкониятлари торлигидан эмас, балки яна ўша ҳаётнинг ўзидан қидириш керак. Бугунги ҳаётимизда сатирик қаҳрамонлар кишиларни унча тўлқинлантирмайдиган, ҳайратлантирмайдиган бўлиб қолди. Одамларнинг таъби хийла нозиклашиб кетди: танқидни, қаттиқ гапни унча ҳуш кўрмайдиган бўлиб боряпмиз. Аслида одам боласи эсини танигандан бошлаб, маънавий мукамалликка, гўзалликка интилади, унча-мунча камчиликлари бўлса, мумкин қадар беркитишга ҳаракат қилади, қусур хоҳ ўзида, хоҳ ўзгада содир бўлсин, бари бир, дил сиёҳликни, камситишни келтириб чиқаради. Одамнинг табиати эса ҳамиша ширин сўзни, улуғлашни ва улуғланишни талаб қилиб туради. Сатирада сатирик қаҳрамон шахси ҳар томонлама камситилади, «унинг нотўғри, бунинг ахлоққа тўғри келмайди», деб дакки берилади, ўқувчи ёки томо-

шабин бундай қаҳрамонлардан турмуш тарзини бузгани, ўзини ва ўзгаларни ҳақорат қилгани учун нафратлана бошлайди. Нафратга учраган қаҳрамондан ўқувчи ёки томошабин тезроқ нари кетгиси, ундан қутулгиси келиб қолади... Одил баттол шунинг учун ҳам Ҳошимжонга нисбатан ёқимсизроқ чиққан бўлиши мумкин. Чунки у яхшилик тимсоли эмас.

ТАНҚИДЧИ: Сиз айтган маънода барча сатирик қаҳрамонлар ҳам ёқимсиз. Мен бу ўринда инсонни тасвирлашда сатира ва юморнинг имкониятларини назарда тутяпман...

Мен сатирага кўра юморнинг истиқболи порлок, имкониятлари кенгроқ деганимда сатирани бутунлай инкор этмоқчи, ҳаётда кескин танқидга, аёвсиз фош этишга муносиб ҳодисалар, шахслар борлигига шак келтирмоқчи эмасман. Чинакам сатира ҳаётдаги ижтимоий иллатларга, қабоҳатларга дуч келганда, улуғ танқидчи сўзлари билан айтганда, ғазабланган ҳиснинг ҳамласи, олижаноб ғазабнинг момақалди роғи, чақмоғига айланади. У қабоҳатларни фош қилиб, ер билан яксон этади ва шу орқали одамлар учун ибрат ролини ўтайди, одамларни ҳаяжонга солади, тарбиялайди. Бу ҳам керак, албатта. Бироқ етук реализм қабоҳатларни фош этишда бундан юксакроқ вазифани ўз олдига қўяди. Реалистик санъатнинг кучи, қудрати шундаки, у фош эта туриб ҳам кескин танқидбоп ҳодиса бағридаги, шахс табиатидаги мураккабликларни, боринги, қандайдир нурли томонларни ҳам кўра олади; шахс билан муҳит, шароит орасидаги алоқадорликни кўрсатади; ҳодисага хилма-хил томондан ёндашиш туфайли масаланинг асл моҳияти чуқурроқ очилади, ўқувчи фақат қабоҳатни кўриб, ундан нафратланибгина қолмайди, уни туғдирган омилларни ҳам пайқаб олади, улар ҳақида ўйга толади, бинобарин, ўқувчининг ҳодисага муносабати ҳам хийла мураккаблашади. Қисқаси, сатирадан фарқли ўлароқ, жиддий планда ёзилган изчил реалистик асарларда кескин фош этилган ҳодиса, персонаж ифодасида хилма-хил бўёқлар ишга солинади. «Анна Каренина» романидаги Каренин образини эслайлик. Асарнинг дастлабки қоралама эскизида Каренин карикатура тарзида берилган экан. Ёзувчи тез орада бу йўл билан Каренин типидagi шахсларнинг моҳиятини чуқур очиб бериш мумкин эмаслигини сезиб қолади ва уни жиддий планда хилма-хил бўёқлар билан ифода этишга ўтади. Натижада, қаршимизда кескин танқид остига олинган, аммо мураккаб бир образ пайдо бўлади; Каренинни кўп номаъқул хатти-ҳаракатлари, қилиқларини кўриб, ундан жирканамиз, айни пайтда, унинг бир инсон фар-

занди сифатида чеккан изтиробларидан ҳаяжонга тушамиз, уни шу аянчли кўйларга солган жирканч муҳит ҳақида ўй суриб кетамиз. Бугунги кунларимиз ҳақида ёзилган «Оқ кема» қиссасидаги Мўмин чолни олайлик. Бу майин мулойим чол мураккаб вазият тазйиқи остида ўз муқаддас этиқодини, қолаверса, ўз нафсониятини оёқ ости қилади. Унинг бу қилмиши чексиз нафратга сазовор. Лекин уни шу кўйларга солган омиллар билан танишиб, унинг ҳолига қаттиқ ачинамиз. Тарихий роман «Улуғбек хазинаси»даги Абдуллатиф - оқпадар, қотил; мавлоно Муҳиддин - хиёнаткор; ёзувчи, кези келганда, ана шундай одамларнинг дард-ташвишларини, ночор ҳолатини ҳам ўқувчини ларзага солар бир тарзда тасвир этади. Бу хил мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Афсуски, фош этиш бобида гоят катта устунликларга эга сатирада ана шундай имконият йўқ.

Юморга келсак: унда ўзгача ҳол. У танқид қилиш билан баробар инсонни мураккаблиги билан кўрсатиш, кези келганда уни улуғлаш, ардоқлашга ҳам қодир. Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидаги Солиҳ маҳдумни кўз олдингизга келтириб кўринг. Бу одамнинг хасисликлари, тамагирлиги асарда яхши очилган, фош қилинган. Айни пайтда, автор юмористик бўёқ воситасида бу одамнинг ҳамма нуқсонларини ювиб кетарлик инсоний фазилатларини ҳам топа олади - «нима бўлганда ҳам маҳдум ўз замонасининг энг олдинги домлаларидан... нодир муаллимларидан» эканини айтади. Абдулла Қаҳҳор, Фафур Фулом, Саид Аҳмадлар бисотидан бу хил мисолларни кўплаб келтириш мумкин... Ҳар ҳолда реализмнинг ҳозирги етук босқичида сатира соф ҳолда, мустақил равишда ривожланиши мушкулроққа ўхшайди; у, боя айтилганидек, кўпроқ кичик жанрлар шаклида нисбатан яхшироқ ривожланаётир, йирик жанрларда эса бошқа тасвирий воситалар, жумладан, юмор билан қўшилиб-чатишиб бораётгандай кўринади. Кейинги йилларда ҳажвий миниатюраларнинг эл орасида машҳур бўлиб кетганлиги, Аркадий Райкин, ўзимизда Эргаш Каримов, Ҳасан Йўлдошев каби моҳир миниатюра усталарининг етишиб чиққанлиги тасодифий бўлмаса керак.

ЁЗУВЧИ: Сиз бу ерда жуда жиддий бир масалани ўртага қўйяпсиз. Яъни айтмоқчисизки, нега экскаватор ерни чуқур кавлайдию, белкурак ёки кетмон жуда саёз чопади, шулар ҳам иш асбоби бўлди-ю демоқчисиз-да. Менимча, белкурак билан экскаваторнинг ўз ўрни ва вазифаси борки, бири иккинчисини тўлдиролмайдди. Шунга ўхшаш, сатира билан жиддий реалистик асар имкониятла-

ри ҳам ўзига хосдир. Бирида бор имконият ва имтиёз иккинчисида чекланган бўлади, масалан, сатирада шартлилик, муболага жуда устун туради. Салтиков-Шедрин билан Лев Толстой ижодини таққослайдиган бўлсак, бу иккала адиб ҳам ўз даври жамиятига адолатли баҳо берганлар. Сатирик Шчедрин асарларида кўпроқ натижани кўрсатиш орқали бу иш бажарилган, жиддий пландаги асарлар муаллифи Толстой эса сабабиятни таҳлил этиш орқали бу вазифани адо этади. Шу тариқа, сатира билан жиддий руҳдаги асарларнинг тасвир ва талқин этиш усули ва услуби ҳар хил, ўзига хосдир. Шу ўзига хослик бўлмаса булар адабий тур, жанр бўлиб яшашга ҳақсиз бўларди. Гоголнинг Хлестакови билан Толстойнинг Каренинини солиштирадиган бўлсак, аввало, бу образлар қайси асарда, қайси жанр, услуб талаблари асосида яратилганига эътибор беришимиз керак. Ва шу жанрлар имконияти, қонуниятларидан келиб чиқиб, баҳолашимиз керак. Акс ҳолда, имконияти торроқ бўлган ва кўпроқ шартлиликдан фойдаланиб, образ яратадиган, масалан, қўғирчоқ театрига ўхшаш санъат турларини тугатишга тўғри келиб қолади-ку!

ТАНҚИДЧИ: Йўғ-е, мен асло ундай демоқчи эмасман, сатира, юмор ва жиддий руҳдаги асарларнинг танқид этишдаги ўзига хослиги, имкониятларини уқтириб ўтмоқчиман, холос... Албатта, менинг сатира ҳақидаги бу ерда ўртага ташлаган мулоҳазаларим мунозарали... Энди бошқа бир масалага - ҳажвий асарда кулгининг роли муаммосига ўтсак.

Ҳажв - сатира ва юмор кулги билан тирик. Кулги - ҳажв қуроли. Шунга қарамай, ҳажвийётга оид баҳсларда баъзан кулгисиз ҳам ҳажвий асарлар бўлиши мумкин, деган мулоҳазалар эшитилиб қолади...

ЁЗУВЧИ: «Кулгисиз ҳажвий асар бўлиши мумкин» деган гапга ҳеч қўшилиб бўлмайди. Билмадим, бу гап кимдан чиқди экан; ҳар қалай, бунга ўхшаш гаплар сатирик, юмористик асар ёзмоқчи бўлиб, бунга эришолмаган омадсиз муаллифлардан чиққан бўлса керак. Сатиранинг энг жиддий шакли памфлет ҳисобланади, ҳатто шу ҳам қочириқлар, кесатиқлар билан ёзилиб, бари бир, ўқувчида кулги туғдиради. Сатирада кулги бўлиши керакми ёки йўқми, деган масала йўқ. Аммо сатирик асар кулгининг қурбони бўлиб қолмаслиги керак, деган қоида борлиги аниқ. Михаил Кольцов айтади: «Фельетонни ўқиётганда бир бор кулсанг - яхши, икки бор кулсанг - аъло, уч бор кулсанг ва охиригача кулаверсанг, бу энди фельетон эмас, олифталарча ҳиринглашдан иборат бўлиб қола-

ди». Демак, сатирик асарда кулги албатта бўлиши керак, лекин меъёрида бўлиши лозим.

ТАНҚИДЧИ: Бу хусусда Алишер Навоий ҳам «Ҳайратул-аб-рор» достонида яхши гап айтган:

*Кулгуки ўз ҳаддидин ўлди йироқ,
Йиғламоқ андин кўп эрур яхшироқ.*

ЁЗУВЧИ: Қаранг, қандай доно гап! Асардаги кулги ортиб ҳам, камайиб ҳам кетмаслиги керак. Кулги кучайиб кетса, ўқувчининг диққати асосий масаладан четга чиқиб кетиши мумкин.

ТАНҚИДЧИ: «Ҳажвий асарда кулги бўлиши шарт эмас» деган гапнинг чиқишига асос берадиган фактлар ҳам бор. Баъзан асар «сатира ёки юмор» деб тақдим этилади. Дарҳақиқат, уларда сатира ва юмор учун асос - комик вазият, ҳажвбоп персонажлар мавжуд. Аммо кулги, қаҳқаҳа йўқ ёки жуда заиф. Бутун бошли сатирик ёки юмористик асарни ўқиб, томоша қилиб, нари борса, бир-икки ўриндагина базўр жилмайиб қўясиз.

ЁЗУВЧИ: Сатирик асарда кулги бўлмаса, бу хил асар чала пишган таомдек бемаза ва бадҳазм бўлади. Ҳар қандай таом пишиб етилгани, роса солинган тузи билан тотли бўлганидек, сатирик ва юмористик асарлар ҳам ўзининг кулгиси билан ёқимли-жозобадордир.

ТАНҚИДЧИ: Абдуқаҳҳор Иброҳимов асарлари драматургиямизда ўзига хос воқеа, айниқса, унинг «Арра», «Зўлдир» драмалари сатирабоп жиддий ҳодиса ва характерларни топиш жиҳатидан ибратли. Лекин, афсуски, бу икки асар ҳам образли, комик тил жиҳатидан оқсайди...

ЁЗУВЧИ: Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг ижодини мен синчиклаб, севиб кузатиб боряпман. Муаллиф асардан асарга ўсиб боряпти. «Зўлдир» спектаклини қашқадарёлик артистлар яхши ижро этишди, асар муҳокамасида чиқиб, муаллифни чин юракдан табриқладим; шу билан бирга, айни кулдирадиган жойларида кулги етишмаётганлигини ҳам айтдим. «Ревизор»да сюжет ҳам кулгили тузилган, комик асос ниҳоятда жиддий, шунга мувофиқ кулгили ҳолатлар ҳам атайлаб бўрттирилган, бир кулги кетидан келадиган бошқа кулгига ривож бериб борилган. Бизнинг тилимиз кулгига бой тил, агар унинг имкониятларидан фойдаланилса яхши бўлади. Абдулла Қаҳҳор «Ревизор»ни ўзбек тилига ағдарганида она тилимиздаги имкониятларни қойилмақом қилиб намоиш этган...

ТАНҚИДЧИ: Акс ҳолни ҳам кўриш мумкин. Шундай ҳажвий асарлар ҳам борки, улар тил, комик ифода жиҳатидан рисоладагидек - киноя-кесатик, латиф қочирик, лоф, тагдор ўйноқи сўз-ибораларга, бинобарин, кулги ҳосил этувчи халқчил воситаларга анчагина бой; бироқ, минг афсуски, асардаги ҳаётий комик замин ўта заиф, кулги теран маънодорликдан холи. Бу ҳозирги ҳажвий адабиётимиздаги энг жиддий камчиликлардан бўлиб турибди... «Юзга айтганнинг заҳри йўқ», дейдилар, бу хил камчиликлар Сизнинг «Жонгинам, шартингни айт» китобингиздаги қатор ҳажвий ҳикояларингизда ҳам кўзга ташланади.

ЁЗУВЧИ: Сиз назарда тутган асарлар бундан ун беш-йигирма йил бурун яратилган. Эҳтимол, ўша кезлари шундай танқидий фикр эшитганимда қўшилмас эдим; ҳозир эса танқидни тан олмай иложим йўқ - гапингиз тўғри; ўша кезлари мен кўпроқ ўқувчини кулдиришни ўйлабман-у, кулги остига жиддийроқ маъно жо этишга эса етарли эътибор бермаган эканман. Бу тажрибасизлик оқибати, албатта.

ТАНҚИДЧИ: Худойберди, Сиз ҳажвиётдан болалар адабиётига ўтган ёзувчисиз. Болаларга атаб ёзган барча асарларингиз қувноқ юмор билан суғорилган. Болалар дунёси қувноқ кулги учун бой манба саналади. Юмор болалар табиатининг доимий йўлдоши. Сиз фақат болалар ҳаётидан олиб ёзган асарларингиздагина эмас, катталар ҳаётидан олиб болаларга атаган асарларингизда ҳам шу хил қувноқ кулгини сира тарк этмайсиз. Бир мисол. Аввал ўзбек тилида, сўнг яқинда Москвада рус тилида чоп этилган «Конизар юлдузлари» деб аталган очерклардан иборат китобингиз бошдан-оёқ болаларча беғубор юмор билан жилоланган. Болаларга аталган асарларингиз ўзимизда, қардош республикаларда, чет элларда катта шухрат қозонаётганлиги сири, сабабларидан бири ҳам худди ўша ҳаётбахш юмордир. Ёдингиздами, болалар адабиёти масалаларига бағишланган бир анжуманда атоқли итальян болалар ёзувчиси Жанни Родари «Сариқ девни миниб» романи ҳақида тўхталиб, бу асар менга ўзининг бой фантазияси, ҳаётбахш юмори билан маъқул бўлди, деган экан. Худди шу асар немис тилида чикқанида туркшунос олима Дорас Шульц Сизга ўзбек тилида мактуб йўллаб, «роман қувноқ ўзбекона кулгиси билан немис китобхонига маъқул тушганлигини таъкидлайди. Таниқли болалар адиби Альберт Лиханов «Беш болали йигитча»нинг Москвадаги нашрига ёзган сўз боши мақоласида асардаги ғамгин оҳангга жўр бўлиб уни нурлантириб турган ҳаётбахш юморга катта баҳо беради... Шу муносабат билан

бир нарсани сўрамоқчиман: Сиз болалар адабиётидаги юморнинг ўрни ҳақида қандай фикрдасиз?

ЁЗУВЧИ: Болалар табиатан қувноқ бўлади, унинг мурғак қалби эркалашни, эркаланишни ҳамиша талаб қилиб туради. Чақалоқ овоз чиқариши билан ё йиғлайди, ё қиқирлаб кулади...

ТАНҚИДЧИ: Демак, инсон боласининг ҳаётига илк муносабат воситаси - кулги ва йиғи...

ЁЗУВЧИ: Болаларга асар ёзган машҳур ёзувчилар, масалан, Марк Твен, Аркадий Гайдар бола психологиясининг ана шу томонини ҳисобга олган бўлсалар керакки, ўз асарларида юмористик оҳангни қуюқлаштиришга ҳаракат қилишган. Аркадий Гайдарнинг қайси бир асарини ўқиманг, майин, латиф кулги, эркаловчи бир оҳанг сезилиб туради. Болалар ўртасида қайсики ёзувчи машҳур бўлган бўлса, ўша ёзувчи ижоди кулгига, кулгили ҳолатга, чиройли сўз ўйинларига бой эканини кузатамиз. Чунки болаликнинг ўзи кулгига, кулгили ҳолатларга бой бир палладир. Николай Носов болалар учун қисқагина бир муддат ичида ижод қилди. Аммо у шундай тез машҳур бўлиб кетдики, китобларининг кўп нашр этилиши жиҳатидан Жанни Родаридан кейин иккинчи ўринга чиқиб олди. Бунинг сабабларидан бири шуки, Носов асарлари юморга бой. Жанни Родари асарларининг жаҳон бўйлаб, тез тарқалишининг боиси ҳам худди шу юморга бойлигидир. Мана шуларни ҳисобга олиб, мен ҳам болаларга қувноқроқ қилиб ёзишга, уларнинг табиатига мос, ўзларининг кундалик ҳаётларига ўхшатиб ёзишга ҳаракат қиляпман.

ТАНҚИДЧИ: Болалар ҳаётдан сатирик асар ёзиш, болаларни сатирик қаҳрамон қилиб бериш мумкинми, деган ва кўп баҳсларга сабаб бўлаётган масалага болалар ёзувчиси сифатида қандай қарайсиз?

ЁЗУВЧИ: Болалар ҳаётдан болалар учун ёзилган сатирик асар ёки шу услубда яратилган образни жуда кам кузатганман. Лекин катталар ҳаётдан болалар учун ёзилган асарларда сатирик образлар кўплаб учрайди. Бунинг сабаби болаликни беғубор кўришга интилишда бўлса керак.

ТАНҚИДЧИ: Дарҳақиқат, болалар адабиётида сатирик планда битилган асарлар, айрим кичкинтой сатирик персонажлар гоҳо учраб турса-да, бола образи моҳият эътибори билан кўпроқ юмористик талқинга лойиқ...

Шуниси ҳам борки, болалар учун ёзилган асарда ҳар доим юмор бўлиши шарт эмас, болаларга аталган юмордан холи яхши асарлар

ҳам кўп. Бироқ, қизиқ, баъзан ўта жиддий ёзувчилар ҳам болалар учун ёзганда, беихтиёр юморист бўлиб қоладилар, юморга мойиллик кўрсатадилар. Буни Лев Толстой ижодида кузатиш мумкин.

ЁЗУВЧИ: Катталар учун жиддий асарлар ёзган муаллифлар ҳам болаларга ёзаётганларида кўпинча юморга мойиллик сезадилар деганингиз тўғри. Чунки болалик ҳали жиддийлик эмас, унинг асосий вақти ўйин билаи ўтади, жамият тартиби, ахлоқ намуналарини ҳам кўпинча ўйинлар орқали қабул қилади ва ўзлаштиради. Шундай паллада ўқиладиган асар ҳам ҳазил-мутойиба, кулги билан суғорилгани маъқул. Лев Толстой буюк психолог эди, болалар дунёсини яхши билар эди, шунинг учун ҳам катталар учун ёзган асарлари деярли юмордан холи бўлган даҳо адибнинг болаларга атаган асарларида юмор мавжуд.

ТАНҚИДЧИ: Табиатан юморга мойил ёзувчи болалар учун ёзганда ҳамиша ўз табиатига содиқ қолавергани маъқул экан. Узоққа бориб ўтирмайлик, мана, ўзингиз Номоз ҳақидаги тарихий-саргузашт романингизнинг дастлабки қўлёзма вариантда, негадир, аввалги барча асарларингизга хос юмористик талқиндан воз кечган эдингиз, натижада, асар бир оз курукроқ чиқиб қолди. Асар қўлёзмаси муҳокамаси пайтида бу камчилик айtilган эди. Романинг кейинги вариантда ўзгача ҳолни кўрамыз. Асар ҳаётбахш юмор билан суғорилгани учун гўё тасвир нурланиб кетгандай туюлди менга.

ЁЗУВЧИ: Тўғри, «Қасоскорнинг олтин боши» номли асар устида ишлаётганимда менда кўп иккиланишлар бўлди. Қаҳрамоннинг қисқагина умри гоят шиддатли, машаққатли, фожиона кечган эди, фожиавий ҳаёт тасвири ёнида юмор бўлиши номақбул деб ўйладим, азада ашула айтгандек бўлиб қолмасмикин, деб бир оз чўчинқирадим. Муҳокамадан сўнг, ўйлаб қарасам, юмор фожиани тасвирлашга халақит бермас экан. Бир бобда кулги, бир бобда йиғи тарзида давом эттира бериш мумкин экан. Ростдан ҳам асар бошдан-оёқ фожиа тасвиридан иборат бўлганида, менинг ёш китобхонларим қалбига изтироб сиғмай, зерикиб қолиши, китобни ташлаб қўйиши мумкин экан. Демак, болалар билан ишлайман, уларнинг қалбини охиригача ром қилиб оламан, деган ёзувчи бола қалбининг доимий йўлдоши ва эҳтиёжи бўлган кувноқликдан, ҳаётбахш юмордан, одам боласининг бутун вужудига ором берадиган ана шу ноёб руҳий ҳолатдан узоқ кетмаслиги керак экан!

1980 йил, сентябрь.

ИСТЕЪДОДНИ КАШФ ЭТИШ САНЪАТИ

(«Гулистон» журнали адабий ходими билан суҳбат)

-Домла, ҳозирги давр ёш танқидчиларидан кўнглингиз тўлади-ми? Улардан кимларни фаол деб ўрнак қилиб кўрсатасиз?

- Авваллари ҳам айтганман, 90-йиллари бизда танқидчиларнинг янги бир авлоди шакллана бошлади. Бу авлоднинг бахти, омади шундаки, улар узоқ йиллар танқид соҳасида не-не ноёб истеъдод эгалари оёғида тушов бўлган, онгини, қарашларини заҳарлаб келган мустабид мафкура ва адабий сиёсат асоратларидан холидирлар. Бунинг устига улар жаҳондаги хилма-хил адабий-танқидий мактаблардан яхши хабардор, ўз миллий адабий меросимиз, анъаналаримизни яхши эгаллаган, манбаларни ўқий ва уқий оладиган, ўтмиш билан ҳозирги адабий жараён орасидаги робиталарни назик ҳис эта биладиган истеъдод соҳибларидир. Энг муҳими, улар адабиётни, биринчи галда, санъат ҳодисаси сифатида ҳис этишга, англашга, англантишга мойил шахслардир. Ҳ. Болтабоев, Ш. Ризаев, А. Улуғов, Р. Қўчқоров, Д. Қурононов, Б. Каримов, У. Ҳамдамов, М. Қаршибой, А. Отабой, айрим зиддиятли жиҳатларига қарамай С. Мели, Я. Қосимов, айни шу авлоднинг забардаст вакиллари дир. Бугун матбуотда уларнинг ўнлаб издошини учратишингиз мумкин. Мен уларнинг китобларини, мақолаларини ўқиб, радио, телевидениедаги чиқишларини тинглаб, томоша қилиб, очиги, яйрайман, уларга ҳавасим келади.

Танқидчиликдаги бу янги авлоднинг илк тажрибалари яна бир бор шундан далолат берадики, адабий танқид бу, аввало, истеъдодни, у яратган бадиий мўъжизаларни кашф этиш санъатидир. Тўғри, адабий танқид - фан, бироқ у ўзига хос фан; у санъат асарини, санъат сирини, санъаткор қалбини ҳис этиш, англаш ҳақидаги фан; танқидчиликка даъвогар одам табиатида санъаткорлик, санъатни ҳис этиш туйғуси бўлмаса, яхшиси, бу соҳада аралашмагани маъқул. Бошқа фанлар билан солиштирганда адабий танқидчиликда чинакам истеъдодларнинг камлиги шунда. Адабиёт фани бўйича фан номзоди, доктори илмий даражасини олганларнинг ҳаммаси ҳам чин танқидчи ёки адабиётшунос бўлавермайдида, ахир!

- Бирорга шоир-ёзувчининг янги китоби чиқса, маълум даражада шов-шув бўлади. Бунда сиз - танқидчиларнинг ҳам ҳиссаларингиз борми?

- Адабиётда пайдо бўлган ёрқин истеъдодларни, янги асарларни эл-юртга танитиш, улар агрофида яхши маънода «шов-шувила-

р»нинг кўтарилишида адабий танқиднинг хизмати нақадар катта экани тарихдан маълум. Узоққа бормайлик-да, яқин ўтмишни эслайлик. Адабиёт осмонида Абдулла Орипов деб аталган митти юлдуз пайдо бўлганида, уни илк бор «Шарқ юлдузи» орқали элга танитган, сўнг кетма-кет чиқишлари билан шоирнинг ижодий изланишларини мунтазам қўллаб-қувватлаб, уни замонавий шеъримизнинг ёрқин юлдузи даражасига кўтарилишида бениҳоя катта ҳисса қўшган мунаққид Озод Шарафиддиновнинг савоб ишларини бир эсга олайлик. Ёки шу мунаққиднинг Эркин Воҳидов илк шеърлар китоби - «Тонг нафаси» ҳақидаги «Ўзбекистан маданияти»даги мақоласи шоир ижодий тақдирида қанчалар буюк рол ўйнаганини, бундай хайрли ишлар қадрини нима билан ўлчаш, баҳолаш мумкин?! Ёдимда, ўша мақола чиққан кундан бошлаб «Тонг нафаси»ни, унинг муаллифини суриштириб юрганлар ададсиз тус олган эди. Ёки Абдулла Қаҳҳорнинг Учқун Назаров, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаевлар ҳақидаги илиқ сўзлари матбуотда чиққанида бу ёш истеъдодларга қизиқувчилар бениҳоя кўпайганига шахсан ўзим шоҳидман... Афсус, шу мўтабар анъана сўнгги йилларда бир оз сусайиб қолди. Танқидчи ва ёзувчилар (ёзувчиларнинг танқидчиликдаги хизмати профессионал танқидчиларникидан кам эмас!) истеъдодни, яхши асарни кашф этиш, вақтида элга танитиш бобида суствақлик қилаётирлар.

Яна бир ҳолни унутмаслик даркор: шўролар даври танқидчилигининг аччиқ сабоқларидан бири шуки, мустабид мафкура, хато адабий сиёсат оқибати ўлароқ, адабий танқид кўплаб ёрқин истеъдодларни, адабий асарларни бадном қилиш ва маҳв этиш, аксинча мафкуравий жиҳатдан «соғлом», аммо бадий қиммати «сарик чақа»га арзимайдиган «асарлар»ни кўкларга кўтариш, эталон-намуна қилиб кўрсатиш бобидаги «муносиб хизматлари»ни асло унутиш мумкин эмас. Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби алло-малар ижоди, улар яратган шоҳ асарларни ўшандай маломатлардан халос этиш қанақа машаққатлар ичида кечди. Бугина эмас, «Навойи», «Жалолиддин Мангуберди», «Тобутдан товуш», «Юлдузли тунлар» бошига шу хил танқид туфайли не-не савдолар тушгани кўпчиликка маълум.

Шундай аччиқ ҳақиқатлар сабоғи бизни яна бир нарсадан огоҳ этади: танқидчи учун санъатни нозик ҳис этишдек ноёб истеъдод билан баробар, унда виждон, адолат, инсоф, имон туйғуси ҳам юксак бўлиши, яъни ҳақиқий танқидчи, Қодирий ибораси билан айтганда, «шахси бутун», мустаҳкам эътиқодли ижодкор бўлиши

даркор. Шўро даврида яшаб, ижод этган мунаққидларнинг ҳаммаси ҳам «вульгар социологизм» оғуси билан заҳарланган, жоҳил, истейдодсиз кимсалар эди, деган фикрдан узоқман. Улар истейдодсизлиги, билимсизлиги туфайли эмас, кўпинча замонасозлиги, вазиятга қараб товланиши оқибатида қалби буюрмаган ишларни адо этиб, гуноҳларга ботган. Абдулла Қаҳҳор бир суҳбатда ана шундай машҳур бир танқидчи ҳақида: «Ақлли, билимдон, аммо ҳар қадамда виждонига хиёнат қиладиган сотқин» деган эди. Мана шунақа сотқинлардан Аллоҳнинг ўзи асрасин...

- Истиқлолдан аввалги даврда баъзи асарларда Ватанимиз тарихидаги буюк шахслар сиймоси бузиб кўрсатилган эди. Истиқлол даврида тарихий далиллар бундай бузилишларга чек қўйдими?

- Дарҳақиқат, шўро даврида яратилган бир қатор бадиий асарларда Ватанимиз тарихидаги буюк шахслар сиймоси бузиб кўрсатилган. Бу ҳол, айниқса, Темури сиймоси талқинида юз берди. Бироқ ўша йиллари ёзилган тарихий мавзудаги барча асарларда буюк шахслар сиймоси ёппасига бузиб берилган, дея қатъий ҳукм чиқариш адолатдан эмас. «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Абулфайзхон» каби асарларни қўя турилик, тоталитар адабий сиёсат авжига чиққан йилларда яратилган «Навоий», «Маҳмуд Торобий», «Жалололдин Мангуберди» каби асарларда етакчи қаҳрамон - тарихий шахслар ҳаққоний кўрсатилганлигини бугун ким инкор эта олади! «Муқанна», «Алишер Навоий», «Улугбек хазинаси», «Кўҳна дунё», «Юлдузли тунлар», «Темури Малик» сингари драма ва романлардаги айрим персонажлар талқини билан алоқадор зиддиятли, мунозарали жиҳатларни мустасно этганда, уларда тарихий ҳақиқатга садоқат туйғуси устувор.

Истиқлол туфайли адибларимиз тарихга яккаҳоким мафкура асосида тор синфий ёндашиш балосидан халос бўлди. Тарихий ҳақиқатни тиклаш бобида катта хайрли ишлар бошланди. Бу ҳол бадиий ижодда кўп яхши самаралар беражагига шубҳа йўқ. Бироқ тарихий ҳақиқат билан бадиий ҳақиқат орасидаги нозик масалаларга ўта эҳтиёткорлик ва билимдонлик билан ёндашмоқ даркор. Акс ҳолда бу борада ҳар қадамда қовун тушириб қўйиш ҳеч гап эмас.

Авалло, «тарихий ҳақиқат» дегани нима ўзи? Манбалардаги маълумотларни, буюк тарихий шахсларга оид замондошларининг хотира-мулоҳазаларини тарихий ҳақиқат деб талқин этувчилар бор. Манбалардаги бир тарихий воқеа, шахслар хусусида неча ўнлаб талқинлар мавжудлигини ҳам унутмайлик. Чунончи, Ленин, Ста-

лин ҳақида танқидий фикрлар билан баробар, замондошлари, ҳатто ХХ асрнинг не-не буюк алломалари қаламига мансуб бир неча жилдларга жо бўлгудек ҳамду санолардан иборат хотира, маълумот, мулоҳазалар мавжуд, уларнинг кўпчилиги китоб бўлиб ҳам чиққан. Шуларни бугун ҳақиқат деб бўладими?!

Бу - масаланинг бир томони. Масаланинг яна бир жиҳати ҳам борки, тарихий ҳақиқатни тиклаш йўлидаги ҳозирги жараёнлар ҳали интиҳосига етган эмас. Бугунгача эришилган ҳақиқатлар асосида бадиий асарга ёндашиш, қатъий ҳукм чиқариш ғирт нодонликдир. Фан бир жойда туриб қололмайди, эҳтимол, эртага жиддий илмий кашфиётлар яратилиб, бугунги қарашлар бугунлай ўзгариб кетиши ҳам мумкин. Айни пайтда, тарих фанининг ҳозирги тараққиёти эндиликда асло барча бир хил қўшиқни айтиши шарт, деган маънони англатмайди. Муҳим тарихий ҳодисаларга, шахсларга илмий асосланган, ўй-мушоҳадаларга ундовчи хилма-хил қарашлар қанча кўп бўлса - шунчалик яхши. Бу фикр, айниқса, тарихий мавзудаги бадиий асарларга дахлдордир. Жаҳон адабиёти тарихидан маълумки, буюк тарихий воқеалар, шахсларнинг улуғ, даҳо адиблар томонидан хилма-хил, ҳатто, бир-бирлариникига зид ҳолда талқин этилиши нормал, табиий бир ҳолдир. Биламизки, ҳазрат Навоий достонидаги Искандар образи тарихий шахс Александр Македонскийдан кескин фарқ қилади. Мария Стюартни Ф. Шиллер ўзгача, С. Цвейг бошқача, В. Скотт яна ўзгача талқин этган. Клеопатранинг В.Шекспир, А. Пушкин, Шоу ва Чўлпон асарларидаги, шунингдек, 60-йиллари Америка санъаткорлари яратган фильмдаги талқинлари нақадар хилма-хил.

Миллий адабиётимизнинг яқин кечмишидан бир мисол. Одил Ёқубовнинг «Кўҳна дунё» романида сарой муҳити, салтанат ичидаги зиддиятлар, Султон Маҳмуд Ғазнавий руҳий драмаси ифодаси кенг ўрин олган. Роман тарихга синфий ёндашиш талаби устувор бўлган, жаҳонгир шоҳу султонлар ҳақида ижобий гап айтиш ман этилган, жумладан, Ғазнавийга салбий муносабат авж паллага кўтарилган кезларда дунёга келгани туфайли, бу образ талқинида давр руҳи асоратлари маълум даражада ўз муҳрини қолдирган. Асар муаллифи Султон Маҳмудни кўпроқ мустабид ҳукмдор сифатида кўрсатишга жазм этади; Султоннинг эзгу ишлари, қурган қасрлари, яратган гузалликда беназир жаннатмонанд боғлари, барпо қилган масжид ва мадрасалари, илм-фан кишиларига кўрсатган саховатлари, жангларидаги жасорати ва мардлигини камроқ тасвирлаб, унинг ҳаётда йўл қўйган хатолари, адолатсизликлари, гу-

ноҳлари учун умри сўнггида чеккан руҳий қийноқларига кенг ўрин беради. Шуларга асосланиб, сўнгги пайтларда роман муаллифи шаънига гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона имо-ишоралар орқали баъзи таъна, дашномлар билдирилмоқда. Эҳтимол, бирор ўзбек адиби бугунги кунда Султон Маҳмуд Ғазнавий ҳаётига мурожаат этиб, тамомила бошқача, яъни унинг кўпроқ хайрли ишларини, ижобий хислатларини кўрсатишга жазм қилиб, бу ишни қойил қилиб адо этса, марҳамат, бундай ижодий жасоратни фақат табриклаш мумкин. «Кўҳна дунё»да Султон кўпроқ мустабид сифатида гавдалантирилган экан, бу ҳам, умуман олганда, тарихий ҳақиқатга зид эмас, бу мураккаб улғу тарихий сиймо ҳаёти ва шахсиятида бунинг учун етарли асослар бор, ёзувчи шундай йўл тутишга ҳақли.

- Мустақиллик даврида ижодкорларга диний мавзуларни ёритиш учун кенг майдон очилди. Улар истиқлол берган бу имкониётдан қандай фойдаланишмоқда?

- Динга, адабиётдаги дин билан боғлиқ масалаларга муносабат бобида узоқ эмас, ўн-ўн беш йил бурун юз берган воқеа-ҳодисаларни талабаларга сўзлаб берсангиз, ишонилмайди. Университет талабаларидан бири Яссавий ҳақида савол бергани учун, ўша талаба ва аудиториядаги муаллим (Ботирхон Акрамов) бошига не не савдолар тушгани, махсус комиссия тарқатган анкетанинг никоҳ ўқитиш хусусидаги саволига икки талаба ижобий муносабат билдиргани учун филология факультети атрофида қанақа шов-шувлар кўтарилгани; диний мавзуда ижобий гап айтиш, ёзиш ман этилгани, ҳатто мумтоз шоирларимиз, В. Шекспир асарларидаги диний сўзлар таҳрир этилгани - бу латифанамо воқеа-ҳодисалар чиндан бўлиб ўтганига гувоҳимиз-ку, ахир! Халқда «ношукур банда» деган гап бор. Ростки, динга, исломга муносабат бобида сўнгги йилларда содир бўлган буюк ўзгаришларнинг қадрига етганимизча йўқ. Кейинги ўн йил ичида миллий адабиётимизда бутун бошли диний йўналиш туғилиб шаклланишга улгурди. Бироқ бу йўналишда ёрқин бадиий кашфиётлар борми, деган саволга дадил ижобий жавоб беришга қийналасан, киши. Ҳозир диний мавзуда асар ёзмаган ёхуд Оллоҳ номини зикр этмаган асар, шоир ёки носирни тополмайсиз. Узоқ йиллик илоҳга чанқоқлик ҳамма қаламкашни ёппасига руҳониятга юз буришга олиб келди. Куни кеча даҳрий мавзуларда қалам тебратиб, «партия-совет қўшиқлари»ни куйлаб юрган шоирлар ҳам илоҳий мавзуларда, жумладан, ҳадис йўлларида шеърлар бита бошлади. Ҳазрат Навоий бутун ижоди давомида устози Жомий тажрибасига таяниб, бор-йўғи қирқта ҳадис асосида тўртликлар яратиш

билан чекланган эди. Қаранг, даҳо шоир бу борада қанчалар масъулият билан иш тутган-а! Бугунги шоирларимиз шеърӣ ҳадислар ёзишда аллақачон Ҳазратни йўлда қолдириб кетдилар. Ёки тасаввуфӣ йўлларда яратилаётган шеърларни эслайлик. Бу йўлда ҳам қалам чекмаган шоир қолмади, десам янглишмайман. Абдували Қутбиддин, Асқар Маҳкам, Ҳалима Аҳмедова изланишларини мустасно этганда, ҳозирча бу йўлда жиддийроқ бадиӣ кашфиёт дейишга арзигулик асарлар яратилганлигини эслай олмайман. XX аср адабиётида кўп мавзулар модага айлантирилди. Бироқ диний-исломӣ, тасаввуфӣ мавзуларни модага айлантиришга ҳаққимиз йўқ. Бу - гуноҳи азим! Тасаввуфӣ йўлда асар ёзиш учун, менимча, мутасаввуф бўлиб туғилиш керак; минг йиллик адабиётимиз тарихига назар ташлайлик. Мутасаввуф шоир бўлиб танилганлар бармоқ билан санарли: Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Сўфи Оллоёр, Машраб, Ҳувайдо... Мундоқ мақом ҳаммага ҳам насиб этавермас экан-да! Айниқса, бизнинг замонимизда.

- Айни кунларда адабиётшуносларимиз олдида турган долзарб вазифалар нималардан иборат? Бу соҳада сизни кувонтирадиган ва қийнаётган муаммолар ҳақида гапирсангиз.

- Бу хусусдаги саволингизнинг иккинчи қисмига юқорида, ҳозирги ёш танқидчилар фаолияти хусусида гап кетганда, қисман жавоб бердим. Айни кунларда адабиётшуносларимиз олдида турган долзарб масалалар беҳад кўп. Мумтоз адабиёт, халқ оғзаки поэтик ижоди бўйича кўндаланг бўлиб турган муаммолар бевосита шу соҳаларнинг мутахассисларига яхши аён. Мен кўпроқ XX аср янги ўзбек адабиёт тарихи билан шуғулланганлигим учун бу борадаги энг жиддий вазифа - янги ўзбек адабиёти тарихини жаҳон адабиёти фани ютуқлари асосида янгича идрок ва тадқиқ этишдан иборат деб биламан.

Ҳеч қанақа тарафкашликка берилмасдан, юксак адабий-эстетик мезонлар асосида миллий адабиётимизнинг бир аср давомида босиб ўтган ўта мураккаб, зиддиятли, фожейи ҳамда шонли йўлини ҳаққоний ёритиш, унинг чинакам илмий тарихини яратиш шу соҳа «нон»ини ейдиганларнинг бурчидир.

Хабарингиз бор, олти-етти йилдан бери ўрта мактаб янги адабиёт дастури ва дарсликлари бўйича фаол иш олиб бориляпти. Шу кунларда V-IX синфлар учун тубдан янгиланган янги дастур ва дарсликлар яратишга киришилди. Афсус, олий ўқув юртлари бу соҳада анча ортда қолди. Маълумки, филология факультетларида адабиёт бўйича ўндан ортиқ фан ўрганилади. Шу фанларнинг би-

рортасидан ҳам ҳозирча бугунги талабларга жавоб берадиган ўқув қўлланмаси, дарслиги йўқ. Айрим фанлар бўйича яратилган янги дарсликлар нашри турли баҳоналар билан ортга суриб келинмоқда. Энг оқсоқ соҳа - адабиёт назариясига оид замонавий қўлланмаларнинг, ҳатто, дастурнинг йўқлигидир. Мавжуд дастур, қўлланмаларни, замонавий жаҳон эстетикаси, адабиёт назарияси фани даражаси, мезонлари билан ўлчанадиган бўлса, бу соҳа бизда камида ярим аср орқада қолиб кетганлиги аён бўлади. Назарияни эгалламай, янгиламай бугунги жаҳон адабий-танқидий тафаккури даражасига кўтармай туриб, бошқа кўплаб долзарб масалаларни ҳал этиш асло мумкин эмас.

Суҳбатдош: Маҳмуда АБДУЛЛАЁРОВА.

1999 йил.

МУНАҚҚИД МАЪНАВИЯТИ

(Сўнгсўз ўрнида)

Ҳар қандай нарса, фан, соҳа эҳтиёж ва талаб натижасида пайдо бўлади. Адабий танқидчилик ҳам кимнингдир хоҳиш-истаги ёки талаби туфайли эмас, балки одам ҳаёти, унинг қувонч-ташвишлари, инсоннинг жамиятдаги ўрни хусусида мулоҳаза билдириш эҳтиёжи натижасида юзага келган. Агар шу ҳақиқат эса олинса, мунаққид ҳам худди шоир, адиб сингари ижодкор экани аёнлашади. Афсуски айримлар шеър, ҳикоя, роман битадиганларни «ижодкор» дегани ҳолда, танқидчиларга андак беписанд қарайди. Улар адабий-танқидий мақолаларни ўқиёлмаслигидан шикоят қилишади. Бунга, бир чеккаси, айрим мунаққидларнинг мақола, тақризларидаги мулоҳазалар маъноси мавҳум эканлиги, уларнинг бурама, чийратма усулда ёзиши ҳам сабаб. Аслида, ҳар бир соҳага «ўз одамлари» обрў келтиради. «Ўз одамлари» сиз ҳар қандай соҳа, тармоқ таназзулга учрайди. Ҳар қандай фан, йўналиш ўз фидойилари туфайли равнақ топади. XX аср мислсиз фожиаларга тўла бўлсада, унда инсоният жуда кўп нарсаларга эришди. Айни шу даврда ўзбек халқи ҳаётига ҳам жуда кўп янгиликлар кириб келди. Адабий танқидчилик ана шундай янгиликлардан бири бўлди. Энг муҳими, бу даврда унинг «ўз одамлари» етишиб чиқди. «Адабий танқидчилик» деган ихтисослик, «мунаққид» деган мутахассис пайдо бўлди. Ушбу янги йўналишга ўтган аср аввалида «тамал тоши» қўйилди. У 60-йиллар бошидан чинакам ривожланиш босқичига кирди. Умарали Норматов ана шу даврда мунаққид сифатида фаолият бошлади. Агар бу соҳа фидойиларнинг энг саралари «рўйхати» тузиладиган бўлса, Умарали Норматовнинг номи, албатта, пешқадамлар қаторидан жой олади. Унинг соҳага фидойилиги, тинимсиз меҳнат қилишини ҳамма бирдай тан олади. Умарали Норматовнинг адабиёт одами эканлигига барча ҳавас қилади. Соҳасига фидойи одамлар эса ҳамма замонларда ҳам жуда кам учрайди. Айнан улар туфайли тармоқ, соҳага бошқаларда ҳам қизиқиш кучаяди. Умарали Норматов ўзининг матбуот, радио, телевидениедаги фаол чиқишлари билан адабий танқидчиликка қизиқишни кучайтирди. Унинг

газета-журнал, тўпламлардаги мақолалари, китоблари номи рўйхати унинг бўйидан анча баланд келади. Агар Умарали Норматов рисоладагидан анча бўйдор экани эътиборга олинса, унинг адабий танқидчилик соҳасида қанча меҳнат қилиб, заҳмат чеккани аёнлашади. Умарали Норматовни кузатган одам дарҳол у юрганда ҳам, турганда ҳам адабиёт ва асарлар тўғрисида ўйланишини ҳис қилади. Чунки у тарих ва бугунги кун муаммоларини ҳам, кундалик маиший турмуш масалаларини ҳам, албатта, адабиётга боғлайди. Бу хислат унинг бутун руҳига, вужудининг хужайраларига сингиб кетган. Лекин у ҳеч қачон ўзини адабиёт билимдони сифатида кўз-кўз қилмайди. Адабиёт, ҳаёт ҳақида эҳтиросга тўлиб, жўшиб, тўлқинланиб сўзласа-да, мунаққид эканини ҳеч қачон писанда қилмайди. Унвонларини эслатиб, «менинг китобимда...», «менинг мақоламда...» деб гапирмайди.

«Танқидчи» деганда кўпчилик асарларнинг «айб»ини айтадиганларни ҳаёлига келтиради. Бу ҳам асосли. Негаки айримлар бировнинг камчилик, хатоларини таъна қилишдан маза қилганидай, баъзи танқидчилар асарларнинг заиф жиҳатларини топишдан роҳатланади. Бошқаларга беписанд қараб, пичинг, кесатиқ қилдиганларнинг хатти-ҳаракати, гапириш оҳангига эътибор қилинса, уларнинг ичи анча кир, бахил эканлиги сезилади. Бундайларнинг турқи, овозидан «заҳар» чакиллаб туради. Баъзи танқидчи, адабиётшунослар таниш шоир, ёзувчилари асарларидаги камчиликлардан кўз юмиб, «беғона»ларнинг шеър, ҳикоя, қиссаларидан қусур излаб юради. Қадрдонлари китобларига бир умр ҳамду сано ёғдиргани ҳолда, бошқаларнинг ижодига ғашланиб қарайди. Бу ҳам уларнинг инсон сифатидаги олами, адабиётшунос, мунаққид сифатидаги савияси қандай даражада эканини кўрсатади. Умарали Норматов одамлардан ҳам, асарлардан ҳам фазилат излайди. Камчиликлар тўғрисида ҳеч қачон кескин оҳангда гапирмайди. Баъзан эҳтиросга тушиб гапириб қўйса, ўзи хижолат тортади. Мунозаралар кескинлашишига йўл қўймайди. Мулойим муомала, ширин сўз ҳар бир кишига энг яхши тасалли эканини дил-дилидан ҳис қилади. Адабиётни, сўзни тушунган, унинг турфа маъно, жилоларини қалбига сингдирган одам айни жиҳати билан бошқалардан устун туради. Санъат, адабиётга мансаб-мартаба, шон-шуҳрат манбаи, бойлик орттириш воситаси деб қарайдиганлар ҳеч қачон бундай мавқега эриша олмайди. Улар ҳар қандай юксак мартаба, унвонни эгалламасин, бошқаларнинг самимий хурматини қозонолмайди. Умарали Норматов «адабий танқид, биринчи галда, гўзал-

ликни ҳис этиш, англаш, кашф этиш санъати» деб билади. Унинг китобларидан бири «Гўзаллик билан учрашув» деб номланади. Мунаққид сифатида асарлардан нафосат излайди, ижодкорнинг маҳоратини таърифлашдан завқланади. Бошқаларни ҳам ўзи ҳис қилган завқдан баҳраманд этишга интилади. «Нафосат гурунглари»дан ҳам худди шу истак «қизил ип» бўлиб ўтади. Умарали Норматовнинг бошқа китоб, мақола, эссе, хотира, қайд ва суҳбатлари моҳиятида ҳам худди шу нарса туради.

«Нафосат гурунглари»нинг биринчи фаслида мунаққид устозлари, уларнинг ибратли фазилатлари тўғрисида эҳтиросга тўлиб сўзлайди. Устозларини таърифлаганида у тўлқинланиб кетади. Бу унинг устозларига меҳри, садоқатидан далолат беради. Киши ўзи меҳр қўйган кишилари тўғрисида жўнгина гапиролмайди. Ҳавас қилган кишиларининг инсоний ожизликлари ҳам фазилат каби туюлади. Умарали Норматов Озод Шарафиддиновни «устози» деб билади. «Менинг университетда топган энг катта бойлигим, бахтим шуки, мен Озод Шарафиддиновнинг биринчи аспирант шогирди бўлиш шарафига муяссар бўлганман. Ярим аср у билан ишлаш, ҳамқору ҳамнафас бўлиш мен учун Аллоҳнинг беназир инояти деб биламан» дейди. Озод Шарафиддиновнинг китобларидан бири «Ижодни англаш бахти» деб аталади. Умарали Норматов ҳам устози сингари «адабиётни англашни чинакам бахт» деб билади. Адабиёт хусусида фикр юритиш, асарлар тўғрисидаги мулоҳазаларини ёзиш, сўзлашдан лаззатланади. Умарали Норматовнинг айна ҳолатини сўз санъатига шайдо, унинг сирли, сеҳрли оламига маҳлиё киши чуқур ҳис қилади.

Умарали Норматов «Гарчи адабиётшунослик бобида бой тажрибаларимиз бор бўлса-да, замонавий танқидчилик бизда кейинроқ, ўтган аср бошларида майдонга келди» деб таъкидлайди. Ҳақиқатан, минг йиллик тарихга эга мумтоз адабиётимиздан кимни «мунаққид» дейиш мумкин? Адабий танқидчилик нафақат ўзбек, балки бошқа халқлар адабиётида ҳам янги ҳодиса. У адабиётшунослик, фалсафа, тарих каби турли фанлар ҳамда адабиётнинг бағридан ўсиб чиқди. Фан ва санъатга хос хусусиятни ўзида мужассам этган бу соҳа ижтимоий-бадиий тафаккурга янги парвоз бахш этиш баробарида, кишиларнинг эстетик дидини ўстириб, уларнинг ҳаёт ва адабиёт, санъат тўғрисидаги тасаввурини бениҳоя кенгайтирди. У бунга Умарали Норматов сингари захматкаш, фидойилари туфайли эришди. «Нафосат гурунглари» билан танишган ҳар бир киши муаллифнинг мунаққидликни қисмат-бахт

деб билиши, у асл асарларни эҳтиросга тўлиб тарғиб этиши, ўзи ҳис этган гузаллик, нафосатни бошқаларга етказишга интилишидан, албатта, хузурланади. Табиати - феъл-атвори, руҳига сўз сеҳри, нафосат ҳисси сингмаган киши «Ўткан кунлар», «Улуғбек хазинаси»дан ҳеч қачон ҳайратга тушмайди. Улар бошқалар олдида бемалол оёғини чалиштириб, кўлларини икки ёнига ёйганча керилиб ўтираверади. Чунки бундайлар ўзини ҳаммадан юксакда ҳис этади. Умарали Норматов ҳеч бундай ҳолатда турмайди, бировга беписанд муомала қилиб жеркимайди. Талабаларни ўгли, қизи, набиралари каби кўради. Уларга асло овозини кўтариб гапирмайди. Бу унинг адабиётда азалдан улуғланиб келинган эзгулик, меҳр-шафқат каби аъмолларни табиатига сингдиргани, қалбига жо этганидан далолат беради. Афсуски, кўп кишилар имон, инсоф, диёнат, ҳалоллик, ҳақиқат ҳақида оғиз кўпиртириб гапиради-ю, ўзи ҳаром-хариш «кўча»сидан бери келмайди, порахўрлик, тамагирлик, фаҳшдан ҳазар қилмайди. Одамлар эса буни кўриб, билиб туради. Сўзи бошқа-ю иши бошқа кишилар амал-мартабаси, «ҳай-баракалла»чиларига ишониб, ўзини «реклама» қилса, дағдағага ружу қўйса, обрў-эътиборга эмас, турли латифаларга «объект» бўлишга эришади, холос. Чунки ҳурмат талаб қилиб ёки сотиб олинадиган нарса эмас. Ҳурмат ҳисси - кўнгил иши. Кўнгилга буюриб, зуғум ўтказиб бўлмайди. У - чинакам адолат тарозиси. Кўнгил бошқаларни ҳам, кишининг ўзини ҳам ҳаракат, амалига кўра мезонга солади. Афсуски, табиатига такаббурлик «кир»и қат-қат ўрнашиб қолганидан кўпчилик шу ҳақиқатни англамай ўтиб кетади. Ўзини англамай туриб эса ўзгаларни тушуниш мумкин эмас. Афсуски, кўпчилик ўзини англамагани туфайли бошқаларни бемалол ранжитиб юраверади. Турмушдаги барча муаммо, зиддиятлар кишиларнинг ўзини англамаслиги - ўзини бошқалардан юксакда тутишидан келиб чиқади. Ҳаёт эса такаббурларни ҳеч қачон аяб эркалитиб қўймайди. Ундайларга барчага кўргазма, сабоқ бўладиган қилиб аёвсиз жазо беради. Сабр қилганлар уларга жабр етказганлар, албатта, азобланганини кўради...

«Устозлар ибрати», «Сафдошлар давраси»да Умарали Норматов ортга назар ташлаб, босиб ўтган ҳаётини баҳоли қудрат таҳлил қилади, билган, кузатган, дуч келган одамларига баҳо беради. «Бир асар тарихи», «Тафаккурдаги эврилишлар», «Адабий суҳбатлар», «Ижоднинг машаққатли ва нурли йўллари»да ҳам айни мулоҳазаларини давом эттиради. Чунки ҳар бир одам ҳаётнинг аввал англамаган жумбоқ, ҳикматларини шу тарзда билиб олади. Киши тани-

ган, билган кишилари, кечган воқеаларни хотирлар экан, ўзининг умр йўлларини хаёлан кезиб чиқади, ўзи билан суҳбат қуради, қувонч, шодлик ҳиссидан яйрайди, нафрат, аламдан азобланади. Бесамар ўтказган вақти, қадрламаган одамлари ҳақида уйлаб эзилади. XX аср ўзбек адабиёти тарихини обдон ўрганган, 60-йилдан адабий жараён «марказ»ида юрган, унинг пасту баландидан хабардор мунаққиднинг устозлари, тенгдошлари, ижодкорлар тўғрисидаги хотиралари ҳам кишига кўп янгилик, сабоқ беради.

Умарали Норматов ўзи гувоҳ бўлган, иштирок этган воқеалар тўғрисида сўзлар экан, устозларининг ҳам, бошқаларнинг ҳам ижобий жиҳатлари, фазилатларини таърифлайди. Айни хусусият мунаққиднинг мақолаларига ҳам, тақриз, хотиралари, эсселарига ҳам фойз бахш этади. У асарлар баҳонасида ўзининг ҳаёт ва адабиёт ҳақидаги кузатишлари, ўй-мушоҳадаларини изҳор этади. Унинг саксон ёши арафасида навқиронликка хос жўшқин эҳтирос билан мушоҳада юритиши, янгиликка пешвоз чиқиши кишини ҳаваслантиради. Кўпчилик сингари Умарали Норматовни ҳам ижодкорларнинг ишлаш тартиби, ижод жараёни қизиқтиради. У шоир, адиб, адабиётшунос, мунаққидларнинг асарлари, шахсига баҳо берганда, албатта, шу хусусда сўз юритади. «Нафосат гурунглари»даги «Куй таровати, тасвир латофати» мақоласи бунга яққол мисол бўла олади. Мазкур мақола таниқли ёзувчи Пиримқул Қодировнинг «ижод жараёнидан бир лавҳа» каби таассурот уйғотади. Умарали Норматовнинг адиб, шоир, адабиётшунослар билан суҳбати ҳам ана шундай нозик кузатишларга асосланади. Мунаққид, адабиётшуноснинг мақола, тақризи кишиларни китоб мутолаа қилиш ва мушоҳада юритишга ундаши, рағбатлантириши билан амалий аҳамият касб этади. Китоблар эса ҳикматлар хазинасидир. Китоблар кишиларнинг олам ва одам ҳақидаги тушунча-тасаввурини кенгайтириш, ҳис-туйғуларини тўлқинлантириш баробарида, уларнинг ўз «мен»ини англаши, шахс сифатида шаклланишига таъсир этади. Китобларнинг бу борадаги қуввати оила муҳити, теварак-атроф таъсиридан асло кам эмас. Адабий танқидчилик, адабиётшунослик кишиларни мутолаага қанчалик кенг жалб этса, зиммасидаги вазифа-миссиясини шунчалик адо этади. Афсуски, айни муаммога деярли эътибор берилмайди. Адабий танқидчилик, адабиётшунослик ёш фан бўлгани учун бу йўналишда ҳали ўзининг тажрибада синалган самарали методларига эга эмас. Оммани «оломон маданияти» хуружларидан асрашга, биринчи галда, му-

наққид, адабиётшунос, санъатшунослар масъулдир. Таассуфки, уларнинг аксарияти ана шу масъулиятни ҳис этмайди.

Умарали Норматов сўз санъатини «ноёб хилқат» деб билади. Бу борада у Абдулла Қаҳҳор, Озод Шарафиддинов каби устозларидан ибрат олади. «Ўткан кунлар», «Улугбек хазинаси», «Кўҳна дунё», «Лолазор» сингари адабиётнинг асл асарларидан ҳайратга тушади ва буни тўлиб-тошиб, эҳтирос билан изҳор этади. «Бу лаҳзалар чинакам санъат намунаси» деб ҳаяжонланади. «Тафаккур ёғдуси» да: «ана шу драматик дақиқалардаги тифиз руҳий ҳолатлар ифодаланган лавҳаларни ўқиш қийин, ниҳоятда қийин! Ўша дақиқаларда «дод!» дегингиз келади» деб ёзади. Мунаққиднинг адиба Зулфия Куролбой қизига очиқ хати, адиб, шоирлар билан суҳбатлари унинг истеъдодни эъзозлаши, сўз санъати сеҳрини дил-дилидан ҳис қилишидан далолат беради. Умарали Норматов адабий жараёнга ҳеч қачон бепарқ қарамайди. У барча янги асарлар билан, албатта, танишиб боради ҳамда шу «майдон»даги ҳар бир умидвор бандадан бир огиз ширин сўзини дариг тутмайди. У худди шу жиҳати билан бошқа мунаққидлардан фарқ қилади. Жумладан, «Гуллаётган юрак» шеърий тўплами муаллифига очиқ хат битиб: «ёзганларингиз қуйиб қўйгандек ўзингизга ўхшайди» деб кўнглини кўтаради. Мунаққид ўз «ижодий лаборатория»си хусусида: «Бошқа ҳамкасбларимда қандай, билмайман, шахсан ўзим ўртача ёки бўш асарни ўқиганимда ҳар доим «танқидчи» ҳолига тушаман, асарларнинг кам-кўстлари, ожиз жиҳатларини, сунъий-ясамалигини баралла кўриб, йўл-йўлакай таҳлил этиб бораман. Ҳақиқий санъат асарига дуч келганимда эса мунаққидлик ҳунаримни бутунлай унутиб, муайян муддат ўша асар ичида яшайман, асар персонажлари менинг учун тирик одамларга айланади, воқеалар «иштирокчиси» сифатида персонажлар билан мулоқотга киришаман, уларнинг ташвишу қувончлари, оху зорлари, ўй-мушоҳадаларига шерик тутинаман» дейди. Сўз санъатига меҳр қўйган, унинг сеҳри, жозибасини қалбдан ҳис қилган, юрагига сингдирган кишилар адабиёт олами билан шундай муносабатга киришади. Адабиёт одамларининг фазилати, бошқалардан фарқи ва устунлиги шундаки, улар ҳаётда ҳеч кимга беписанд қарамайди, атайлаб бировнинг дилини ранжитмайди. Одамзод эса азалдан айнан шу иллатдан азоб чекиб келади. Афсуски, ўзини «осмон устун», доною даҳо чоғлаб, бошқаларга беписанд қараб, дилини ранжитадиганлар ҳар бир жамоада учрайди. Аслида улар Яратганининг бошқа бандаларига юборган синови - сергак бўл, деган огоҳлантириши! Сир-жумбоқ шундаки, бундайлар, албатта, ҳамтовоқ-

ларини топиб, уюшиб олади. Улар захар томадиган турқи, туриши, қараш, овози оҳанги билан ҳам бошқаларга албатта азият етказади ва бундан лаззатланади. Нафосатни ҳис қилмайдиган, гўзаллика ҳис билан қарайдиганлар, афсуски, ҳамма замонда тиқилиб ётади. Бундайларнинг санъат, адабиёт тўғрисидаги мулоҳазалари ҳам совуқ, шилимшиқ, ирганч бир нарсасдек туюлади. Эмоционал туйғулари суст, заиф одам ҳеч қачон табиат ва санъатдаги нафосат, гўзалликни чуқур ҳис қилолмайди, юрагига сингди-ролмайди. Натижада, унинг қиёфасидан атрофдагиларга, бугун дунёга қаҳр ёғилиб туради. Бундайлар худди осмонни тутиб тургандай «Ташлаб юбораман, парча-парча бўлиб кетади», «пачақлаб ташлайман» деб дағдаға қилишдан уялмайди. Санъат, адабиёт – нафосат оламида бундай ёвуз табиатлиларнинг салтанат билан юриши кишини ажаблантиради. Нафосат, ҳақиқат ҳақида гапирмоқ учун аввало одам ўзи шу эзгу хислатларга эга бўлмоғи, унда адолатни ҳамма нарсадан устун қўйиш ҳисси бўлмоғи керак. Афсуски, андиша, уят ҳиссидан маҳрумлар маънавий ҳаққи бўлмаган нарсаларга ҳам даъво қилаверади. «Нафосат гурунглари» муаллифи эмоционал туйғуга эга мунаққид. Шунинг учун у сўз санъатига хос гўзаллик, нафосатни тезда илғайди ва бу хусусдаги мулоҳазаларини бошқаларга етказишга интилади. Ана шу интилиши туфайли у ҳамма вақт адабий жараён «маркази»да туради, энг фаол мунаққид сифатида қўринади. Унинг мақола, тақриз, суҳбатларига хос асосий хусусият шуки, уларда бирор бир асар шунчаки таъриф-тавсиф этилмайди, унинг сюжети мазмуни жўн баён қилинмайди. Балки асарда қаламга олинган воқелик, ундаги характерли жиҳат мисолида адабий жараённинг муҳим муаммоси, бугунги кун учун аҳамиятли зарур гап айтилади. Мунаққид адабиёт ўқитиш, ижодкор тақдири, тарихий роман муаммолари тўғрисида ўй-фикрларини жўшиб, тўлиб-тошиб изҳор этади, мавжуд қарашларга муносабат билдиради. Муаммога ҳар доим янгича нуқтанга назарлар асосида ёндашишга интилади. У шу мақсадда ижтимоий фанлардаги янгиликлар билан мунтазам танишиб боришга ҳаракат қилади. Фалсафа, психологияга доир тадқиқотларга катта қизиқиш билан қарайди. Билган янгиликларидан бошқаларни хабардор этиб, суҳбат ва мақолаларида таъкидлайди. Мунаққиднинг бу хусусдаги мулоҳазаларидан унинг сўз санъати сеҳрига ошuftалиги, бутун борлиги билан унга меҳр қўйгани яққол билиниб туради. «Нафосат гурунглари» даги улуғ адиб Одил Ёқубов билан олиб борилган суҳбатини ўқиган киши, албатта, бунга ишонч ҳосил қилади. XX аср

Ўзбек адабиёти намояндалари орасида Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди тўғрисида жуда кўп ёзилган. Умарали Норматов улар ҳақида энг кўп ёзганлардан бири, аниқроғи, пешқадамидир. Мунаққиднинг бутун ижодий фаолияти марказида шу уч сиймо туради. Унинг «Қодирий боғи», «Ўткан кунлар» ҳайрати», «Қаҳҳорни англаш машаққати», «Устоз ибрати» китоблари, «Қодирий мўжизаси», Ойбек ижодига бағишланган мақолалари ўзбек адабий танқидчилигида ўзига хос ўрин тутди. «Истеъдод кўлами» да мунаққид Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор асарлари тўғрисидаги кўп йиллик кузатишларини ўзига хос тарзда ихчамлаштириб умумлаштиради ва ҳар доимгидек, янги фикр айтади. Умарали Норматов нафақат ушбу суҳбатда, бошқа мақола, тақриз, хотира, эсселарида ҳам нимадир дейиш, қандайдир янги гап айтишга чоғланади ва мунаққиднинг бу ҳаракат, интилишларида у чинакамига адабиёт одами, шу сирли, сеҳрли олам фуқароси экани кўринади.

Йиллар одамнинг бўй-басти, қиёфа-қўринишига, албатта, турли ўзгаришлар «киритади». Табиатнинг азалий бу «ҳукм»идан ҳеч ким қочиб қутулолмайди. Вақт кишининг жисмига эмас, руҳияти, маънавияти, ҳаётга қарашларига ҳам, шубҳасиз, таъсир этади. У, жумладан, мунаққид, адабиётшуносга ҳам «фармон» беради. Шундай экан, Навоий, Бобур ижоди, Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ва бошқа шоир, адибларнинг асарлари турлича талқин қилиниши табиий ҳол. Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов сингари адабиётшунос, мунаққидларнинг «Ўткан кунлар», «Навоий», «Қутлуг қон», «Сароб» асарлари ҳақидаги дастлабки мақолалари уларнинг шу хусусдаги кейинги мулоҳазалари билан таққосланса, муайян фарқ, тафовут кўринади. Бундай «манзара» Умарали Норматов ижодий фаолиятида ҳам яққол сезилади. Энг муҳими, орадан йиллар ўтиши билан, унинг адабиётга меҳри ортиб, қарашлари теранлашиб боргани кишини қувонтиради. Умарали Норматов етмиш ёшдан ўтганида Абдулла Қодирий, Ойбек, Ҳамза, Ғафур Ғулом асарларида шу пайтгача эътибордан четда қолиб келган ўринлар мавжудлиги ва улар жиддий аҳамиятга эга эканлигини топиб кўрсатди. Унинг айна мулоҳазалари навқиронликка хос шижоат, ёниқ эҳтиросга йўғрилгани билан диққатни жалб этди. Мунаққид Абдулла Қодирий, Ҳамза, Ғафур Ғулом асарларида халқ кулгисининг ифодаланиши ва унинг аҳамиятини, айтиш мумкинки, ўзига хос тарзда кашф этади. Унинг «Навоий» романига оид «Персонаж меъмори» мақоласи хусусида шундай дейиш мумкин.

Мунаққид «Шум бола» қиссасига янгича нуқтаи назардан қараб, мафқуравий-сиёсий тазйиқ шароитида муаллиф ҳақиқатни айтишда қандай йўл тутганини очиб берди. «Паранжи сирлари» драмасидаги қаҳрамонлар образи янги қирраларини, Ҳамзанинг халқ тилидан фойдаланишдаги маҳоратини теран таҳлил этди. Мунаққиднинг бу хусусидаги мулоҳазалари худди Озод Шарафиддиновнинг «Истибод қурбони ёхуд ўзлигидан маҳрум этилган шоир» мақоласи сингари санъаткор Ҳамза тўғрисидаги тасаввурни ойдинлаштиришга муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Буларнинг барчаси Умарали Норматовнинг адабиётга чексиз меҳри ва унинг мунаққид ва инсон сифатидаги юксак маънавиятидан далолат беради.

Ҳар бир бадиий асар - алоҳида бир олам. Бу сирли-серҳли оламни ҳар ким ўз диди, таъби - маънавияти даражасида англайди. Асл асарлар нафақат китобхон, ўқувчилар онги, дунёқарашига, балки адабиёт тарихига ҳам самарали таъсир кўрсатади. Абдулла Қодирӣ, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор асарлари анча вақтдан бери адабий жараёндаги ўзгаришлар даражасини белгилашда ўзига хос мезон бўлиб келади. Янги асарлар бу адибларнинг роман, ҳикояларига таққосланади. Умарали Норматов Ойбек асарлари мукамал жилдлиги нашр этилишига багишланган суҳбатда: «Менинг назаримда, «Ўткан кунлар», «Сароб», «Қутлуғ қон», «Навоий» яхлит ҳолда ўзбек романчилигига замин бўлган, кейинги тараққиёти, етакчи тенденцияларини белгилаб берган асарлардир. Сўнгги қирқ-эллик йил давомида ўзбек романчилиги, асосан, шу тўрт асар ғоявий-поэтик бойлиги доирасида ривожланиб келди» дейди. Мунаққиднинг бу қаби мулоҳазалари адабий танқидчилик ва адабиётшунослик бир-бирига уйғун, вобасталиги, улар ўртасига «хитой девори» қўйиш тўғри эмаслигини кўрсатади. Хусусан, Умарали Норматовнинг мақола, тақриз, суҳбатларида адабиётшуносга хос кузатиш, мунаққидга хос тезкор мулоҳаза ўзаро бирлашиб кетади. Бу ҳам унинг сўз санъати сеҳридан бениҳоя мутаассир бўлиб юриши, унга чин дилдан меҳр қўйгани - адабиёт одамига айланиб кетганидан келиб чиқади. Мунаққид ўзининг қай тарзда адабиёт одамига айлангани хусусида мулоҳаза билдираркан, мактабда, ўқувчилик кезларида ўқиган асарларини эслаб: «Айни шу асарлар менинг келажгимни - тақдиримни ҳал қилган, деб дадил айта оламан. Ўша кезлари келгусида, албатта, адабиёт муаллими бўлишни, умр бўйи сўз санъати мўъжизалари оламида яшашни, пайти келиб, ўқувчиларга қалбимдаги ҳайрат, ҳис-ҳаяжонларимни тўкиб солишни ният қилган эдим» дейди. У чин дилдан орзу қилган экан, ниятлари

ижобат бўлиб, мақсадига тўла-тўқис эришди: Марказий Осиёдаги нуфузли олий ўқув юртида талабаларга ярим асрдан бери дарс бериб келади, Олий педагогика институти, Республика ўқитувчилар малакасини ошириш марказий институтида профессор-ўқитувчилар, муаллимларга замонавий адабиёт бўйича маърузалар ўқийди. Минглаб ўқувчилар, талабалар у ёзган дарслик, ўқув қўлланмаларидан сабоқ олади. «Қалбидаги ҳайрат, ҳис-ҳаяжонларини тўкиб солиб» неча юзлаб мақола, тақриз, суҳбат, йигирмадан ортиқ китоб чиқарди. Айтишга осон, бундай натижаларга у осонгина эришмади, муттасил меҳнат қилиш туфайли муяссар бўлди. Сўз санъатига чинакам меҳри унга иштиёқ билан ишлаш - мутолаа қилиш, ёзиш лаззатини бахш этди. Одам касбига меҳр қўйиб, иштиёқ билан ишламас экан, у кўпчиликнинг бири бўлиб юраверади. Атрофдаги тарафдорлари мақтаб, ҳар қанча тарғибот-ташвиқот этмасин, у шу соҳанинг одами сифатида эътироф этилмайди. Умарали Норматов сўз санъати сеҳрига ошуфта экани, унинг йўлида заҳмат чекиб келаётганини эса барча бирдай тан олади.

У қалбига адабиётда азалдан улуғлаб келинган эзгу хислатларни жо этганини устозларига ҳамиша эҳтиромда экани, адабиётда улар амал қилган ақидаларни садоқат билан давом эттираётганидан ҳам билса бўлади. Умарали Норматов ҳам худди Абдулла Қахҳор, Озод Шарафиддинов, Матёкуб Қўшжонов сингари истеъдодли ижодкорларни, ёшларни қўллаб-қувватлайди. Уларнинг ижоди, асарларининг фазилати тўғрисида эҳтирос билан тўлиб-тошиб мулоҳаза билдиради. Қалбини тўлқинлантирган, уни ҳаяжонга солган асар ҳақида, албатта, матбуотда чиқишлар қилади. Умарали Норматов қатор ёшларни, хусусан, Зулфия Куролбой қизини, биринчилардан бўлиб, истеъдодли ижодкор сифатида тарғиб-ташвиқ этди. Зулфия Куролбой қизи асарларининг ўзига хос жиҳатлари тўғрисида тўхталаркан: «Адибанинг «Ёзсиз йил», шунингдек, «Куюш нега чиқаверади?», «Бахтсизлик маликаси» ҳикояларида персонажлар тушиб қолган чигал вазият, ўша кезлари улар қисмати, табиати, руҳиятида юз берган эврилишлар, қабоҳат ва эзгу туйғулар муҳорабаси ифодаси «Машаққатлар гирдобси», «Армон асираси» романларидан бутунлай ўзгача. Романларда инсон қисмати, табиати, руҳиятидаги жараёнлар ҳаётдаги ижтимоий силсилалар билан алоқадорликда содир бўлса, ҳикоялардаги ҳолат, тушуниш ва тушунтириш мушкул бўлган, қисман, «илми ғойиб» га дахлдор қисмат жумбоги, тақдири азалнинг «шева»лари, қолаверса, шахс тафаккури, «онг оқими» нағмалари, инсон табиатидаги туғма фа-

зилат ва иллат, улуғворлик ва тубанлик, даҳолик ва ожизлик, нафосат ва дағаллик орасидаги азалий зиддиятларнинг ҳосиласи тарзида талқин этилади» дейди. Мунаққид бошқа ижодкорларни ҳам шу тарзда «кашф» этади. Унинг ижодий фаолиятида Абдулла Қодирӣ, Абдулла Қаҳҳор ижоди талқини алоҳида ўрин тутса-да, ёш адиб, шоирлар асарлари тўғрисидаги мақола, тақризлари ҳам сонсалмоғи жиҳатидан ундан асло кам эмас. Бу ҳам мунаққиднинг сўз санъатига астойдил меҳр қўйгани, унинг айнан шу оламда яшаб, нафас олишидан далолат.

Айрим адабиётшунос, мунаққидлар бир «объект» ни ушлаб олади-да, умр бўйи унинг атрофида қолиб кетади. Агар кимдир унинг «объекти» хусусида бирор мулоҳаза билдирса, албатта, гаши келади, аюҳаннос солади. Ваҳоланки, Навоӣ, Бобур, Муқимий, Фурқат ёки Ҳамза ҳаёти ва ижоди ҳеч кимга хусусий мулк, шахсий томорқа қилиб берилмаган. Умарали Норматов кўламини кенг олиб, баланд миқёсда фаолият олиб борадиган мунаққидлар сирасига киради. У аввал адабий жараён билан муттасил танишиб боради. Ўзини тўлқинлантирган, ҳис-ҳаяжонга солган асарлар тўғрисида мулоҳазаларини, таъкидлаганидек, албатта, матбуотга тақдим этади. Бу осон, жўн иш эмаслигини барча ҳам бирдай билавермайди. Янги асар тўғрисида ёзиш нечоғлик машаққат эканини бошидан кечирган кишигина ҳис қилади. Албатта, ҳар қандай юмуш, иш заҳмат эканлиги бошга тушганда билинади. Ўзининг бошига тушмагунча одам дард, оғриқ, ташвиш, муаммони ҳис қилмайди.

Кишилар иссиқ, совуқ, шамол, нур каби табиат ҳодисаларини дарҳол сезишади. Лекин одамлар улардан ҳам кўпроқ Сўздан таъсирланишади. Улар иссиқ, совуқ, шамол таъсирини муайян муддат ўтгач, албатта, унутишади. Аммо мақтаб ёки ёмонлаб айтилган бир оғиз калимани ҳар бир киши бир умр ёдида тутати. Бу худди нафас олиш, овқатланиш, сўзлаш сингари одамзоднинг табиий хусусияти саналади. Ҳар бир одам ўзи тўғрисида айтилган сўзни хотирасининг тўрига жойлаштириб қўяди. Шу боис илоҳий китобларда «унутгин» дейилмасдан, кечиримли бўлиш фазилат эканлиги уқтирилади. Бундан аён бўладики, сўз мислсиз қувватга эга. Бу илоҳий мўъжиза орқали кишини турли ҳолатга солиш мумкин. Тиг жароҳати битати. Тил жароҳати эса битмайди. Сўз етказган жароҳат мадалаб, ҳамиша оғриқ беради. Унинг жароҳатидан доим қон силқиб туради. Ўқувчи ҳам, мунаққид, адабиётшунос ҳам асарлар тўғрисида сўз юритганда, баҳо берганда масаланинг мана шу нозик жиҳатини, албатта, эътиборга олиши жоиз. Чунки шеър,

хикоя, қисса, драма, роман - ижодкорнинг узоқ изланишлари, машаққатли меҳнати «мева»си. Ҳар бир киши эса меҳнати қадрланишини истайди. Муносиб қадрланса, қувонади. Аксинча бўлса, унинг дилига жароҳат етади. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Абдулла Қаҳҳорни калтаклаб, уриб, сўкиб, ҳақорат қилишмаган. Улар асарлари тўғрисидаги баланд-паст гаплардан азият чеккан. Шу огриқдан руҳан, жисмонан хасталанган.

Адабиётнинг асл асарларидан беҳад таъсирланиб ҳаяжонга тушган одам, табиийки, бадийи жиҳатдан ночор асарларнинг ҳам камқўсти, заиф ўринларини ҳам бирданига пайқайди. Умарали Норматов шундай кишилар сирасига киради. У асл асарларни эҳтиросга тўлиб, таъриф-тавсиф этгани ҳолда, заиф асарлар хусусида шовқин-сурон кўтармайди. Аниқроғи, буни ўзига эп кўрмайди. У ижодкорнинг машаққатли изланишини эътиборга олади. Уни инсон сифатида қадрлайди, ижодкорга азият етказмай, деб ўзини тияди. Бундай муносабат, албатта, табиатан талашиб-тортишишга мойил кишиларга унча хуш келмайди. Чунки ундайлар жиққамушт бўлаётганларни томоша қилишдан мириқади. Ўзи ҳам ким билан бўлса-да, мунозара қилиш, уришиш учун доим енг шимариб туради. Бундайлар кимдир жабр чекса, бепарволик билан «бу - табиат қонуни» деб қўя қолишади. Меҳр-шафқат ҳисси жуда суст бу кимсалар аслида қалбида қаҳр қайнаб тошишидан қийналади. Уларнинг кўриниши, юриш-туриши, овозидан аламзада эканлиги сезилади. Ўзини ўзгалардан устун санайдиганларнинг гап-сўзи, хатти-ҳаракатлари Садриддин Айнийнинг «Эсдаликлар» асарининг «Парвардигорхўжа» бобини ёдга солади. Унда насл-насабини пеш қилиб, бошқаларни назар-писанд қилмайдиган Сайид Акбархўжанинг фаройиб феъл-атвори баён этилади. Кишилар Сайид Акбархўжани хурмат қилиб, гаштак (гап)га чақиришади. Бир меҳмонхона одам икки соат кутса-да, у келмайди. Эртаси кун келмагани сабабини сўрашганида, Сайид Акбархўжа «Фирт саводсиз бўлган уй эгаси менинг отимни атаб, «фалончи ҳалигача келмади» деганини ўз қулоғим билан эшитдим. Бухоро мадрасаси толиби бўлган мен каби бир кишининг номини тилга олишга саводсиз бир деҳқоннинг ҳаққи борми, ахир? Бу одобсизлик эмасми? Шунинг учун меҳмонхонанинг эшиги олдидан қайтиб келдим» дейди. Шунда унга: «Сиз катталик қилиб, отангиз томонидан берилган номдан орланар экансиз, сизга ўзингизга муносиб улуғ бир ном бериш керак, токи у номни тилга олиш билан биз сизни фаҳмлайлик. Бу муносиб ном Худонинг оти бўлган «Парвардигор»дир. Оламда

бу номдан каттароқ ном йўқ. Айниқса, бу номга сизнинг авлодий унвонингизни қўшиб, «Парвардигорхўжа» десак, Худонинг номидан ҳам каттароқ бўлади. Бу ном билан сизни атасак, шаънингизга зиён қилмаса керак» деб айтишади. (Айний С. Асарлар. Саккиз томлик. 5-том. - Т.: «Тошкент» Бадиий адабиёт нашриёти, 1965. - 312 б. - 109-бет.) Такаббурлик, таъна қилиш, айб қидириш энг қабиҳ иллатдир. Кишининг табиати ушбу иллатлар билан булганса, бу унинг иши, фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади. Такаббур кимсаларнинг ўзида йўқ ҳалолликни бошқалардан талаб қилиши жуда кулгили туюлади. Чунки бу дунёда барча бир-бирини кўриб, кузатиб юради. «Фалони қандай? Фалони ўзгариб қолибдими?» сўроқлари кундалик муомала-мулоқотда фаол қўлланиши ҳам шундан далолат беради. Ҳар бир кишига, у ким бўлишидан қатъи назар, ҳаракат-амалига қараб, баҳо берилади. Умарали Норматов асарлар тўғрисида мулоҳаза юритганда ҳам, ижодкорлар, устозлари, сафдошлари, ҳамкасабаларини тавсифлаганда ҳам, юқорида эътироф этилганидек, кўпроқ уларнинг фазилатларига урғу беради. Ҳеч қачон ўзини «биринчи план»га қўйиб гапирмайди. Айримлар икки гапининг бирида «мен» деб ўзини кўз-кўз этади. «Нафосат гурунглари» муаллифи такаббурларга хос бундай иллатдан, ҳар қалай, холи. У асарларга ҳам, одамларга ҳам авайлаб муносабатда бўлади. Бу ҳам унинг адабиётда улуғланган инсоний сифатларни қалбига, табиатига сингдирганини билдиради. Албатта, Умарали Норматов ҳам бекаму кўст, мукамал одамга айланиб кетган эмас. Унинг ҳам мақола, тақризларида давр руҳи бор. Шароит, вазият тақозосига кўра, айрим асарларни меъёридан ортиқроқ мақтаб юборган. Баъзи «мавсумий» ижодкорларни «классик» дейишгача бориб етган. «Соцреализм - очиқ система» деб кўп ёзган. Бир сўз билан айтганда, замонга боққан. Шундай бўлиши ҳам табиий. Чунки одам ҳар қанча ақлли, донишманд бўлмасин, у - замонасининг фарзанди. Ҳар бир одам, истаса-истамаса, замоннинг йўриғига бўйсунди. Ҳеч ким даврнинг умумий оқими, ундаги ҳукмрон қарашларга кескин қаршилик кўрсатолмайди. Ҳамма ўз замони талабларига «давр тақозоси», «шундай бўлиши керак» деб қарайди. Одам алдангани, хато қилганини кейинчалик пайқайди. Умарали Норматовнинг ҳам, бошқа мунаққид, адабиётшуносларнинг ҳам соцреализм тўғрисидаги чиқишлари замона зайли эди. Ўша пайтда адабиётшунос, мунаққидларнинг ҳеч бири соцреализмни инкор этган эмас эди. «Замона зайли»га пешвоз чиққанларни оқлаш ёки қоралашдан олдин одам ўзини ўшаларнинг ўрнига қўйиб кўриши

керак. Барча замонларда ҳам душман маҳв бўлгач, ботир кунини Шўро даври «дағдаға»сидан беҳабар, уни танасида татиб кўрмаганлар ўша замон зулми остида яшаб ижод қилгандар тўғрисида билиб-билмасдан, англаб-англасдан ҳар хил гапларни гапирди, уларни аямасдан танқид қилади. Аммо бундан қандай наф чиқади? Қандай натижага эришилади? Нафи, натижаси шуки, бундайлар ўзларининг шуҳратпарастлик қусурини бир оз қондирди, холос. Ўтмишнинг ўлчовлари бугунги кун мезонларига мос келмайди. Ҳар бир даврнинг, ҳар бир жойнинг ўз тартиб-қоидалари, тош-тарозиси бўлади. Умарали Норматов, бугун, шўро даври адабий методи ҳақида мулоҳаза билдирар экан, соцреализмни «очик система» дейиш «унинг қатъий чегараларини - имкониятларини кенгайтириш йўлидаги бир уриниш эди. Бу уриниш, масалан, бизда Қодирий, Чўлпон каби адибларни, «Ўткан кунлар», «Абулфайзхон», «Сароб», «Жалолиддин» каби асарларни оқлаш, энг муҳими, мавжуд «қолип»ларга асло сигмайдиган А. Орипов, Э. Воҳидов, Р. Парфи, О. Матжонлар шеъриятини, О. Ёқубов, П. Қодиров, Ў. Ҳошимов, Ш. Холмирзаев, Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзамлар ҳикоя, қисса, романларини ҳимоя қилиш воситаси эди...» дейди. Одам ўзи ҳақиқат деб билган, меҳр қўйган нарсасини ҳимоя қилиш, асраб-авайлаш учун ҳар қандай воситадан фойдаланади. Шундай экан, шўро даврида ҳам ўз юрти равнақи, жумладан, санъат, адабиёт ривожини учун жонкуярлик билан хизмат қилганларни айблаш, жиноятчига чиқаришдан олдин, озгина андиша қилиш, «Ўзим ким? Адабиёт равнақи йўлида қанча хизмат қилдим? Бошқаларни оқлаш, қоралашга маънавий ҳаққим борми?» дея ўзига ўзи савол бериш керак. Афсуски, айримлар бировнинг адашиши, янглишишини пойлаб туради ва унга ташланиб, бадном этишга уринади. Умарали Норматов унга қилинган маломатларни жуда осонлик билан енгди. Тўғрироғи, таъналарга кўп-да парво қилмади. Бундай пайтда унга сўз санъатига бўлган меҳри қувват бўлди. Ҳақиқатда ҳам, киши соҳасига астойдил меҳр қўйса, йўлда дуч келадиган машаққату маломатлар унга тўсиқ бўлолмайди. Аксинча бўлса, салгина қийинчиликдан ҳам ҳафсаласи пир бўлиб, киши нима қиларини билмасдан қолади. Бозор иқтисодига ўтиш бошланган кезлари кўпчилик касб-корини кўп марта ўзгартирди. Юзага келган иқтисодий қийинчилик кўпчиликни шундай қилишга мажбур қилди. Адабиётшунос, мунаққидларнинг ҳам ўз ишидан кўнгли совиб, анча-мунчаси бу «майдон»ни тарк этди. «Нафосат гурунглари» муаллифи эса ўта оғир пайтда ҳам мунаққидлик фаолиятини

бир зум сусайтирмади. Аксинча, янада фаоллашди. У 60 - 90-йилларда - 30 йилда ўнта китоб нашр эттирган бўлса, истиқлол даврида ҳам шунча китоб чоп эттирди. Аввалги ўттиз йилда чиқарган китоблари кейинги ўн саккиз йилдаги китоблари қаршисида ҳажми - босма табоғи жиҳатидан ҳам, мазмун-мундарижасига кўра ҳам анча кичкина, жуда жўн кўринади. У мустақилликни олтимиш ёшида қарши олди. Лекин истиқлолга эришилганидан кейин навқиронликка хос ёниқ шижоат билан меҳнат-ижод қилди. Айтиш мумкинки, у бу даврда мунаққидлар пешвоси бўлди. Адабиёт назариясида эришилган энг сўнгги янгиликлардан хабардор бўлиши баробарида биринчилардан бўлиб, уларни ўқувчиларга етказди. Мунаққиднинг Ҳамидулла Болтаев, Жаббор Эшонкул, Раҳимжон Раҳмат билан суҳбатлари бунга мисол бўла олади. Муҳими шундаки, у адабиётнинг назарий масалалари хусусида барча тушунадиган тарзда мулоҳаза юритади. Айрим адабиётшунослар сингари фикрларини эга-кесимсиз чийратма жумлаларда баён этмайди. Масалан, адабиётда асарлар жанрини белгилашда кўп чалкашликлар учрайди. Умарали Норматов ушбу муаммони ҳал қилишда ўзининг аниқ тавсиясини беради. Унингча, асарнинг: «жанр хусусияти, аввало, қахрамон билан уни қуршаб олган муҳит, шароит орасидаги муносабат кўламига қараб белгиланади». Ёки «Бадий конфликт, гарчи унинг ифода тарзи, хиллари қанчалик турли-туман бўлмасин, пировард натижада, ҳаётдаги зиддиятларнинг инъикоси-ку!» дейди. Умарали Норматовнинг назарий муаммолар хусусидаги бу каби фикрларини филолог эмас, ҳар қандай ўқувчи бемалол тушунади. Баъзи адабиётшунос, мунаққидларнинг эса мақоласи, китобини ўқиганда нима тўғрисида гап кетаётганини илғаб бўлмайди. Уларни ўқиш, мутолаа қилиш кони азоб. Улар ўзларининг турли термин, атамаларга тўла, ўқиган одамнинг асабини қақшатадиган «хат»ини «мураккаб услуб» деб аташади. «Мураккаб услуб»чиларнинг даъвосича, улар «катта фикр» айтармиш. «Катта фикр»ни эса ҳамма тушунадиган тарзда ифода этиб бўлмасмиш... Мунаққид, адабиётшуноснинг мақола, китоби математика, физикага оид тадқиқотлардан шуниси билан фарқ қиладики, у мутахассисларни эмас, барча ўқувчиларни қизиқтиради. Шундай экан, мунаққид, адабиётшуноснинг китоби, мақоласи барчага бирдай тушунарли бўлиши, яъни филологияга доир тадқиқотларда фикр аниқ, тиниқ баён этилиши керак. Афсуски, аксарият ҳолларда бу унутилади. В. Белинский, Н. Добролюбовнинг адабий-танқидий мақолалари шоир, адибларнинг асарлари даражасида омма эъти-

борини қозонгани таъкидланади. Ёки О. Шарафиддинов, М. Қўнжоновнинг мақола, китоблари худди шеър, ҳикоя, қисса, роман сингари иштиёқ билан ўқилади. Умарали Норматовнинг суҳбат, эсселари хусусида ҳам шундай дейиш мумкин. У бадиий асар, адабий жараён, адабиёт назарияси, адабиёт ўқитиш методикаси тўғрисидаги мулоҳаза, қарашларини осон, бир ўқишда тушуниладиган қилиб ёзади. Аниқроқ айтганда, мунаққид адабиётни бугунги кун, ҳаёт тўғрисидага ўй-кечинмаларини изҳор этиш воситага айлантириб олади. Шу боисдан унинг мақола, тақриз, суҳбатларида эҳтирос акс этади. Бу эҳтирос эса мунаққиднинг адабиётга меҳри юксаклиги, унинг сўз санъатида эъзозланган эзгу ақидаларни қалби, руҳига сингдирганидан келиб чиқади.

Адабиёт тарихи, унинг муайян даври, ижодкор босиб ўтган йўлга баҳо берганда, биринчи навбатда, ўша пайтдаги вазият, даврнинг талабларини эътиборга олиш керак. Умарали Норматов XX аср адабиётидаги мураккабликлар тўғрисида сўз юритганда шундай йўл тутади. Айримлар барчанинг диққатини ўзига қаратиш, ўзини доною донишманд кўрсатиш мақсадида Абдулла Қаҳҳор ижодига қарата «тош» отганида, у «Қаҳҳорни англаш машаққати» китобини ёзиб, ижтимоий давр мураккабликлари, улуғ адибнинг ижодий маҳоратини кўрсатди. Мунаққид бадиий асарларни, ижодкор шахсини ҳамиша ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилади. Асар қаҳрамонларини ҳаётдаги одамларга таққослайди. Умарали Норматов мақола, тақриз, суҳбатлари марказига муҳим бир муаммони қўяди ва қатор асарларни қиёслаш асосида шу хусусда сўз юритади. Айрим адабиётшунос, мунаққидлар бир йилда, нари борса, иккита-учта мақола ёзади ва уч-тўрт қоғоздан ошмайдиган бу «нарсалардан бирор маънони ўқиб бўлмайди. Сабаби, улар «катта фикр» оқимига хос мураккаб услубда битилган... Худди шу «мураккаб услуб»и туфайли тилшунослик, фалсафа, тарих, санъатшуносликка оид талай мақолаларни ўқиш машаққат. Амаллаб ўқилганда ҳам нима дейилганини тушуниб бўлмайди. Кишининг «хат»и эса унинг ҳарактерига хос анча-мунча жиҳатларини аён этади. Адабиётшунос, мунаққиднинг услуби ҳам унинг ички олами, феъл-атворини кўрсатади. Бағри кенг, билимдон муаллифларнинг мақоласи билан танишиш кишига ҳар доим мароқ бағишлайди. Равон услубда ёзилган, фикр аниқ - тиниқ баён этилган бундай мақолаларни ўқиб тугатганингни сезмай қоласан. Бурама, чийратма жумлаларда битилган, турли термин, атамалар қалаштириб ташланган «нарсаларга дуч келганда, кўз олдинда чиркин, қора аллақандай

шарпа тургандай туюлади... Мураккаб, мавҳум услубда ёзадиганлар атрофдагиларга яхши, ажойиб инсон сифатида кўринса-да, нимадандир аламзадага ўхшайди. Ижодкорларнинг услубини уларнинг шахсияти, феъл-атвори билан боғлиқ ҳолда ўрганиш жуда қизиқарли мавзу. Афсуски, бизда бу йўналишда тадқиқотлар олиб борилмаган. Шоир, адиб, адабиётшунос, мунаққид, санъатшунос, тарихчиларнинг бадиий асарлари, илмий тадқиқотлари тўғрисида сўз юритилиши, уларга баҳо берилиши, албатта, дуруст. Аммо уларнинг шахсиятини англашга имкон берадиган мақолалар яратилса, бу бадиий асарлар, илмий тадқиқотлар мазмун-моҳиятини янада чуқурроқ идрок этишга олиб келади. Масалан, Виктор Шкловскийнинг «Лев Толстой» китоби шундай салмоққа эга тадқиқотлар сирасига киради.

Умарали Норматов асарларни таҳлил қилиш, адабий жараёнга ёндашиш, ижодкорлар ҳаётини ёритиш ва мулоҳазаларини ифодалашда равонлик, аниқликка интилади. У бу борада устозлари анъанасига амал қиласа-да, аммо ўз «хат»и, услубини намоён этади. Шоир, адиб, адабиётшунос, мунаққид қачон ўз услубини топади? Қачонки сўз санъатини муқаддас билиб, унга чин дилдан ихлос қўйса ҳамда шахс сифатида «мен»ига эга бўлса! Шунда унинг асарлари, тадқиқотлари бошқаларникидан алоҳида ажралиб туради. «Нафосат гурунглари» муаллифининг китоблари, мақолалари, шубҳасиз, шундай салмоққа эга. У салкам ярим асрдан бери ўзбек адабиётшунослиги, адабий танқидчилигида ўз «овоз»ига эга ижодкор сифатида фаолият кўрсатиб келади. Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Эркин Воҳидов каби ўнлаб улкан шоир, адиблар, кўплаб ижодкорлар ҳаёти ва ижодининг ўрганилиши тўғрисида сўз юритилса, албатта, Умарали Норматовнинг мулоҳазаларига мурожаат қилинади. Адабиётшуносликнинг қатор назарий муаммолари, хусусан, реализм, соцреализм тўғрисида баҳслар марказида у бўлгани, албатта, эътироф этилади. Миллий адабиётимизда мансуранинг шаклланиши Иброҳим Ғафуров номи билан боғланса, Умарали Норматов ўзбек адабий танқидчилигида «адабий суҳбат»нинг оммаланиши, мустақил жанрга айланишига бош-қош бўлгани таъкидланади. (Қаранг: Норматов У. Ижодкорнинг дахлсиз дунёси. - Тошкент: «MUMTOZ SO'Z», 2008)

Одамнинг овозида унинг ички дунёси акс этгани каби ижодкорнинг асари, тадқиқотида унинг дунёқараши, маънавияти кўринади. Бу дунёқараш, маънавият унинг ҳаёт тарзи, кишилар билан муомала, муносабатида ҳам яққол сезилади. Умарали Норматов

адабиётда эъзозланиб келинган эзгу қадриятларни қалбига синг-
диргани, унинг маънавияти шу асосга мустаҳкам боғлангани боис
инсон табиати беҳад нозиклиги, каттами-кичикми, ҳамиша му-
лойим муомала, ширин сўздан яйраши, одам табиатан танқидни
хуш кўрмаслиги, белисанд муомала барчага оғир ботишини жуда
чуқур ҳис қилади. У табиатида ана шундай ажойиб фазилат мав-
жудлигидан адабий танқидни «Сўз санъати мўъжизаларини кашф
этиш санъати» деб қарайди. Ижодкорнинг изланиши, меҳнати,
шахсига ҳурмат кўрсатади, истеъдодларни ҳамиша эъзозлайди. Бу-
ларнинг барчаси Умарали Норматовнинг адабиётга бўлакча меҳ-
ри, унинг мунаққид ва инсон сифатидаги юксак маънавиятидан
далолат беради.

*Абдулла УЛУФОВ,
филология фанлари номзоди, доцент*

МУНДАРИЖА

Шараф ва бурч (сўз боши ўрнида)	3
---------------------------------------	---

I. УСТОЗЛАР ИБРАТИ

Устози аввал	6
Одамохун сиймо	12
Олим, таржимон, мураббий	16
Шарку Фарб тадқиқотчиси	22
«Аввал калом!..»	28
Мунаққид жасорати	32
Устознинг бир шижоати хусусида... ..	37
Муносиб эъзоз	42
Миллий танқидчилигимизнинг қўш қаноти	45
Адолат фидойиси	50
Мирза аканинг надомати	54

II. САФДОШЛАР ДАВРАСИДА

Чин инсон, зиёли олим, истеъдодшунос эди.....	58
Қатъият	60
«Кўнгли поку сўзи поку ўзи пок...»	65
Оға-инилик шукуҳи	69
Ярим асрга чўзилган мулоқот	72
Баҳсларда кечган йиллар	79
Мен билган Гаффоржон	82
Ўзимизнинг Маҳмуджон	85

III. ИЖОДНИНГ МАШАҚҚАТЛИ ВА НУРЛИ ЙЎЛЛАРИ

Бедорликда ўтган умр	88
«Ёниб, ўзгаларни уйғотмоқ не бахт!»	98
Яқин кечмишнинг ҳалол ва теран бадиий таҳлили	118
Хуршид Даврон шеърояти ҳақида нутқ	127
«Сўз тузалса - эл тузалар»	133
Шаффоф туйғулар куйчиси	139

IV. БИР АСАР ТАРИХИ ВА ТАЛҚИНИ

Холислик хосияти	158
Адиб адабий ижодининг чўққиси	170

Тарих ҳақиқатига садоқат	134
Куй таровати, тасвир латофати	193
Қалб кошонаси сирлари	196
Беором туйғулар мавжи	201
«Руҳлар исёни»нинг нурли толеи	206
Сатрларнинг сеҳрли кучи	211
Беназир бадиий обида ёхуд асрлар гами силсиласининг интиҳоси	215
Янги аср одамлари	223
Тафаккур ёғдуси	227
«Шоир сўзи куш каби эркин...»	233

V. ТАФАККУРДАГИ ЭВРИЛИШЛАР

Адабий таълимнинг янги даври	239
Ҳақиқат тақозоси	259
Адолатнинг машаққатли йўллари	269
Тарихий романларимизда кечмиш сабоқлари	274
Ҳаёт-мамот мушоҳадалари	283
Қалбдаги беназир зиё	292

VI. АДАБИЙ СУҲБАТЛАР

Ҳаракатдаги эстетика	305
Истеъдод кўлами	318
Ёзувчи ва жанр	336
Ҳаёт ва ҳажвиёт	348
Истеъдодни кашф этиш санъати	361
Абдулла Улугов. Мунаққид маънавияти	368

Умарали Норматов

Нафосат гурунглари

Муҳаррир:

Б.Каримов

Мусахҳиҳ:

Ғ.Умурзоқов

Техник муҳаррир:

М.Абдуллаева

Босмахонага 2010 йил 22 ноябрда топширилди.

Босишга 2010 йил 15 декабрда рухсат этилди.

Бичими: 60x84¹ / . «Virtec Times» гарнитураси.

Офсет қоғози. ¹⁶Офсет босма.

Ҳисоб нашр. таб 24,25. Шарт. б.т. 23,5.

Адади 120 нусха. 174-сон буюртма.

«Муҳаррир нашриёти»

«Муҳаррир» нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди.

100060, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй.

ISBN 978-9943-386-39-6

9 789943 386396